ΙΑΣΩΝ
БИБЛИОТЕКА
ЈАЗОН

Књига 27/1

Skenirao: Μίλοβαν έν Χριστω τω Θεω πιστός
βασιλεύς καί αύτοκράτωρ
Σερβίας καί 'Ρωμανίας

Слика на корицама:
Теодор Жерико, *Официр царске гарде*

ЧЕДОМИР ПОПОВ

ГРАЂАНСКА ЕВРОПА (1770–1914)

ОСНОВИ ЕВРОПСКЕ ИСТОРИЈЕ XIX ВЕКА (1770–1815)

ЗАВОД ЗА УЏБЕНИКЕ
Београд

Уредник
мр НЕБОЈША ЈОВАНОВИЋ

Одговорни уредник
др МИЛОРАД МАРЈАНОВИЋ

За издавача
МИЛОЉУБ АЛБИЈАНИЋ,
директор и главни уредник

ISBN 978-86-17-17256-3

Садржај

Предговор другом издању

Ова тротомна књига резултат је пројекта Издавачког предузећа *Матице српске* заснованог пре готово тридесет година. Под заједничким насловом *Историја Европе* колега Драгољуб Живојиновић, Андреј Митровић и ја требало је да синтетички, али и као уџбеничку литературу, обрадимо историју нашег континента од 1492. до 1945. Професор Живојиновић је први завршио своју обимну књигу под насловом *Успон Европе (1492–1789)* коју је већ предузеће с којим је рад пројектован објавило два пута, да би до сада код других издавача изашло још два пута. Мој део посла, који је, под насловом *Грађанска Европа од 1770. до 1914.* планиран у три тома, отегао се, па су прве две књиге, које обрађују раздобље од 1770. до 1871, завршене 1988. и наредне године објављене у тиражу од 6000 примерака. Био је распродат у рекордно кратком року. Понуду Издавачког предузећа *Матице српске* да се издање понови неопрезно сам одбио уверен да ћу за кратко време написати и трећи том (године 1871–1914), што се није остварило. Стицајем околности, рад започет на њему сам у неколико наврата прекидао, да би му се дефинитивно вратио 2009. и сада га, ипак, завршио. У међувремену је и мој издавач отишао под стечај, те ме је и то одвраћало од започетог посла.

Крајем 2009. за *Грађанску Европу* заинтересовао се *Завод за уџбенике*, спреман да понови прве две књиге. Најодговорнији руководиоци и уредници *Завода* су при том показали добру вољу да ме још извесно време сачекају да, ипак, окончам и обраду трећег тома. И, ево, сада је тај посао готов. При том су две трећине *Грађанске Европе* друго издање, допуњене трећом књигом, која се пред читаоцима појављује први пут.

Прве две књиге су остале као и у првом издању, осим што су нека њихова поглавља, која ми се данас чине опширним, скраћена. Скраћења су незнатна (не прелазе 5–10 процената првобитног обима), па књиге садржајно и у интерпретацији нису готово ништа изгубиле. Трећа књига, рађена по истим еклектичким методолошким поступцима марксистичке, социолошке и историографије Пјера Ренувена и Жана-Батиста Дирозела, разликује се од прве две у композиционом смислу. Ту разлику наметнуо је сâм историјски материјал из времена империјализма (или „империја" како га је назвао Ерик Хобсбаум).

За крај само још једна напомена. Читаоцу се може учинити да је српској и регионалној јужнословенској историји посвећено више просто-

ра него што је у епохи развијеног грађанског друштва неопходно. То је учињено намерно: прво, да би се указало како се у страним великим синтезама европске и светске историје испољавало вапијуће непознавање, или хотимично испуштање, балканске и српске историје и, друго, да би се нагласили управо они моменти националне прошлости у којима је она играла важну улогу у историји нашег континента.

Нови Сад, 29. јун 2010. *Аутор*

Предговор

Два тома Грађанске Европе 1770–1871. *су део замашног пројекта Издавачке радне организације Матице српске којим је предвиђено публиковање више књига синтетички обрађене европске историје новог века. Након* Успона Европе *Драгољуба Живојиновића (1985), ево сада, по хронолошком реду, и* Грађанске Европе, *чији би трећи том, за раздобље 1871–1914, у догледно време такође требало да угледа света.*

Као и моје колеге Драгољуб Живојиновић и Андреј Митровић, који учествују у пројекту Историје Европе, *раду на књизи* Грађанска Европа *приступио сам с двојаком намером. Прво, да, као универзитетски наставник опште историје, пружим нашем читаоцу заинтересованом за прошлост и њена најшира (не само национална) историјска искуства, један релативно целовит и свеобухватан синтетички преглед, написан на основу резултата и методолошких концепција савремене светске историографије. Друго, да својим и другим југословенским студентима историје понудим једно прегледно, читко и чињеницама богато научно-популарно штиво, које може послужити и као приручник за припремање обимног испитног градива и за олакшавање мукотрпног овладавања занатом историчара. Тиме би се, најзад, заменили неки већ давно, и у методолошком и фактографском погледу, превазиђени уџбеници који се још увек користе на нашим универзитетима.*

Период чије сам се обраде у Матичиној Историји Европе *подухватио (1770–1914) поделио сам на два, по трајању неједнака, раздобља: дуже од 1770. до 1871. и краће од 1871. до 1914. У хронолошком одређивању првог раздобља, које излажем у ова два тома, пошао сам, с једне стране, од преовлађујуће марксистичке опште периодизације историје коју код нас већ деценијама заступају Бранислав Ђурђев*[1] *и Бого Графенауер*[2]*. С друге стране, уважавам и методолошке постулате оних стваралаца у савременој француској, енглеској и америчкој историографији који нису затворени за утицаје марксистичке методологије. Међу њима најближи су ми погледи Француза Жака Годшоа*[3]*, Енглеза Ерика Хобзбаума*[4] *и Аме-*

---

[1] Бранислав Ђурђев, Развитак човечанства и друштво, Нови Сад 1980, 311–321.

[2] Bogo Grafenauer, Struktura in tehnika zgodovinske vede, Ljubljana 1960.

[3] Jacques Godechot, Les Révolutions (1770–1799), Ed. Nouvelle Clio, № 36, PUF, Paris 1970; Revolucije 1848, Nolit, Beograd 1987.

[4] E. J. Hobsbawm, *Doba revolucije, Evropa 1789–1848*, Školska knjiga, Stvarnost, Zagreb 1987.

риканца Роберта Палмера[5]. Сва тројица гледају на деценије од 70-их (односно 80-их) година XVIII до средине XIX века, као на раздобље (грађанских) револуција. Први беочуг којим започиње ланац револуционарних догађаја Годшо и Палмер виде у америчкој револуцији (борби америчких колонија за независност) 1770–1783, централни у Француској револуцији 1789–1799, а завршни у збивањима 1848–49, у Европи. При том Годшо и Палмер овај ланац револуција називају „атлантском" или „западном револуцијом", док га Хобзбаум дефинише као „двојну револуцију". Хобзбаум, наиме, издвојено прати дубоке економско-социјалне преображаје изазване индустријализацијом Европе (индустријском револуцијом) и политичко-социјалне и идејне промене које је донела Француска револуција са својим широким и дуготрајним одјецима и последицама. Да би што доследније спровео ову концепцију и усагласио токове „двојне револуције", он њихов почетак ставља на 1780. искључујући тиме из „ланца револуција" не само рат америчких колонија за независност, већ и сам почетак индустријске револуције у Енглеској, који је ипак најпрактичније ставити на патентирање и почетак употребе Ватове парне машине 1769–1776.

Мени је најближа концепција Жака Годшоа који раздобље револуција ставља у временске оквире 1770–1850, тумачећи га борбом за деструкцију феудалних друштвено-економских, односно апсолутистичких политичких система и за изградњу либералних, грађанских друштава и држава. За разлику од Палмера, који „западну револуцију", види пре свега као политичку борбу за грађанске слободе и демократију, апсолутизујући тако искуства и циљеве америчке револуције, Годшо у први план ставља антифеудалну компоненту револуција. С друге стране, он све главне токове револуција сагледава у међусобном јединству и прожимању не посматрајући их као паралелне процесе, како то чини Хобзбаум. У овој књизи ја у једној ствари битно одступам од периодизације и основне концепције Жака Годшоа и друге двојице поменутих аутора. Као својеврсну историјску целину ја не узимам раздобље 1770–1850, већ 1770–1871. То чиним стога да бих једним погледом обухватио и око једног носећег историјског процеса, као осовине, окупио целу Европу, а не само овај или онај њен део – атлантски, западни или централни. Та осовина јесте грађанска револуција са свим њеним компонентама: економским, социјалним, политичким, идејним и идеолошким. При том ми није било најважније да ли су се у сваком крају Европе одигрhistoire победоносне револуционарне побуне и грађански ратови, већ да ли су и у којој мери свуда стигле тековине грађанске револуције, чак ако се сви њени циљеви и нису остварили. А мени се

[5] Robert R. Palmer, *The Age of the Democratic Revolution*, 2 vol. Princeton University Press 1959–1964. и скраћена верзија на француском: *1789 – Les révolutions de la Liberté et de l'Égalité*, Paris 1968.

чини да се то одиграло управо до 1870–71, јер је баш у 50-им и 60-им годинама XIX века дошло до ликвидације феудализма у Хабсбуршкој монархији и Русији, до убрзане дезагрегације феудално-апсолутистичког и државног система анахроничне Османске империје и до бржег продирања модерне индустрије и саобраћајних средстава и у централну, источну и југоисточну Европу. Најзад, у ове две деценије окончани су и ратови за уједињење Италије и Немачке, као што су се распламсали нови ослободилачки и национално-револуционарни покрети у средњој и југоисточној Европи, који такође представљају саставне делове буржоаске револуције. На тај начин периодизација коју сам спровео у овој књизи, а до које сам дошао чисто емпиријским поступком, подударила се са важећом марксистичком периодизацијом, која трајање епохе либералног капитализма води управо до 70-их година XIX века.

О другим поступцима и методолошким схватањима која сам применио у овој књизи читалац ће се лако обавестити крећући се кроз њен, надам се да могу рећи богат и разноврстан, садржај. Он ће оценити и колико је тај поступак био успешан, а његов резултат користан и целисходан.

На крају, осећам пријатну дужност да се захвалим рецензентима ове књиге академику Радовану Самарџићу и професору др Михајлу Војводићу за њихове ажурно написане и подстицајне рецензије. Захваљујем се, такође, лектору проф. др Марији Клеут на њеним прецизним интервенцијама, као и службеницама Војвођанске академије наука и уметности Невенки Недић и Светлани Пушковић, које су големи текст ове књиге, уз примерно пожртвовање, прекуцавале директно са рукописа. Захвалан сам и свим уредницима и радницима ИРО Матице српске који су се око књиге трудили.

У Новом Саду, 19. новембра 1988. *Аутор*

Увод

ЕПОХА ЛИБЕРАЛНОГ КАПИТАЛИЗМА

Епоха либералног капитализма (капитализма слободне конкуренције) раздобље је у историји човечанства које траје од 70-их година XVIII до 70-их година XIX века. У том периоду одиграле су се значајне промене у области друштвене производње, у социјалној структури и друштвеним односима, као и у политичким, идејним и културним приликама Европе и великог дела осталог света. Најважније историјске тековине овог раздобља јесу: **индустријска револуција и постепени прелазак капиталистичких привреда на машинску производњу, преоријентација пољопривреде на капиталистички систем привређивања, разарање феудалних друштвених односа и коначна победа буржоазије као владајуће класе у друштву, развој и идејно-политичко јачање радничке класе, успостављање односа слободне капиталистичке конкуренције у економици, и либералних уставних принципа у политици, појава и успон нових (социјалистичких) друштвено-политичких теорија и идеологија.**

Епоха либералног капитализма може се поделити на три периода: период буржоаских револуција (1770–1815); период изградње грађанског друштвеног и политичког система и појаве социјалистичких учења и радничког покрета (1815–1848); период борбе за грађанску демократију, националну еманципацију и права радничке класе (1848–1871).

Сваки од ових периода има своје посебне карактеристике и обележја. Они се, често, преливају из једног у други и међусобно се мешају, као што се и у читавој епохи либералног капитализма могу сусрести трагови претходне, или наговештаји будуће епохе. Ипак, основна обележја наведених периода, на основу којих се врши унутрашња периодизација епохе, лако су препознатљива на конкретном историјском материјалу.

ГЛАВА ПРВА

ЕВРОПА У ПЕРИОДУ БУРЖОАСКИХ РЕВОЛУЦИЈА 1770–1815.

Општи друштвено-економски и политички проблеми

Раздобље од 60-их година XVIII века, па до 1815. године, испуњено је многим револуционарним променама у економском, друштвеном и политичком животу у свету. На почетку овог периода стоји епохални технички проналазак (Ватова парна машина) који означава кључни тренутак развоја машинске производње и индустријске револуције. У исто време, покреће се ланац великих политичких и друштвених процеса револуционарног карактера у чијем ће средишту бити Француска буржоаска револуција. На почетку овог ланца налази се „америчка политичка револуција" (1770–1783), чија је победа донела ослобађање тринаест енглеских колонија у Северној Америци од власти метрополе и стварање Сједињених Америчких Држава. На европском континенту овај „ланац револуција" обухвата:

1. неколико узастопних немира и побуна грађана Женеве (1768–1782), угушених страном војном интервенцијом;
2. шведску револуцију одозго – укидање привилегија племства од стране краља (1772–1789) и увођење грађанске једнакости;
3. борбу за „хом рул" (самоуправу) у Ирској и за изборну реформу у Енглеској (1780–1783);
4. револуционарну побуну у Фрајбургу (1781);
5. борбу демократског крила буржоазије у Уједињеним провинцијама (Холандија) против аутократских тежњи штадхалтера (1783–1787), која је угушена војном интервенцијом Енглеске и Пруске;
6. ослободилачку борбу Јужне Низоземске (Белгије) против хабсбуршке управе и германизаторских реформи Јосифа II (1787–1790), која је угушена аустријском војском;
7. немире у Пољској и њене деобе (1774–1795);

8. велику Француску револуцију, револуционарне и наполеоновске ратове са њиховим далекосежним одјецима широм старог континента и изван његових граница у земљама западне Европе – у Немачкој, Италији, Аустрији и Угарској, Русији, Пољској, на Балкану и у Турској, у колонијалним подручјима Латинске Америке итд.

Иако сваки од ових догађаја носи специфична локална обележја, постоје и неке њихове заједничке карактеристике, које су проистицале из опште друштвено-политичке ситуације тога времена.

Природно је што је од свих наведених беочуга, из поменутог ланца револуција, комплекс великих револуционарних потреса и промена, које је собом донела Француска револуција, изазивао и изазива највећу пажњу науке. Још од самог њеног почетка, пред заинтересоване и радознале проучаваоце и посматраче, поставило се питање како треба тумачити ову револуцију – као посебан, мање-више изолован феномен француске историје или као део ширег светског револуционарног процеса. Смештајући је у реконструисани ланац револуција из раздобља од 1770. до 1815, ми смо већ и дали одговор на ово питање. Док се, међутим, до њега у науци дошло, дилеме су биле дубоке и дуготрајне али и делотворне. Из њих се у XX веку искристалисало неколико мишљења која историјска наука и данас најчешће прихвата. Једно од тих мишљења дефинисао је на самом почетку нашег столећа познати социјалист Жан Жорес: „Чисто говорећи, нема Француске револуције, постоји европска револуција која је у Француској достигла свој врхунац.“ Пола века касније Жорж Лефевр ставио је Француску револуцију из европског у светски оквир, па је, по њему, она један од два епицентра светског револуционарног процеса који се одигравао крајем XVIII века. Други епицентар би био онај у Северној Америци. Најсавременије је мишљење Француза Жака Годшоа и Американца Роберта Палмера, којег ћемо се овде придржавати, да се Француска револуција „не може посматрати као посебна, изолована национална појава“, већ да је она „само епизода, најзначајнија без сумње, једне велике револуције која је потресла цео Запад – као што је додирнула и источни свет“, у току дужег временског раздобља.

* * *

У епоху револуција, крајем XVIII века, свет је ушао са политичком картом која се много разликовала од ове која нам је данас позната.

Упознајмо се најпре, са положајем, распоредом и подручјима западноевропских држава и њихових колонија.

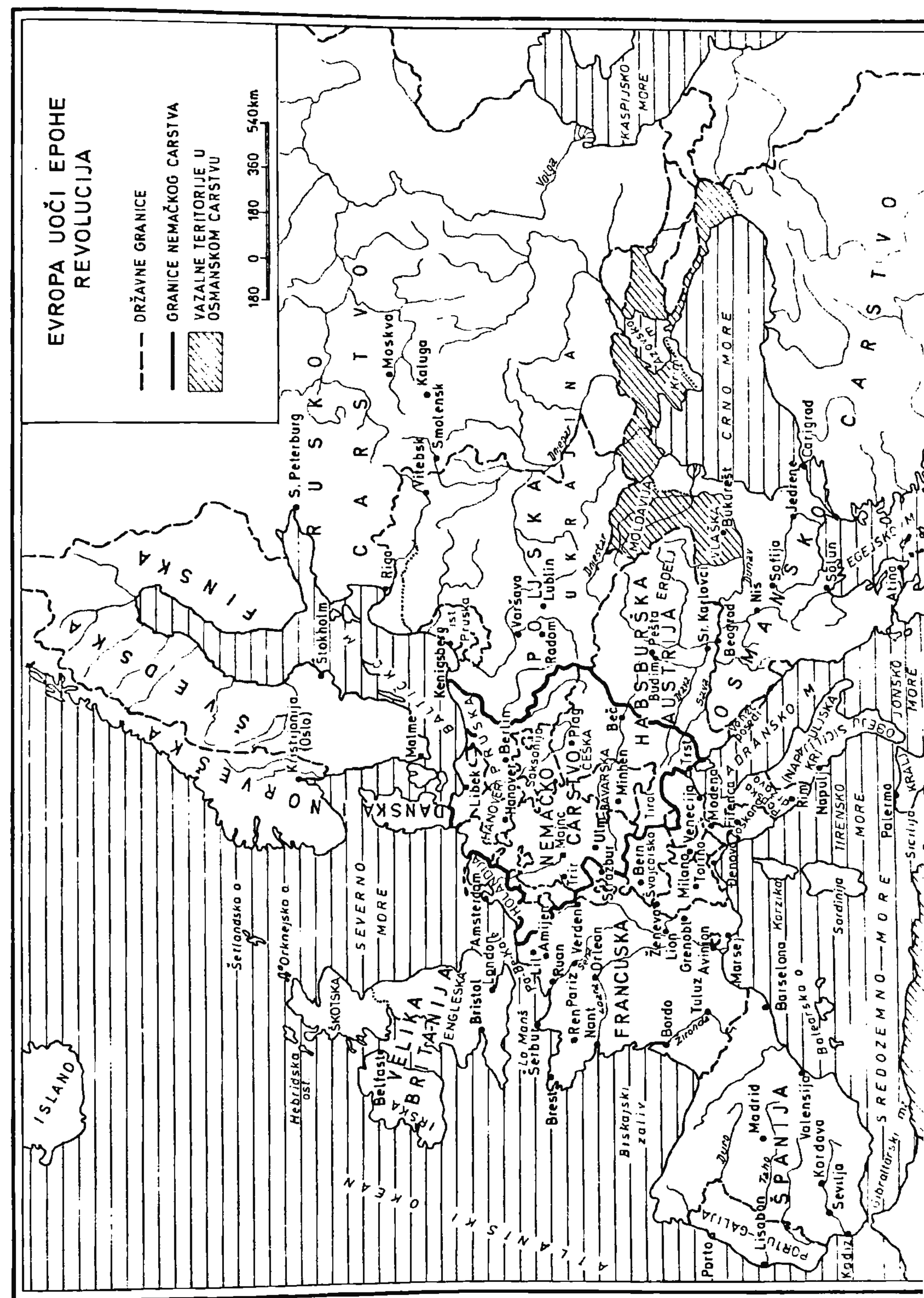

Током XVII и XVIII века једна, од тада најмоћнијих и највећих колонијалних сила, Шпанија, брзо је опадала. Мировним уговором у Утрехту 1713. године, она је изгубила своје последње поседе у Европи, осим Балеарских острва. Поседи у прекоморским колонијама су јој, међутим, још увек огромни. Сачињавају их: Сеута у Африци, Флорида, Мексико, Нова Гранада, Гватемала, Каракас, Перу, Буенос Аирес и Чиле у централној и јужној Америци, затим острва у Карибима, Куба, Порторико, источни део Санто-Доминга, те од 1763. неизмерна територија Луизијане у северној Америци.

Без значаја у Европи друга пиринејска држава, Португалија, такође је велики поседник колонија. Она има Бразил, у Америци, Конго, Анголу и Мозамбик, у Африци, Гоу и Диу, у Индији, Макао, у југоисточној Азији, као и више острва у Атлантику.

У XVII столећу снажан успон у економском погледу, у развоју прекоморске трговине и колонијалној експанзији доживеле су Уједињене провинције Холандија, Зеландија, Хелдерн, Утрехт, Овер-Исел, Фрисландија и Хронинген. Оне ће, захваљујући томе, у XVIII веку поседовати: делове Брабанта и Фландрије у Европи, Кап у јужној Африци, острво Цејлон у Индијском океану, низ мањих колонија на Малабарској обали Индије, затим Јаву, Целебес, Молучка острва и делове Суматре и Борнеа у Океанији, те више острва у близини Нагасакија (Јапан) у Тихом океану.

Све до средине XVIII века Француска је европска велесила а и једна од највећих колонијалних земаља. У својим рукама она држи Канаду, Луизијану и део Сан-Доминга у Америци, као и делове централне Индије у Азији. У Европи је својим суседима одузела стотинак мањих или већих поседа, међу којима су део Фландрије, Франш-Конте и Алзас, који су се брзо уклопили у француску државну и етничку целину. Седмогодишњим ратом (1756–1763), међутим, колонијално царство Француске било је готово уништено. Изгубљене су две највеће колоније (Канада и Луизијана) као и веће територије у Индији, а сачувана је само половина Сан-Доминга, са неколико других, мањих, острва.

После буржоаске револуције, у XVII веку, нагли успон доживела је Енглеска. Пошто је још крајем XVI века поразила Шпанију, она од 1651. године (Навигациони акт) наноси више удара Низоземској, да би се у XVIII веку окренула и против Француске коју, као конкурента на морима, ликвидира у седмогодишњем рату. Уједињено Краљевство Велике Британије састоји се у то време од ових земаља: Енглеске са Велсом, Шкотске и Ирске. Све до 1800. године, Ирска ће уживати аутономни статус (имаће влаастити парламент) и сматраће се да је само у персоналној унији са Енглеском. Изван острва, Енглеској ће, по наследном династичком праву, у Европи припадати и Курфирство Хановер у Немачкој. Уз то, она је од 1704. у својим рукама држала луку и утврђење Гибралтар у Шпанији.

Колонијални поседи ван Европе су јој огромни. До 1776. de facto, (de jure све до 1783) имала је 13 напредних колонија уз источну обалу Северне Америке, које су се у процесу своје „политичке револуције“ отргле од метрополе и образовале Сједињене Америчке Државе. Међутим, пре но што је изгубила ове колоније Британија је 1763. одузела Француској пространу Канаду. Уз то поседовала је Гијану и неколико западноиндијских острва. Од афричких територија држала је ушће реке Гамбије, обалу Сиера Леоне и острво Свету Јелену у Атлантику. Од 80-их година XVIII века имала је и огромне поседе у Аустралији.

Идући са запада на исток, путник осамнаестог века наилазио је, у централној Европи, на политички слабо повезано мноштво држава и територија Немачке и Италије, окупљених у саставу тзв. Светог Римског Царства. Немачке земље, укључене у ово Царство („Свето римско царство немачке народности“), састоје се од 296, готово потпуно самосталних, државица и још око 1000 духовних или световних феудалних сењерија. Формално, њима влада цар из династије Хабсбурга, али су његове моћи и прерогативе у овим државицама и поседима веома ограничене. Још у XVII веку као две највеће и најјаче државе у Немачком Царству издвајају се Пруска, под династијом Хоенцолерна, и Аустрија, као наследни посед куће Хабсбург. Пруска се уздиже у току вековне борбе са Пољском и Шведском, из које излази као победник, па се у току XVIII века уједињује са Бранденбургом, са Берлином, а припаја делове Саксоније и Вестфалије, Шлезију, источну и западну Пруску и део Помераније. И Аустрија јача кроз велику борбу са Турском империјом. У тој борби она осваја Угарску, с њеним југословенским и ердељским (трансилванским) поседима. На друге начине Хабсбурзи су дошли и упосед Чешке, Словачке, делова Пољске, северне Италије и јужне Низоземске. Краће време држали су и јужну Италију.

Италија је, као и Немачка, „неорганизована територија“. На северу Апенинског полуострва су две аристократске републике, Венеција и Ђенова. Ту су затим, кнежевина Модена, којом влада династија Д'Есте, Сардинска Краљевина на северозападу, под савојским владарима, те многе територије (Ломбардијска низија) под влашћу Аустрије. Средња Италија, са центром у Риму, припадала је папи, и називала се Папском или Црквеном државом. Јужна Италија, са Напуљем и Сицилијом, чинила је Краљевину обеју Сицилија (или Напуљску краљевину) под влашћу шпанске лозе династије Бурбона.

Северно од Италије, у Алпима је Швајцарски савез састављен од 13 готово самосталних кантона и две самоуправне општине – Женеве и Валиса. На југу од Апенинског полуострва, у Средоземном мору, лежи острво Малта, којим господари духовно-витерски ред Светог Јована Јерусалимског.

Велики успон у XVIII веку доживела је Русија. Под владарима Петром Великим, Јелисаветом и Катарином II она је проширила границе, војнички и административно ојачала и израсла у велику европску силу. Од Швеђана и Пољака руски владари су одузели поред осталог, Естонију, Лифландију, Ингрију и Белорусију, а од Турака Азов, Керч и Крим на Црном мору, те Кубан. Насупрот Русији, Пољска је у опадању. Она у XVIII веку, осим својих националних територија, држи још увек Литванију и делове Украјине (десну обалу Дњепра), али све слабије; услед унутрашње несређености и регионалног сепаратизма племства (шљахте, нарочито) она ће до краја овог столећа изгубити не само те области, већ ће и сама бити раскомадана и престаће да постоји као држава.

И скандинавске земље су, у XVIII веку, изгубиле многе територије у корист Русије и Пруске. Упркос томе, Данска још увек влада Норвешком, Исландом и делом Гренланда, а Шведска делом Померанције и Аландским острвима.

Турска је једна од мамутских империја, али у повлачењу и декаденцији. Карловачким миром, 1699. године, она је изгубила веће територије у централној Европи, а Београдски мир 1739. одредио јој је границе према Европи дуж реке Уне, Саве и Дунава. Остао јој је још цео Балкан, а северно од Дунава Влашка и Молдавија. Ван Европе држаће још огромне територије: Анадолију, Сирију, Курдистан, Јерменију, Месопотамију (Ирак), велики део Арабије, Египат, Триполис, Тунис, Алжир и острва Кипар, Крит и низ других, мањих, у Медитерану.

Ваневропске територије – Кина, Јапан, Индокина (у Азији), већина афричких земаља и друге, у XVIII веку су још ван главних токова европске историје, па их овде нећемо дотицати.

* * *

Једна од најопштијих карактеристика историјског раздобља револуција, као и деценија које им, у XVII веку, претходе, јесте снажна демографска промена у целом свету, а у Европи посебно. Енглеске колоније у Америци су у овом погледу посебан случај. Почевши од 30-их година тог столећа, настаје убрзани пораст броја становника. Године 1700. у Европи је било око 118 милиона житеља, да би тај број пред крај века износио 187 милиона. Само у Француској број становника је од 1715. до 1789. повећан са 18 на 26 милиона. За то време Енглеска је доживела праву демографску експлозију: број њених становника је порастао од 5 до 9 милиона.

Наука још није објаснила узроке ове појаве, али је указала на њене значајне друштвене и економске последице. Једна од првих, која се дала лако запазити, било је осетно преовлађивање младог света у структури

становништва. У Француској је, на пример, 1789. само 24% становника имало више од 40 година, док је 30% било млађе од 20. У Америци, где је био врло јак и механички прираштај, младост је још изразитије доминирала.

Брз пораст становништва створио је у многим земљама проблем „пренасељености", нарочито аграрне. Тај проблем био је веома изражен у Француској, у Ирској, у неким деловима Немачке и Италије итд. Многобројни, недовољно запослени, млади људи представљаће, у политичком и социјалном смислу, најексплозивнији део становништва, па ће и то бити један од покретача револуционарне динамике овог времена.

Друга последица демографског притиска у XVIII веку, био је пад животног стандарда, услед честих економских криза. Истина, XVIII век је, као што ћемо видети, био обележен и напретком производње и порастом продуктивних снага друштва, али брзина и интензитет тог напретка неће бити у стању да прате темпо раста становништва, па ће економски проблеми постајати све озбиљнији, нарочито после 1770. године.

Трећа последица демографске експлозије, била је убрзана унутрашња и спољна (прекоморска) колонизација у европским земљама, која представља одушак за аграрну пренасељеност. Док Русија, Пруска, Аустрија и Шведска врше интензивну унутрашњу колонизацију и премештања великих људских агломерација с краја на крај својих држава, Енглеска, Шкотска, Ирска, неки делови Немачке, Швајцарска, Шпанија одливају свој прекобројни живаљ поглавито у прекоморске колоније. Француској су, од 1763. године, оба ова колонизациона правца веома ограничена, па се у њој демографски притисак понајтеже осећа. Њега, у највећој мери, врши она крајња сиротиња без игде ичега („san feu ni lieu"), која, зависно од департмана, чини 1/9 до 1/5 становништва. Из њених редова ће се, после 1789. године, регрутовати најекстремнији елементи било револуције, било контрареволуције.

* * *

На плану друштвено-економских односа, друга половина XVIII века се на западу карактерише све озбиљнијом кризом система феудалне експлоатације, с једне, и сталешке поделе друштва, с друге стране. У Северној Америци, у Енглеској, Низоземској, па и неким деловима северне Италије, од класичног типа феудалних односа сусрећу се тек бледи трагови. У појединим регионима Француске, Немачке, Шпаније, међутим, задржао се и класични однос кметске зависности. Али, чак и у овим земљама преовлађује сељак, који је лично слободан и има земљишни посед, било у власништву, било као закупац феудалчеве земље, на коју плаћа сењеријални порез (ренту), у разним видовима и обимима. Ова врста се-

љаштва чини најмногобројнију категорију друштва, а њихов посед је по правилу мали. Уз ове масовне, јављају се и друге, у то време још малобројне социјалне категорије сеоског живља: крупнији капиталистички закупци земље (фармери) и сељаци без земље – најамни радници („brasiers").

Насупрот уситњеном сељачком поседу, стоји крупни феудални и црквени велепосед. У Француској он захвата 30–40 процената обрадивих површина, зависно од региона. Ове поседе световна и црквена аристократија обрађује на три начина: издавањем у закуп, уз помоћ најамне радне снаге или, најчешће, кулуком сељака (узимањем радне ренте).

За разлику од западне, централна и источна Европа још увек пливају у мору класичног феудализма, са различитим варијантама и облицима организације производње, и експлоатације сељаштва.

Без обзира на преовлађујући тип друштвено-економских односа, у структури европских друштава апсолутну бројчану премоћ има сељаштво. Оно чини 90 и више процената становништва. Световном и духовном племству припада 1,5–5% становништва, док је остало градски живаљ: разни слојеви буржоазије и пролетаријата.

Сталешка организација друштва и политички систем владарског асолутизма обезбеђују свуда, чак и у западноевропским земљама (изузимајући донекле Енглеску и Низоземску), пуну друштвену и политичку доминацију земљишне аристократије. Истина, на Западу се као друштвени и политички фактор, све гласније јавља многобројна и обогаћена трговачка и финансијска буржоазија. Некад и богатија од земљопоседничке аристократије, она тражи већи утицај на државну власт и политику владара него што га има (у Енглеској и Низоземској), или учешће у власти тамо где га још није остварила, као на пример у Француској. Ти захтеви буржоазије, да се разбију сталешке поделе и неравноправности у друштву, да се изједначе у правима са повлашћеним сталежима, да се ограничи свемоћ извршне власти, чиниће главну окосницу политичких кретања и немира тога доба.

Једно од најважнијих, чак преломних, обележја друштвено-економског стања западног света у другој половини XVIII и првој половини XIX века чини индустријски препород, праћен убрзаним развојем саобраћаја, трговине (на првом месту прекоморске) и разних других привредних делатности. Почев од 60-их година XVIII века настаје онај процес привредног и друштвеног преображаја, који је у историји познат под именом индустријска револуција. У његовом средишту стоји замењивање мануфактурно-занатске, масовном, механизованом, индустријском производњом. Друштвена последица те замене биће коренита измена дотадашњих социјалних и политичких структура на Западу, која ће буржоазији дати нова средства у њеној борби за доминацију у друштву. Та измена ће ићи

у два правца: бројчаног и економског раста грађанске класе (буржоазије) и настанка индустријског пролетаријата, као најсвеснијег дела радничке класе.

* * *

Под појмом индустријска револуција подразумева се, пре свега, свестрани техничко-технолошки преображај који је извршен у другој половини XVIII и првој половини XIX века у свим областима привређивања. Тај је преображај омогућио прелазак са мануфактурне на машинску производњу и индустрију, револуционисање саобраћајних средстава и снажан успон промета и трговине, те примену механизације у пољопривреди и неким другим областима привређивања. Али, индустријска револуција није само то и не сме се сводити искључиво на техничко-технолошки напредак и усавршавање производње. Она је, исто тако, и свеобухватна, дубока и трајна промена, целокупне економске, социјалне, а у крајњој линији и политичке структуре капиталистичког друштва. Тек је индустријска револуција створила развијену капиталистичку привреду и разуђено капиталистичко друштво, које ће захтевати: нове облике политичких односа, свести и идеологије, карактеристичне за наредну историјску епоху.

Индустријска револуција отпочела је у другој половини XVIII века, кад је за прелазак на масовну машинску производњу било испуњено неколико неопходних економских и социјалних услова: кад је било довољно прикупљеног (акумулираног) капитала за улагање у скупа индустријска постројења, сировине и друга средства за производњу; кад се појавила многобројна армија „двоструко слободних" радника (слободних лично и правно од феудалних веза и „ослобођених" – извлашћених од средстава за производњу); кад је створено широко спољно и унутрашње тржиште, способно да прихвати и потроши велику количину индустријских производа; кад је мануфактурна производња усавршена до највиших могућих граница. Ови су се услови стицали постепено, током епохе генезе капитализма, у најнапреднијим земљама западне Европе, али су, сви заједно, испуњени током XVIII столећа, најпре у Енглеској, као привредно и друштвено најразвијенијој земљи света. Зато је индустријска револуција прво ту и отпочела и ту најбрже и напредовала.

Акумулација капитала вршила се у Енглеској на неколико карактеристичних начина: искоришћавањем освојених колонија, трговином робљем, појачаним експлоатацијом сељака, занатлија и мануфактурних радника, а нарочито кроз процес „ограђивања", тј. протеривања сељака, тзв. копихолдера (закупаца племићке земље) са њихових поседа. Ова последња појава, представља и класичан пример првобитне акумулације капитала.

„Ограђивање" је у Енглеској испунило и други неопходни предуслов за појаву машинске производње: створило је армију „двоструко слободних" радника која се могла појавити као јевтина најамна радна снага у индустрији.

Појавом великог броја најамних радника и освајањем пространих колонијалних поседа стекао се у Енглеској и трећи предуслов за индустријску револуцију: формирано је широко унутрашње и спољно тржиште неопходно масовној робној производњи.

Напослетку, развој и усавршавање мануфактурног рада тече у току XVI, XVII и XVIII века без прекида у радионицама Лидса, Халифакса, Норича, на Ламаншу и Бристолском каналу итд. Већом поделом рада, усавршавањем домаће радиности и претварањем домаћих произвођача у најамне раднике побољшавају се како организација тако и техничко-технолошки ниво и мануфактуре и кућне радиности, па и то ствара предуслове за прелазак на много сложенију машинску производњу.

Све ове потребе и могућности у друштву довешће, током XVIII века, до интензивних напора да се даље унапређује производња, и повећава продуктивност рада. Најмногобројнији резултати тих напора јавиће се у производњи текстила у којој ће доћи до низа разних техничких проналазака. Први такав проналазак биће летећи чунак Џона Кеја из 1733. године, помоћу којег ће се механизовати и веома убрзати ткање. То ће, одмах, на дневни ред поставити питање бржег предења влакна, јер ће убрзан процес ткања тражити и веће количине пређе. На овоме је, током наредних деценија, радило више мајстора и проналазача. На бази експеримената Луиса Пола, из 1738, Ричард Аркрајт је успео да дође до механичке предилице на којој се памучно или вунено влакно развлачило између ваљака који су се окретали различитом брзином. Савршенији начин механичког предења остварио је Џемс Харгрифс, 1764. године, на својој „џени" машини („Spinning Jenny")која је омогућавала да један прелац ради многим вретенима. Аркрајт је, међутим, и даље радио на свом методу предења помоћу ваљака, па је 1769. године, конструисао тај строј на водени погон („водена машина"). Најзад је Семјуел Кромптон 1774. спојио два метода (Аркрајтов и Харгрифсов) и довео до високог нивоа процес механичког предења. То је, затим даље стимулисало напоре да се усаврши механичко ткање, па је, захваљујући томе, Едмонд Картрајт (1785), конструисао механички ткачки разбој. Покретан коњима, или млинским точковима на водени погон, он је омогућио изградњу правих текстилних фабрика. Прве такве велике фабрике већ су крајем XVIII века запошљавале од 400 до 600 радника.

Напредак текстилне производње подстакао је и развитак неких индустријских процеса, из којих ће се у XIX веку развити моћна хемијска индустрија. Реч је о процесима бељења и бојења тканина. Зачетке модерне хемијске индустрије треба тражити у техници бељења тканина помоћу сумпорне киселине, коју је у праксу увео Френсис Хом 1756. године. Њему је, пак, то било могуће захваљујући чињеници да је неколико година раније (1749) Џон Робак из Единбурга разрадио поступак добијања сумпорне киселине у оловним коморама. Двојица Француза ће, међутим, крајем XVIII века пронаћи много савршенији метод бељења тканина помоћу хлора. Биће то Клод Луј Бертоле и Жозеф Луј Геј-Лисак, чији ће проналасци брзо наћи најширу примену у текстилној индустрији. Што се тиче бојадисања тканина, и ту ће Французи дати значајне проналаске. Шари Франсоа Диле и Жан Ело ће још у првој половини XVIII века пронаћи поступак за механичко бојење, док ће Пјер Жозеф Маке у другој половини века разрадити технику хемијског бојадисања (продирањем боје у саму тканину) црвеном и тзв. берлинском плавом бојом.

Механизација првих индустријских грана истурила је у први план нове захтеве и потребе у привреди. Ти захтеви су постављани у рударству, металургији и енергетици. На трагања за усавршавањем производње метала врло стимулативно су деловале војне потребе, које су у целој Европи снажно нарасле крајем XVII и током XVIII века. А будући да је металургија, тј. производња и прерада метала, била најтешње повезана с рударством, како вађењем гвоздене руде, тако и угља, дошло је и до напретка ове привредне гране. Међутим, док је рударство у XVIII веку напредовало углавном квантитативно, у металургији је дошло до неколико револуционарних квалитативних скокова. Први такав скок означио је почетком XVIII века метод коксовања угља (тј. прављење кокса – угља највишег квалитета) и произвођења, помоћу њега, великих количина ливеног гвожђа, што се до тада није упражњавало. Гвожђе се пре тога само ковало. Нови преврат у металургији означиће „пудловање", које је 1784. године, открио Хенри Корт. То је метод за добијање меког сировог гвожђа у високим пећима, његовим пречишћавањем у течном стању, а затим ваљањем и ковањем. Захваљујући овим проналасцима, Енглеска ће 1788. произвести за оно време фантастичну количину од 61 000 тона сировог железа.

У међувремену, на основу експеримената Француза Реомира из 1722, Бенџамин Хантсман је 40-их година успео да произведе прве количине чврстог и еластичног челика. Његов метод ће бити прихваћен и примењен у првим челичанама у Шефилду, тек у другој половини века. До краја овог столећа почеће у металургији шира употреба и других метала: цинка, кобалта, платине и мангана.

И поред свог великог значаја, сви ови изуми у текстилној и металној индустрији, у рударству, а и у неким другим привредним гранама, дали би ограничене резултате без епохалног проналаска у области погонских машина. Тај проналазак била је парна машина Џемса Вата, експериметално конструисана 1763, патентирана 1769, а усавршена за производњу

1776. године. У конструисању парне машине Ват није кренуо од нуле. Он је могао да се ослони на конструкције и експерименте, које су пре њега, у првој половини XVIII века, извршили Томас Њукомен и Џон Смитон. Њихови стројеви били су гломазни, несавршени и нерентабилни, па нису могли наћи одговарајућу примену. Тек је Ватова машина отворила „век паре" у светској индустрији и тек је она, заиста револуционарно, преобразила рад у рударству, металургији, текстилној индустрији, саобраћају. Најпре је примењена у рудницима, за бушење дубљих ревира, испумпавање воде из јама и извлачење руде; затим су је почели примењивати у железарама и челичанама, а од краја XVIII века и за покретање машина у текстилној индустрији. Почетком XIX века наћи ће још једну епохалну примену, у саобраћају. Помоћу парне машине, као покретача, Американац Фултон ће 1807. изградити први пароброд, а Енглез Стивенсон прву железничку локомотиву 1814. године.

Обдарена оволиким бројем проналазака и иновација, а од природе богата рудама и другим погодностима, Енглеска ће, захваљујући и напред побројаним економским и друштвеним условима, крупним корацима кренути ка претварању у прву привредну велесилу света. Друге земље ће у индустријализацији знатно каснити – за две, три до пет деценија.

* * *

И поред започетог процеса индустријског преображаја, у раздобљу револуција (1770–1815) пољопривреда у целом свету још увек чини далеко најважнију грану друштвене производње и основицу целокупне привредне структуре сваке земље понаособ. Иако ће се убрзано развијати, индустрија и трговина још нигде, осим донекле у Енглеској, неће успети да угрозе њено доминантно место у привредном животу.

У односу на земље источне Европе, западноевропска пољопривреда се у другој половини XVIII века сматрала развијенијом. И поред тога, она се и у западним земљама споро развија и преображава, и зато релативно заостаје у односу на друге привредне гране.

Прогрес и повећање који се у ово време остварују у пољопривредној производњи били су, пре свега, резултат убрзаног прираштаја становништва, нараслог броја радних руку и освајања нових обрадивих површина, а не резултат иновација у производњи и повећавања продуктивности рада. Најважније је то, да пораст производње у пољопривреди није могао да прати нарасле потребе повећаног броја становника, те је стога био недовољан. Отуда је аграрно питање један од најважнијих економских проблема XVIII века. Њиме ће се бавити многи меродавни фактори у друштву, од владара до политичких и економских теоретичара (физиократи) а, делимично, ће га решити тек револуција.

Поред пољопривреде и индустрије, трговина је трећа привредна област која у раздобљу револуција улази у саме економске основе друштва. Њен успон је уочљив нарочито у области прекоморског промета са колонијама. Међу европским земљама највећи носиоци ове трговине су Француска, Холандија, Шпанија и Португалија, али испред њих и изнад њих у другој половини XVIII столећа већ увелико предњачи Велика Британија. Ослоњена на свој убрзани привредни успон у целини, она средином XVIII века односи дефинитивну превагу над свим супарничким земљама у поморској трговини. Захваљујући ратним успесима и већој конкурентској способности своје индустрије, Енглези ће овладати многим најважнијим колонијалним тржиштима да би, око 1780. године, потиснули Французе чак и са Леванта, њиховог традиционалног трговачког упоришта.

Изгледа парадоксално али је тачно да су многе земље Запада, усред овог привредног успона, обележеног индустријском револуцијом и напретком трговине и пољопривреде, 70-их и 80-их година XVIII века биле потресане честим економским кризама и поремећајима. Они се испољавају у застојима производње, опадању пословне активности, појавама несташица и глади, и другим сличним појавама. Извори тих поремећаја су, пре свега, у пољопривреди: у рђавим жетвама и подбачајима приноса, којих је 70-их и 80-их година било више. То је само још један доказ да пољопривреда, као најважнија привредна грана, у целом свету још увек диктира општа привредна кретања. Најважнија последица ових криза биће узнемиреност маса у многим земљама и убрзано стварање револуционарне ситуације.

* * *

Политички проблеми увек се јављају као катализатор, и као кондензовани израз нагомиланих дубоких социјално-економских и идеолошких сукоба и противречности у друштву. Тако је било и у другој половини XVIII века кад у већини европских земаља политичким животом доминирају два питања. Прво је питање озбиљна криза државних финансија, а друго грчевита борба аристократије за очување економских, друштвених и политичких права и привилегија.

Криза државних финансија била је изазвана тројаким разлозима: ратном политиком и многим ратним акцијама великих земаља, непрестаним повећавањем издатака на све многобројнији и све разгранатији војно-бирократски апарат апсолутистичких држава, расипничким понашањем ни од кога контролисаних дворова и дворског племства. Највеће извориште лошег стања државних финансија били су велики и скупи ратови XVIII столећа: рат за шпанско наслеђе (1701–1714), рат за аустријско наслеђе (1740–1748), седмогодишњи рат (1756–1763), рат за независност америчких колонија (1774–1783), ратови Аустрије и Русије против Турака, и Русије против Шведске. Ови ратови прогутали су огромне суме из држав-

них каса Аустрије, Пруске, Француске, Шпаније, Велике Британије, Русије. С друге стране, они су водили ка све бржем повећавању војних издатака и у раздобљима мира, у исто време кад је и управни апарат апсолутистичких монархија непрестано растао, у сразмери с повећавањем кризе овог политичког система. Најзад, неконтролисани луксуз апсолутистичких дворова и њихових безбројних паразитских дворјана, који државну касу нису одвајали од своје личне, повећавао је државне дефиците из године у годину.

Да би се све већи трошкови надокнадили и државне финансије уравнотежиле, требало је или повећати порезе дотадашњим, већ преоптерећеним, платишама (сељаштву и буржоазији) или опорезовати привилеговане сталеже друштва (свештенство и племство). Прва мера претила је да упропасти основну произвођачку масу друштва и да изазове револуцију; друга да ликвидира сталешке привилегије и поделе, да изједначи све грађане једне државе, али тиме и да уништи друштвене основе самог апсолутизма. Зато се око ових питања распламсала жестока политичка битка у многим земљама. У први мах свуда су били најгласнији привилеговани. Они су свом снагом скочили у одбрану својих права и повластица, заглушујући за извесно време захтеве обесправљених (буржоазије) за учешће у вођењу државне политике. Занимљиво је да је оштрица њихових напада била у почетку усмерена против апсолутистичких дворова, који су, својевремено, у корист централне власти експроприсали део политичких права племства, а сада својим реформама желели да га лише и преосталих политичких и дела социјално-економских привилегија, и да га изједначе с пуком. Ова политичка борба разгорела се у многим земљама: Аустрији, Угарској, Пруској, Пољској, Шведској, али је најжешћа била у Француској. Владари – просвећени апсолутисти, настојали су да сузе моћ племства и укину му неке од привилегија, али да при том не изађу у сусрет ни захтевима обесправљених сталежа. Племство ће се грчевито држати за своје привилегије одбијајући да учини ма какав уступак било владару, било буржоазији. Ова последња, показиваће се све упорнијом у борби и против апсолутизма и против привилегованих сталежа, добијајући све ширу подршку обесправљеног и експлоатисаног народа.

Грађанска мисао XVIII века

Када се говори о идејним основама Француске и других буржоаских револуција, крајем XVIII и почетком XIX века, обично се има у виду француска просветитељска мисао XVIII столећа. То је и оправдано, јер је ова идеологија, с једне стране, била директни производ сложене друштвене стварности свога доба, да би, с друге, непосредно утицала на сазревање раволуционарне кризе у својој земљи и шире, и на тражење потпуно нових путева у разрешавању те кризе, у интересу грађанске класе. Међутим, француска просветитељска мисао има и своје властито идеолошко и теоријско порекло у целокупном мисаоном, научном и духовном развоју епохе генезе капитализма од XVI до XVIII столећа. С тековинама тог развоја просветитељска идеологија XVIII века представља недељиву целину.

Међу тековинама научног развоја, које су директно утицале на формирање грађанске идеологије XVIII века, ваља најпре поменути неколико достигнућа у области природних наука. Најзначајније међу њима је сигурно Коперников хелиоцентрични систем, изложен у првој половини XVI века. Он је доцније омогућио Јохану Кеплеру (1571–1630), Галилеу Галилеју (1564–1642), Исаку Њутну (1642–1727) и другима (Тихо де Брахе, Ђордано Бруно) да створе модерну астрономију засновану на законима гравитације и кретања небеских тела. Ова и друга открића у астрономији, физици, математици (закон елиптичне путање планета, закон гравитационих поља, израчунавање времена обртања планета око сунца, проучавање отпорности материјала, откриће закона слободног пада, примена експерименталних метода у физици, формулисање емисионе теорије светлости, проналазак телескопа с конкавним огледалом, дефинисање закона динамике, биномне теореме, диференцијалног и интегралног рачуна) задала су снажан ударац хришћанској идеологији и црквеним догмама средњег века. Будући, међутим, да су истраживања у области органске природе у ово време знатно заостајала, наука и филозофија XVIII века још неће бити у могућности да сагледају повезаност, узајамност и јединство свих природних појава. Зато ће у ово време преовлађивати механицистички поглед на свет који природне појаве види као изоловане и статичне.

Користећи се резултатима природних наука, или се инспиришући њима, напред су коракнуле и хуманистичке дисциплине: филозофија, политичка теорија, економија. Развој филозофске мисли донео је две велике тековине: теорију емпиризма и рационалистички метод.

Филозофски емпиризам је највиши ниво достигао у Енглеској, а његови најважнији представници били су Френсис Бекон (1561–1626), Томас Хобс (1588–1679) и Џон Лок (1632–1704). И поред знатних разлика у схватањима, њихова учења су сагласна у неким битним поставкама: без искуства нема сазнања, а без знања нема ни општих истина. Извори искуственог сазнања су људска чула помоћу којих се открива спољни свет. Пошто се чулима може открити само оно што је материјално, свет око нас је материјалне природе, а материја постоји независно од људског мишљења. Ако тај материјални свет откривамо помоћу једног чула, наша представа о њему је субјективна; ако га откривамо помоћу више чула, долазимо до објективније представе.

Творцима рационалистичког филозофског метода сматрају се Рене Декарт (1596–1650) у Француској и Барух Спиноза (1632–1677) у Низоземској. Прихватајући емпиријско истраживање само као предуслов сазнања, Декарт му је додавао интуицију (мисао) као основни критеријум сваког правог знања, сваке истине, па и сваког људског постојања. Чувена је Декартова дефиниција Cogito ergo sum (Мислим, значи постојим), која то најбоље потврђује. Овим је Декарт направио значајан уступак идеализму, али је начинио и крупан корак у супротстављању разума веровању, рационалног ирационалном. Спиноза није прихватио овај Декартов филозофски дуализам, већ је тврдио да су свет и природа материјални и уз то строго детерминисани, а да је разум ту само ради сазнавања те његове материјалности и детерминације. У другој половини XVIII века немачки филозоф Имануел Кант (1724–1804) покушаће да изврши спајање емпиризма и рационализма.

У области друштвених и политичких теорија најважнија тековина епохе генезе капитализма било је учење о природном праву и друштвеном уговору, које је директно проистицало из захтева за друштвеним и политичким променама, као основном потребом капиталистичке епохе и младе грађанске класе. Овим учењем она је изражавала схватање да су друштвени и политички односи феудално-апсолутистичког типа, неправедни и неприродни, а да је идеологија која брани такве односе неистинита. Природни и праведни су они односи који штите слободу и укидају стеге и ограничења индивидуалној иницијативи, независности духа и акције. Овакви односи могу се постићи ако се друштво организује по узору на природу: поштујући слободну конкуренцију, природну селекцију и успех најспособнијих. Али, да то не би човека вратило на ниво дивље природе, људи се морају међусобно повезати и на бази слободне воље договорити шта ће у друштву бити неограничено слободно, а шта ће се, ипак, морати законом ограничити. Тај слободни договор међу људима је могућ јер је човек разумно биће које схвата предности живота у организованој заједници, макар ради ње морао и отуђити и пренети на другог део својих природних права. Разумни или друштвени договор је зато најбољи начин правног регулисања односа међу људима, којима никаква божанска права и божански принципи, противни слободи личности, нису потребни.

Природно-правна теорија развила се током XVII и XVIII века у Енглеској, Низоземској и Немачкој, а њени најистакнутији представници били су Томас Хобс, Џон Лок, Хуго Гроциус, Барух Спиноза, Готфрид Вилхелм Лајбниц. Међу њима, по утицају који је извршио на револуционисање духова и на схватање борбених предводника грађанске класе, посебно место заузима Џон Лок. У делу *Две расправе о влади* (1689) Лок објашњава да је право на својину једно од најважнијих човекових природних права. Људи су управо ради заштите власништва и својине и напустили природно стање своје егзистенције, начинили међусобни договор и образовали грађанско друштво. Ради функционисања овог друштва створена је власт и написани су закони по којима се људи морају владати. Ти закони, међутим, да би били делотворни и трајни, морају се заснивати на природним правима људи. Свако одступање од њих представља злоупотребу и изопачавање којима људи морају да се супротставе јер, конституишући грађанско друштво, они се нису одрекли ниједног свог права; евентуално су само ограничили нека од њих. Степен тог ограничења је сразмеран користи која се од грађанског друштвеног стања очекује, али никад није толики да би ишао до мирења са уздизањем моћи власти и државе изнад добра свих појединаца и друштва као целине. Власт и држава се зато морају непрестано контролисати и ограничавати. Ефикасно средство борбе против свемоћи власти јесте њена подела на три функције: законодавну, извршну и федерацију. Ако и поред тога било која од ових функција власти почне кршити своја овлашћења, народ има природно право да се против ње дигне и збаци је. То је чувени Локов став о праву народа на побуну против рђаве, тиранске, власти, на који су се позивали борци из рата за независнот Америке и француски револуционари.

* * *

Настајући у специфичним приликама своје друштвене средине, набијене револуционарним енергијама, француска просветитељска мисао одликовала се борбеношћу, критичношћу и полемичношћу. О француској просветитељској мисли Енгелс је написао да представља огромну „идејну грађу“ у којој је „религија, схватање природе, друштво, државни поредак, све /.../ било подвргнуто најнеумитнијој критици; све то требало је или да оправда свој опстанак пред судом разума или да се одрекне опстанка. Мисаони разум постао је једино мерило које се примењивало на све.“

Француску грађанску мисао обележава неколико врло изразитих појава и учења. Прву чине три велика мислиоца, филозофа и друштвена теоретичара: Франсоа Волтер (1694–1778), Шарл Монтескије (1689–1755) и Жан-Жак Русо (1712–1778).

„Патријарх филозофа“ Волтер био је најоштрији критичар француског друштва XVIII века, његових феудално-апсолутистичких и религиозних установа, схватања и обичаја. Написао је многобројне књижевне, есејистичке, филозофске и историографске радове: *Филозофска писма*, под утицајем енглеских емпиричара; фриволно-цинични еп *Девица орлеанска*; низ филозофских студија и есеја, као што су: *Елементи Њутнове филозофије*, *Разматрања о метафизици*, *Филозоф незналица*, *Филозофски речник*; ремек-дело, филозофски роман *Кандид* (1759); трагедију *Махо-*

мет; научни оглед под насловом *Есеј о обичајима и духу народа*, те историографска дела *Век Луја XIV* и *Историја Карла XII*.

Као и у многих других интелектуалаца, живот Волтеров био је испуњен противречностима. Из дна душе мрзео је и нападао моћнике (владаре, феудалце, богаташе), а добар део живота провео је на њиховим дворовима и под њиховим скутом. Сарађивао је, пријатељио се и борио се заједно са енциклопедистима, а никад није прихватио материјалистичку филозофију. Критиковао је племство и велепоседничку аристократију, а сам је куповао имања широм Француске. Био је носилац најразорније критике апсолутистичких режима, а својим политичким схватањима није прелазио оквире просвећеног апсолутизма. Никога није нападао с толико жара и жестине као цркву и религију, а Свевишњег је сматрао неопходним и говорио: „Ако бога не би било, требало би га измислити." По овим својим особинама и по свестраности свог интересовања и своје креативности, Волтер је више био налик на какву ренесансну фигуру него на уозбиљене физиономије просветитељске епохе.

Своје филозофске погледе Волтер је најлепше и најпотпуније изразио у роману *Кандид*. У тим погледима он је близак Локовом емпиризму и Њутновом експериментализму, а да при том није ни материјалист ни филозоф животног оптимизма. Он је деист. Верује да натприродно биће (Бог) постоји и да су и свет природе и разумски свет човека његово дело. Али, створивши једном свет, Бог је престао да се меша у његов живот и развој.

Као идеолог буржоазије, Волтер је најоштрије нападао мистицизам, верски фанатизам, црквене догме и институције, називајући свештенике „најподлијим хуљама", а цркву „бестидницом". Сматрао је, међутим, да веру у Бога треба у народу сачувати. Без страха од Бога и божије казне, људи по Волтеровом мишљењу, не би могли опстати у организованој друштвеној заједници, јер су несавршени, примитивни и незналице. Исто ово неповерење у ниво и квалитет друштвене свести народа, испољава се и у Волтеровим схватањима о природи политичког уређења у држави којем треба тежити. Иако искрени противник апсолутистичке тираније, од које је и сам страдао, иако њен непомирљиви и заједљиви критичар, он се ипак опредељује за просвећени апсолутизам, за „савез филозофа и владара", у којем ће мудри учени људи државном организму давати интелектуални и духовни правац, а владари неопходни ауторитет. Једино у таквом државном уређењу Волтер види гаранцију за превазилажење феудалне заосталости и за осигуравање слободе, коју он изједначује са поштовањем закона, јер закон онемогућава насиља, самовоље и угњетавања.

Волтер је дао знатан допринос и развоју историјске науке. У основи његовог научног метода лежи уверење да се човечанство стално и прогресивно развија, захваљујући развитку разума. Према томе, покретач историје је разум, а не „провиђење". Да би се развој разума што успешније сагледао, треба пратити све његове манифестације у животу друштва: судбине појединих знаменитих људи, развитак науке, технике, уметности, производње, трговине итд. Предмет историјске науке нису, дакле, само дворови, краљеви и моћници, већ целокупно човечанство, његова цивилизација, и производи његовог духа.

Оргиналан мислилац и политички теоретичар, Шарл Монтескије у филозофско-методолошком погледу стоји под утицајем, с једне стране, енглеског емпиризма, а с друге, француског рационализма. Као политички теоретичар ослања се више на примере из историје и живе стварности, него на принципе теорије о природном праву и друштвеном уговору, мада и њих у високој мери познаје и уважава. Тај његов став представљао је, у неку руку, доследну примену емпиријских научних метода на изучавање друштвених појава.

Као и Волтеров и Монтескијеов однос према друштвеној стварности Француске критизерски је. У сатиричном делу *Персијска писма* он извргава руглу моралну и интелектуалну декаденцију виших кругова друштва, а подсмева се установама апсолутистичког система, који изопачује правду и влада душама и умовима својих поданика. Да би се то зло отклонило, Монтескије се подухватио дуготрајног стрпљивог рада на изналажењу савршенијих и савременијих форми државног уређења, које ће више одговарати и природи човека и његовим потребама.

Пре него што је приступио главном теоријском послу, Монтескије је опробао своје методолошке концепције на историјско-правној студији *Разматрање о узроцима величине Рима и његовог опадања*, објављеној 1734. године, у Амстердаму, анонимно, као и *Персијска писма*. У овом делу Монтескије даје једну логичну интерпретацију историје, полазећи од основног методолошког правила да „светом не влада случај", већ „да постоје општи узроци, физички и морални, који делују у свакој држави, било да је уздижу, одржавају или руше". Сви случајеви у историји зависе од тих узрока.

Развијајући у свом најважнијем делу *О духу закона* (Женева 1748) ову детерминистичку концепцију друштвеног и државног развоја, Монтескије поближе одређује и објашњава те узроке. У њих он убраја: природу тла, величину територије коју један народ запрема, климатске услове поднебља, религију становништва, његове моралне обичаје, економски живот (нарочито трговину и везе са спољним светом), систем власти итд. Истодобним или сукцесивним деловањем, међусобним прожимањем и допуњавањем свих ових фактора формира се дух једног народа, који мора да одређује и дух свих закона који у тој средини владају. Ако ови закони друштва одговарају природи и систему набројаних услова који конституишу једну заједницу, један народ, они су и сами природни. Ако не одго-

варају тим условима они су неприродни, што значи да између природних и друштвених закона постоји несклад који друштво нужно тежи да превазиђе.

Пошавши са оваквих методолошких основа, Монтескије је у делу *О духу закона* разрадио и питање о систему владавине и формама власти у држави. По узору на античке писце, он разликује три облика државне власти: тиранију, монархију и републику. Као и Волтер, Монтескије признаје да је република (и то демократска) најпривлачнија форма државне власти, али и он сматра да је то тешко остварљива и још теже одржива форма владавине. Зато се опредељује, сада више не као Волтер за просвећени апсолутизам, већ за уставну монархију енглеског типа. Уставна монархија је за њега компромисно решење, којим се у постојећим друштвено-политичким условима може постићи најважнији политички циљ: благостање народа и лична слобода грађана, у оквирима одређеним законом.

Да би се обезбедило поштовање закона, да би се закон увек сматрао врховним принципом државе, који стоји изнад власти и да би се онемогућиле злоупотребе и кршења законитости, Монтескије тражи деобу власти. Само њена подела, верује он, онемогућиће превелику концентрацију моћи у једним рукама, а самим тим и њену неконтролисану употребу. По Монтескијеу, власт би требало делити на законодавну, извршну и судску. Сваку од ових функција власти врши посебан државни орган. Законодавну власт врши народна скупштина, извршну шеф извршне власти (монарх), а судску овлашћени судски органи. Свака власт је у свом домену независна али је законодавна, ипак, изнад извршне и судске, јер она прописује норме у чијим границама ове функције треба да делују.

Овом теоријом, о деоби власти, Монтескије је ударио темељ парламентаризму и грађанском либерализму. Принципи које је поставио Монтескије извршили су огроман утицај на политички развој буржоаских друштава, па и данас представљају основно начело буржоаско-демократских држава.

Жан-Жак Русо се може сматрати представником, и идеологом, ситне буржоазије и грађанске демократије у време кад се она тек почела појављивати. Зато је многим његовим савременицима изгледало да у идејама Русоа има превише утопизма.

После сиромашног детињства, које је провео као син женевског часовничара, и неспокојне, немирне младости, Русо је у круг теоретичара и књижевних стваралаца ушао 1749. године, као зрео човек, огледом под насловом *Расправа о уметности и науци*. У њој је на питање Академије у Дижону – да ли наука и уметност доприносе поправљању нарави – дао образложен негативан одговор. После тога, за непуних 30 година, написао је велики број књижевних есејистичких и научних дела, од којих су најзначајнија: *Жили или нова Елоиза* и дидактички роман *Емил* у области литературе, О пореклу и основама неједнакости и, најзначајније, *О друштвеном уговору* у области теорије о друштву.

Русо се никад није бавио чисто филозофским питањима – онтологијом или гносеологијом – која доминирају у његово доба и у том погледу он знатно заостаје иза неких филозофа, својих савременика, нарочито материјалиста из групе енциклопедиста. Међутим, Русо их је надмашио радикалношћу и далекосежношћу своје друштвене теорије. Полазна основа те теорије лежи у претпоставци да је некада човечанство живело у „природном стању" у којем су људи били слободни и једнаки. Ако је неједнакости и било, радило се о физичкој а не о друштвеној и политичкој неједнакости. У том хармоничном друштву, слободних и једнаких људи није било ни приватне својине ни државне власти.

Несрећним стицајем околности људи су изашли из овог природног и ушли су у друштвено стање које се одликује сталним усавршавањем појединаца, с једне, али и кварењем људске врсте као целине, с друге стране. Како је дошло до свега овога? Дошло је појавом приватне својине која је најпре изазвала имовинску, а затим и правно-политичку неједнакост међу људима. Због те неједнакости настала је сурова борба између богатих и сиромашних, која је претила да уништи цео људски род. Зато се јавила друштвена организација – држава, која је пресекла ту борбу, на штету сиромашних, али је при том, постепено, толико ојачала да је постала сила изнад друштва у целини. Државна власт је постала деспотска, а цело друштво према њој бесправни скуп робова. Отуђујући се од друштва и прихватајући се силе, деспотска власт је, међутим, и самом друштву дала легитимно право да се у борби против ње послужи силом. Протерујући силом деспота, друштво успоставља једну вишу форму једнакости, која се заснива на природним начелима, а санкционише се слободним уговором међу члановима друштва – друштвеним уговором.

Шта ће, по Русоу, у том друштву више форме једнакости бити са приватном својином, која је и била претпоставка свих неједнакости? Њу Русо не мисли да укида, већ само да је ограничи, како би се имовинске разлике у друштву смањиле. Русо је, дакле, за ситну сопственост, за мали приватни посед. Захваљујући томе, и његов друштвени уговор би, у крајњој линији, ипак доносио само правну и политичку, а не и социјалну једнакост.

Основни циљ друштва организованог на бази друштвеног уговора јесте обезбеђивање индивидуалних слобода грађана и колективног суверенитета народа. То се може постићи тако што ће закон, који треба да штити слободу и суверенитет, бити израз „опште воље" (воље већине грађана). А он ће то бити ако се општа воља у политичком телу које влада државом буде изражавала директно, а не преко представника. Цео на-

род, дакле, мора учествовати у доношењу и спровођењу закона. Ако цео народ и не може да седи у скупштини у којој се закони израђују, он мора имати прилике да тај закон на референдуму прима или одбацује.

Русо је, дакле, за непосредну владавину народа у држави. Власт коју врши народ зато не треба да се дели, већ мора остати јединствена. Тај свемоћни орган власти, у чијим ће рукама бити све њене функције, мора бити под сталном контролом народа и у сваком тренутку смењив. Само тако неће се отуђити од народа и неће посегнути за узурпацијом. То су најважнији услови за демократску управу, која се може остварити само у републиканској државној форми и то у малој држави, у којој ће владати грађанске врлине: поштење, скромност и жеља за општим добром.

За такву државу потребан је политички зрео и образован народ. Зато Русо велику пажњу поклања васпитавању народа. Опредељујући се за природно и слободно васпитање, он упућује суграђанима позив: „Вратите се природи!“ А у том повратку природи развијање тела и осећања је примарно, и стоји изнад и испред развијања разума и усвајања знања.

Идеје Русоа извршиле су снажан утицај на савремене и касније генерације. Називајући га „бесмртним“, Робеспјер и јакобинци биће први који ће покушати да остваре његове замисли, а њиме ће се надахњивати и многи социјалистички идеолози.

* * *

На основу рационалистичког филозофског метода, материјалистичког схватања природе и друштвене теорије о природном праву, јавило се у оквиру француске просветитељске мисли и њено крајње лево, рано комунистичко, утопистичко крило. У историји француског просветитељства, његови представници су тројица писаца и мислилаца: Мење, Морели и Мабли. Заједнички став у учењима ових мислилаца, који их чини својеврсним идеолошким правцем, јесте њихов однос према приватној својини као извору неједнакости и већине других зала у друштву.

Жан Мење, у своја три посмртно откривена рукописа, под заједничким насловом *Опорука*, подвргава разорној критици читав друштвени и политички строј епохе апсолутизма, а с нарочитом горчином обара се на религију, као на оруђе владајућих класа за поробљавање народа. Ропство народа је производ неједнакости у друштву. Та неједнакост није дата од природе, већ је резултат имовинске неједнакости. Ова се, опет, развила на бази приватне својине, а очувала се и продубљивала уз помоћ насиља. Тако је настало све зло ове цивилизације. Зато се приватна својина мора укинути и друштво организовати на комунистичким принципима. У комунистичком друштву сваки би човек радио према могућностима и умешно-

сти, а био би награђиван према својим стварним потребама. **Друштвом би руководили најумнији грађани којима је опште добро највећма на срцу.** Да би се до таквог друштва дошло, **садашња владајућа класа мора се без милости ликвидирати.**

Морели је своје идеје изложио у делима *Базилијада* и *Кодекс природе и прави дух њених закона*. По Морелију, људски разум је извор сазнања о свету. Будући да је постојеће друштво неразумно и неправедно, дужност је разума да о њему износи истине и да изналази начине за његово разумно и природно преуређивање.

У разумном друштву, истиче Морели, влада општи детерминизам: „Све је усклађено, све промишљено, све предодређено“ и „Све тежи једном циљу“. Тај циљ је друштво без приватне својине и изопачености коју она рађа. У њему нико нема ништа, сва добра су заједничко власништво, а „сваки грађанин је службено лице“, којем друштво одређује праведну награду. Власт у држави врше најбољи грађани, који најадекватније извршавају вољу народа. Народ их бира демократски и врши над њима контролу.

Мабли је написао већи број дела: *Принципи морала*, *О проучавању историје*, *О праву и обавезама грађана* и друга. **У свима њима он тражи моралност политике.** Морално је, пак, оно што је разумно и што доприноси општем добру и људској срећи. Уништавање деспотизма у револуцији и грађанском рату први је корак да се дође до моралности и општег добра. Кад се то изведе, настаје изградња демократске државе засноване на начелима природног права и друштвеног уговора. У тој држави, као код Русоа, владаће народни суверенитет, али ће се, као код Монтескијеа, власт ипак делити на три функције. Да би друштво било доиста демократско мора обезбедити пуну једнакост грађана, а то је могуће тек пошто се уништи приватна својина. Њеним уништењем и увођењем друштвеног власништва, код грађана ће се развити смисао за неговање заједничких интереса и за бригу о општем добру. А одатле до друштва опште љубави и пријатељства биће, по Маблијевом уверењу, само један корак.

* * *

Међу најзначајније појаве у развоју француске просветитељске мисли убраја се деловање групе твораца материјалистичке филозофије XVIII века и покретача једне од најчувенијих књига свих времена – *Енциклопедије или речника с тумачењима из области науке, уметности и заната*, која је, између 1751. и 1759. године, пре него што је била забрањена, изашла у 30 свезака. Представници енциклопедистичке филозофске школе били су Дидро, Даламбер, Холбах и Хелвецијe, а близак им је био и британски емпиричар и претеча позитивизма, Шкотланђанин Дејвид Хјум.

Њихова филозофија је изразито антирелигиозна, рационална, критична према друштву и његовим установама и доследно материјалистичка. Њихов основни филозофски став гласи:„Материја постоји независно од људског сазнања". Али њихов материјализам је механицистички: не сагледава општу повезаност природних и друштвених појава у свету и не уочава кретање као својство материје и покретачку силу развоја.

Што се тиче човека и друштва, енциклопедисти на њих гледају као на просте делове природе, потчињене свим њеним законима. Зато се и закони друштва своде, у ствари, на законе природе. Будући да је и човекова природа, као и природа у целини, вечна, вечни су и закони живота у друштву. А будући да је све што је природно већ по себи и разумно, то су и ти закони идентични са производима разума. Тиме су француски материјалисти запали у метафизички circulus vitiosus: закони су производ разума, разум проистиче из природе, природа има вечне и непроменљиве законе, који су разумни. На тај начин негирају се дејства друштвене средине и људска стваралачка пракса, као покретачка снага прогреса, за који су се и енциклопедисти речју и делом залагали.

Метод којим су се енциклопедисти залагали за напредак друштва био је њихов практични рад на просвећивању и културном уздизању народа, настојање да се народу знањем покаже неразумност постојећег поретка и пут којим се из њега може доспети у свет заснован на начелима разума. „Похитајмо да филозофију учинимо блиском народу, ако хоћемо да га филозофи воде и приближимо народ филозофима", писао је Дени Дидро. Из те тежње рођена је *Енциклопедија*, највећи зборник знања свог времена, чија је улога у рушењу догми, заблуда и предрасуда „старог режима" и у припремању духова за један нови свет била заиста непроцењива.

* * *

Француска просветитељска мисао изградила је и своју економску теорију. Њени припадници називали су се физиократима (они који су за владавину природе). Главни представници физиократске школе политичке економије били су: Гурне, Кене и Тирго.

Доктор Кене је формулисао основне теоријске постулате физиократске економије. Приватна својина је, по њему, најважније човеково природно право, које се не сме никад угрозити, јер она представља и основицу друштвене производње. Приватна својина, истина, води имовинској и друштвеној неједнакости, и оштрој конкурентској борби али су и ти друштвени феномени, у ствари, природне појаве, које не треба спречавати и ограничавати. За економски живот и напредак, најцелисходније је препустити га у што већој мери дејству његових природних законитости. Зато је основно начело физиократа и формулисано у чувеној Кенеовој реченици: „Lessez faire, lessez passer".

Суочени са проблемом недовољне пољопривредне производње, демографског притиска и релативне аграрне пренасељености у XVIII веку, физиократи су, Тирго на првом месту, велику пажњу посветили унапређивању пољопривредне производње. Као први услов за њен напредак они су истицали укидање феудалних односа и организацију пољопривреде на капиталистичким основама. Осим тога, требало је на сваки начин (крчењем шума и шикара, исушивањем мочвара и слично) проширивати обрадиве површине. Екстензивни двопољни, морао би се заменити интензивнијим, тропољним плодоредом. Заједнички пашњаци и пустаре и општински поседи морали би се укинути и разделити у приватно власништво (слично ограђивању у Енглеској), јер би се тако интензивније користили. У сточарству би се морала спровести селекција пасмина, узгајати квалитетније и племенитије врсте, за које би се, опет, у ратарству сејало крмно биље. Повећало би се и гајење других, рентабилних култура које могу служити за исхрану становништва, за прехрану стоке и за индустријску прераду, као што су кукуруз, кромпир и слично. Све ове промене и реформе у аграрној производњи нису биле могуће на малим, уситњеним сељачким парцелама, већ на крупном капиталистичком велепоседу – на фармама, мајурима итд. Најбољи доказ изводљивости овог програма физиократи су видели у успеху капиталистичког велепоседа у Енглеској и Холандији. Међутим, да се он изведе у условима феудалних односа, какви су били распрострањени у Француској, била је потребна или револуција или замашна државна интервенција. Тирго се једно време, као генерални контролор државних финансија француског краља, заносио мишљу да ће бар део свог програма моћи да изведе уз помоћ државне власти. Преварио се. Осећајући да његове реформе смерају ликвидацији феудализма, аристократија и краљ уклониће га са власти.

* * *

Распростирање револуционарних идеја грађанске класе у условима феудалног апсолутизма и идеолошке доминације хришћанске цркве наилазило је у XVIII веку на низ препрека. И поред тога ове идеје нису се могле ни угушити ни зауставити. Значајну улогу у њиховом ширењу одиграла је у XVIII, па и у првој половини XIX века, организација слободних зидара **или масона**. Потекла из зидарских еснафа средњег века, слободнозидарска друштва (масонске ложе) јавила су се у новом виду, као тајне организације за пропагирање и популарисање слободне мисли, те за међусобно помагање, први пут 1717. године, у Лондону. Себи су за циљ поставили „духовно зидање, тј. морално подизање, облагорођивање

и учвршћивање људи", ради постепеног мисаоног и духовног уједињавања човечанства. У својој јавној делатности, масони се залажу за верску толеранцију и за принципе слободе, братства и једнакости, који ће представљати и главна начела Француске револуције. Организоване на територијалном принципу (ложе по местима, савези ложа по земљама и велика ложа на челу појединих савеза), масони се јављају као широко распрострањена (има око 20000 ложа), дубоко конспиративна завера мистичних обреда, опасна по постојећи апсолутистичко-феудални поредак и идеолошке догме цркве, упркос свом одрицању од отворених револуционарних метода и обрачуна. Зато су их свуда прогонили.

Америчка револуција и постанак Сједињених Америчких Држава

Прве енглеске колоније на тлу Северне Америке (на простору између 26. и 50. упоредника), уз обалу Атлантског океана, настале су почетком XVII века. Природни услови за колонизацију Европљања били су овде, у сваком погледу, повољни. Северноамеричко тло и поднебље прихватали су европске пољопривредне културе (пшеницу, раж, јечам, овас, пасуљ, лук, шаргарепу), а колонистима су нудили кукуруз, кромпир, дуван, те безмерно богатство шума, ливада, пашњака, дивљачи, рибе, руда итд.

Прве енглеске колоније у Америци биле су Вирџинија (1607) и Масачусетс (1621). До средине XVIII века биће образовано још 11 колонија: Њу Јорк (1624), Мериленд (1634), Род Ајленд (1636), Конектикат (1636), Северна и Јужна Каролина (1650), Њу Џерси (1664), Делавер (1664), Пенсилванија (1681), Њу Хемпшир (1732), Џорџија (1732). Све ове колоније основале су трговачко-колонијалне компаније, или појединци, односно групе људи, на основу краљевске повеље. Компаније и појединци били су и власници ових колонија. Међутим, постепено ће све оне, услед пропасти компанија, изумирања породица власника колонија и слично, прећи у посед британске круне, па ће се средином XVIII века њиховим власником и господарем сматрати енглески краљ.

У исто време кад и енглеска, или пре ње, текла је и шпанска и француска колонизација северноамеричког континента. После Мексика, Шпанци су још у XVI веку запоселе Флориду, у XVII веку Аризону и Нови Мексико на далеком западу и, коначно, 1769. полуострво Калифорнију. Французи су још у XVI веку истакли право на Канаду, а у XVII веку почели су је и колонизовати. За разлику од енглеске, шпанска и француска колонизација у северној Америци, биле су споре, слабе и несистематичне. И поред тога, француски истраживачи, трговци и пустолови, а за њима и војници, спуштали су се из Канаде преко Великих језера у долине и токове река Охајо и Мисисипи, истичући крајем XVII и почетком XVIII века француска „права" на огромне територије које су лежале западно од ових река. Цео овај пут од Великих језера до Мексичког залива они су обележили ланцем малих насеља и војних утврђења. На његовом почетку лежао је Квебек, а на крају Њу Орлеанс.

Смештене на источном делу северне Америке, од Канаде, на северу до Флориде и Мексичког залива, на југу, те од Атлантске обале на истоку, до Апалачких планина и Алигенског горја на западу, енглеске колоније брзо су се насељавале све већим приливом колониста. Захваљујући томе, број њиховог становништва вртоглаво је растао: са 25000 1640, на 200000 1690, 1500000 1750. и 2000000 1770. пред отпочињање рата за независност. У тај број урачунато је и 250000 Црнаца, робова у јужним колонијама, који су се први пут појавили 1619. у Вирџинији. Око три четвртине колониста досељеника у енглеске колоније били су Англосаксонци. Остале колонисте чинили су Ирци, Шкоти, Немци, а у нешто мањем броју и Холанђани, Французи, Италијани, Швеђани, Финци, Јевреји и други.

Као и поседима британске круне, колонијама су управљали гувернери постављени од краља. Међутим, колоније су себи, већ врло рано, извојевале широку локалну самоуправу и самосталност у односу на метрополу. Носиоци и заступници те самоуправе биле су представничке скупштине, биране од самих колониста. Гувернери су, хтели не хтели, морали с њима да се споразумевају о свим пословима унутрашње управе у колонијама. Сами колонисти су, међутим, признавали врховну власт енглеског краља, као и надлежност британске владе, да их заступа пред светом и да их брани од спољног непријатеља.

У животу енглеских колонија у Америци почиње од краја XVII века да се појављује нови значајан елеменат: ратно сукобљавање са француским колонистима у Канади и у долинама Охаја и Мисисипија. Већ сами од себе неизбежни, ови локални сукоби пуни покоља, пљачки, препада и самоиницијативних похода, постајали су интензивнији и крвавији у време честих ратова метропола у Европи. Не једном извршиоци у овим крвавим обрачунима бивали су Индијанци, подстакнути и поткупљени час од једне час од друге стране.

Врхунац англо-француских сукоба на тлу Америке, у којима су учествовали и многи колонисти обе стране, достигнут је за време седмогодишњег рата (1756–1763). Рат је, после пропасти прве енглеске експедиције код Питсбурга (1755) и неуспелог покушаја младог земљомера из Вирџиније Џорџа Вашингтона да организује војску колонија, почео рђаво по Енглезе. Дуж небрањених граница дешавала су се тешка насиља, која су изазвала панику међу колонистима. Међутим, британска влада је, 1758.

године, у колоније упутила нове војне експедиције, које су напале Французе директно у Канади и преко америчких колонија у долини Мисисипија. За годину дана било је све готово: освојене су француске тврђаве, а у руке Енглеза пала је и цела Канада. По Париском миру 1763, поред Канаде, Енглезима је припала и цела лева обала Мисисипија (осим Њу Орлеанса). Огромну територију западно од „оца вода" (колонију Лујзијану) Французи су предали Шпанцима.

Тако је пропало француско колонијално царство у Америци. Али, седмогодишњи рат и Париски мир представљали су и прекретницу у животу америчких колонија. Ослобођене француске опасности, и потребе да очекују и траже заштиту метрополе, оне су се наједном нашле с њом очи у очи, суочене с чињеницом да су се међу њима већ изродиле многе супротности.

* * *

Дубоки узроци америчке револуције и борбе колонија за независност леже у супротностима економских и политичких интереса метрополе и колонија, које су се појавиле још у XVII веку, да би после седмогодишњег рата дошле до пуног изражаја и довеле до расцепа.

Економске супротности биле су резултат меркантилистичке привредне политике британске државе, која се темељила на схватању да основица државног богатства почива на позитивном спољнотрговинском билансу. Страним државама треба продавати што више, од њих куповати што мање, а позитивну разлику стављати у државну благајну и употребљавати је за даље јачање своје државе. Полазећи од таквих начела Енглеска је и на своје колоније у Америци гледала као на подручје које је имало да обезбеди метрополи позитиван биланс у спољној трговини. Први њихов задатак био је да Енглеској прибављају сировине, које би она иначе морала увозити. Зато је Америка и морала у свом привредном развоју да остане на нивоу произвођача сировина: дрвета и дрвне грађе, дувана, индига, пиринча, памука, конопље, крзна, жита, кукуруза, катрана, салитре, китовог уља итд. „Плантаже и ништа изнад производње сировина". С друге стране, задатак колонија био је да обезбеде широко тржиште за производе енглеске мануфактуре. Само метропола имала је право да претвара америчке сировине у готове производе.

Да би остварила свој привредни монопол у колонијама, Енглеска је већ од средине XVII века почела да спроводи царинске и друге мере којима је циљ био да америчке сировине усмере искључиво на британско тржиште, где ће им Енглези диктирати цене; да на самом америчком тржишту искључе конкуренцију индустријске робе других земаља; да закоче и угуше развој властите америчке мануфактуре.

Америка је, упркос енглеском меркантилизму, напредовала, али је то било могуће само зато што се тај меркантилизам није доследно примењивао. Оног тренутка кад Енглези додатним мерама покушају да га примене, доћи ће до отвореног сукоба.

И политичке супротности између колонија и метрополе имале су предисторију. У време кад су колоније настајале, метропола је била раздирана унутрашњим сукобима, па је допустила да колоније себи присвоје висок степен унутрашње аутономије, а својим представничким скупштинама право да готово самостално уређују сва питања унутрашњег живота, од верских и политичких, до економских. Та локална законодавна власт признавала је Енглеској суверенитет над колонијама само у области спољне политике, одбране и спољне трговине. Истина, енглески краљ је постављао гувернере колонија, и могао је да поништи одлуке њихових скупштина, али то дуго није изазивало теже сукобе. У XVIII веку Енглези су почели озбиљније размишљати о подвргавању колонија стриктнијој политичкој контроли, и све више су испољавали тежњу да законодавну надлежност свог Парламента (коју формално нико није ни порицао) и фактички прошире над колонијама. То је било очито супротно тежњама Американаца. Док су они тежили да легализују постојећу праксу и тенденцију федералистичког уређења британске империје, Енглези су све отвореније нагињали њеној правној и фактичкој централизацији. И овај сукоб, тежњи и интереса колонија и метрополе, доћи ће до пуног изражаја после седмогодишњег рата.

* * *

Први повод отвореном избијању сукоба између колонија и метрополе дао је случај који, наизглед, није био у вези са њиховим дубоким супротностима. То је била Краљевска прокламација о забрани насељавања колониста западно од Алигена, 1763. године. Цело подручје од Алигена до Мисисипија било је проглашено за индијански резерват. То је учињено да би се умирио велики устанак Отава Индијанаца, под вођством поглавице Понтијака, против белих англосаксонских колониста и енглеске власти успостављене након изгона Француза из Америке.

Амерички колонисти, нарочито они који су хрлили на Запад, били су огорчени овом забраном. Они су је не само проклињали већ и кршили. Тако је ова мера енглеске владе раздражила Американце, а није спречила сукобе са Индијанцима. Енглези су на ово, да би ставили под чвршћу контролу и старе колоније и новоосвојено подручје, одлучили да по Америци распореде своје сталне гарнизоне, са укупно 10 000 војника, које би издржавали сами Американци. Влада лорда Гренвила смислила је да до средстава за издржавање ових трупа дође увођењем пореза на шећер у

Америци. Британски парламент је о томе 1764. године, донео и закон. Том приликом одлучено је и да се пооштри контрола трговине америчких колонија са западном Индијом (Антилима), у циљу спречавања кријумчарења. Све то је веома угрозило америчке трговачке интересе, а и интересе широке масе потрошача, па су се трговци и јавност стали узрујавати. Суочен с тим узбуђењем а ценећи да ће контрола трговине шећером однети више пара но што ће порез донети, енглески Парламент је, 1765. године, укинуо Закон о порезу на шећер. Уместо њега, међутим, донео је одмах тзв. *Закон о таксама* (*Stamp Act*) по којем сва правна документа, исправе, уговори, новине, плакате, огласи, брошуре, књиге, свака јавна писана и штампана реч (чак и карте за играње) подлежу овери печатом (таксирању), која се плаћа пола пенија до 10 фунти, зависно од вредности папира. Британска влада рачунала је да ће од ових такса убрати у америчким колонијама око 150 000 фунти годишње.

Закон о таксама изазвао је буру негодовања у Америци, како због дажбина које је уводио, тако и због начина на који је донет. Американци су енергично устали против права Британског парламента у којем не седе представници колонија, да колонијама намеће унутрашње таксе и порезе. Американци су сматрали да се без сагласности њихових представничких скупштина такви порези не могу наметати колонијама.

Против овог отпора колонија, британска влада латила се мера застрашивања. Она је преко Парламента донела *Закон о коначишту трупа*, који је обавезивао Американце да брину о смештају британске војске кад се она, услед немира или других ванредних ситуација, нађе на територији села и градова без војних објеката. То, међутим, ништа није вредело; само је повећало напетост. Цела Америка нашла се уједињена у отпору метрополи.

Скупштине Масачусетса и Вирџиније изгласале су, објавиле и упутиле краљу оштре протесте против закона о таксама и о коначишту. Радикални кругови америчке јавности нису се задовољили само званичним протестима. Предвођени Џемсом Отисом и Семјуелом Адамсом из Масачусетса, Џоном Дикинсоном из Пенсилваније, Патриком Хенријем из Вирџиније и другима, они су стали стварати полулегалну свеамеричку, антибританску организацију. Њени припадници су се називали „синовима слободе“. Вршећи бесну агитацију против метрополе (нарочито Семјуел Адамс и Патрик Хенри), провоцирали су отворен сукоб и раскид с њом.

Најефикаснији вид америчког отпора био је бојкот енглеске робе. Трговци, и пословни људи највећих америчких лука, споразумели су се да обуставе увоз енглеских производа, све док се не укине Закон о таксама. То је јако погодило британске трговце и мануфактуристе, па су они сами затражили од Парламента да опозове овај Закон. Тако је, 4. марта

1766. године, Закон о таксама био укинут. Американци су добили прву рунду у сукобу са метрополом. Они су то бучно прославили шаљући, истовремено, захвалнице и поздраве енглеском краљу.

Британска влада, међутим, уопште се није одрекла намере да опорезује Американце и да смањи њихова аутономна права. Већ 1767. године, њен министар финансија Тауншенд поднео је Парламенту нови закон (*Таунишендов акт*) о томе да се у Америци уведе порез на промет и царина на чај, на предмете од олова и стакла, на хартију, боје и неке друге производе. Усвојене су и посебне мере о гоњењу кријумчара, о појачавању инспекција и судова за гоњење трговачких преступа, итд. Да су спроведене, ове мере би умногоме уназадиле и америчку привреду и самоуправу у колонијама, а биле би крупан корак ка централизацији британске империје. Американци су то од првог тренутка добро схватили и одмах су се стали припремати на нови, још одлучнији отпор него пре годину-две дана. Дошло је и до првих отворених обрачуна између „синова слободе“ и органа британских власти.

Суочена са оваквом ситуацијом, Британија је, почетком 1768. године, послала у Бостон и Њу Јорк, као појачање тамошњим трупама, два пука војске. Гувернерима је издата наредба да на прве знаке непослушности распусте скупштине колонија. Американцима, међутим, није било ни на крај памети да попуштају. Увозници из свих америчких лука постигли су 1768. године, споразум о још стриктнијем бојкоту енглеске робе него што је био онај поводом Закона о таксама. По лукама су учестале туче америчких морнара и трговаца са британским цариницима. Скупштина Масачусетса усвојила је протест против „незаконитих мера“ Британског парламента, а подржале су је скупштине Вирџиније, Њу Џерсија, Конектиката и Род Ајленда. Бојкот енглеске робе био је ефикасан: за годину дана скоро је преполовио вредност енглеског извоза у Америку. У тако затегнутој ситуацији, почетком 1770. године, дошло је до првих оружаних инцидената у Њу Јорку и Бостону. Најпре је у јануару избила масовна туча „синова слободе“ са британским војницима у Њу Јорку, у којој је теже повређено 30–40 особа. У Бостону је, почетком марта група младића напала британске војнике, који су употребили оружје и убили петорицу Американаца. Америчка јавност узрујала се преко сваке мере, назвавши овај инцидент „бостонским покољем“.

Све је то показивало британској влади да се Таундшендов акт у Америци неће моћи спровести. По други пут она је била приморана на одступање. Марта 1770. године, на предлог владе, Парламент је укинуо све царине на амерички увоз, осим једне: малене царине на чај. Тај безначајни порез задржан је да би се одбранио принцип о праву Британског парламента да колонијама изгласава дажбине и доноси законе. У одушевљењу које их је обузело Американци су за тренутак превидели ову „ситни-

цу“, која ће ускоро постати клица новог, тог пута дефинитивног, сукоба метрополе са колонијама. Сада пак (1770), ситуација се смирила. Стицао се утисак да су односи Британије са колонијама у Америци на путу сређивања. Једино су амерички радикали настављали жестоку, антибританску агитацију, као и акцију за ширење мреже антибританских организација, тзв. „кореспондентних комитета“, која ће до краја 1773. године, обухватити све колоније осим Пенсилваније и Северне Каролине. Инцидент, који се тада догодио у вези с увозом јефтиног, малоопорезованог чаја источно-индијске компаније, дигао је поново на ноге целу Америку и ставио је у дејство антибританску организацију Семјуела Адамса и његових истомишљеника.

У новембру 1773. године, у бостонску луку стигао је први брод ове компаније са чајем, који је она, по одобрењу британске владе, требало да продаје у колонијама не би ли ојачала своје клонуле финансије. Семјуел Адамс сазвао је одмах митинг на којем је оптужио владу, Парламент, па и краља Велике Британије да желе да упропасте колоније. Група младића, распаљена његовим говором, јурнула је у луку, заузела брод и цео његов товар побацала у море. То је била чувена „бостонска чајанка“. Слична „tea party“ одиграла се и у Њу Јорку.

На вест о овим догађајима британска влада сматрала је да је свака мера превршена. „Коцка је пала. Колоније сада морају победити или се покорити“ – рекао је краљ Џорџ III. У априлу 1774. године, арламнт је донео „пет неподношљивих закона“, који су одређивали: бостонска лука има остати затворена све док се не надокнади штета нанета бацањем чаја у море; поништавају се сва самоуправна права колоније Масачусетс; сва суђења за деликте против британских службеника док су на дужности вршиће се у Великој Британији; враћа се Закон о коначишту војске; проширује се територија канадске провинције Квебек на рачун граничних америчких колонија. Ови закони пропраћени су наредбом о именовању генерала Гејџа за гувернера Масачусетса са задатком да их спроведе.

Све ове мере, биле су за Американце знак да Велика Британија жели да уведе апсолутизам у колонијама. Зато су они и многе, до тада умерене и уздржљиве америчке грађане, окренуле против метрополе и приближиле их радикалима. Уверење да се са Британијом мора кидати све се више ширило у Америци.

* * *

У таквим расположењима услови за дејство борбених радикала и њихових кореспондентских комитета постали су врло повољни. На њихову иницијативу, Скупштина колоније Масачусетс позвала је све колоније да у Филаделфију упуте своје представнике на конгрес на којем би се

расправљало о мерама против „пет неподношљивих закона“. Тако се 3. септембра 1774. године, састао Први континентални конгрес, зачетник нове револуционарне власти у америчким колонијама. Било је присутно 56 делегата из 12 колонија – свих осим Џорџије.

Британска влада прогласила је да у Масачусетсу влада стање побуне, и да против ње треба предузети оружане мере. У Масачусетсу се убрзано радило да се те мере спремно дочекају. Свуда су стварани одреди милиције (минитмени), образована су складишта оружја и муниције, разрађиван је систем илегалног обавештавања. Тако су ударани и темељи нове револуционарне армије у америчким колонијама.

Први окршаји између припадника ове војске и енглеских трупа одиграли су се априла 1775. године. Генерал Гејџ упутио је један свој одред у место Конкорд, на тридесетак километара од Бостона, да уништи тамошње складиште оружја о којем је добио доставу. Обавештена о покрету британског одреда, група минитмена из Лексингтона, покушала је да га задржи, али је изгубила осморицу људи и била је распршена. Енглези су стигли у Конкорд, уништили складиште, и кренули назад за Бостон. Али, у међувремену се сакупио нови велики одред америчке милиције који је Енглезима поставио заседу. Енглески одред је, не слутећи ништа, улетео у заседу и после жестоке битке успео је да се пробије, али је при том изгубио преко 220 војника. Била је то „Пирова победа“ Енглеза, која је изазвала снажно узбуђење и борбено расположење у целој Америци. У таквом узбуђењу, маја 1775. године, сазван је Други континентални конгрес, на који ће доћи најрепрезентативније делегације свих 13 колонија.

Други континентални конгрес отпочео је рад у много борбенијем расположењу, него први. У америчкој јавности, међутим, нарочито међу имућним светом, било је и даље доста противника раскида веза са Британијом. Њих су радикали, који су себе називали родољубима, почели називати торијевцима, што је био неадекватан термин за присталице енглеског краља. Дебате и спорови између „родољуба“ и „торијеваца“ преносили су се и у Конгрес, али је у њему превага током времена све очитије стала прелазити на страну присталица независности.

За то време рат у Новој Енглеској се настављао. Енглеска влада је у колоније упутила појачања, а крајем маја велика маса устаника из Масачусетса, Конектиката и Њу Хемпшира опсела је Бостон. Део устаничких снага потпомогнут одредом из Њу Јорка упутио се на север, у Канаду, не би ли освојио тврђаву Тикондерогу и снабдео се артиљеријом. Овај поход је успео, устаници су заузели Тикондерогу и стекли велики ратни плен, али се нису вратили, већ су наставили операције по Канади – углавном без успеха. За то време у Бостон је Енглезима стигло појачање. На дан 16. јуна Енглези су кренули у напад на истакнути положај америчке милиције Банкер Хил. Током читавог, паклено врелог, дана водила се крвава

битка, која се претворила у прави покољ. Енглези су изгубили 1 000 војника и тек тада су успели да потисну Американце. „Ми имамо много земљишта које им можемо продати по ту цену" изјављивао је амерички командант Грин. Американци су, с правом, Банкер Хил сматрали својим војним успехом.

Прихватајући у овом тренутку рат с метрополом као свршену чињеницу, Други континентални конгрес је, у јуну 1775. године, донео одлуку да прошлогодишње „Удружење" претвори у Одбрамбени савез 13 колонија. Свим колонијама послата су упутства и наредбе о мобилизацији милиције, о прикупљању војног материјала, о образовању нових органа револуционарне власти. За врховног команданта оружаних снага удружених колонија Конгрес је 16. јуна изабрао плантажера из Вирџиније, пуковника Џорџа Вашингтона.

Вашингтон је преузео врховну команду у тренутку кад је политичка револуција у Америци била у пуном јеку. Свуда су наместо старих краљевских власти и скупштина бирани нови органи: представничке скупштине (Конвенције), састављене претежно од родољуба, које су протеривале гувернере и остало чиновништво и све послове узимале у своје руке. Војска револуције, међутим, још није уливала поверење. Састојала се од око 17 000 добровољаца (милиционера), сакупљених на разним странама. Командовали су им неискусни, приучени официри. Слабо одевена и обувена, слабо храњена и недисциплинована, ова војска није била високих борбених квалитета, поготову кад су се одреди борили ван своје уже територије. Вашингтонове захтеве, да се нађу средства за формирање регуларне војске, Континентални конгрес је одбио, па је овоме остало једино да покуша да ратује с војском какву је имао. Прегао је из све снаге да што боље снабде трупе, да пооштри дисциплину и да повећа ауторитет официра. Сви његови напори даће тек половичне резултате, па ни до краја рата Американци неће успети да створе јаку и многобројну армију.

У таквој ситуацији, олакшавајућа околност за Американце је била у томе што ни енглеске трупе нису показивале већу борбеност и што су њихови команданти, генерал Хоу, који је заменио Гејџа и други, на сваком кораку испољавали несигурност и неодлучност. Хоу је, почетком 1776. године, чак евакуисао Бостон и пребацио трупе у Њу Јорк, решен да се држи само обалског појаса, где је био подржан флотом са мора.

Почетком 1776. године, рат колонија и метрополе је већ увелико трајао, а колоније су се још увек устезале да и формално прогласе независност. Да се на то одлуче, помогао им је сам краљ који је, у престоној беседи у Парламенту, запретио да ће се с колонијама немилосрдно обрачунати оружјем. Да би се оспособила за тај обрачун британска влада је у Војводству Брауншвајг и Кнежевини Хесен-Касел у Немачкој изнајмила од њихових владара 30 000 војника. Вести о свему овоме огорчиле су

Американце. И у јавности и у Конгресу брзо су нарастале снаге које су биле за проглашење независности. Њиховом све већем утицају допринела је и брошура Томаса Пејна *Здрав разум* у којој се убедљиво, на основу „здравог разума", образлагало зашто Америка нема никаквог интереса да остане и даље везана уз своју метрополу.

Под утицајем свих ових разлога, Други континентални конгрес је, 7. јуна 1776. године, отворио дебату о предлогу Ричарда Хенри Лија да се прогласи независност. Одлучено је да се о овоме консултују конвенције свих колонија. У року од три недеље 12 од 13 колонија одговорило је позитивно на Лијев предлог. Устезала се само Конвенција Њу Јорка. Конгрес је тада изабрао комисију од три члана (Џон Адамс, Бенџамин Франклин и Томас Џеферсон) да напише *Декларацију независности*. Адамс и Франклин препустили су тај посао најмлађем – Џеферсону, и он га је бриљантно обавио.

Ученик великих идеолога грађанске мисли – Џона Лока и Жан-Жак Русоа, Џеферсон је у уводни део *Декларације*, који представља политичко и теоријско образложење практичног чина проглашења независности, унео њихове идеје. Тај ће део *Декларације независности* ускоро постати узор и полазиште свих грађанских револуција: од Француске надаље. Најкарактеристичнији део *Увода* гласи: „Ми сматрамо да су очигледне и неоспорне ове истине: да су сви људи створени као међу собом једнаки; да им је Створитељ дао становита неотуђива права; да међу та права спада право на живот, право на слободу и право на постизање властите среће".

У *Декларацији* се, затим, набрајају жалбе и притужбе на поступке британске владе, Парламента и круне, које су натерале Американце да прекину везе са матицом и да на самосталном путу потраже себи срећу. „Ми смо апеловали на правду Енглеске, али нас нису чули. Не преостаје нам друго него да објавимо да ове колоније јесу и да имају право да буду независна држава."

На дан 4. јула 1776. године, Други континентални конгрес усвојио је *Декларацију независности* Сједињених Америчких Држава. Гласници су је разнели на све стране америчког континента, да би она сместа прешла и његове границе и океан.

Историјски значај *Декларације* је огроман. Он није био само у томе што је она поставила политичке основе једној великој држави и нацији. Није ни у оригиналности идеја и идеала, које садржи. Капитални значај *Декларације* је у томе што је она први пут пренела те идеје с подручја теорије на терен политичке праксе. Тиме је и другим народима показала да су оне остварљиве и да се за њих вреди борити.

* * *

У време усвајања *Декларације независности* рат за независност није био ни близу завршетка. Напротив, америчка револуција је баш тада пролазила кроз раздобље највећих тешкоћа. Организационо-политичке и војне слабости покрета нису биле превазиђене и долазиле су до пуног изражаја. Политичка кохезија ослобођених колонија није још била остварена у потребној мери, па се она одражавала и на све теже стање армије. Љубоморно чувајући своју самосталност и локална права, колоније нису прихватале ни најнеопходније мере централизације, тако да Конгрес никако није могао себи да прибави довољно моћи и ауторитета. Зато је финансирање рата најозбиљније дошло у питање, па је армија доспела у безмало катастрофалну ситуацију. Трпећи тешку оскудицу у наоружању, муницији, одећи, обући, храни, санитетском материјалу итд. Вашингтонова војска је бивала све мање чврста и дисциплинована, њени редови су се осипали, а борбени морал јој је попуштао. Захваљујући томе Вашингтон, у децембру 1776. године, нема под својом командом више од 3 500 бораца.

У време застоја ратних операција, почетком 1777. године, енглеска врховна команда одлучила је да спроведе један свој ранији план о пресецању америчке територије на два дела и угушењу револуције у две фазе. Једна војска под командом генерала Бургојна требало је да из Канаде маршира на југ, а генерал Хон с другом на север, те да се споје код града Олбенија. Одавде би се упутиле на „чишћење“ раздвојених америчких територија.

Бургојнов марш из Канаде припреман с највећом самоувереношћу и безбрижношћу, завршио се, међутим, катастрофално. Још у току бескрајног марша кроз шумовите и ретко насељене пределе, он је од бочних напада Индијанаца и америчких добровољаца изгубио 2 000, од укупно 7 000 војника с којима је кренуо у поход. А тада су, октобра 1777. године, већ изгладнелу, преморену и деморалисану Бургојнову војску, код утврђења Саратога, дочекали Американци под командом Линколна и Гејтса, и потпуно је уништили. Заправо, око 5 000 Бургојнових војника се, такорећи без борбе, предало Американцима. Ови су их разоружали и пустили да се разиђу по америчким пространствима и да кроз неколико година већина њих постане грађанима САД.

За то време генерал Хон је измаширао из Њу Јорка, али није кренуо ка Олбенију, већ према Филаделфији, у коју је ушао крајем септембра. У јесен те године неке локалне успехе у државама Њу Јорк и Род Ајленд постигла је и енглеска флота али је, 1777. године, ипак представљала прекретницу рата и то у корист Американаца. Показало се, наиме, да Енглези нису у стању да угуше америчку револуцију и да Американци, упркос низу слабости, од којих су финансијске биле најтеже, могу да се

носе са метрополом и да туку њене трупе. Предности Американаца (огроман, за Енглезе несавладив амерички простор, немотивисаност најамничких трупа за борбу, пораст патриотизма самих Американаца) долазиле су све јасније до изражаја. Ипак, на прелазу из 1777. у 1778. годину, у време нове зимске обуставе војних дејстава, крај енглеско-америчког рата још се није назирао.

* * *

Развој догађаја на америчком ратишту, а нарочито енглески пораз код Саратоге, снажно су одјекнули у Европи. За будући развој догађаја у Америци највећи значај је имао тај одјек у Француској.

Од самог почетка англо-америчких размимоилажења Французи су с највећом пажњом пратили догађаје, прижељкујући што жешћи сукоб. Поражени у седмогодишњем рату они су у овом сукобу видели прилику за слабљење свог ривала преко Ламанша, а најрадикалнији међу њима и шансу за реванш. Кад се између колонија и метрополе распламсао рат многе утицајне личности биле су за пружање помоћи Американцима.

Почетком 1776. године, у Париз је стигао први амерички неслужбени агент (Сајлес Дин), чија је јавна мисија била трговачка, а тајна да издејствује француску војну помоћ. Он је у томе и успео, сачинивши тајни споразум о слању француског оружја и муниције у Америку. После проглашења независности, амерички Конгрес је у Француску послао још два делегата, Лија и Франклина, који су захваљујући, пре свега, популарности Бенџамина Франклина, задобили велике симпатије Француза. Француска влада се, међутим, још колебала да ли да уђе у савез са Американцима. Али, док се влада колебала, многи млади Французи, слободоумни људи, радознали духови или авантуристи, почели су се пријављивати у добровољце за одлазак у Америку. Стотине њих ће, током 1777. године, отпловити преко океана. Међу њима биће и две велике личности будуће француске и светске историје: „јунак два света“, млади маркиз Лафајет, и један од твораца утопијског социјализма Анри де Сен Симон.

Американци неће с радошћу дочекати ове добровољце: они су од Француза очекивали, пре свега, новац и наоружање, а не неорганизоване младиће. Међутим, баш захваљујући енергичној активности неких од тих добровољаца, у првом реду Лафајета, којег је Вашингтон узео за једног од својих помоћника, и одлука француске владе о отвореном слању помоћи у Америку биће убрзана. На дан 17. децембра 1777. године, Франклину је саопштена одлука Луја XVI да призна Сједињене Америчке Државе и да с њима склопи уговор о савезу. Пошто је то значило рат са Великом Британијом, једини француски услов Американцима био је да будући мир стране уговорнице могу закључити само заједнички а не свака за себе.

Овај уговор потписан је 6. фебруара 1778. године, а њему ће током следеће године приступити Шпанија и Низоземска. Тако се рат за независност америчких колонија претворио у међународни сукоб.

За све то време, током 1778. године, на тлу Америке је између зараћених страна трајала пат позиција, из које као да није било излаза. Британцима није пошло за руком да победе Американце, мада су спречили први покушај француске флоте под командом адмирала Шарла Ектора д'Естена, да створи упориште на америчкој обали. Вашингтону није успевало да зада још један озбиљнији удар Енглезима.

Док је трајао овај дуги застој ратних операција, америчка револуција ширила је и учвршћивала своје социјално-политичке тековине. Завршен је процес изградње новог система власти и новог законодавства и докрајчен је обрачун са присталицама енглеске круне, који је имао и знатних друштвених последица, будући да се радило о њиховом развлашћивању и преласку њиховог, по правилу великог, власништва у нове руке присталица независности. Главне одлике новог законодавства, које се у току револуције стварало у свим државама, биле су: строго потчињавање извршне законодавној власти (представничким скупштинама), стриктно одвајање и дефинисање функција законодавне, извршне и судске власти, гарантовање основних грађанских права и слобода (штампе, мисли, савести итд.), ограничавање политичких права на поседничке класе (које су већина у друштву), пуна заштита приватне својине. Једно важно питање ново законодавство није успело да реши. Реч је о односу и надлежностима централне државне власти САД и власти појединих чланица савеза. Амерички Конгрес је о томе водио дуге дебате, које је на крају крунисао тзв. *Пројектом о Конфедерацији* (новембра 1777) који је, у ствари, био први амерички устав. Он је предвиђао да се 13 америчких држава уједињује у „чврсту лигу пријатељства", а да њен централни орган остаје Конгрес, састављен од делегата скупштина свих држава чланица Конфедерације. Конфедерација, међутим, није имала централни извршни орган, а Конгрес је могао доносити важне одлуке тек после консултовања са локалним скупштинама и ако прибави сагласност бар 9 од 13 скупштина. Чак и на такав Устав који је практично сачувао потпуно децентрализоване прерогативе државне власти, локалне скупштине су дале сагласност тек 1781. године. Разуме се да је то био извор низа слабости у организовању америчких снага за коначни обрачун са својом бившом метрополом.

* * *

Ратне операције у Америци обновљене су у мају 1780. године. Једна енглеска армија под командом Корнуелса упутила се из Њу Јорка на југ и овладала је целом Јужном Каролином, али се тамо против ње распламсао крвав герилски рат који је Британце до краја те године сабио у два града: Чарлстон и Савану. У међувремену (јуна 1780) на Род Ајленд се искрцао француски експедициони корпус под командом Рошенбоа, али је овде био блокиран трупама енглеског генерала Клинтона. Вашингтонова армија, поново исцрпљена тешком финансијском оскудицом, није била у стању да ступи у дејство и разбије ову блокаду. Зато је Рошенбо слао у Париз хитне поруке, тражећи новчану помоћ за Американце. Француска влада се одазвала и, у мају 1781. године, Вашингтон је добио, у то време огромну, суму од 6 милиона фунти стерлинга. Тај потез ће убрзо донети крај рата.

Вашингтон је за кратко време просто препородио војску. Уочавајући шта се дешава, Клинтон је из своје армије одвојио 7 000 војника и послао их у помоћ Корнуелсу у Јужну Каролину, а сам се упутио да утврђује Њу Јорк, обавештен да ће Вашингтон овде напасти. Овај је то и хтео, али га је Рошенбо наговорио да са главнином снага крене на Корнуелса у Јужној Каролини, који се, очекујући помоћ, сместио у граду Јорктаун, у заливу Чезепик. Дуги марш америчко-француских трупа успео је. Неометане од Клинтона оне су, у октобру, стигле под Јорктаун и опколиле га са 16 000 војника. У исто време француска флота адмирала де Граса блокирала је град с мора. Корнуелс је био изгубљен. Јорктаун се предао 19. октобра 1781. године.

Овај велики пораз Енглеза одлучио је исход рата али не толико својим војним, колико политичким ефектом. После Јорктауна, наиме, самој британској политичкој јавности постало је јасно да се рат у Америци не може добити, и да се тамо улудо троше огромна материјална средства. Одлука о обустављању борбе постала је питање дана. Што се тиче Американаца, за њих је сваки разлог за настављање рата престајао оног тренутка кад им Енглези признају независност; зато су већ 1781. године почели с њима да хватају везу и да испитују да ли је такво признање на помолу. Тајни англо-амерички преговори о миру започели су 1782. године. При том, Американци се нису коректно држали према обавези из уговора, о савезу са Француском, али им Французи то нису замерали, јер су и сами једва чекали крај рата. Њихове државне финансије су већ тада биле потпуно руиниране.

У току прелиминарних преговора између Велике Британије и САД постигнут је споразум о следећем: Сједињеним Државама признаје се независност. Територија САД на западу простираће се све до Мисисипија. Пловидба овом реком слободна је. Граница САД и Канаде остаје непромењена; Американци стичу право риболова, уз обале Њу Фаундленда и у заливу Сен Лоренс. Спорно је остало једино питање обештећења избеглим америчким лојалистима, којима је одузета имовина, али ће Енглези, у коначним мировним преговорима, прећи преко тога.

После ових англо-америчких споразума, у мировне преговоре су се укључиле и Француска и Шпанија. Французи су издејствовали враћање неколико својих мањих поседа у Индији и Африци, а Шпанцима је призната Флорида. Мировни уговор потписан је 3. септембра 1783. у Версају, а већ 25. новембра последњи британски војник напустио је САД. Тако је завршена америчка политичка револуција.

Значај ове револуције вишеструк је за светску историју, али понајпре у томе што је ударио темеље једној од највећих земаља света, отварајући свестране перспективе њеном брзом развоју; што је дао пример и импулс слободарским снагама у многим земљама Европе; што је убрзао избијање револуције у Француској. Зато се с правом каже да је амерички рат за независност био најважнији догађај европске историје XVIII века пре Француске револуције.

ГЛАВА ДРУГА

ФРАНЦУСКА БУРЖОАСКА РЕВОЛУЦИЈА

Привреда и друштво Француске у XVIII веку

Готово читаво XVIII столеће представља раздобље дубоке кризе феудално-апсолутистичког уређења у Француској. Корени и покретачки механизми те кризе лежали су у њеној економско-друштвеној структури и политичком систему који су ометали континуиран и складан привредни развој и водили у стагнацију.

Као и све друге земље тог доба, Француска је изразито аграрна земља. По општем нивоу своје економске развијености она је прва земља на европском континенту. У светским размерама знатно заостаје само за Енглеском, и то заостајање открива постојање оних изворишта кризе и стагнације која ће Француску одвести у револуцију. Ослобођен феудалних и апсолутистичких стега и препрека, привредни развој Енглеске ће, у XVIII веку, па и раније, бити брз и свестран, да би је средином овог века довео до индустријске револуције. Захваљујући томе и својој убедљивој супериорности у поморској трговини, Енглеска је и у односу на Француску остварила изразиту економску премоћ, о којој говоре и ове чињенице: 1789. године у Француској је у употреби 900 „џени" машина, у Енглеској 20 000; употреба парних машина у Француској је ретка – срећу се само у рудницима Анзен и Аниш и металургијској фабрици „Крезо", док их у Енглеској има десетак пута више, чак и у текстилној индустрији.

Привреда Француске се у XVIII веку ипак развија и напредује, мада је тај напредак, према данашњим мерилима, веома спор; још је важније, спорији је и од могућности које су технички услови оног времена нудили. Разлога за то било је више: економских, друштвених и политичких.

Од економских околности на прво место треба ставити чињеницу да француски сељак још увек производи претежно за сопствену потрошњу, а не за тржиште. Ако део продуката продаје, то је првенствено зато да би дошао до новца, којим ће платити порезе и дажбине. Занатска производња – још увек надмоћнија од мануфактурне – има локални карактер, није масовна и јевтина, ограничена је многим еснафским прописима и регула-

тивима. Транспорт и комуникације, још недовољно развијени, погодују затворености привреде по областима.

И поред ових ограничења, капиталистичка привреда Француске развија се полетније него раније. Спољна (поморска) трговина и експлоатација колонија, као и високе заштитне царине, представљају значајне изворе акумулације средстава која се улажу у проширивање самих трговачких капацитета, али и у мануфактуру, а нарочито у домаћу радиност. Захваљујући томе, трговачки послови и производња „сеоске индустрије“ представљају најважније покретаче у развоју капиталистичких облика привређивања у Француској. Главна средишта крупне спољне и поморске трговине су у великим лукама (Марсеју, Нанту, Авру, Бордоу), а домаће радиности у областима Фландрија, Камбре, Ено, Горња Нормандија, Вармандоа, Мен, Бретања, Шампања и Лангедок. У домаћој радиности поглавито се производе разне врсте тканина и текстилних производа.

Развој мануфактуре је, такође, приметан. Уз поморске луке јављају се мануфактурне радионице за рафинисање шећера из сирупа који се довози са Антила, за дестилацију алкохола и прављење пива, за прераду свилених влакана и производњу свиле. Појављују се и радионице за ливење и ковање гвожђа, за израду стакла, кристала, фајанса, порцулана и других луксузних предмета, за производњу оружја, муниције, хартије и хемијских артикала. Ово су, већином, мануфактуре чију производњу подстиче сама држава, обезбеђујући јој заштиту од еснафских ограничења и стране конкуренције. Захваљујући томе, развили су се у XVIII веку крупни мануфактурни центри у Крезоу (Шнедер), у Шајону (Перије), у Алзасу, Жуи-ан-Жозасу, Монпељеу и другим местима и областима.

За даљи, бржи и складнији развој ових напредних области капиталистичког привређивања, које би за собом повукле и укупан привредни живот Француске, у другој половини XVIII века је постало неопходно уклањање низа друштвено-политичких препрека које им је феудално-апсолутистички систем držао на путу.

Међу економским кочницама даљег развоја које су директно проистицале из владајућег система друштвених односа, на првом месту је било помањкање новчаних капитала. Оно је било резултат изузетно ниске акумулативне способности пољопривреде, као доминирајуће привредне гране. Притиснута феудалном експлоатацијом, с једне, и исцрпљивањем од стране гломазне апсолутистичке државе, с друге стране, пољопривреда готово да није имала више услова ни за властито унапређивање, нити за стварање капитала ради улагања у друге области привређивања. Уколико је било прогреса у пољопривреди он је, у XVIII веку, остварен повећаним гајењем неких рентабилнијих култура (кукуруза, кромпира, винове лозе), механичким ширењем обрадивих површина и улагањем све веће количине живог људског рада. Све су то били екстензивни начини повећавања производње, који су имали уске границе, и који нису водили преображавању главне гране привреде у држави.

Другу препреку представљала је готово у целини очувана еснафска организација, која је својим строгим прописима о квантитету, квалитету, асортиману и ценама производа ометала бржи размах мануфактуре и индустрије. Од свих слојева буржоазије, за очување ових прописа биле су заинтересоване само занатлије, па и оне не све јер су их еснафски регуламенти штитили од конкуренције масовније и рентабилније мануфактурне и индустријске продукције. То, наравно, не би било довољно да сачува еснафе, али су иза њих стајали моћнији интереси државне бирократије – краљевског чиновништва, судства, полиције – која је спроводећи еснафске прописе и гонећи њихове прекршиоце, себи прибављала знатну материјалну корист и политички престиж. Тако се систем државних установа овде појављивао као фактор који директно омета природне токове привредног развоја.

Веома тешку сметњу привредној интеграцији Француске, као једном од услова даљег развоја, представљало је њено хаотично административно и политичко уређење. Подељена на сенешалате и бајаже, од којих је сваки имао посебну управу, посебне царине, писане и неписане правне норме (кутиме), мерне системе, властиту монету и друге специфичности преостале из средњег века, Француска није могла да изгради јединствено тржиште неопходно свакој развијенијој привреди. Све то је, заједно са заосталим комуникацијама, причињавало огромне тешкоће привредном промету и чинило, како се онда говорило, јевтинијим и једноставнијим транспорт робе из Кине у Француску него са севера земље на југ, или обрнуто. Ако се овоме додају лењост, нерад и неефикасност административних служби, од врха до дна државе, онда се јасно схвата у коликој је мери политички систем у држави гушио и кочио остваривање најбољих и најрентабилнијих привредних иницијатива и подухвата.

Све је то чинило да привредни живот Француске буде много успоренији и мукотрпнији но што би у другачијим друштвено-политичким условима био. Пољопривреда је грцала под теретима и стагнирала, трговина и промет су, нарочито после губитка многих колонија у седмогодишњем рату, и сами застали, оскудица новчаних капитала постајала је све тежа. У оптицају је било само 2–3 милијарде златних ливара, новчане установе су, осим донекле Есконтне банке у Паризу (осоване 1776), биле мале и слабе. Из овога би се могао извести општи закључак да је Француска, пред револуцију аграрна и занатлијска земља са распрострањеним системом феудалног начина привређивања, али и са одређеним подручјима развијене капиталистичке привреде (трговина, мануфактура, домаћа радиност). Даљем и бржем развоју прогресивнијег, капиталистичког (робно-новчаног) начина привређивања на путу стоје такве економске и друштве-

но-политичке препреке које су се могле уклонити само одлучним обрачуном са целокупним владајућим феудално-апсолутистичким системом.

* * *

Уочи револуције, Француска је имала преко 25 милиона становника. Цело француско друштво делило се на три сталежа од којих су прва два била материјално и политички повлашћена, док је трећи сносио све државне трошкове и терете, а уз то био без икаквих политичких права и утицаја.

Први сталеж француског друштва је свештенство; његов повлашћени положај проистиче из изузетног положаја цркве у феудалном друштву. Званична католичка црква држи у својим рукама јавне и верске функције, образовање, социјално старање, цензуру интелектуалног стваралаштва, итд. Према владару и држави црква нема никаквих материјалних обавеза а сама располаже великим богатством, које јој доносе њени крупни земљишни поседи феудалног типа и један порез (десетина), који у њену корист плаћају сви поданици француског краља. Приход који на тај начин стиче црква износи 240 милиона ливри годишње. То је приход малог свештеничког сталежа који не броји више од 130 000 припадника. Практично, њиме располаже само танак слој високог клера (епископско, каптолско и опатијско свештенство) који потиче, углавном, из аристократских кућа. Највећу моћ у цркви и друштву има 143 бискупа-племића који стоје на врху црквене хијерархије. Насупрот високом клеру је скромно, сиромашно парохијско свештенство, са платом од 350 до 700 ливара годишње, које живи животом боље стојећег сељака и које са завишћу гледа на богатство својих прелата и старешина.

Други сталеж – племство делио се на неколико група и категорија. Прва је била подела на крвно и чиновничко (судско) племство или племство мача и племство плашта – како су га још називали. Крвно племство је, према Сијејесовој процени, бројало око 110 000 припадника и делило се на високо (дворско) и ситно (локално и сеоско) племство. Материјалну основу свих племићких група чини приход са феудалног земљишног поседа. Тај се посед дели на део који племић обрађује сам (или преко својих управитеља) и на део који је у сталном „закупу“ код сељака и за који они плаћају ренту господару. Поред овога, високо – дворско племство – добија од краља велике плате, синекуре, пензије и дарове за своје, често безначајне и непотребне, јавне службе. У ову категорију племства улазили су припадници око 4 000 аристократских породица. Они су уживали благодети живота у краљевој близини, а коштали су француску благајну 107 милиона ливри годишње, што је чинило близу 1/4 целокупног државног буџета.

Много ниже од дворског, стоји ситно провинцијско племство које живи искључиво од имања и сељачке ренте. Оно из генерације у генерацију сиромаши, проводи суморан сеоски живот, истерује од сељака сваку, и најситнију, обавезу. Отуда је у народу посебно омражено.

Судско, или чиновничко, племство је по пореклу из грађанских редова а од краља је покуповало не само титуле већ и сва значајнија места у судским и административним службама. Главно упориште овог племства су врховни судови (парламенти), којих у Француској има 13. Међу њима је, незванично, најважнији Париски парламент. Најзначајнија прерогатива парламената је увођење краљевих одлука у Протокол које тек после тога стичу законску снагу. Као чувари традиција, обичајног права и неких елементарних људских слобода, парламенти су били једино правно ограничење апсолутистичкој краљевској власти. Већу снагу од њихових имале су само одлуке Скупштине државних сталежа, али њих су сазивали краљеви, а они то нису чинили још од 1614. године.

У *трећи сталеж* улазили су сви остали Французи – њих близу 25 милиона. Зато је овај сталеж био највише издиференциран. Најимућнији, најобразованији и најорганизованији његов део била је буржоазија. Она се делила на три слоја: крупну, средњу и ситну буржоазију. У крупну буржоазију спадали су велики капиталистички земљопоседници и предузимачи (фармери), крупни рентијери, власници новчаних капитала, власници и сувласници трговачких компанија, неки (ретки) високи административни функционери, адвокати и интелектуалци. Средњи слој буржоазије сачињавају мануфактуристи, ситнији банкари и акционари, фармери, трговци, мањи бродовласници, крупније занатлије и, опет, неки припадници интелектуалних професија – новинари, писци, професори, музичари, правозналци, лекари и други. Ситна буржоазија („народ“) су сви они власници средстава за производњу који зарађују сопственим радом: занатлије, дућанџије, штампари, превозници, ситни предузимачи, затим ситни чиновници, лекари, апотекари, учитељи, уметници и други. Сви ови слојеви буржоазије, а нарочито крупна, остварили су током XVIII века видан напредак, али су имали, као што смо видели, и јаке разлоге за незадовољства постојећим поретком који је ометао њихов даљи материјални успон и њихову друштвену афирмацију, а потпуно онемогућавао њихов утицај на политички живот земље.

Сељаштво је било најмногобројнији део трећег сталежа и француског друштва у целини. Њему припада 22 милиона Француза. Ова маса поседује (као власник) само 1/3 обрадивих површина, док племство и црква држе остале 2/3 земље. Сељаци власници земље, који су мањина сељаштва, плаћају само државне и црквене дажбине; основна сељачка маса – „закупци“ властелинске земље – сносе, поред ових, и разне феудалне терете и дажбине. Најважнији државни порези су: *таj* (порез на

укупан приход газдинства), *капитација* (порез по члану домаћинства) и *двадесетина* (порез на земљу). Најомраженија државна дажбина је порез на со, а одмах иза њега је црквени порез – десетина, која се плаћа на годишњи приход. Феудалне дажбине су: *рента*, која се даје у новчаном или радном облику, и *шампар* (натурална дажбина), који се даје у сразмери са приносом летине и пење се до 1/5 тог приноса. Уз ове основне, сељак плаћа и низ других феудалних дажбина и баналитета: на купопродајне уговоре, на скеле, на путеве, на димњаке, на печење хлеба, на цеђење вина, на млевење брашна, на клање стоке итд. Кад се овоме дода и низ понижавајућих обавеза (властелинско право лова, љубљење скута, плашење жаба и слично), види се колико је француско сељаштво било материјално исцрпљивано и морално деградирано.

Пролетаријат је, такође, део трећег сталежа који се већ крајем XVIII века назире као класа. Ако се у пролетаријат уброје најамни радници по градовима и безимљашка сиротиња по селима, онда он више није ни малобрајан – припада му цела петина француског становништва. Материјални положај му је бедан, али он још нема сопствене класне свести, не иступа самостално и не поставља своје посебне, друштвене и политичке захтеве. У револуцију ће ући као крајње лево крило трећег сталежа уколико га, ту и тамо, не заврбује клерикална и племићка реакција за циљеве контрареволуције.

Француска монархија уочи револуције

Од 1774. године на француском престолу седео је унук Луја XV, Луј XVI Бурбонски, владар за кога се подругљиво говорило да није француски краљ, већ само Луј XVI. „Тај дебељко простачког понашања осећао се пријатно само за трпезом, у лову или у радионици бравара Гамена" (Матјез). Владар без политичке концепције, без сопствене иницијативе и енергије, неодлучан и поводљив, падао је под утицај час присталица час противника реформи, час либералних духова, час бесних реакционара и корифеја апсолутизма. Највећи утицај на њега је, ипак, вршила његова лепа, кокетна и лакомислена супруга Марија Антоанета, кћи Марије Терезије и сестра немачко-римских царева Јосифа II и Леополда II. Али и да је на француском престолу седео способнији краљ од Луја XVI, тешко да би се, без радикалних друштвених и политичких промена, нашао излаз из кризе у коју је француска држава доспела 70-их и 80-их година XVIII века. Главни узроци те кризе лежали су у феудално-апсолутистичком систему а њен најснажнији израз било је тешко стање државних финансија, које је трајало деценијама, али се последњих година пред револуцију све више погоршавало. Разлози за то су били у огромним ратним издацима,

које је Француска имала у другој половини XVIII века и у неограниченом расипању државног новца од стране дворских кругова.

Француске државне финансије нашле су се у критичној ситуацији још пред крај владавине Луја XV и, избављене банкротства, од тада су једва састављале крај с крајем. На такву ситуацију дошли су огромни трошкови од преко 2 милијарде ливри, датих за учешће Француске у рату за независност Сједињених Америчких Држава. За све то време расипништво двора није престајало. Илуструје га ових неколико ставки из расхода државне благајне: издато 400 000 ливри за исплату дугова грофице Полињак, 800 000 ливри за мираз њеној кћери, 23 милиона ливри за покривање дугова краљевог брата грофа од Артоа, 16 милиона ливри краљици за куповину замкова Рамбује и Сен-Клу. И тако редом. За подмирење свих ових трошкова француски државни буџет није никако био довољан, па се прибегло државним зајмовима. За петнаест година владавине Луја XVI направљен је државни дуг од 4,5 милијарди ливри. Само годишње камате и ануитети за његову отплату износили су око 300 милиона ливри, док је цео француски буџет једва достизао 500 милиона ливри за годину дана.

То је био тако очајан финансијски положај, да се из њега више није могло изаћи ограниченим политичко-економским реформама, које су ранијих година предлагали генерални контролори финансија француског краља Тирго и Некер. Физиократ Тирго је тражио енергичну штедњу („Ни зајмова, ни нових пореза, ни банкротстава"), слободну трговину житом, укидање царина на брашно, укидање закупа пореза на со, ликвидацију еснафа итд. Била је реч о мерама којима је требало подстаћи привредну активност и њоме поправити стање државних финансија. Краљ и дворска камарила нису хтели ни да чују за реформе и Тирго је 1776. године био уклоњен са власти. После његовог, слом је доживео и скромнији програм новог, генералног контролора Некера, који је предвиђао укидање кметства на краљевским добрима, ублажавање тамничког режима, строгу контролу трошења државног новца. Ради спровођења ове последње тачке Некер је објавио *Извештај* с прегледом прихода и расхода државне благајне. Јавност се згранула, а Некер је морао да иде с положаја генералног контролора.

Неколико година после ових покушаја реформи, краљ би их радо прихватио, али сада је за њих било касно. Пошто је претходно испробао све друге мере, тадашњи генерални контролор Калон је, најзад, августа 1786. године, морао саопштити Лују XVI да се без темељне фискалне реформе, која би подразумевала и опорезивање повлашћених сталежа, ништа неће моћи учинити. Њено прихватање значило би пореско, а преко њега и правно-политичко, изједначавање свих сталежа.

Постојала је реална опасност да ову меру парламенти као племићке установе, одбију да уведу у регистре и дају им законску снагу. Зато су

краљ и Калон одлучили да се претходно обрате за сагласност једној скупштини првака повлашћених сталежа коју би сачињавали кнежеви краљевске крви, војводе, перови и маршали, чланови највиших судских органа, највиши обласни функционери, државни саветници, најистакнутији дворски службеници и црквени прелати. У питању је било укупно 144 највиших достојанственика краљевства. Тако је у јесен 1786. била сазвана *Скупштина нотабла.*

Скупштина нотабла (племенитих) састала се 22. фебруара 1787. године. Она је пажљиво саслушала сва Калонова образложења а онда је одбацила његов програм реформи. Штавише она је приморала краља да отпусти Калона који је, додуше аргументовано, био оптужен за неморал, берзанске шпекулације и везе са сумњивим особама. На његово место краљ је довео надбискупа Ломени де Бријена, фаворита племства. Међутим, и он је за кратко време схватио да се без коренитих реформи не може па се вратио Калоновом програму. Племство и свештенство сместа је скочило и против њега. У ситуацији опште пометње која је настала, маркиз Лафајет, већ прослављени учесник америчке револуције, предложио је, маја 1787. године, краљу да сазове *Скупштину државних сталежа* и то не у старој средњовековној форми, већ у облику Велике народне скупштине, сличне америчком Конгресу. Та би Скупштина била сазвана на основу Краљевске повеље (Устава), која би јој гарантовала законодавна права и редовно сазивање. Краљ није прихватио мудри и умерени Лафајетов савет који је смерао претварању Француске из апсолутистичке у парламентарну монархију. Штавише он је распустио и Скупштину нотабла.

Распуштање ове скупштине изазвало је огорчење племства. У супротстављању краљу најгласнији су били парламенти, а на првом месту Париски. Краљ га је, за казну, протерао из Париза у Троа, главни град Шампање. То је увелико повећало узбуђење које се пренело и на, до тог тренутка, резервисану грађанску класу. Она стаје на страну парламената гледајући у њиховим поступцима, пре свега, отпор краљевој самовољи и тиранији. Тако се отпор племства пореским реформама постепено претворио у широки покрет против апсолутизма, у којем учесници полазе са различитих позиција, али теже једном циљу – ограничењу краљевске власти. На чело кампање против краља избија сада једна група либералних племића, повезана са представницима високе буржоазије и судских функционера, која се сврстала иза Лафајетове идеје о великој народној скупштини. Најистакнутије личности ове „Странке Американаца" су сам Лафајет, судија Дипор, опат Сијејес, племићи браћа Ламет, маркиз Кондорсе, гроф Мирабо, председник Париског парламента Лепелтје де Сен-Фаржо и други. Програм „Странке Американаца" о претварању Француске у уставну монархију постао је одмах политичка платформа

за којом су кренули и шири слојеви грађанске класе, а нарочито кругови буржоаске интелигенције. Овом блоку либералног племства и крупне буржоазије припашће тако историјска улога да означи прве циљеве велике Француске револуције.

Сазивање Скупштине државних сталежа

Кад је постало јасно да је отпор режиму општи, краљ и Ломени де Бријен су 8. августа 1788. године објавили декрет о сазивању Скупштине државних сталежа за 1. мај наредне године. У истом тренутку објављена је и изјава генералног контролора, да француска држава више није у стању да врши исплате. Француска државна благајна је банкротирала. После тога краљ је, без много обзира, сменио де Бријена и на његово место поново довео Некера. Париски парламент је враћен у престоницу и ситуација се почела унеколико стишавати. Права експлозија се, међутим, тек припремала.

То је било наговештено брзим разлазом између велике већине племства и буржоазије чим је дошло до краљевог одустајања од увођења пореске реформе. Док је аристократија очекивала да ће се све продужити по старом, буржоазија, и мали број либералних племића, настављали су агитацију за увођење уставне монархије. Кад је по други пут дошао на власт, беспринципијелни Некер није имао намеру да се због оваквих захтева свађа с краљем и аристократијом, мада се сматрао човеком „Странке Американаца". Он се чак није усуђивао да се изјасни о два најважнија питања у вези с предстојећом Скупштином државних сталежа: о броју посланика појединих сталежа и о начину гласања у Скупштини.

По старим правилима сваки сталеж слао је по 300 посланика а у Скупштини се гласало по сталежима. Племство и свештенство су се одмах заложили за поштовање тих норми, док либерали нису хтели ни да чују, тражећи за трећи сталеж број посланика раван броју представника прва два сталежа заједно и појединачно гласање (по главама). То је био отворен раскид аристократије са трећим сталежом. Распламсала се оштра политичка полемика у јавности кроз коју се све већа маса припадника трећег сталежа брзо политизовала и све више дизала главу, наилазећи на подршку и разумевање и код мањег дела племства и свештенства.

Осећајући да се политичка ситуација поново заоштрава, краљ и Париски парламент решили су да трећем сталежу учине уступак утолико што ће му одобрити да за Скупштину сталежа изабере 600 посланика, док ће племство и свештенство бирати по 300. Овај уступак би имао смисла само ако би се у Скупштини гласало по главама. Краљ је, међутим, о томе ћутао остављајући да се одлука донесе у самој Скупштини.

Избори за Скупштину државних сталежа, припремани су у условима великог политичког узбуђења и напетости. Неродна 1788. година, незадовољство буржоазије применом трговинског уговора са Енглеском из 1786. године, стварали су погодну социјалну атмосферу за жестоку агитацију бружоазије против постојећег поретка у земљи. Она је ту атмосферу и искористила. Правници, публицисти, писци, свештеници, учитељи, професори, и други, писаном и усменом речју, на све стране агитују за промене и реформе. Штампа је претрпана политичким чланцима, а мноштво брошура, летака, плаката, прогласа нуди се на сваком кораку. Радикализмом захтева и борбеношћу, истичу се листови *Народна стража*, коју издаје Волне, и *Обавештења добрим Нормадијцима* издавача Туреа. На глас излазе Мирабоова брошура *Позив провансалском народу* и Робеспјерова *Позив араском народу*.

У тим данима излазе и чувене књиге: Сијејесова *Шта је трећи сталеж?* Демуленова *Филозофија француског народа* и Таржеова *Писмо Скупштини трију сталежа*. Све ово, уз мноштво друге литературе, читало с великим интересом и узбуђењем.

Изборни поступак за слање посланика у Скупштину сталежа био је компликован, али су у њему учествовали (макар посредно) сви мушкарци старији од 25 година, а у племићком сталежу и жене, ако су биле носиоци поседа. У повлашћеним сталежима борба се водила између конзервативне већине и либералне мањине. Превагу су однели конзервативци. Само мали број либералних племића и свештеника (парохијских и других) прошао је као посланик свога сталежа. Више ће их бити изабрано на листама трећег сталежа. Међу посланицима трећег сталежа било је умеренијих и радикалнијих људи, али сви до једнога желели су укидање краљевског деспотизма, завођење парламентарне монархије, законско гарантовање правне, политичке и пореске једнакости, као и основних слобода грађана, именовање представничке владе одговорне Скупштини итд. Овим захтевима највећи део племства и свештенства је супротстављао само један захтев: традиционалне норме и односи апсолутно се морају поштовати и „превратничке идеје трећег сталежа“ морају се сузбити.

Скупштина сталежа и почетак револуције

У пролеће 1789. године, уочи састанка Скупштине државних сталежа, политичка и друштвена ситуација у Француској била је крајње напета. Њу су драматизовале економска криза, несташица и глад која се јављала као резултат слабе летине претходне године. Широм земље долази до стихијских сељачких побуна, до пљачки, и масовних скитничења гладних бескућника друмовима, до туча и пустошења продавница по градовима.

Иако стихијске, изазване глађу, ове побуне, у условима опште узнемирености, добијају и политичке призвуке. У Нанту, на пример, побуњена сиротиња тражи хлеб, али уз поклич: „Живела слобода!“

Скупштина државних сталежа отворена је, 5. маја 1789. године, у Версају. Овај велелепни двор краљ је одабрао за одржавање Скупштине јер му је он био згодан – „због лова“. Већ у престоној беседи Луј XVI је показао да није спреман ни на какве реформе. Плачљивим, сентименталним гласом упозоравао је посланике да се чувају новотарија и да се побрину за изналажење нових прихода државној благајни. После краља, Некер је држао један бескрајно дуг, исцрпљујући експозе у коме готово ништа није рекао. Изгледало је као да у држави никакве озбиљне кризе нема, па су се посланици у чуду питали чему ова Скупштина. Ни краљ ни Некер нису ни речи рекли како ће Скупштина радити и како ће се у њој доносити одлуке: по сталежима или у пленуму. Упркос томе посланици трећег сталежа решили су да позову представника прва два сталежа да приступе заједничкој верификацији мандата, што би означило почетак заједничког рада и одлучивања, појединачним гласањем посланика сва три сталежа. Повлашћени сталежи одбили су овај позив, и отпочели су да раде самостално.

Једно време трећи сталеж је био неодлучан. Његови посланици нису желели да се конституишу у посебан дом па нису могли ни одржавати званичне седнице. Зато су се састајали незванично, под председништвом најстаријег посланика Баија. У чекању, међусобном упознавању и испитивању посланика трећег сталежа, као и у покушајима преговарања са представницима племства и свештенства, у којима је безуспешно посредовао и Некер, прошло је више од месец дана. Тада је трећи сталеж изгубио стрпљење и 12. јуна одлучио је да сам отпочне проверу пуномоћја, вршећи при том општу прозивку посланика сва три сталежа. И гле изненађења: на прозивци су се одазвала најпре тројица, а затим још шеснаесторица представника нижег свештенства. То је веома охрабрило посланике трећег сталежа који су, на седници од 17. јуна, већином гласова од 490 према 90 одлучили да се прогласе за Народну скупштину. Изјављујући да ова Скупштина представља преко 96 процената француског народа, трећи сталеж је саопштио и своју одлуку да се обустави свако плаћање пореза ако неко Скупштину примора силом да се разиђе.

На вест о проглашењу Народне скупштине, придружује јој се већина свештенства и део племства. Поражени прелати и реакционарни племићи затражили су тада интервенцију краља. Он се одазвао. Увече 19. јуна одлучио је да поништи одлуку о проглашењу Народне скупштине и да трећем сталежу објави рат. Некер је покушао да одврати краља од ових одлука, али без успеха. Луј XVI је за 23. јун сазвао пленарну седницу Скупштине државних сталежа. На тој седници је отворено и брутално ништио

све дотадашње одлуке трећег сталежа и Народне скупштине, захтевајући поштовање свих постојећих привилегија и деспотски заповедајући да све почне испочетка: „Ја вам наређујем, господо, да се одмах разиђете и да сутра изјутра одете сваки у свој дом који је одређен за ваш сталеж, да тамо наставите седнице." Након ових речи краљ је изашао из сале а за њим су се упутили скоро сви племићи и већина свештеника. Трећи сталеж је остао на својим местима. Кад је нешто касније дошао церемонијал-мајстор да их опомене на поштовање краљеве наредбе, Мирабо му је громким гласом довикнуо: „Идите и реците онима који вас шаљу да смо ми овде по вољи народа и да нас само бајонетима могу растерати". На то се опет Сијејес обратио посланицима: „Ви сте и данас оно што сте били јуче – те пређимо на саветовање". И покушај краљеве гарде да силом испразни дворану пропао је, пред исуканим мачевима племића који су остали верни Народној скупштини.

Обавештен о свему, краљ се претварао да прихвата свршени чин. Чак је саветовао племићима и прелатима да се придруже Народној скупштини. Изгледало је да буржоазија лако, мирно и без крви, односи победу над апсолутизмом. Под тим утиском била је и Народна скупштина. На седници, у пуном саставу, одржаној 9. јула, она се прогласила за Уставотворну скупштину, да би већ 11. јула почела претрес Лафајетовог пројекта *Декларације о правима човека и грађанина*.

Испод овог привидног мира крила се, међутим, опасна завера двора и камариле, против револуције и Народне скупштине. У Паризу, Версају и париским предграђима, краљ је почео да гомила трупе. До почетка јула било је доведено око 20 000 војника. У великој тајности краљ је затим, 11. јула, позвао к себи Некера (који га је саветовао да не заоштрава односе с народним представницима) и наредио му да сместа напусти не само Париз већ и Француску. Формирана је нова влада под председништвом бесног реакционара барона Бретеја.

* * *

Довлачење војске у Париз и Версај, разне узнемиравајуће вести из двора и из провинција, најзад, сензационална новост о протеривању Некера, доливали су непрестано уље на ватру већ распаљеног народног гнева и у престоници и у унутрашњости земље.

Врење и немири у Паризу и другим градовима, трајали су још од краја 1788. године. Узроци су им били: несташице намирница, скок цена хлебу, шпекулације, све већа глад и беда сиротиње. Априла 1789. године почели су напади на продавнице, пекаре, мануфактурне и друге радионице. Још снажнији је био стихијски покрет сеоске сиротиње, против феудалних обавеза и других облика експлоатације. Овај антифеудални покрет

почели су прихватати и добростојећи сељаци али су му главну оштрину давале све многобројније гомиле изгладнелих бескућника које су, у пролеће 1789. године, лутале шумама, пољима и друмовима, нападајући путнике и транспорте, феудална имања и замкове, фарме, магазине са храном итд. Палило се и пљачкало и у близини великих градова, па и самог Париза, и Версаја. Свет је почела хватати паника. Појавио се „велики страх" који је, поред аристократије, захватио и буржоазију. Она је од Народне скупштине почела да тражи да умири земљу.

У таквој ситуацији општег узнемирења и напетости вести које су, све учесталије, стизале из Версаја о борби трећег сталежа против краља и племићке реакције дочекиване су и у Паризу и у унутрашњости с огромним интересовањем: шириле су се и коментарисале и усменом и писаном речју. Париз је био захваћен до тада невиђеном агитацијом путем новина, летака, зборова итд. Центар те агитације био је пространи врт дворца војводе Орлеанског, Пале Роајал, у којем је млади, даровити новинар Камиј Демулен окупљеном народу држао ватрене, распаљујуће говоре против тираније и феудализма. Врењем су биле захваћене и касарне Националне гарде у којима су многи нижи официри и подофицири били присталице Народне скупштине. Међу њима су први на себе скренули пажњу подофицири Илен, Лефевр и Ош. Од 25. јуна у Општинском дому је готово свакодневно заседао Стални одбор који је образовало 400 париских бирача (грађана који су бирали посланике трећег сталежа), којем је задатак био да мотри на сплетке двора и аристократије против Народне скупштине. Овај Одбор је 29. јуна израдио предлог о оснивању грађанске страже по свим реонима Париза.

Долазак краљевских трупа огорчио је народ Париза. Свима је било јасно против кога оне треба да буду употребљене. Већ почетком јула краљу је, с народних зборова, упућен једнодушан захтев да војска одмах буде повучена. Тих дана се, први пут у Пале Роајалу, чула и идеја о збацивању Луја XVI са престола. У таквој ситуацији вест, која се 12. јула ујутру, пронела Паризом, да је Некер збачен и да ће доћи до новог банкротства била је варница у буре барута. Нападајући краља због ове мере Камиј Демулен је откинуо лист с једног дрвета у Пале Роајалу и заденуо га себи за ревер. Од тог тренутка зелена кокарда (боја Некерове ливреје) постала је значка револуционара. Широм Париза организовани су народни зборови и демонстрације. У врту Тилерије немачки краљевски пук отворио је ватру на демонстранте. Утом се пронео глас да су топови на Бастиљи, централном париском утврђењу, и тамници, окренути према граду. Са париских цркава је зазвонило на узбуну. Поче јуриш народа на радње и магазине са оружјем. Сутрадан, 13. јула, огромна гомила света провали у Дом инвалида, из кога изнесе 32 000 пушака и неколико топова. Стални одбор бирача из Општинског дома упутио је после тога, 14. јула

ујутру, команданту Бастиље Де Лонеју позив да преда тврђаву. Иако је имао малу посаду Швајцараца и ветерана, Де Лонеј је овај захтев одбио, уздајући се у 30 метара високе зидине Бастиље и помоћ коју је очекивао. Али маса наоружаног света сливала се већ под бедеме. С њом су били и одреди Националне гарде. Војници из тврђаве отворили су ватру и убили стотинак Парижана. Официри Националне гарде Илен и Ели распоредили су тада своју артиљерију, а Лазар Ош је командовао паљбу. Одбрана се одмах поколебала и позвала је команданте гарде на преговоре. Спуштени су мостови да уђу у тврђаву, али је за њима јуришао и народ. Шачица бранилаца била је лако савладана. Већина је била одмах побијена, заједно са својим командантом. Тако је пала Бастиља, симбол апсолутизма и тираније у Француској.

Пад Бастиље, 14. јула 1789. године, означио је прекретницу у светској историји. То је био тријумф буржоаске револуције у Француској. Стални револуционарни одбор Париза именовао је 15. јула маркиза Лафајета за команданта Националне гарде, а овај је, прихватајући ту дужност, прописао гардистима нову тробојну кокарду, која је постала симбол и застава револуције. Краљ је, после пада Бастиље, био сломљен. Наредио је повлачење најамничких трупа из Париза, вратио је Некера на власт, и примио је триколору за нову заставу Француске. Многи племићи, међу којима и барон Бретеј, ојађени због оваквог развоја догађаја, побегоше из Француске.

Тако је народни устанак у Паризу спасао Уставотворну скупштину, довео на власт крупну буржоазију и либерално племство, и очистио пут даљем развоју револуције. Цела Европа разумела је важност догађаја у Француској. „Светска буржоазија, схватајући да је куцнуо њен час, задрхта од радости и наде“ (Матјез).

* * *

На вест о паду Бастиље по многим градовима Француске избиле су побуне које се углавном завршавају смењивањем старих аристократских управа, избором нових револуционарних органа власти – „Сталних одбора“ грађана и образовањем одреда народне гарде, којима краљевске трупе без борбе предају утврђења, па се понегде и стапају с њима. То су биле, такозване, градске револуције, које су за извесно време претвориле Француску у федерацију револуционарних комуна.

Много жешћи и радикалнији је талас аграрних побуна који се подигао широм Француске: у Нормандији, Еноу, Горњем Алзасу, Маконеу, Франш-Контеу, Ил-де-Франсу, Поатуу, Бовезу, Шампањи, Бургундији, Мену, Турену, Дофинеи, Аквитанији и другим областима. Свуда се уочавају исте појаве: сељаци нападају дворце, опатије, епископије, фарме; пале

архиве, замкове и друге зграде; има пљачки, насиља и убистава. „Велики страх“ захвата целу поседничку Француску. Све очи упрте су у Уставотворну скупштину – сви од ње очекују решење проблема и спас. У Скупштини племство, најзад, схвата да мора учинити уступке. На чувеној ноћној седници Уставотворне скупштине, 4–5. августа 1789. године, виконт од Ноаја изашао је на говорницу и поднео следеће предлоге:

1. уводи се пореска једнакост за све Французе;
2. укидају се сва феудална права која се откупљују „новцем или путем трампе по правичној процени“;
3. укидају се без откупа лична зависност, кулуци, бенефиције и ситне феудалне обавезе – анати.

Један по један племић излази на говорницу, и заклиње се да прихвата ове предлоге. У низу закона донетих од 5. до 11. августа Уставотворна скупштина легализује ове одлуке и „укида феудализам заувек“. Поред осталог ти су закони укинули и црквену десетину.

Законима од 5. до 11. августа 1789. године, феудализам у Француској је доиста био ликвидиран. Али остале су све главне материјалне обавезе сељака које су проистицале из феудалчевог власништва над земљом – новчане и натуралне ренте. Уколико је желео да их се ослободи, бивши кмет је морао да се од њих откупи за крупне своте. Отуда је племство без роптања, па и с радошћу, прихватило ове законе. Иако половични, они су представљали важан корак у ослобађању француског сељаштва па су и довели до извесног смиривања ситуације у земљи.

Декларација права човека и грађанина, први француски устав

Први задатак Уставотворне скупштине после изгласавања закона о укидању феудализма био је формулисање основних начела на којима ће се заснивати будући устав и целокупни политички односи у Француској. То је учињено **26. августа 1789. године, усвајањем *Декларације права човека и грађанина*, која је постала фундаментални политички акт свих будућих буржоаских револуција и грађанских друштава уопште.** Пошто је дала за право народу који је пружио отпор тиранији, ***Декларација* је, као природна и неотуђива права човека. прокламовала: народни суверенитет, политичке слободе (слободу штампе, збора, договора, политичког удруживања), грађанску и правну једнакост, законитост, неограниченост личних и привредних иницијатива, верску толеранцију. Уз ово, она проглашава приватну својину за једно од најважнијих људских права без обзира на разлике које она у друштву**

рађа. Овај принцип *Декларације* одређивао је класни буржоаски карактер и ње саме, и револуције чији је програм садржала. Без обзира на то, њен историјски значај је огроман јер је **формулисала начела која су, у датим историјским околностима, изражавала највиши домет револуционарних, а истовремено реалних и остварљивих друштвених тежњи и стремљења**? У односу на постојеће политичке структуре и принципе, *Декларација права* била је огроман историјски корак напред.

После усвајања *Декларације права човека и грађанина* Уставотворна скупштина приступила је раду на првом француском уставу. Она је разматрала део по део Устава, усвајала га у облику појединачних уставних закона и како је који део усвајан и добијао краљевску санкцију тако је ступао на снагу. Цео посао је био окончан 1791. године, па ће у литератури овај први француски устав бити означаван том годином.

Већ на првим уставним питањима (право краљевског вета, једнодомна или дводомна законодавна скупштина), у редовима посланика дошло је до диференцијације на конзервативну мањину племића, свештеника и појединих представника крупне буржоазије и прогресивнију већину која је, међутим, била у великој мери нејединствена. У њој су се као најутицајније појавиле Лафајетова група, затим група око такозваног „триумвирата" (Дипор, Барнав и Александар Ламет), Мирабоова група и група бретонских посланика. Поред њих на себе су, својим левим радикализмом, почели да скрећу пажњу Муније и Робеспјер.

Рад на Уставу одвијао се првих месеци у знаку жестоких полемика међу овим групама, али и уз стални отпор краља, који је одбио да потврди законе од 5. до 11. августа, као и *Декларацију права човека и грађанина*. Штавише, он је поново у Версај позвао војску, Фландријски пук, који је својим изазивачким понашањем наговештавао нову дворску заверу против револуције. Тако је на краљичином банкету у част пука (1. октобра) музика свирала Гратријеву мелодију „О Ричарде, о мој краљу, цео свет те напушта", а официри су, уз повике „Живео краљ", „Живела краљица!" газили тробојне кокарде и замењивали их белим, Бурбонским криновима.

Извештаји о овоме стизали су у Париз и изазивали слично расположење као и у јулу. Опет је дошло до несташица хране, до скока цена, до сцена очајања пред испражњеним радњама и пекарама. И револуционарна агитација се појачавала. Њој сада, поред Демулена, највећу оштрину и непомирљивост дају Лустало у листу *Les Revolutions de Paris* (Париске побуне) и, нарочито, међу сиротињом омиљени лекар, научник и публициста, Жан-Пол Мара, који је покренуо лист *Amie du peuple* (Народни пријатељ). На вест о банкету Фландријског пука, Мара је 3. октобра позвао народ на устанак. На дан 5. октобра 1789. године, велика гомила гладног народа, у којој су преовлађивале жене, упути се у Версај. Тамо умало није заробила краља и краљицу. Од народног гнева у последњи час спасао их је Лафајет са одредом Националне гарде. Преплашени краљ је тада, на наговор Некера и Монморена, „са самртном тугом у срцу" потписао све дотадашње законе и одлуке Уставотворне скупштине. Затим се потпуно препустио Лафајету. Овај га је, с целом породицом, 6. октобра одвео у Париз и сместио у Тилеријски дворац. Тиме почиње период највећег политичког утицаја маркиза Лафајета, кога је завидљиви и заједљиви Мирабо одмах назвао „мајордомом". Уставотворна скупштина се 19. октобра, такође, преселила у Париз – „да буде близу своме краљу".

Тако је револуционарни париски народ, још једном, спречио контрареволуцију, и ставио краља под своју контролу. Нова маса племића кренула је у емиграцију.

* * *

После револуционарне побуне 5–6. октобра 1789. године, Уставотворна скупштина осећала је да јој је положај учвршћен и да је пут за окончање њеног главног задатка – доношење Устава, рашчишћен. Због тога је коалиција крупне буржоазије и либералног племства која је у Скупштини водила главну реч, сматрала да је револуција завршена и да сада предстоји миран рад на изградњи буржоаског уставног поретка са тачно подељеним функцијама власти и са јаком извршном влашћу монарха у оквиру уставних овлашћења. Противна даљим демократским захтевима и покретима маса, Уставотворна скупштина је свој став о окончавању револуције озваничила 21. октобра Законом о примени војне силе против побуњеника. У јуну 1791. године она ће овај Закон допунити новим, Ле Шапељејевим законом против радничких удружења и штрајкова.

Владајући блок, крупне буржоазије и либералног племства, који је 1789. године дошао на власт, био је унутар себе издиференциран и подељен у групе, али је у односу на судбину револуције иступао јединствено: све дотадашње њене тековине треба енергично бранити против насртаја племићке и клерикалне реакције; свако продужавање револуције и угрожавање створеног поретка од стране маса треба немилосрдно пресецати. Главни носилац овакве политике био је, у раздобљу 1789–1791. године, умерени либерал, „херој два света", маркиз Лафајет, који је, као командант Националне гарде, вођ најјаче политичке групације у Скупштини и инспиратор одређених снага у јавности, успео да наметне свој неоспорни утицај у двору, на краља и краљицу. Покоравајући се његовим саветима краљ је у више наврата излазио пред посланике, са изјавама о лојалности револуцији и Уставотворној скупштини, чиме је изазивао жестоки бес реакције, а нарочито загрижених кругова већ многобројне контрареволуционарне емиграције. Све то је, ипак, било само тактика неверног Бурбонца. У исто време док је давао овакве изјаве Луј XVI је слао тајне емисаре у Беч и Мадрид тражећи помоћ и интервенцију против револу-

ције. Отуда су му поручивали да још није време и да се стрпи. За ову његову, велеиздајничку радњу тада, међутим, још нико ништа није знао и крупна буржоазија је настојала да Уставом обезбеди одређену меру краљевог ауторитета.

Без обзира на жеље Уставотворне скупштине да стабилизује прилике у земљи и да у потпуном миру ради на Уставу то није било могуће. За читаво време њене активности, нису мировале ни снаге револуције, ни контрареволуције и нове власти су у више махова на обе стране имале прилике да примењују Закон од 21. октобра 1789. године. Током 1790. године долази до већег броја револуционарних немира по градовима. Један од најозбиљнијих догодио се јануара те године када је адвокат Жорж Дантон побунио Кордељерску четврт Париза, да би спречио извођење Жан-Пол Мараа пред суд, због октобарског устанка 1789. године, Мара је био ослобођен. Биле су честе и побуне сељаштва против откупа феудалних обавеза. Забележене су у Кресију, Перигору, Горњој Бретањи и Бурбонеу.

У пролеће 1790. године аристократија и свештенство припремали су велики контрареволуционарни устанак против „безбожничке скупштине". У мају је отпочео покрет у Монтобану, али га је Национална гарда из Тулузе и Бордоа брзо сломила. У јуну је дошло до новог покрета у Ниму, али су и овде Национална гарда и сељаци брзо завршили с побуњеницима – убијено их је око 300. Страшној одмазди „родољуби" су подвргли и контрареволуционаре у Авињону[6] кад су покушали да дигну устанак. У августу 1790. агенти грофа од Артоа, који је био у емиграцији у Италији, просувши много злата, сакупили су на југу Француске велику групу од 20 000 контрареволуционара, с њима освојили замак Жале и ту се улогорили. Овај логор се одржао све до фебруара, 1791. године, али опкољен општим непријатељством, остао је пасиван и распао се сам од себе.

Крајем 1789. и током 1790. године, одиграло се и низ револуционарних побуна у војсци против официра племића који су отворено показивали своје непријатељство према револуцији. Побуне су избиле у Тулону, у Бресту, Безансону, Стразбуру, Перпињану, Марсеју, и у другим местима. Све су угушиване свирепо, баш по налогу Уставотворне скупштине и Лафајета, који су желели да спрече претерано револуционисање и расуло војске. Угушење једне такве побуне у Нансију, августа 1790, кад се сасвим оправдано побунио швајцарски пук Шатовје, извршено је с таквом свирепошћу да је то изазвало огорчење јавности како према непосредном извршиоцу, генералу Бујеу, тако и према наредбодавцу Лафајету.

[6] Авињон је центар Грофовије Венсан, коју је, заједно са Авињоном, 1348. од провансалских грофова купио папа Клемент VI. После почетка револуције побунио се народ ове грофовије, отерао је папског намесника, и прогласио уједињење са Француском. Званично присаједињење биће извршено 14. септембра 1791.

Говорило се да је уредник листа *Париске побуне* Лустало пресвиснуо од туге за пуком Шатовје. Краљ је лично честитао Бујеу. Али овај догађај означио је почетак краја Лафајетове популарности у редовима револуционарног народа.

Упркос овим, честим бунама и немирима, може се рећи да је Уставотворна скупштина, у периоду од октобра 1789. до септембра 1791. године, чврсто држала власт у рукама. Она се при том борила и са другим озбиљним привредним и политичким тешкоћама. Највеће тешкоће причињавали су финансијски и верски проблеми.

Финансијску кризу је револуција наследила од старог режима, али се она током времена погоршавала. Револуција је, поред осталог, уништила и стари порески систем. Да би нови прорадио било је потребно времена. Тим пре што се стварао и нови административни апарат који је требало да га спроводи. Тако су државни приходи, после избијања револуције осетно смањени, док су расходи повећани. Њих су нарочито повећавале велике набавке жита у иностранству, да би се савладала глад. И трошкови нове, гломазне, револуционарне администрације гутали су много новца. Нова власт је, попут старе, прибегла зајмовима и кредитима. Због тога се државни дуг Француске, већ 1790. године, опет попео на преко 4 милијарде ливри. Кад се у најоштријој форми, децембра 1789. године, поставило питање како враћати државне дугове, посланик Лекутел де Контле је у Уставотворној скупштини предложио: „Треба продавати наслеђе." То наслеђе била су велика црквена имања, која је Скупштина већ била експроприсала. Њихова вредност се ценила на 3 милијарде ливри. Одлука о њиховој продаји донета је 19. децембра. Том приликом одлучено је и да се емитује и пусти у оптицај папирни новац (асињати) којим би држава исплаћивала своје дугове, а власници асињата би за њих могли да купе црквену земљу. Држава је најпре емитовала асињате за 400 милиона ливри, затим за 800 милиона, итд. Укупно је до 1792. године пуштено у оптицај 2,5 милијарде ливри у папиру.

Резултати ове акције са асињатима били су вишеструки: финансијски, економски, друштвени и политички. Држава је, уз њихову помоћ, доиста исплатила значајан део дугова и олакшала себи ситуацију. Највећи део црквених имања стекао је нове власнике. То су, у првом реду, били припадници градске буржоазије, затим известан број свештеника и племића, а на крају и део сељака. Иако су сељаци купили мањи део површина, њихов број био је знатан јер су куповали мале парцеле. Појава велике количине папирног новца на тржишту изазвала је, међутим, страшну инфлацију и тешке економске поремећаје. Метални новац је повучен из оптицаја, стварна вредност асињата је пала у односу на номиналну, за преко 40%, а цене вртоглаво расту. Радници, занатлије и сви сиромашнији грађани све теже живе. „Скупоћа, последица асигната, доприноће уско-

ро паду богате буржоазије, која је владала у време Уставотворне скупштине, утолико пре што се у економске и политичке немире уплитала све оштрије верска буна.“ (Гонкур)

До „верске буне“ дошло је због тога што је црква у „старом режиму“ била најтешње повезана са државом и што реорганизација те државе није могла мимоићи цркву. У том процесу најважнији задатак нових државних власти био је да смањи друштвену и политичку моћ цркве и да је лиши богатства, на којем се та моћ заснивала. Почело је укидањем манастира и смањењем броја калуђера и свештеника, у чему је најважније било свођење бискупских места на 83 – у сваком департману по једно. Уставотворна скупштина је, затим, узела себи право да именује црквене великодостојнике с тим што је и инвеституру одузела папи; по њеној одлуци једни великодостојници су уводили друге у дужност. Тако је свештенство подвргнуто држави, а после одузимања црквених имања оно је претворено у њене чиновнике. Нови положај назван је „грађански устав свештенства“ а био је, дефинитивно, регулисан законом од 29. маја 1790. године.

Папа није мирно гледао на ово „безбожничко дело“ Француске револуције. На једној тајној седници са француским бискупима он је осудио *Декларацију права човека и грађанина* као богохулни акт, а кад је уведен грађански устав свештенства и кад је после тога Уставотворна скупштина донела одлуку да свештеници, као и други службеници, морају положити заклетву верности француској држави, забранио је полагање такве заклетве. Због ове забране француско свештенство се поделило: од 83 бискупа 76 је послушало папу, а само седморица их је положило заклетву; око половина нижег свештенства је, такође, одбила да се закуне. Распламсала се оштра верска борба појачана и иначе распаљеним политичким страстима. Сукоб је избио између заклетих и незаклетих свештеника, између верника који су ишли код једних и код других на службу божју. Дошло је до многих инцидената. У таквој ситуацији, Уставотворна скупштина је, на захтев Лафајета и његових истомишљеника донела, у мају 1791. године, решење да се и незаклетим свештеницима (дисидентима) допусти приватно богослужење. То огорчи заклете свештенике: они су се посвађали с папом због верности држави, а сада их та држава препушта самима себи у борби са дисидентима. Многи од њих окренуше леђа Уставотворној скупштини и почеше се приближавати левици револуције. Зато неће бити чудо што ће се међу најжешћим јакобинцима и левим екстремистима наћи и већи број бивших свештеника.

Тако је верска борба донела двојаке последице у развоју Француске револуције: ојачала је снаге племићке контрареволуције, али је допринела и стварању јаког антиклерикализма у табору револуције.

* * *

У узбурканим, немирним приликама прве фазе револуције Уставотворна скупштина је за непуне две године успела да оствари свој најважнији задатак и да Француској донесе први устав у њеној историји. Посао на његовој изради и усвајању – део по део – био је готов већ крајем 1790, али је, захваљујући силном отпору Луја XVI да му да краљевску санкцију, у целини ступио на снагу тек септембра 1791.

По овом Уставу Француска је била монархија на челу са краљем, чија је власт ограничена. Краљ је постао само највиши државни службеник, са платом (цивилном листом) од 25 милиона ливри годишње. Он више није био неприкосновена личност јер је у случају велеиздаје, или самовољног напуштања земље, могао бити збачен с престола. Истина, њему су била остављена и велика овлашћења али увек са одређеним законским ограничењима.

Краљ именује министре и све друге високе државне и војне функционере, али су сви под строгом контролом Законодавне скупштине, која их може предати суду. Краљ води спољну политику, али најважније одлуке из ове области (о рату и миру) може доносити само уз сагласност Скупштине. Краљ је задржао и део законодавних функција – суспензивно вето (одлагање примене закона) – али и оно није важило за све скупштинске мере и одлуке, на пример за прокламацију „Отаџбина је у опасности!“ Сва законодавна власт припада Законодавној скупштини која се бира на две године и коју краљ не може ни распустити ни одложити.

У погледу политичких права сви француски грађани нису у потпуности изједначени. Они су једнаки пред законом али у погледу остваривања политичких права делили су се на оне који имају сопственост, а тиме и бирачко право, и оне који немају ни једно ни друго. Тако је, према Уставу из 1791. године, од близу 26 милиона Француза бирачко право стекло њих 4300000. Али ни права тих бирача нису била једнака, него су зависила од величине пореза који су плаћали.

Устав је уклонио административни и правосудни хаос, који је владао у „старом режиму“. Земља је била подељена на 83 департмана (округа) који су се даље делили на кантоне (срезове) и комуне (општине). Границе департмана одређене су на основу географских и економских принципа. У њима је извршена унификација режима привређивања, тржишта, новчаног система, правосуђа итд. Окрузи, срезови и општине имали су своје локалне скупштине, и друге самоуправне и административне органе власти. Устав је гарантовао пуну слободу привредне иницијативе, укинуо је еснафе, трговачка, саобраћајна ограничења и поделе, као и све краљевске и државне монополе.

Први француски Устав испунио је основне циљеве које је авангарда револуције 1789. пред њега поставила: „Спречити повратак феудалног система и деспотизма, обезбедити мирну владавину победоносне буржоазије“.

* * *

Завршавање Устава, крајем 1790. године, било је знак за краља и краљицу да је дошао крајњи тренутак за предузимање конкретних мера против револуције. Преко многих истакнутих дворјана, који су већ били у емиграцији (краљевог брата, грофа од Артоа, барона Бретеја, бискупа д'Агуа и других) Луј XVI тајно поручује страним дворовима – аустријском, пруском, папском – да од њих очекује и политичку и оружану интервенцију против револуције у Француској. Међутим, још у јулу 1790. године, пруски краљ и аустријски цар су на састанку у Рајхенбаху констатовали да због аустро-турског рата и због несређених прилика у Пољској и Белгији нису у стању да предузму напад на Француску. У тајности, они о томе обавештавају и француски двор.

Револуционарне снаге Париза, и њихова штампа, коју уређују Мара и Придом, показујући изванредан политички инстинкт, јасно наслућују ову краљеву велеиздајничку игру са иностраним дворовима и наговештавају могућност збацивања краља и проглашавање републике. Опат Форше пише у фебруару 1791: „Тирани су сазрели“.

Политичка ситуација се у Паризу, крајем 1790. и почетком 1791. године, веома зоштрава, увлачећи у своје вртлоге све шири круг грађана. По квартовима и секцијама Париза (којих има 48) настају политички клубови у којима грађани коментаришу политичке догађаје и према њима се опредељују. Један од најактивнијих и најрадикалнијих међу њима је Клуб пријатеља права човека и грађанина који су у Кордељерској четврти основали штампар Моморо и адвокат Дантон. Задатак клуба је „да изнесе пред суд јавног мњења злоупотребе државних власти и сваку повреду права човека“. Његов знак је „око које гледа“ и уочава неправде, да би револуционари могли повести борбу за њихово уклањање.

У бившем манастиру Свети Јаков, у Паризу сместио се један други клуб који је основао учитељ Денесар, али у којем су у почетку главну реч водиле присталице Лафајета и већине у Уставотворној скупштини („фајетисти“). Поред ових, настао је и низ других, локалних клубова, у којима се окупља ситно грађанство и сиротиња престонице да би критиковали не само двор, аристократију и свештенство већ и Лафајета и Уставотворну скупштину. Ту се први пут чују идеје о „непосредној владавини“ народа.

Све ово је показивало да је на прелазу из 1790. у 1791. годину већ дошло до оштре диференцијације у редовима револуције на конзервативну десницу, која је сматрала да је револуција завршена, и на демократску

левицу, која се залагала да се она настави. Прву струју сачињавали су крупна буржоазија и либерално племство, другу средња и ситна буржоазија, потпомогнута пролетерском сиротињом. Између ових струја започела је већ у пролеће 1791. године, жилава класна борба. Дошло је до штрајкова дрводеља, типографа, шеширџија и поткивача. Против ових покрета Уставотворна скупштина примењивала је поменути Ле Шапељејев закон али он није спречио њихову појаву и у унутрашњости земље.

Двор се радовао овим сукобима у табору револуције верујући да му они иду наруку. Краљ је, крајем 1790. године, потплатио Мирабоа и још неке чланове Јакобинског клуба, као и бесног кордељерца Дантона, да га о свему обавештавају. Они му саопштавају оно што знају да му годи, одржавајући га у илузији да се ствари по њега повољно развијају. Мирабоов утицај на двору почиње да расте, али он изненада умире, у априлу 1791. године.

Иако у почетку 1791. године страх од стране интервенције све више расте у редовима револуционара, непосредне опасности још увек нема. То знају и краљ и краљица, па зато још од фебруара, у највећој тајности, припремају бекство целе краљевске породице из Француске. У те припреме био је упућен и Мирабо, али краљ о њима, после његове смрти, није смео да обавести своје нове саветнике и заштитнике – браћу Ламет. Обмањујући и њих и друге своје сараднике, краљ потајно зајми велике суме новца од неких париских банкара и, најзад, са породицом 20. јуна 1791. у највећој брзини бежи из Париза. На домаку белгијске границе, у месту Варен, препознаје га поштар Друе, који одмах алармира Националну гарду. Њен одред и маса народа, која се сместа сјатила, опкољавају краљевску кочију и окрећу је према Паризу. Белгије се домогао само краљев брат, гроф од Провансе.

Праћен целим путем масама огорченог народа и одредима Националне гарде, заробљени краљ, издајник и кривоклетник, је већ 23. јуна поново био у Паризу. Престрашен и унезверен, али је унезверена и крупна буржоазија из Уставотворне скупштине, која сматра да су јој краљ и монархија и те како потребни да би могла да заврши револуцију. Она зато одлучује да спасе Луја XVI. Председник Уставотворне скупштине Бајц пушта у јавност верзију о „краљевој отмици“ – он, дакле, није бежао, већ је био жртва подлих отмичара. На критике овог става према краљу, посланик Барнав упозорава Уставотворну скупштину: „Хоћемо ли да завршимо револуцију или хоћемо тек да је почнемо? Ви сте прогласили све људе једнаким пред законом, ви сте утврдили грађанску и политичку једнакост, вратили сте држави све оно што је било одузето од суверености народа и сада би један корак даље био дело кобно и за осуду; један корак више у правцу слободе био би пропаст краљевства, а у правцу једнакости пропаст сопствености“.

Уставотворна скупштина прихватила је ово резоновање и ослободила је краља одговорности, али је народни гнев због тога експлодирао у великим демонстрацијама на Марсовом пољу, 17. јула 1791. године. Растерала их је Лафајетова Национална гарда пуцајући у народ. Било је много мртвих. Иза тога следили су многобројна хапшења, прогони и забране листова. Табор револуције се дефинитивно поцепао. То се испољило и распадом Јакобинског клуба: из њега су се издвојили конзервативнији елементи предвођени Лафајетом, браћом Ламет, Барнавом, Дипором и другим припадницима некадашње „Странке Американаца". Они сада оснивају своју политичку групу – Фејански клуб. Унутар себе раздиран личним нетрпељивостима фајетиста и ламетиста, овај клуб је јединствен у ставу да монархију треба очувати по сваку цену и с њом заједно владати према Уставу из 1791. године. Краљ тада коначно прихвата ламетисте за своје најближе сараднике и по њиховом савету, 14. септембра, ставља свој потпис на Устав.

Поверовавши тада да је револуција завршена, Уставотворна скупштина доноси одлуку о амнестији политичких криваца, о свом распуштању и о расписивању избора за Законодавну скупштину.

Законодавна скуйшшина – йад монархије

Изабрана крајем септембра Законодавна скупштина се састала 1. октобра 1791. године. Захваљујући изборном систему (имовинском цензусу и посредним изборима) у Скупштини је већину имала финансијска, трговачка, индустријска и земљопоседничка буржоазија. Њених 750 посланика се одмах после избора разврстало у политичке групације, које су већ постојале у јавном животу Француске.

Две водеће политичке групе биле су фејанци и јакобинци. За фејанцима је ишло 264 посланика, за јакобинцима 139. Већина од 347 посланика била је неопредељена и пружала подршку зависно од околности, час једној, час другој од ових група. Фејанци су се међу собом делили на фајетисте и ламетисте који су се борили за престиж и водећу политичку улогу у земљи. Јакобинце је у Скупштини представљала група нових, речитих и предузимљивих политичара из редова средње буржоазије, коју су водили амбициозни и беспринципијелни властољупци Брисо и Кондорсе, удружени са сличном групом посланика из округа Жиронда под вођством Верњоа, Жансонеа, Гадеа, Инара и још неколицине других. Међу савременицима, а и у историографији, ова група је позната под именом брисотинци, или још више жирондинци. На крајњој левици ове групе била су тројица париских посланика присталица Максимилијана Робеспјера у Јакобинском клубу. Њих су називали монтањарима.

Фејанци су у Законодавној скупштини заступали став да је револуција завршена, да нови поредак треба учвршћивати сарадњом законодавне и извршне власти (краља), заснованом на стриктној примени Устава. Истовремено, били су и против помисли о даљој демократизацији политичких и друштвених односа. Мање принципијелни од фајетиста, ламетисти су испољавали спремност ка погодбама са краљем које би ишле науштрб тековина револуције: пристајали су на краљевско апсолутно вето, на увођење дводомне скупштине и на измирење са емигрантима. Зато су Луј XVI и Марија Антоанета уклонили из двора свог некадашњег „мајордома" Лафајета, пославши га за команданта једне армије на северу земље, а на власт довели ламетистичко крило Фејанске странке. Ова странка је, међутим, брзо губила популарност у јавности.

Ако не у Законодавној скупштини, оно у Јакобинском клубу политички јаз између двеју група јакобинаца био је још дубљи него код фејанаца. У том клубу су после одласка фејанаца 1791. године остали сви најистакнутији демократски елементи Париза, па делом и из унутрашњости. По социјалном статусу то су били припадници средње и ситне буржоазије, али је клуб био, преко локалних клубова, повезан и са широком масом сиротиње и пролетаријата у престоници. Најистакнутије личности које су раду клуба давале основни правац и ток, биле су, најпре, бивши посланици Уставотворне скупштине Робеспјер, Антоан и Песјон, а уз њих доследни револуционари из редова ситне буржоазије Мара, Бијо-Варен, Камиј Демулен и други. Између двеју група, Брисоових и Кондорсеових жирондинаца и Робеспјерових присталица – монтањара, у Клубу су се, већ од јесени 1791. године, отвориле жучне политичке расправе. У тим расправама Робеспјерови јакобинци заступали су мишљење да се глас народа мора слушати, да се с њим веза не сме губити, и да се зато револуција мора наставити, јер је то једини начин да се њено дело одбрани и од спољне и од унутрашње контрареволуције. Демагошки жестоки револуционари на речима жирондинци су испољавали умереност и неодлучност у прихватању народних захтева и нарочиту склоност за погађање, па чак и интригирање са двором против маса и јакобинске „анархије". Овакву политику шпекулисања народним незадовољством и додворавања краљу у исто време, жирондинци су водили и у Законодавној скупштини, увек с једним циљем пред очима: докопати се власти у држави.

Законодавна скупштина почела је да влада с јесени 1791. године, у условима поново погоршане економске и политичке ситуације у земљи. Пад вредности папирног новца, застоји у спољној трговини и нове тешкоће у снабдевању сада су поред сиротиње, све теже погађали и средњу – трговачку буржоазију. Скокови цена и несташице намирница изазвали су крајем 1791. и почетком 1792. године велику узрујаност маса у Паризу и низу других градова. Заталасало се поново и село. Упорно одржавање

неких феудалних обавеза, шпекулације са одузетом земљом и асињатима, покренуше сељаштво. На то је утицала и стална претња, којој се власти, по мишљењу народа, нису довољно одлучно супротстављале, да ће се емигранти вратити и да ће племство и свештенство поново увести све феудалне обавезе. Услед свега тога готово цела Француска је опет врила. Револуционарне буне, често крваве, јавиле су се првих месеци 1792. године у Паризу, Денкерку, Ноајону, у областима Боса, Кантал, Клеманси, Дордоња, Корез, Гар и другим.

Опасност од нове револуције натерала је и крупну буржоазију у Законодавној скупштини да се прихвати неких социјалних мера које би смириле духове. У марту 1792. године донет је Закон о секвестру над имањима племића емиграната. За сељаштво је то значило престанак плаћања дажбина власницима ових имања. С неким другим мерама ово је донекле примирило француско село, што није значило и да су све опасности од тежих унутрашњих потреса биле отклоњене.

Једна од најтежих претњи по опстанак револуције долазила је из иностранства – од деловања већ веома многобројне контрареволуционарне емиграције, с једне, и од интервенције реакционарних дворова Аустрије, Пруске, Русије, Шпаније, с друге стране. Римско-немачки цар и пруски краљ су, иако у ствари неспремни за дејство, августа 1791. године, декларацијом из Пилница (у Саксонији) већ претили револуционарној Француској. Јавност у Француској се због тога, а и због све активнијег деловања емигрантског центра у Кобленцу на Рајни, стала све већма узнемиравати. Појавило се и распростирало се мишљење да би Француска против ових опасности трабало да поведе превентивни, нападачки рат.

Многи су делили то мишљење и желели такав рат. За њега су се залагали краљ и краљица не би ли на овај начин довели до пораза револуције. Желели су га Лафајет и његови следбеници, нарочито многобројни у војсци, сањајући да на крилима једне ратне победе овенчани славом, изборе себи доминантан положај у земљи. Рату, као средству да дођу до власти и да обуздају револуционарну енергију маса, тежили су и жирондинци. И они су, као фајетисти, рачунали на лаку победу у том рату. Против рата изјашњавали су се ламетисти, из бојазни да у њему не изгубе власт, и Робеспјерови јакобинци, који су прозревајући паклену игру двора, истицали да је главни непријатељ револуције у самој Француској. Робеспјер се енергично супротстављао и жирондинским аргументима да ће то бити револуционарни рат против апсолутистичких тирана: „Нико не воли наоружане мисионаре“ – поручивао је са говорнице Јакобинског клуба.

Отпор ламетиста и јакобинаца није вредео. Удружени брисотинци и фајетисти наметнули су Законодавној скупштини борбен тон, у односу са страним владама и аристократском емиграцијом. Краљ и краљица су дрх-

тали од радости. „Глупаци“ – писала је Марија Антоанета аустријском амбасадору у Паризу – „они не виде да чинећи то чине нам само услугу, јер, најзад, ако ми отпочнемо рат, све се силе морају умешати ради одбране својих права.“ Заокупљени својом политичком комбинаториком ни жирондинци ни фајетисти то нису увиђали. Они су кроз Скупштину провели одлуку, која је саопштена краљу, да се Хабсбуршком цару упути захтев да се одрекне Пилничке декларације. Луј XVI је ту одлуку одмах прихватио, а пошто су јој министри ламетисти били противни, он их је, марта 1792. године, отпустио са власти и довео на владу Брисоове следбенике (жирондинце), међу којима су најутицајнији били министар иностраних послова, бескрупулозни генерал Димурје, и министар унутрашњих послова, превртљиви банкар Ролан.

Немачко-римски цар Фрања II, који је управо био дошао на власт уместо умрлог Леополда II, одбацио је захтев француског краља. На то је Луј XVI, уз пуно одобравање својих жирондинских министара, 20. априла 1792. године дошао у Законодавну скупштину и потпуно равнодушним гласом предложио да се „краљу Чешке и Угарске“ објави рат. Огромном већином гласова Скупштина је овај предлог прихватила пропративши га клицањем и одобравањем. Тако је отворена ера француских револуционарних и наполеонских ратова који ће, с малим прекидима, трајати 23 године.

* * *

У рат 1792. године Француска је ушла са три армије и укупно 100 000 војника. На почетку рата она је имала огромну надмоћност над Аустријом и Пруском, које нису могле да јој супротставе више од 35 000 бораца концентрисаних у Белгији. Та почетна надмоћност, Француској ништа није вредела, јер су њеним неувежбаним и неопремљеним армијама, састављеним претежно од добровољаца, командовали официри племићи, већим делом противници револуције, који су желели пораз у рату, или су били неспособни команданти. И сами команданти армија Лафајет, Рошенбо и Лукнер, показивали су се много мање способним и предузимљивим него што се то од њих очекивало. Захваљујући томе, операције на свим фронтовима поведене су траљаво, споро и без иницијативе.

Још једном сјајно наслућујући шта стоји иза оваквог начина ратовања, Жан-Пол Мара је у Кордељерском клубу оптужио државне и војне врхове за издају. Било је то баш у тренуцима кад је Марија Антоанета доставила Аустријанцима ратне планове Француске. Заплашени оптужбама у јавности, неки команданти почеше да се правдају кукавичлуком и недисциплином војника, Рошенбо поднесе оставку, а многи дезертираше. Известан број официра прешао је на страну непријатеља, повукавши са собом три цела коњичка пука.

Заплашена овим догађајима, жирондинска влада је издејствовала 8. јуна одлуку Законодавне скупштине о формирању војног логора од 20 000 федералаца (народних гардиста из покрајина) у самом Паризу ради његове заштите. Наговорен од фејанаца и осокољен неуспесима на фронтовима краљ на ову одлуку Скупштине стави вето. Кад су жирондинци протестовали и затражили од њега да опозове вето, он их 15. јуна брутално отера са власти и министарске положаје врати фејанцима – сада измиреним фајетистима и ламетистима. Фејанци и двор почели су одмах да се припремају за обрачун са револуционарном демократијом.

За то време Аустријанци и Пруси довршили су концентрацију трупа, и прешли у офанзиву. Првих дана јула они су пренели операције на француску територију.

Опасности које су се надвиле над револуцију и унутар земље и споља, натерале су жирондинце и Робеспјерове монтањаре да обуставе своје спорове и полемике. Пред њиховим заједничким иступима у Законодавној скупштини и у јавности, Скупштина је 2. јула поново донела одлуку о војном логору са 20 000 бораца у Паризу, а 11. јула је усвојила проглас „Отаџбина је у опасности", који краљ није могао да поништи. По налогу Скупштине свуда је спровођена мобилизација народне гарде, уписивани су добровољци и образовани су њихови нови батаљони. Само у Паризу у добровољце је ступило 15 000 грађана. У престоницу су стизали одреди гардиста из унутрашњости. Један од њих био је и марсејски одред који је марширајући кроз Париз први пут певао марш Руже де Лила и композитора Гретрија, *Ратна песма Рајнске војске* (названа касније „Марсељезом"), који ће постати француска химна. На масовној прослави годишњице револуције („дана федерације") у Паризу 14. јула 1792. године ниједан учесник није узвикнуо „Живео краљ!"

Сви су осећали да наступају нови тренуци велике револуционарне кризе и напетости. Лафајет је тајно позивао краља и краљицу да их изведе из Париза и стави под заштиту своје армије. Ови су то одбили, шаљући истовремено поруку Аустријанцима и Прусима да што енергичније наставе офанзиву и што пре им донесу спас. Политички невешта војничина, пруски војвода Брауншвајг, командант савезничких трупа, начини тада фаталну грешку по Бурбоне: објави проглас у коме је претио да ће Париз бити разорен до темеља ако се Лују XVI и његовој породици ишта догоди. То страховито распали француске родољубе и откри им право лице њиховог краља. Париз је постао буре барута. Жирондинци, у таквој ситуацији изгубише главу и поново почеше да хватају тајне везе с двором. Откривши ову њихову дволичну игру монтањари кренуше свом снагом у агитацију за рушење монархије. Робеспјер, Мара, Антоан, Дантон и други стизали су свуда: у логоре и касарне добровољаца, у радничке и сиротињске четврти Париза, у седишта париских секција, тражећи свуда распуштање Законодавне, и сазивање револуционарне скупштине (Конвента), изабране општим правом гласа, промену Устава, онемогућавање власти богаташа. Почетком августа, монтањари су образовали тајни побуњенички одбор који је ноћу 9–10. августа 1792. године, преко посебних агитатора и звоњавом са цркава на узбуну, позвао народ Париза на устанак.

Вођене јакобинским организаторима, велике масе наоружаног света сливале су се око Тилеријског дворца. Краљ и краљица су са децом побегли у Законодавну скупштину, која је заседала у близини (у згради Мањежа). Народ је јуришао на двор који је бранио пук Швајцараца. Преко 500 устаника погинуло је, или било рањено, али је и већина Швајцараца била побијена. Револуција је тријумфовала. Под утиском њене победе Законодавна скупштина донесе одлуку о збацивању Луја XVI с престола и о заточењу целе његове породице у тамницу Темпл. Истовремено, на предлог самог Брисоа, усвојен је и други захтев јакобинаца – распуштена је Законодавна скупштина и расписани су избори за Конвент. Тако је револуција од 10. августа 1792. године, наставила дело започето 1789. године: окончала је владавину Бурбона и уклонила је с власти крупну буржоазију.

Када је добио вест о победи нове револуције у Паризу, Лафајет се заједно с Александром Ламетом, својим дојучерашњим супарником, предао Аустријанцима. Ови су га заточили у тврђаву Оломуц. Један славни револуционар, „херој два света", доживео је неславан пад.

Борба жирондинаца и монтањара, Валми

Револуција од 10. августа уклонила је са власти крупну буржоазију, али је одмах на светлост дана изнела и постојећи, углавном латентни, сукоб у дотадашњем демократском крилу револуције – јакобинском табору. Већ и до тада револуционарно и демократско, више на речима него на делу, жирондинско крило јакобинског блока, које је заступало интересе углавном нове трговачке, индустријске и поседничке буржоазије, прегло је сада из све снаге да захукталу револуцију заустави и оконча, како би њене плодове побрало за себе и своје друштвене снаге. Насупрот жирондинцима, групација доследних револуционара (монтањара), за којом су ишле масе ситне буржоазије, градске и сеоске сиротиње, и даље је доказивала да све мере револуције још нису исцрпљене, да обрачун са контрареволуцијом није завршен и да још много народних захтева ваља испунити.

Те принципијелне и суштинске разлике у политичким погледима на ситуацију у Француској, довеле су до новог, отвореног, разлаза у табору револуције (попут оног са фејанцима 1791) и до заподевања жилаве борбе између жирондинаца и правих јакобинаца (монтањара). Одмах после

10. августа 1792. године. та је борба поведена у специфичној форми сукоба између Законодавне скупштине и Париске општине (Комуне). Образована у ноћи 9–10. августа од стране комесара 48 париских секција, Комуна је као истински орган револуционарне власти, настао акцијом маса, одоздо, енергично збацила дотадашњу градску управу, преузела вођство револуције и, после њене победе, задржала власт у рукама. У Комуни су главну реч водили све сами монтањари, чланови Јакобинског клуба, као и борбени елементи неких других клубова и револуционарних друштава. Преко Јакобинског клуба, и његових веза са револуционарним удружењима и другим градовима, Комуна Париза вршила је утицај и у унутрашњости земље. Тако је у Француској после рушења монархије настало специфично стање двовлашћа, иначе познато у историјама револуција. На једној страни била је Законодавна скупштина коју су водили жирондинци, на другој Париска комуна, на челу са монтањарима. Између двеју власти поведена је непомирљива борба. Она ће трајати до разлаза Законодавне скупштине и сазива Конвента 20. септембра, с тим што ће се сукоб жирондинаца и монтањара после тога наставити у другим видовима и облицима.

Први судар између Законодавне скупштине и Комуне избио је на питању ванредних „револуционарних мера" које је Комуна тражила од Скупштине. Те „револуционарне мере" биле су: „прописивање цена, пописи становништва, реквизиције, принудни курс асигната, укратко, ограничавање слободе трговине". На политичком плану реч је била о следећем: „стављање под присмотру свих противника режима, ограничење личне слободе, стварање преких судова, појачавање централне власти строгим потчињавањем локалних власти, укратко, политика јавног спаса" (Матјез). Опирући се овим мерама, жирондинци су истицали сасвим супротне циљеве даљег тока револуције: стабилизацију створених друштвено-економских односа, поштовање неприкосновености приватне својине и слободе привредне иницијативе, тражење компромиса са пораженим снагама крупне буржоазије и либералног племства, одбрана Устава из 1791. године, једнако супротстављање и аристократској контрареволуцији и анархизму монтањарксог програма, који прети да угрози и слободу и власништво.

Да би у борби са Комуном ојачала свој положај, Законодавна скупштина именовала је нови Извршни одбор (владу) састављен од самих жирондинаца, осим Дантона, који је припадао монтањарима, али је био прихватљив и за Брисоа, који је рачунао на његову колебљивост и властољубивост. Истовремено, међутим, Скупштина је морала да изађе у сусрет и неким захтевима револуционарне демократије. У све армије, које су водиле борбе са Аустријанцима и Прусима, она је упутила по тројицу комесара, снабдевених ванредним овлашћењима „да могу привремено

уклонити са дужности" сваког генерала или официра, чак их у случају потребе и затворити, и на њихово место именовати друге команданте. Циљ ове мере био је елиминација контрареволуционарних официра из војске. Скупштина је поред овога, свим општинским управама упутила наредбу да изврше истрагу о злочинима против државне безбедности, да попишу сумњива лица и да ставе под надзор, као таоце, најближе сродинике политичких емиграната.

Париска комуна ове мере није сматрала довољним и стално је критиковала Скупштину због попустљивости према противницима револуције. Њени напади постајали су све жешћи како се стварна опасност и од спољног непријатеља и од унутрашње контрареволуције више приближавала. На фронтовима је ситуација постала доиста озбиљна: пруска војска је 23. августа заузела добро брањени град Лонви и стала се приближавати највећем утврђењу на путу за Париз – Вердену. У тим тренуцима (24. августа) планула су контрареволуционарне побуне у Вандеји и Бретањи, а у Дофинеи је откривена широка ројалистичка завера. У таквим условима Комуна је улагала велике напоре да припреми одбрану земље. Организовала је копање ровова и подизање утврђења на прилазима Паризу, производњу оружја, уписивање добровољаца итд. За то време жирондински врх у Скупштини и влади почео је да губи присуство духа и испољава дефетистичка расположења. Од чланова Извршног савета само је Дантон остао на висини тренутка. Он је био потпуно сагласан са органима Комуне и најистакнутијим јакобинцима да се за одбрану земље и револуције морају употребити сва средства, како против спољног тако и против унутрашњег непријатеља. По савету Дантона полицијски органи Комуне су последњих дана августа претресли хиљаде париских станова и похапсили око 3 000 лица. Због ове акције жирондинци су 30. августа бесно напали Комуну и издејствовали одлуку Законодавне скупштине о њеном распуштању. Али суочена са отпором париских грађана, Скупштина није имала начина да ову одлуку изврши. Комуна и њени органи су, међутим, радили грозничаво. По свој прилици у сарадњи са најистакнутијим монтањарима (Дантон, Мара, Фабр д'Еглантин), Комуна је припремала страшан обрачун са контрареволуцијом у Паризу, који је требало да застраши све њене присталице широм Француске.

На такво стање духа пала је, 2. септембра ујутро, вест да Пруси опседају Верден и да су изгледи за његову одбрану слаби. А Верден је био последња препрека на путу непријатеља за Париз. Законодавна скупштина се, за тренутак, збунила а Комуна свом силином ступила на сцену. Она је истог јутра објавила проглас: „На оружје, грађани, на оружје, непријатељ је пред нашим вратима!" Зазвонише звона на црквама, залупаше добоши по трговима, груну топ. Масе добровољаца су се сливале према Марсовом пољу. Састаде се, најзад, и Законодавна скупштина. У њој Дан-

тон одржа један од својих великих говора: „Звона која ће сада звонити нису знак за узбуну, него знак за јуриш на непријатеља отаџбине. Да их победимо, господо, треба нам смелости, опет смелости и увек смелости, и Француска ће бити спашена“.

У тим часовима највећег узбуђења и напетости неко прошири глас како ће непријатељи револуције у најтежем тренутку грунути браниоцима Париза у леђа и како ће, у случају да дођу Пруси, све ставити под нож. Закључак се сам по себи наметао: треба се сместа обрачунати с тим непријатељем. А он, како стварни, тако и онај на брзину осумњичени, налазио се већ у париским тамницама. Зато гневна и узрујана маса предвођена функционерима Комуне, народним гардистима и федералцима, провали 2. септембра поподне у тамнице и без икаквог суђења и формалности поче, пуна два дана, да убија политичке затворенике: пушкама, копљима, сабљама, секирама, батинама, ножевима. Према разним проценама измасакрирано је 1 400–2 000 особа. Највећи део Парижана пратио је ове покоље равнодушно или с одобравањем верујући да су побијени ту судбину и заслужили. Било је много оних који су се тресли од страха. Међу таквима била је и већина посланика Законодавне скупштине и жирондинске владе. Двојица министара у чијој је надлежности било да покушају да се супротставе овој стихијској одмазди нису ништа учинили: Ролан што није смео, а Дантон што није хтео – он је веровао да је овај покољ неопходан, јер ће тако крваво завадити народ са контрареволуцијом да ће га натерати да револуцију брани до последњег даха.

Тих драматичних, септембарских дана 1792. године, сличних обрачуна народа са противницима револуције било је и у другим крајевима Француске: у окрузима Орна и Об, у Лизјену, Ремсу, Моу, Лиону, Марсеју. Бежећи од насиља, нови вал емиграната напусти Француску.

* * *

Избори за Конвент одржани су септембра 1792. године у условима жестоке класне и политичке борбе, у условима терора и насиља, у условима присуства страних трупа на тлу Француске. На тим изборима, осим у Паризу где су изабрани готово сами монтањари, буржоазија је надмоћно победила. Била је то буржоазија антимонархистичка, републиканска, заинтересована за одбрану тековина револуције али и одлучно противна свим даљим социјалним захтевима маса, поготову таквим који би задирали у неприкосновена права приватне својине и слободне привредне иницијативе. Кад се Конвент састао и кад су се посланици политички разврстали, видело се да од њих 750 око 170 припада жирондинцима, око 100 монтањарима и око 480 политички неопредељеној групацији

опортуниста, коју су називали „трећом партијом“, „равницом“ или „баруштином“. Она ће бити важан, мада непоуздан, савезник и сарадник двема милитантнијим и амбициознијим групама. У почетку ће то бити жирондинци.

У време избора за Конвент ратни и међународни положај Француске био је очајан. Велика Британија, Русија и Шпанија су с њом прекинуле дипломатске односе, после обарања Луја XVI. Шпанија је гомилала трупе на Пиринејима. Аустријско-пруска офанзива са 110 000 војника, против француских 85 000 све је више напредовала. На дан 1. септембра Прусима се предало најјаче француско утврђење Верден, пошто су ројалисти претходно заклали његовог команданта Борпера. Пут за Париз, преко Шалона, био је у том тренутку отворен, али се самоуверени пруски командант Брауншвајг није журио, па је допустио француским армијама Келермана и Димурјеа да се споје и затворе га. Он је са 34 000 војника кренуо у наступање тек 12. септембра, кад су Келерман и Димурје могли да му се супротставе већ са 50 000 бораца. Видевши шта је учинио, Брауншвајг је желео да их изманеврише, али га је краљ Фридрих Вилхелм II натерао да „кармањоле“[7] нападне фронтално. До судара је дошло 20. септембра 1792. на узвисинама испред места Валми. Развијена у стрељачки строј, пруска војска кренула је у напад око подне. У том тренутку у француски ров грунула је граната и изазвала експлозију сандука са муницијом. Настала је пометња у француској одбрамбеној линији. Келерман се показа као прави командант револуционарне војске: он скочи из заклона, диже капу на врх сабље и повика: „Живео народ!“ Поклич се расу од батаљона до батаљона. Французи се средише, осуше паљбу по Прусима а ови узмакоше на полазне положаје. Разви се жесток артиљеријски двобој у којем су Французи показали надмоћ. Увече удари страховит пљусак, који све утиша. Кад су ујутру пребројане жртве, видело се да их је међу Французима било 300, а међу Прусима 200. Али Пруси више нису могли напред. Тако су Французи добили битку код Валмија. Њен морални ефекат био је огроман. Најбоље га је изразио велики немачки песник Гете, који се и сам налазио у пруском војном логору. Називајући битку код Валмија „првом победом народа над краљевима“, он је забележио ове знамените речи: „Од овог места, од овог дана, настаје ново доба у историји света.“ У пруским војним и политичким круговима појавило се после Валмија питање: треба ли настављати рат против Француске?

[7] Кармањоли – подругљиви назив за француске добровољце.

Сазивање Конвента и проглашење Републике

Само један дан после Валмија у Паризу се, 21. септембра, састао Конвент – нова уставотворна скупштина. У његовим рукама била је концентрисана целокупна власт у земљи. На првој седници одржаној тога дана Конвент је усвојио резолуцију која је гласила: „1. Може постојати само устав који је народ примио; 2. личности и сопствености су под покровитељством народа". На основу ове резолуције, Конвент је тог знаменитог 21. септембра 1792. године, у свечаном и раздраганом расположењу, изгласао одлуку о укидању монархије и проглашењу републике у Француској. Тако је почињала историја Прве Француске Републике.

Слога и помирење између жирондинаца и монтањара, испољени у данима проглашења Републике, били су више него кратког века. У условима нових заоштравања економских проблема до којих је дошло у другој половини 1792. године и политичка питања, око којих су се спорили жирондинци и монтањари, све оштрије су се постављала. Опет је најтеже било питање снабдевања и прехране становништва и то, овога пута, не због слабе летине већ због дубоких поремећаја на тржишту, великог опадања вредности новца (асигната) и све јачег осећања опште социјалне и политичке несигурности. Уз све то, ратне прилике и све веће војне набавке, повећавале су оскудицу разних роба на тржишту, међу којима је несташица житарица најтеже падала. Шпекулације су цветале на све стране а немир сиромашних растао је из дана у дан. Широм Француске стале су се, у таквим условима, јављати идеје, а понегде и спроводити, да револуционарна власт треба да се прихвати насилних средстава (реквизиција, максимираних цена, казни, па и терора) против шпекуланата, набијача цена и оних који скривају намирнице. Такве идеје жирондинци су сматрали чистим анархизмом и због њих су бесно напали монтањаре.

Идеје о ограничавању права својине и приватне привредне иницијативе, о колективизму и комунизму које су се јавиле у овој фази револуције, нису биле монтањарске. Њих су почели исповедати до тада непознати људи: штампар Моморо у Паризу, који је тражио „аграрне законе"; опат Пјер Доливије из покрајине Бос, који се залагао за „народну заједницу" као власника све земље; чиновник Ланж из Лиона, који предлаже национализацију животних намирница; опат Жак Ру, који захтева смртне казне за шпекулације; поштар Жан Варле („апостол једнакости"), који тражи терористичке мере против богаташа, и још многи други. Њихове идеје падају на плодно тло народног незадовољства и имају широк одјек нарочито међу сиротињом.

Заштитници власништва, као светиње, и неограничене слободе приватне иницијативе у привреди, жиродинци су, природно, морали бити

огорчени противници оваквих превратничких социјалних идеја. Они су због њихове појаве, напали монтањаре иако ови нису били противници приватне својине. Жирондинци су то знали, али су били убеђени да су монтањари спремни да из демагошких разлога, у силној јагми за влашћу, излазе у сусрет захтевима револуционарних маса, чак и по цену угрожавања приватне својине и економског либерализма. Штавише, тврдили су да су монтањари у овом правцу већ прешли последњу границу и да су кренули путем анархије. Тако је крајем септембра 1792. године отворен непомирљив класни сукоб двеју партија револуционарног табора, који ће се, на крају крајева, завршити пропашћу и једне и друге.

Напад на монтањаре отпочели су 23. септембра Брисо и Ролан износећи пред Конвент предлог да се донесе закон против „подстрекача на мучка убиства", који је циљао на монтањарски „тријумвират" (Робеспјер, Мара, Дантон), а циљ му је био да се ова странка у Конвенту обезглави. Упркос противљењу монтањарских посланика Конвент је изгласао одлуку да се формира комисија „која ће имати да поднесе извештај о стању у републици, а нарочито о стању у престоници, као и да поднесе законски предлог против провокатора на убиства и разна друга насиља..."

На овај напад монтањари су узвратили ударом ван Конвента: на њихов предлог Јакобински клуб је 10. октобра искључио из свог чланства „интриганте" Брисоа и његове присталице, који су до тада у овом клубу били утицајни. Тако је Јакобински клуб коначно постао средиште најдоследнијих револуционара, окупљених око Робеспјера, Мараа и Дантона, и тако се од тада изједначавају појмови монтањар и јакобинац (санкилот). Али тако је табор револуције још једном био подељен на две непомирљиве групације.

Настојање жирондинаца да искључе монтањарске вође из Конвента, међутим, није успело. Мара, Робеспјер и Дантон су се енергичним и достојанственим иступањима успешно одбранили од жирондинске оптужбе да су људи „који су стално изазивали зликовце против Законодавне скупштине" с намером „да заведу анархију помоћу нереда". Штавише, они су издејствовали да Канвент усвоји изјаву: „Француска република је једна и недељива." Тиме је поражена жирондинска идеја о федералистичком преуређењу земље. У једној другој ствари жирондинци су однели превагу у Конвенту: успели су да образују владу (Извршни савет) састављену искључиво од својих присталица. Дантон више није био министар.

Покушај са образовањем сопствене гарде састављене од одреда доведених из унутрашњости, ради заштите Конвента „од париске руље", донео је жирондинцима слом. Жирондинска влада је, доиста, довела у Париз око 16 000 „федералаца", који су, затровани антијакобинском пропагандом марширали његовим улицама и певали:

Дајте нам главу Мараа, Робеспјера и Дантона,
И свих оних који их буду бранили,
И свих оних који их буду бранили!

Париски пук подучен од јакобинаца, односио се према приспелим гардистима пажљиво и без провокација. Мара је сам, храбро отишао у касарну Марсејаца, с њима дуго разговарао, пријатељски и стрпљиво им тумачећи погледе и захтеве монтањара. Није прошло много времена, а гардисти из унутрашњости почели су одбацивати своје предрасуде, братимити се с Парижанима и прихватати јакобинске идеје. Штавише, основали су и своје „Друштво федералаца 83 округа" у којем су те идеје ширене и тумачене.

Сви ови догађаји показивали су да жирондинци немају довољно подршке у масама а и да Конвентом не успевају потпуно да владају. „Трећа партија" је у више наврата поклањала поверење јакобинцима. У још већој мери то ће потврдити неуспех Жиронде да сачува главу бившем краљу, Лују XVI.

Ускоро после револуције од 10. августа монтањари су од Законодавне скупштине тражили да се свргнутом краљу суди за велеиздају. Предвођена жирондинцима Скупштина је одлагала суђење, заклањајући се иза питања о процедури и надлежности за суђење бившем владару. У Конвенту су јакобинци обновили свој захтев и тада је, новембра 1792, једна комисија правника дала образложено мишљење, да је за такво суђење надлежан сам Конвент, као заступник целог француског народа. У тајној вези с неким емигрантима и страним владама (британском, шпанском) жирондинци су извели неколико маневара не би ли онемогућили, или бар одложили, ово суђење. У највећој тајности у тим маневрима је учествовао и Жорж Дантон. Међутим, док је све то трајало, пукао је глас широм Француске да је у Тилеријском дворцу откривен тајни сеф у којем се чувала најповерљивија преписка Луја XVI и Марије Антоанете са страним владарима и дипломатама, у којој се тражила интервенција против Француске. Сумње у краљеву и краљичину издају више није било, па се жирондинци даље нису усуђивали да ометају њихово извођење пред суд Конвента.

Конвент је, током децембра, прегледао доказни материјал, који му је поднела једна комисија од 21 члана, и саслушао је бившег краља. Краљева и краљичина кривица била је недвосмислено доказана. И поред тога, жирондинци су извели још један маневар с циљем да им спасу главе: предложили су да се о њиховој кривици организује општенародно изјашњавање. Јакобинци су се томе жестоко успротивили и Конвент је, већином гласова, одбацио жирондински предлог. На дан 14. јануара 1793. године у Конвенту је обављено појединачно гласање о смртној казни предложеној за краља. Један по један посланик је излазио на говорницу и изјашњавао се. За смртну казну гласало је 387 посланика, за казну затвора или робије 334. Луј XVI био је погубљен на гиљотини 21. јануара 1793. године. У октобру ће за њим поћи и Марија Антоанета.

* * *

У борби с јакобинцима Жиронда је, ипак, одржавала одређену надмоћност, све до пролећа 1793. године. Ту надмоћност обезбеђивала јој је ратна слава револуционарне војске и њене победе крајем 1792. године, за које жирондинци, свакако, нису били најзаслужнији.

Војни успеси револуционарне Француске започети код Валмија, настављали су се, буквално, већ сутрадан, 21. и 22. септембра 1792. године, када је једна армија од 18 000 добровољаца, под командом генерала Монтескјуа, ушла у Савоју, где је тријумфално дочекана. У исто време генерал Д'Анселм је са десетак хиљада регрута и народних гардиста освојио Ницу и тврђаву Вилфранш, у којој је задобио велики ратни плен.

Крајем септембра, отпочела је француска офанзива на Рајни и у Белгији. Генерал Кистин је 25. септембра са само 14 300 војника, освојио град Спир, да би првих дана октобра заузео Вормс и опсео Мајнц, који му се већ 5. октобра предао, јер је његово револуционарно грађанство натерало команданта да обустави отпор. Не часећи ни часа, Кистин је наставио напредовање и два дана доцније заузео је Франкфурт, који неће моћи дуго да одржи у рукама. Пруска војска ће успети, у децембру, да онемогући и напад генерала Бернонвила на Трир. За све то време текла је и офанзива армије генерала Димурје у Белгији. Потискујући Аустријанце, он је најпре деблокирао Лил, затим заузео Валенсијен и Монс, да би 6. новембра однео над њима сјајну победу код Жемапа, недалеко од Монса. Аустријанци су морали да напусте читаву Белгију, па је Димурје 14. новембра ушао у Брисел, 28. новембра у Лијеж, а 30. новембра у Анверс.

После ових ратних победа француска револуција и њен Конвент нашли су се пред питањем: склапање часног мира уз напуштање освојених земаља или задржавање ратних тековина уз настављање рата? Било је то више од обичног питања мира или рата. Радило се о томе хоће ли буржоаска револуција кренути путем освајања или путем поштовања независности и суверенитета свих народа. После извесних колебања тадашње жирондинско вођство револуционарне Француске определило се за политику освајања и експанзије. Једино су се Робеспјерови јакобинци, као и уочи рата, успротивили али и овог пута без успеха. Тако су жирондинци, релативно брзо и лако, претворили одбрамбени револуционарни рат, најпре, у пропагандни рат за циљеве револуције, а затим у освајачки рат за тзв. природне границе Француске. То је значило „померити француску грани-

цу до ушћа реке Рајне“, јер је ова река „природна граница Галије исто као што су Алпи, Пиринеји, Средоземно море и Атлантски океан“. Освајачку политику француске буржоазије, усвојену у новембру и децембру 1792, неће моћи да прикрије ни њено сопствено уверење да је та политика у интересу самих освојених народа, нити њена парола „Мир колибама, рат замковима!“

Освајачка политика за коју се определио Конвент, није Француској могла донети мир. Преговори започети још октобра са Пруском и Аустријом убрзо су прекинути, а односи Француске са Енглеском, Шпанијом и другим земљама су се нагло и опасно затезали. На све ово, жирандинци су поново учинили грешку, као и априла 1792. године: нагнали су владу и Конвент да 1. фебруара 1793. године сами објаве рат Великој Британији и Холандији. Тако је између Британије и Француске отпочео дугогодишњи рат, сличан онима који су у XVIII веку већ вођени. То није био рат реакционарне монархије против револуционарне републике, већ рат двеју капиталистичких држава, једне (Француске), за експанзију и стицање утицајних сфера, друге (Енглеске), за одбрану европске равнотеже и својих већ стечених сфера утицаја. Ни у односима са Шпанијом ратоборни жирондинци нису дозволили противнику да први тргне мач: Конвент је 7. марта донео једногласну одлуку да се шпанском краљу објави рат. Још пре Шпаније, на страну непријатеља револуционарне Француске сврстали су се напуљски краљ Фердинанд IV Бурбонски и римски папа Пије VI. Тако је, почетком 1793. године, образована Прва коалиција европских држава против Француске.

Интензивне ратне операције између Француске и чланица коалиције, разбуктале су се већ крајем зиме 1793. године. У њима ће Французи за неколико недеља изгубити све своје тековине из претходне јесени и поново доспети у тешку ситуацију. Разлога за такав обрт биће више. Прво, спласнуо је, у великој мери, ентузијазам француске револуционарне војске чим се из одбране прешло у освајање. Појавило се дезертерство, армије су се осипале и њихов број је опао са 400 000 (децембра 1792) на 228 000 (фебруара 1793). Друго, нестале су подршке и симпатије народа суседних земаља чим су се Французи од ослободилаца претворили у окупаторе и анексионисте. Треће, међу француским командантима владала је самовоља, суревњивост, неслога. Непоштовање одлука Конвента и владе раширило се у врховима армија. Димурје и Кистин су чинили све да компромитују министра одбране, Паша. Опасни и амбициозни генерал политичар Димурје, подржаван од Конвентових комесара Дантона и Делакроа, чинио је шта је хтео, и понашао се као диктатор.

У таквим условима разумљиво је што су Французи неспремни дочекали продор аустријских трупа под командом принца Кобурга, из Немачке у Белгију 1. марта 1793. године. Слом разбаЦаних француских јединица по Белгији био је брз и тежак. Конвент је на њега реаговао наредбом о регрутовању нових 300 000 војника. Генерал Димурје, који је пре овог аустријског напада кренуо на Холандију, вратио се одмах у Белгију, али је 18. марта доживео тежак пораз код Нервиндена на реци Гети. И даље подржаван и заштићиван од Дантона и Делакроа, Димурје је кројио планове о походу на Париз и растеривању Конвента. У том циљу латио се и велеиздајничке радње: 23. марта ступио је у везу с аустријском врховном командом понудивши јој враћање целе Белгије и прекид рата. Посумњавши у исправност овог жирондинског генерала Конвент му је упутио четири нова комесара – он их је похапсио и предао Аустријанцима. Када је после тога покушао да изазове побуну своје војске и да је окрене према Паризу, доживео је неуспех. Командант једног добровољачког батаљона, који се звао Даву – будући Наполеонов маршал – командовао је својим војницима да пуцају у генерала издајника. Да не би био убијен Димурје је побегао Аустријанцима, водећи са собом око 1 000 људи, међу којима је био и будући француски краљ, Луј Филип Орлеански. Било је то 5. априла 1793. године.

После Димурјеове издаје изгледало је да су изгубљени и Дантон и Делакроа. Извукла их је речитост и демагогија Жоржа Дантона. Он је сручио бујицу оптужби на жирондинце, добивши од монтањара френетичне аплаузе. После тога су обојица изабрани за чланове Одбора јавног спаса, новог органа Конвента, образованог 5. априла, са задатком да организују борбу против спољне и унутрашње опасности која се поново свом тежином надвила над Француску револуцију.

* * *

Док се спољни непријатељ приближавао Француској, или већ газио њену територију, у њој самој беснела је побуна контрареволуције. Револуционарни табор раздирао се међусобним борбама.

Првих месеци 1793. године, цела Француска била је изложена великим економским тешкоћама и у њима је лежао главни узрок дубоких потреса који су је захватили у пролеће те године. Беда је завладала свуда, а нарочито по градовима. Већ крајем фебруара, немири су захватили Париз, у Лиону се побунило 4 000 свиларских радника, у низу градова је дошло до разбијања продавница и пљачки. Локалне власти а понегде и Конвентови комесари, послати да смирују нереде, почели су стајати на страну народа.

Захваћен страхом од револуционарног расположења маса део буржоазије, која је до тада поклањала поверење жирондинцима, поче да сумња у њихову способност да окончају револуцију, и окрете се контрареволуцији. Слична расположења појавише се и међу имућним сељаштвом. Ро-

јалисти, са своје стране, осокољени војним неуспесима Француске и овим превирањима у друштву, дигоше главу и обновише агитацију против револуције. И баш тада стиже у све крајеве земље наредба о мобилизацији 300 000 нових војника. Спроводећи је, локалне власти починише гомилу злоупотреба, које огорчише народ, а противницима револуције дадоше нове моћне аргументе за пропаганду. У таквој ситуацији изби 10. марта 1793. године, велики контрареволуционарни устанак сељака у Вандеји, покрајини западне Француске. Добро припремљен од племића и свештеника из илегалности, устанак је био масован и организован. Предвођени својим месним старешинама сељачки одреди, наоружани вилама, кочевима, секирама, па и пушкама, јуришали су на локална градска средишта и освајали их једно по једно, стављајући под нож све истакнутије родољубе и републиканце. За кратко време убијено је 550 људи. Тек после ових успеха из таме су испливали праве вође устанка, племићи Шарет, Боншан, Гијом де Фолвил и други.

Конвент није одмах за озбиљно узео устанак у Вандеји, и послао је против њега само 15 000, махом необучених, војника. Овој војсци Вандеја се успешно супротставила и чак јој је 5. маја, код Туара, задала тежак пораз, заробивши генерала Кетиноа са 4 000 људи. Тек тада је одвојено 30 000 војника са фронтова и, под командом тројице генерала, упућено на Вандејце. Било је потребно много мука и борби да се Вандеја савлада и умири.

У исто време кад и у Вандеји, дошло је до покушаја контрареволуционарних побуна у Бретањи, у окрузима Ендр и Лоара, на Доњој Рајни, у Лозеру, и још неким крајевима Француске. Свуда су их Конвентови комесари, јакобинци, уз помоћ локалне народне гарде, сасецали у корену. Револуција је брањена свим снагама и расположивим средствима. Многи родољуби и републиканци, животно заинтересовани за спас револуције, који су до тада поклањали поверење жирондинцима, почели су им сада окретати леђа, увиђајући да они не умеју довољно енергично да је бране. Њихово приступање јакобинцима ојачало је монтањарски табор и у Конвенту, па овај донесе одлуке да се, поред Одбора јавног спаса, образују још два ванредна револуционарна органа: Одбор јавне безбедности и Револуционарни суд. Један полицијски други судски, ови органи су одмах повели немилосрдан обрачун са противницима револуције.

Одазивајући се захтевима маса, ојачани јакобинци су спровели кроз Конвент и две социјалне мере: увели су принудни курс асињата и максимирали су цене неких артикала. Ове мере изгласане су 15. априла и 4. маја 1793. године.

Жиронда није ни осећала како, у пролеће 1793. године, брзо губи тло под ногама. Она је још веровала да има снаге за одлучан удар против јакобинаца. При том је рачунала на свој, још увек јак, утицај у многим деловима унутрашњости Француске. Жирондинци су политички још доминирали у Лиону, Марсеју, Нанту, Бордоу и многим другим привредним центрима. Зато су почели све чешће да истичу идеју о децентрализацији Француске, о њеном претварању у федерацију округа (департмана). Истицање те идеје у данима највеће кризе револуције, напредовања спољног непријатеља и постојање унутрашњих побуна, граничило се с контрареволуционарном и антипатриотском политиком. На то су одмах указали и јакобинци па се борба између двају табора револуције још више заоштрила. Дошло је дотле да је она почела да паралише снаге земље. Да би се Француска и револуција спасле, обрачун је морао да се изведе што пре, и да једна од двеју концепција превлада.

Жирондинци су први прешли у отворен напад: 18. маја Гаде је у Конвенту предложио распуштање Париске комуне, а Барер образовање истражне комисије од дванаест чланова која би испитала ко то у Паризу кује заверу против Конвента. Конвент је прихватио само Барерову предлог и именовао Комисију дванаесторице, састављену од самих жирондинаца. Могло се лако претпоставити кога ће она оптужити за заверу против Конвента.

Комисија се одмах устремила на најрадикалније функционере Комуне и наложила да се многи похапсе. Монтањари су сместа скочили у одбрану похапшених. На њихове жучне протесте жирондинац Иснар је у Конвенту запретио: „Ако би се... икад догодило да се нанесе каква увреда Народном представништву, ја вам изјављујем у име читаве Француске да ће Париз бити уништен". Ово је било много више од обичне политичке нетактичности. Цео револуционарни Париз је огорчено скочио на жирондинце. Исте вечери Робеспјер је, с говорнице Јакобинског клуба, позвао париски народ на устанак. Мара је сутрадан у Конвенту затражио распуштање Комисије дванаесторице. Конвент је најпре прихватио, па затим одбацио овај његов захтев. Монтањари су онда отпочели припреме за устанак, и 29. маја образовали Тајни револуционарни одбор од 21 члана.

Устанак је избио 31. маја. Под вођством Националне гарде и њеног заповедника Анриоа маса Парижана, од око 80 000 људи, слегла се пред Конвент, којем су поднети ови захтеви: стављање под суд 22 најпознатија жирондинца, двојице министара (Лебрена и Клавјера) и свих чланова Комисије дванаесторице; опремање и хитно слање на фронт још једне армије; максимирање цена хлеба; увођење новог намета на богаташе; наоружавање санкилота, а чишћење армије и административних служби од противника револуције; ново хапшење сумњивих. Од свих народних захтева Конвент је усвојио само онај, о укидању Комисије дванаесторице, а онда је још доделио плату од две ливре дневно наоружаним радницима. Подстакнут од Мараа, Устанички одбор је изразио незадовољство овим одлукама и наредио Националној гарди да остане у приправности.

Нов знак за узбуну дат је у недељу, 2. јуна, када је гарда запретила да ће бомбардовати Конвент. Понижени посланици, прихватише тада све устаничке захтеве. Најистакнутији жирондинци (њих 29) су под стражом изведени из дворане и стављени у кућни притвор.

Тиме је револуција од 31. маја до 2. јуна 1793. године завршена победом без крви. На њеним крилима је под притиском париских маса, револуционарна скупштина Француске, Конвент, прихватила политичко вођство Јакобинске странке. То је значило уклањање крупне и средње буржоазије с власти и њено преузимање од стране ситног грађанства, чији је циљ био да се спасе револуција и да се у интересу сиротиње спроведе низ социјалних мера.

Јакобинска диктатура 1793–1794.

Кад су јакобинци, почетком јуна 1793, дошли на власт нису одмах помишљали на крајње радикалне мере ни на политичком, ни на социјалном пољу. Њихов је основни циљ био да се нађу ефикасна средства којима би се револуција одбранила и од спољног и од унутрашњег непријатеља. Забринута за своје уско схваћене класне интересе, жиронда та средства није могла да нађе, и зато је и морала да падне.

О почетној помирљивости јакобинаца ништа боље не сведочи од њихове толерантности према збаченим жирондинцима. Ниједан од њих није подвргнут оштријем прогону и хапшењу. Већина их је то искористила да побегне из Париза и у унутрашњости организује широк антијакобински покрет познат у историји Француске револуције под именом федералистичка буна. Из Париза је тада избегло близу стотинак жирондинских посланика да би се придружило буни.

Овакав развој догађаја тргао је јакобинце. У њиховом клубу је Робеспјер тада изложио програм мера и акција које треба одмах предузети: „Унутрашње опасности потичу од буржуја“ – рекао је он. „Да би се победили буржуји треба окупити народ...“ Треба у свим крајевима Француске мобилисати санкилоте, плаћати их, наоружати, надахнути их револуционарним и патриотским духом, „треба их свим могућим средствима одушевити за републику“. После Јакобинског клуба овај Робеспјеров програм ће прихватити и Конвент и његов најважнији орган, Одбор јавног спаса. Он ће постати главно средство борбе против федералистичке буне.

Буна је отпочела 13. јуна, у Нормандији. Одраније припремана, предвођена од истакнутих политичких људи крупне и средње буржоазије, брзо се ширила и, за месец дана, захватила 60 од 83 француска департмана. Најважније средиште било јој је у Лиону. Кад се овоме дода и контрареволуционарни устанак, који је и даље трајао у Вандеји, види се да је јакобински Конвент, у јулу и почетком августа 1793. године, под својом контролом имао једва нешто више од 1/4 земље. На све ово треба додати да је почетком лета, 1793. године, положај Француске и на фронтовима био тежак. Непријатељ је свуда био у офанзиви и борбе су се већ пренеле на француско тло. Стање Републике било је очајно. У свему је олакшавајућа околност била чињеница да је жирондинска побуна била више широк, него снажан и масован покрет. То је била побуна буржоаских вођстава у окрузима против демократске оријентације централних органа револуције и државе у Паризу. Зато та буна није имала основу и снагу коју би јој дале масе сељака и градске сиротиње. Тим слојевима демократизам и социјални радикализам јакобинаца, не само да није био стран већ их је и привлачио. Ова чињеница одредиће судбину федералистичке буне, па и осталих покрета против револуције.

Да би, сходно Робеспјеровом програму, везао што веће масе сељаштва и градског пука за себе, јакобински Конвент је у току лета усвојио неколико далекосежних или краткорочних, али ефикасних, мера. Низом аграрних закона, донетих у јуну и јулу 1793, Конвент је спровео следеће: 1. Сва до тада нераспродата имања феудалаца емиграната издељена су на мале парцеле и изложена продаји с роком отплате од 10 година. То је великом броју сиромашних сељака и безмљаша донело ситни посед. 2. Испарцелисано је и 8 милиона јутара општинских земаља и ове парцеле су, по принципу једнакости, раздељене сеоским домаћинствима. 3. Дефинитивно су ликвидирана сва сељачка дуговања према бившим феудалцима, настала на основу власништва над земљом. Ово јакобинско аграрно законодавство оставиће трајне последице не само на судбину револуције већ и на целокупну новију историју Француске. Животно ће заинтересовати сељаштво за одбрану главних тековина револуције, дефинитивно ће уништити остатке феудализма, и претвориће Француску у земљу с доминантним ситним и средњим сељачким поседом.

У јулу је Конвент почео да спроводи и неке ванредне социјално-економске мере у корист најсиромашнијих слојева градског становништва. Тако је 27. јула усвојио Решење о сузбијању шпекулација: „Казниће се смрћу трговци који не поднесу пријаве залиха, или који би поднели лажне пријаве, и чиновници који би се огрешили о своју дужност у примењивању закона.“ После овога, посебни комесари, с наоружаним пратњама, ставили су целокупну трговину под строгу контролу. Тиме се укидала слобода трговине и привредне иницијативе, али је ова, привремена, мера била од великог значаја за спас револуције. У августу и септембру биће предузети и други слични кораци: реквизиције хране по селима, доношење закона о општем максимирању цена (II максимум) и слично.

Капиталан политички подухват, на почетку њихове владавине, који је целој Француској требало да стави на знање којој форми државног

устројства теже јакобинци, био је њихов Устав, усвојен у јулу 1793. године („**Устав 1793**"). Они су, разуме се, знали да се тај Устав у условима најтеже унутрашње и спољне кризе револуције неће моћи непосредно применити, али су желели да свим присталицама револуције отворе перспективу политичког система слободе и истинске демократије.

Јакобински устав је предвиђао да сва власт у Републици буде по теоријском моделу Русоа, јединствена и концентрисана у рукама Народне скупштине, изабране општим и непосредним правом гласа свих пунолетних грађана. У централизованој држави, каква ће бити Француска, департмани ће задржати право избора своје локалне администрације и кандидовања чланова централних извршних органа – министара. Целокупна унутрашња и спољна политика земље биће у надлежности Скупштине. Устав је гарантовао сва лична права и слободе грађана: право на рад, живот и срећу, слободу мисли, штампе, збора и договора, личну безбедност, опште просвећивање и слично. Гарантовао је и право и безбедност приватне својине. По Уставу, дужност је државе и њених органа да ова права и слободе штите. Јакобински устав никад није био примењен.

Поред ових стратешких мера и подухвата с трајнијим циљевима и оријентацијама, јакобинци су се, у јуну и јулу 1793. године, прихватили и неких тактичких потеза да би што пре савладали жирондинску буну. Према тој побуни Конвент је предвођен јакобинцима заузео енергичан, али и еластичан став. Вођама буне, и оним реакционарима који су ишли директно на угрожавање Републике и револуције објављен је непомирљив рат; заведеним учесницима и сапутницима буне, као и онима који су се показали противницима аристократије и рестаурације монархије, понуђена је рука помирења. Ова тактика ће брзо дати добре резултате. Изазваће раздор међу вођама буне и помоћи ће њеном савлађивању. Одлучујуће су биле, ипак, енергичне војне мере које је, од 10. јула, против побуњених области почео да предузима Одбор јавног спаса. Расуло жирондинаца је било брзо. Њихов отпор трајао је нешто дуже само у Бордоу (до 18. септембра) и у Лиону (до 9. октобра). Највећа штета коју су жирондинци учинили била је та што су предали Енглезима најјачу ратну луку Француске – Тулон, са једном целом ескадром ратних бродова.

У току најжешће борбе са жиродинском побуном и са другим великим недаћама Конвент је, 10. јула 1793. године, повукао значајан политички потез: сменио је први Одбор јавног спаса, именован у априлу, који се показао недовољно енергичним, и именовао други. И овај ће у почетку испољавати нехомогеност и нејединство погледа, али кад у њега, 27. јула, буде кооптиран Максимилијан Робеспјер, ово тело ће се претворити у праву ударну песницу револуције. С Робеспјеровим избором почиње историја тзв. Великог одбора јавног спаса, кроз који ће проћи све најјаче личности Јакобинске странке: Дантон, Сен-Жист, Бијо-Варен,

Коло д'Ербоа, Сент-Андре, Лазар Карно и други. Никад у њему није био само Жан-Пол Мара. Њега је, 13. јула, убила монархисткиња Шарлота Корде, која је била повезана са жирондинцима. Због овог атентата завршила је на гиљотини. Робеспјер је Одбору донео неке своје стамене личне и моралне особине – „хладнокрвност и храброст, проницљиву далековидост, страховиту речитост, значајне организаторске способности, потпуну некористољубивост" (Матјез). Али је донео и више од тога: смисао да ослушкује и уочава тежње и расположења народа, потпуну оданост револуцији и нераскидиву везу са свима онима који су своју судбину везали за револуцију. Зато је његов улазак у Одбор јавног спаса био прекретница не само у његовом раду већ и у историји јакобинске диктатуре. Томе је допринела и одлука Конвента о давању овом Одбору највећих овлашћења, између осталог и контролу над Одбором јавне безбедности, као и право да издаје властите налоге за хапшења.

Сузбивши највећу жирондинску опасност Одбор јавног спаса се у августу могао с више времена и снаге посветити одбрани земље од спољног непријатеља. Пре тога, морао се за тренутак обрнути још против једног насртаја, који је долазио из самог крила револуције – од њене екстремне левице, групе тзв. „бесних", коју су предводили Жак Ру, Варле и Леклер. Ови екстремисти постали су нарочито насртљиви и агресивни после Мараове погибије, приказујући себе као његове једине правоверне наследнике. Заступајући интересе најсиромашнијих градских слојева, „бесни" су се залагали за једнакост имовине и за примену терора и смртних казни против трговаца, шпекуланата и свих богаташа. Безобзирно нападајући Конвент и Одбор јавног спаса, због тобожње неактивности и неодлучности, „бесни" су изазивали велико узнемирење у Паризу, тим пре што је овде проблем снабдевања био готово перманентно присутан. Што је још горе, да би задобила поверење сиротиње, „бесне" је подржавала и једна група функционера Париске комуне окупљена око свог истакнутог члана Шомета и уредника листа *Пер Дишен* Ебера, по којем је добила име „ебертисти".

Пошто је почетком августа успео да куповином хране, реквизицијама и поклонима које је добијао из унутрашњости, унеколико олакша снабдевање Париза, Одбор јавног спаса одлучио је да се једним енергичним ударцем ослободи притиска и напада „бесних". Најпре их је Робеспјер, 5. и 7. августа, жестоко напао, у Јакобинском клубу, за ковање завере и поновно припремање саптембарских покоља, а крајем августа Одбор јавног спаса наложио је да се похапсе све њихове вође. Револуционарни суд ће их, у септембру, осудити на смрт и они ће бити погубљени. Екстремистичка агитација овим неће престати – настављаће је ебертисти које ће, из различитих разлога, подржати и неки истакнути јакобинци, чак и чланови Одбора јавног спаса (на пример, Бијо-Варен и Коло д'Ербоа) али

ће је јакобинско вођство, забављено другим крупним пословима, једно време толерисати. Штавише, у неким стварима ће им морати изаћи у сусрет. Тако ће појачавање терора и нови Закон о сумњивима, од 17. септембра, у неку руку бити последица непрестаног притиска ебертистичке групе и њених присталица из Париске комуне. „Рат тиранима! Рат аристократима! Рат зеленашима!“ То је била свакодневна парола ебертиста која је, најзад, резултирала Законом у којем је појам сумњивог грађанина толико био раширен да се под њега могло подвести безмало свако лице. Требало је само да изазове подозрење било којег члана неког револуционарног органа па да буде означено за тренутног или потенцијалног непријатеља револуције и подвргнуто прогону. Тако је притисак ебертиста, у септембру 1793. године, нагло радикализовао политику јакобинаца и пооштрио мере револуционарног терора. Ма колико драстичне и сурове те мере ће допринети спасу револуције.

* * *

Током читавог пролећа 1793. године Французи су на свим фронтовима били у дефанзиви. Ситуација се, међутим, нагло погоршала с наступањем лета: 28. јула предао се Мајнц, а 29. Валенсјен. Француске армије су се свуда повлачиле. Претио је продор непријатеља према реци Оази, тј. према Паризу. И у Алпима се генерал Келерман, због одвајања трупа ради борбе са федералистима, једва држао. У Пиринејима су Шпањолци, такође, потискивали Французе а побуњеници у Вандеји су, последњих дана јула, озбиљно угрозили град Анже. Одбор јавног спаса и Конвент, реаговали су на овакав развој догађаја. Прво што је учињено било је смењивање, чак и хапшење, команданта Рајнске армије генерала Кистина. У другој половини августа објављена је општа мобилизација, како људства тако и материјалних снага друштва, спровођена под паролом: „Француски народ је устао против тирана!“

Да би био способнији за обављање војних послова Одбор јавног спаса је, 14. Августа, у свој састав увео двојицу изванредно способних стратега и организатора: инжењеријског капетана, познатог математичара и научника Лазара Карноа и његовог сарадника Пријера де ла Кот д’Ора. Још пре тога (8. и 9. августа) Одбор је извршио нови распоред трупа на фронтовима појачавајући Северну армију. После тога су Камо, Кот д’Ор и министар војске, Бушот, организовали до тада невиђену концентрацију свих снага нације на опремању армија. Блокирана са свих страна, и с копна и с мора, Француска је трпела тешку оскудицу, у сировинама и материјалима за производњу оружја и муниције. Камо и Кот д’Ор мобилисали су целокупни научни потенцијал Француске да би се дефицитарне стратешке сировине надоместиле другим производима. Инжењери, механичари, физичари, хемичари, математичари и други стручњаци, позвани

су у службу отаџбини. Монж, Бертоле, Лавоазије, Фуркоа, Шаптал, Перје, Хасенфрац и друга позната имена француске науке, напрегли су све снаге за спас земље и револуције. И кад њихов напор није давао непосредне резултате, деловао је као снажно средство за подизање борбеног морала француског народа.

Истом циљу водили су и кораци ка изградњи праве револуционарне армије, надахнуте духом републиканизма и родољубља. Радикалним чишћењем командног састава, јакобинци су, на први поглед, обезглављивали војску, али су тиме давали шансу младим, талентованим и одушевљеним револуционарима да дођу до изражаја. Они су мењали устаљена правила стратегије и тактике што ће се показати као врло делотворно. Исти резултат донеће и ликвидација разлика између кадровских и добровољачких јединица и стварање јединствене војне формације.

Ове мере нису могле дати резултате преко ноћи, па су француске армије све до почетка септембра трпеле поразе. После губитка тзв. Цезаровог логора у близини Араса, изгледало је да је пут непријатељу према Паризу отворен. Аустријске трупе ушле су у Нуајон и до Париза им је требало још само 4 дана марширања. Али тада су Французи нанели један пораз Холанђанима и Хановеранцима, код села Ондскота у Белгији (8. септембра), који им је подигао дух. Они се усмерише тада на британски корпус Војводе од Јорка, који је опседао Денкерк, па је овај морао да дигне опсаду.

После извршене реорганизације и смене команданата у Северној, Рајнској и Мозелској армији, на чије су чело доведени млади револуционари Журдан, Пишегри и Ош, Французи су прешли на офанзивна дејства. Журданова Северна армија, појачана са 12 000 бораца из других армија кренула је на аустријске трупе принца Кобурга и, 16. октобра 1793. године, их потукла у крвавој бици код Ватињија. Иако Журдан није имао снаге да их гони и дотуче, француска територија је углавном била очишћена. Енглези су, додуше, још држали Тулон а Немци део Алзаса, али су перспективе за успешан наставак рата биле много светлије. Социјалне, политичке и војне мере јакобинаца дале су очевидне резултате. Опозиција против њихове власти била је сломљена.

* * *

Угушивањем федералистичке побуне и победама над спољним непријатељем, веома су ојачане позиције јакобинаца и у Конвенту и у јавности. Робеспјер је, у октобру 1793, извршио хомогенизацију Одбора јавног спаса, а затим је још једном прочистио Конвент: из њега је избацио ни мање ни више него 136 посланика жирондинаца, од којих је 41 чак погубљен. Одбор јавног спаса, уз помоћ Одбора јавне безбедности као полицијског

органа, постао је, после тога, доиста свемоћна власт у држави. Од тада он влада уз помоћ декрета, које Конвент беспоговорно потврђује и који се спроводе преко специјалних комесара с неограниченим овлашћењима, који се шаљу у све крајеве земље: у градове, срезове, округе, у војску. Главни задатак Конвентових комесара је да спроведу потпуну централизацију земље, да подвргну свом надзору локалне органе власти, и да у њих уведу првенствено чланове народних – јакобинских клубова. То је требало да доведе до владавине једне, санкилотске (јакобинске) странке у целој Француској.

Огромне социјално-економске тешкоће непрестано, међутим, притискују Француску, па класна и политичка борба не само да није ублажена, већ се све више заоштрава. Примена закона о општем максимирању цена доводи до нестанка робе са тржишта, до несавладивих тешкоћа у снабдевању градова, до глади и немира. Јакобинске власти ради поправљања ситуације, имају на располагању још само два средства – терористичке мере против шпекулација, скривања робе, и црне берзе и рационализацију снабдевања – и оне их обилато примењују. То не решава проблеме и не спашава земљу беде и сиромаштва, па екстремни левичари у револуционарном табору из све снаге нападају владу и траже још жешћу примену насилних мера. После ликвидације „бесних" њихови главни заступници су присталице Ебера, који преко свог листа *Пер Дишен* води бесомучну агитацију у прилог појачавању терора против богаташа, трговаца и шпекуланата, а нарочито против цркве као главног противника револуције.

Попуштајући, унеколико, притиску ултраша, Одбор јавног спаса и Конвент нагло заоштравају борбу против цркве, па као видљив знак те нове, антихришћанске оријентације усвајају (октобра 1793) нови календар, који почиње бројање година републиканске од 22. септембра 1792. године.[8] Из истих разлога Одбор јавног спаса неочекивано и испрва непланирано, од јесени 1793. године, појачава и проширује мере терора, не само против учесника контрареволуционарних активности већ и против сумњивих и подозривих особа. Од лета 1793. године, Револуционарни суд има пуне руке посла. У јулу он шаље на гиљотину Шарлоту Корде, у августу генерала Кистина, затим све већи број учесника федералистичке буне, па многе лиферанте, шпекуланте, прикриваче хране, шпијуне, издајнике и друге. У октобру су одржани велики процеси Марији Антоанети, жирондинским вођама Брисоу, Верњоу, Жансонеу, Маниелу и другима; сви су завршили на гиљотини. За њима иду Филип Егалите (војвода Орлеански), госпођа Ролан, бивши градоначелник Париза Баји, фејански пр-

[8] Уместо старих имена месеца уводе се нова: вандемјер, бример, фример, нивоз, плувиоз, вантоз, жерминал, флореал, преријал, месидор, термидор, фриктидор. Месеци су се, уместо на недеље, делили на декаде.

ваци Барнав и Дипон Дитертр, генерали Ушар, Брине, Ламорлијер и Бирон, остарела љубавница Луја XV госпођа Дибари, сестра Луја XVI госпођа Елизабета и многи други. Многобројније од ових познатих личности биле су жртве терора из редова трговаца, зеленаша, сумњивих рођака и пријатеља емиграната и противника режима. Терор у унутрашњости који спроводе претежно војне власти, усмерен је првенствено против жирондиста и Вандејаца. Недела појединих војно-судских комисија су стравична. Тако Комисија коју у Лиону предводе комесари Конвента Коло д'Ербоа и Фуше стреља картечом из топова 1 667 особа. Комесари Карје и Бињон убијају у западној Француској 4 000 лица, од којих је у Нанту 2 000 подављено у Лоари. Барас и Фрерон шаљу у смрт 800 људи у Тулону и још неколико стотина у Марсеју.

Ма колико био масован, суров па и одвратан, терор није могао ослободити револуцију ни објективних друштвено-економских тешкоћа ни постојећих или потенцијалних непријатеља. Јер њих су стварале, с једне стране, управо те тешкоће, а с друге, отпор све горој страховлади јакобинаца. Зато Конвент и Одбор јавног спаса, који су тако ефикасно сузбили отворену апозицију контрареволуционара, фејанаца и жирондинаца, никако нису успевали да остваре политичку монолитност ни у земљи, ни у самим јакобинским редовима. Међу јакобинцима текла је пригушена, потмула диференцијација, која је крајем 1793. и почетком 1794. године, ипак изашла на светлост дана.

Власт у земљи држала је политичка групација Максимилијана Робеспјера, Сен-Жиста, Кутона, Карноа, Сент-Андреа и Лебаа, која би се, условно, могла назвати јакобинским центром. Она је држала у својим рукама свемоћни Одбор јавног спаса, а господарила је и Конвентом и Јакобинским клубом.

Леву опозицију Одбору јавног спаса чинили су ебертисти. Ебер је био њихов неформални вођ, а поред њега ауторитативни припадници ове струје били су посланици Конвента Шабо, Базир, Жилијен од Тулузе и други, као и функционери Комуне Шомет, Моморо и Паш. Подршку су им пружали Конвентови комесари, покварени Фуше и свирепи Карје, те неки чланови самог Одбора јавног спаса: Бијо-Варен, Коло д'Ербоа и Еро де Сешел. Десну опозицију представљају тзв. неопредељени, или дантоновци. Уз самог моћног и речитог Дантона, у њој се истичу: његов најближи пријатељ Камиј Демулен, бивши чланови Одбора јавног спаса Фабр д'Еглантин, Делакроа и Тирјо д'Анжен, те већи број посланика Конвента, као Мерлен де Тионвил, Таљен, Бурдон де л'Оаз, Ребел и други.

Између ових струја води се оштра политичка борба а свако у ту борбу улази са својим мање или више изграђеним концепцијама и програмима. Најцеловитији и најефикаснији је програм робеспјероваца. На плану спољне политике он је бескомпромисан: о миру не може бити говора до

потпуне победе над непријатељем, до његовог протеривања с француске територије и док тирани не признају пораз. На унутрашњем плану тражи се обрачун са свим противницима револуције али правим, а не измишљеним и набеђеним. Терор, дакле, мора трајати све док се не оконча рат, и док се не искорене непријатељи револуције и сви други који јој наносе штету – издајници, шпијуни, лупежи, шпекуланти, саботери, интриганти и слични. Социјални програм робеспјероваца еволуирао је од прихватања мера умерене административне регулације трговине и снабдевања до директног засецања у права приватне својине и својинске односе. Међу овим последњим тачкама најригорознија је била бесплатна подела имања 300 000 богатих грађана – осумњичених за непријатељство према револуцији – сиромашним људима. Сличне еволуције, видели смо, било је, под притиском екстремне левице, и у верској политици, која је довела до замене хришћанске религије култом врховног бића.

Од двеју опозиционих струја, „неопредељени“ (дантоновци) су имали кохерентнији и јаснији програм, примерен циљевима буржоаске револуције. У унутрашњој политици био је близак жирондинском програму и тражио је поштовање својине, слободе пословања, трговине и сваке друге привредне иницијативе. Зато се залагао за ублажавање административних мера у економици и против терористичког начина обрачунавања у политици. Био је против свемоћи извршне власти (Одбора јавног спаса), а за враћање ауторитета Конвенту, за поштовање законитости и индивидуалних људских права. У спољној политици дантоновци су желели погодбу и измирење с непријатељем, у првом реду са Енглезима. За ове своје циљеве дантоновци су били спремни да воде борбу, али осећајући неповољност друштвених и политичких околности, окренули су се илегалним полузавереничким договорима и акцијама, између осталог и тајним везама са енглеским емисарима, што ће их у тренутку обрачуна озбиљно компромитовати.

Програм ебертиста био је амбициозан, али конфузан. Сводио се на непрестане нападе на Одбор јавног спаса због његове тобожње неодлучности и неумешности и на сталну кампању против богаташа – крвопија и народних злотвора, а завршавао се увек истим захтевом: терор, терор, терор! У ствари ебертисти прави политички програм нису ни имали. Они су захтевали да се доведе до екстрема оно што је Одбор јавног спаса већ чинио, вичући при том против њега не би ли га оборили и сами се докопали власти.

Од октобра 1793. године, Француска револуција тече у знаку немилосрдног, међусобног оптуживања ових трију јакобинских струја, које је све више наговештавало близак крвави обрачун.

Крајем 1793. и почетком 1794. године, Робеспјер и Одбор јавног спаса више су страховали од дантоноваца и спремали су се за обрачун с

њима, рачунајући да ће појачавањем терора и радикалним социјалним мерама задовољити ебертисте. Међутим, преварили су се, јер је ебертистима мање стало до помоћи масама него до отимања за власт. Њима су чак социјалне мере Одбора јавног спаса сматале јер су се плашили да ће Одбор тиме одвојити масе од њих. Зато су настављали да draже париску сиротињу против Одбора, а нарочито против његовог најјачег човека, Робеспјера кога су називали опсенаром и варалицом. Погрешно ценећи да је положај Одбора јавног спаса, услед исцрпљујуће борбе с дантоновцима, пољуљан, а да је огорчење париске сиротиње на врхунцу, ебертисти су се марта 1794. (14. вантоза 2. године републике) одлучили на акцију. Ебер, Моморо и Шомет позвали су народ на устанак. Одазвала им се, међутим, само шачица присталица из некадашње Мараове секције. Ебер и Шомет су брже-боље почели и њих да смирују и да изражавају своју лојалност Одбору јавног спаса. Било је касно. После кратке и енергичне истраге, Одбор јавног спаса је већ 23. и 24. вантоза издао налог за хапшење ебертистичких вођа. При том је добио пуну подршку Конвента, а нарочито дантоноваца у њему.

Суђење ебертистима пред Револуционарним судом одржано је од 1. до 4. жерминала (21–24. марта 1794). На основу оптужбе неумољивог тужиоца Фукије Тонвила на гиљотину су, уз злурадо одобравање буржуја, послати сам Ебер, његов најближи сарадник Дикроке, затим Антоан, Леcомб, Моморо, Шомет, Венсан, Дибуисон и више других истакнутих припадника ове струје, као и њихови пријатељи странци – учесници француске револуције – Клоц, Проли и Кок. На губилишту сви су се држали храбро, осим Ебера.

Не оклевајући ни тренутка Робеспјер је припремио обрачун и са другом противничком групацијом – дантоновцима. Мрачан и неприступачан, за све разлоге против тога обрачуна, тај доследни, принципијелни човек, који је од свих револуционара тражио само врлину, гурао је незаустављиво у ново крвопролиће. Опоменути с неколико страна да им се спрема зло дантоновци су покушали измирење с Робеспјером. Дантон је ишао код њега кући нудећи погодбу и сарадњу и уверавајући га у своју лојалност. Ништа није вредело: неподмитљиви је постао неумољиви. Дантон се после тога предао судбини. Није хтео ни да бежи, нити да покуша превентивни удар против Одбора јавног спаса. Он и његови пријатељи су мирно сачекали хапшење, које је изведено 10. жерминала (31. марта). Уз Дантона ухапшени су Демулен, Делакроа, Филипо, генерал Вестерман и Фабр д'Еглантин. Придодате су им ебертистичке пришипетље Шабо, Базир и Еро д'Сешел, те међународни пробисвети и поткупљивачи Еспањак, Гизман и браћа Фрај, који су заједно с д'Еглантином и неким већ погубљеним ебертистима били умешани у једну ружну финансијско-политичку аферу.

Оптужбу против дантоноваца написали су сами Робеспјер и Сен-Жист. У њој је читава прошлост оптужених представљена у најтамнијим бојама, а као докази узимала су се сва она шапатом ширена говоркања о њиховим нечистим везама са Мирабоом и монархистима, са Димурјеом, са жирондинцима, са енглеским агентима; затим, приче о њиховој подмитљивости, склоности финансијским махинацијама и подлом политичком интригирању. Историја ће, касније, и потврдити неке од ових оптужби, али мукли и застрашени Конвент их је 1794. године прихватио без готово иједног чврстог правног аргумента.

На суђењу, формалном и без стварне судске процедуре, велики трибун револуције Жорж Дантон се последњи пут винуо до највише тачке своје пламене речитости. Он се није бранио, није молио, није се спашавао. Громогласно и бравурозно је нападао, претио, оптуживао. То није спасло никога. Сви дантоновци су осуђени на смрт и,17. жерминала II године Републике, погубљени уз равнодушност париске гомиле. Победнички Одбор јавног спаса стајао је сада пред целим светом наизглед свемоћан: без противника и опозиције, али и потпуно сам.

* * *

После уништења опозиционих струја Одбор јавног спаса и Одбор јавне безбедности били су на врхунцу моћи. Застрашени, послушни Конвент, прихватао је без речи, по правилу једногласно, све њихове предлоге. То је била неограничена диктатура извршне власти. Исто тако послушне биле су и ниже административне институције. Једине установе у којима се још могао чути понеки дисонантни глас – народна друштва и клубови – влада најпре ућуткује, а затим, током пролећа 1794. године, и затвара једне за другим. Остају само јакобински клубови, али су они стављени под контролу и служе, углавном, да би се у њима објашњавале мере власти и пресуде револуционарног суда. Нема више ни слободе штампе. Све то отвара широко поље за злоупотребе јакобинског чиновништва, што наноси огромну штету режиму јакобинске диктатуре. Тако овај режим, како постаје моћнији и строжији, све више губи стварну подршку народа, па му као једино средство за опстанак остаје терор – из дана у дан жешћи. Захваљујући томе, у пролеће 1794. године, терор почиње да бесни невиђеном снагом и да измиче контроли чак и Одбору јавног спаса. Поред непријатеља револуције он, све чешће, погађа и пасивне неутралце, па и честите грађане и опробане родољубе, штедећи у исто време многе контрареволуционаре у црвеним капама, лупеже и злочинце који су се увукли у јакобинске редове. Не може се рећи да Одбор јавног спаса није настојао да заштити истинске родољубе и да оштрицу терора усмери на праве непријатеље и штеточине али то нити свуда успева, нити даје перспективу за смањивање и обустављање дејства гиљотине.

Казнене експедиције и раволуционарне комисије обилазе провинције, скидају на стотине глава, проливају потоке крви, пале села, руше и разарају, и опет стичу уверење да је непријатеља све више. Терор зато поприма чудовишне размере. У току пролећа 1794. године похапшено је преко сто хиљада лица, на смрт је осуђено и погубљено 17 000, а више хиљада је убијено без икаквих судских и административних формалности. Само у Паризу је у три пролећна месеца, на тргу Конкорд, одрубљено 1376 глава.

Тако се догодило да се, средином 1794, целокупна политика јакобинске владе темељила на терору који је, што је дуже трајао, изазивао све већу одвратност у народу. То гнушање јавности постало је најјаче оружје у рукама оних којима је сметао Робеспјеров демократски социјални програм, његов револуционарни аскетизам, његово тражење врлине од свих револуционара и његова непомирљивост према демагозима, крадљивцима и подмитљивцима. За Робеспјера је најгоре било то што се незадовољство јакобинском владом све јасније осећало и међу сељацима, трговцима, занатлијама и радницима – његовом до тада највернијом војском. Сељацима је све теже падао систем принудних реквизиција, радницима максимиране ниске наднице, трговцима и занатлијама оштра ограничења промета и цена, рентијерима све безвреднији асињати, итд. У овом режиму користи су имали само ратни фабриканти, лиферанти и ново чиновништво али је над њима стално висила претња Робеспјерове гиљотине. Зато су чак и они почели да прижељкују мање опасан режим.

Што се тај режим држао све до августа 1794. требало је да захвали само својој способности да домовини учини још једну капиталну услугу: да јој донесе победу над спољним непријатељем. То је пошло за руком захваљујући, пре свега, чињеници што је за непуну годину дана успео да створи, за оно време невиђену, армију од 800 000 људи, надахнутих духом револуције и састављених претежно од сељака и грађана који су против контрареволуције и спољне интервенције имали шта да бране. Ова армија одликовала се и новим стратешким и тактичким својствима: покретљивошћу, снагом иницијативе нових команданата и нижих команди, новом формацијом, демократичношћу и поверењем у односима између претпостављених и потчињених итд. У пролеће 1794. године ова армија се и све боље наоружавала и снабдевала одећом, обућом, храном и ратним материјалом. Велики напори чињени у том погледу, од лета 1793. године, сада су давали резултате. Подједнака брига поклањана је пешадијском, артиљеријском и поморском наоружању. Чак је и ратна флота, која је предајом Тулона Енглезима била готово нестала, добрим делом обновљена. За само неколико месеци јакобинци су у атлантској ратној луци Брест изградили

флоту која је била у стању да брани француске обале од искрцавања Британаца, па и да прати и штити француске трговачке конвоје по морима и океанима.

Сви ови резултати, постигнути на војном пољу, донели су, у пролеће и лето 1794. године, велике победе на бојиштима. Будући да је лука Тулон била ослобођена још у децембру 1793. године, Лазар Карно је, наиласком пролећа, наредио да француске армије крену у наступање против трупа принца Кобурга, на северним фронтовима. Главна Карноова наредба гласила је: „Борити се масовно и офанзивно. Ступати у свакој згодној прилици у борбу на бајонет. Водити велике битке и гонити непријатеља до потпуног уништења.“ Ова офанзивност француског ратног плана имала је колико војно-стратешке толико и политичко-финансијске мотиве. Огромни ратни напори готово су уништили француске државне финансије. Зато је Карно писао команди Северне војске: „Нећемо крити од вас да смо пропали ако не уђете што пре у непријатељску земљу да бисмо дошли до животних намирница и других потреба, јер Француска не може дуго издржати тешко стање у коме се у овом тренутку налази... Треба живети на рачун непријатеља или морамо сви помрети“.

Француска офанзива кренула је у почетку споро и с доста тешкоћа али кад је, после тешких бојева, крајем јуна, заузет Шарлроа, почео је брзи преокрет. Својим разбијеним трупама Кобург је јурнуо у помоћ с главнином војске. Из самог марша напао је француске трупе на реци Самбри и њихов најистакнутији положај у градићу Флерис. На тај положај Аустријанци су у току 26. јуна јуришали пет пута и пет пута били одбијени: на левом крилу од Клебера, у центру од Шампионеа, на десном од Лефевра и Марсоа. То је била велика победа Француза код Флериса. Изнурени Аустријанци били су приморани на одступање. У то време у офанзиви је била још једна француска армија – Северна, која је после Ипра, заузимала један по један белгијски град свуда долазећи до великог плена. Заузети су Остенде, Брисел, Анверс и Лијеж. Белгија је била у рукама Француза. Овим победама следили су и успеси француских армија у Алпима и Пиринејима. Баделон је Пијемонтежанима преотео превој Сен-Бернар и врх Сенис; Пиринејска војска протерала је Шпанце из више пограничних градова. Крајем јула 1794. године, на територији Француске више није било ниједног непријатељског војника, а операције су се водиле на страном тлу. И контрареволуција у земљи је свуда била разбијена. У таквим условима питање шта даље и у ком правцу водити револуцију поставило се у најоштријем виду.

* * *

Питање о даљој судбини револуције, које је након ликвидације ебертистичке и дантоновске котерије изгледало отклоњено, поново се разгоревало почетком лета 1794. године. Робеспјер и његови најближи сарадници Сен-Жист и Кутон сматрају да с терором треба наставити, штавише, проширити га на „лупеже“, корупционаше, подмитљивце и непоштене људе свих категорија. Да би се то постигло, сматрају они, потребна је још већа концентрација моћи у рукама Одбора јавног спаса и још стриктније подвргавање осталих државних органа његовој контроли. Већини осталих чланова Одбора не одговара оваква концепција, јер знају да то значи свемоћ самог Робеспјера и његовог „тријумвирата“. Зато Карно отворено оптужује Робеспјера да тежи личној диктатури. Робеспјерова моћ и његово инсистирање на врлини, моралној чистоти и исправности веома иритирају и Бијо-Варена, који је говорио да „сваки народ који љубоморно чува своју слободу треба да припази чак и на врлине људи који заузимају истакнуте положаје“. Још у већој мери све ово револтира Колоа д'Ербоа и Камбона, који добро знају да кад Робеспјер говори о „лупежима“, „злочинцима“ и „издајницима“ – мисли на њих и њихове пришипетље Фушеа, Бараса, Таљена, Фрерона, Карјеа и сличне. Ту своју мисао Робеспјер чак није ни скривао и својом властитом руком потписао је налог за хапшење Терезе Каларис, љубавнице и будуће супруге Таљенове, који је један од најближих пријатеља Колоа и Камбона. Све су то били разлози да се у самом Одбору јавног спаса разгори сукоб који је почетком лета достигао кулминацију. Угрожени чланови Одбора почели су, заједно с једном групом посланика Конвента којима је такође претила опасност од Робеспјера, да спремају заверу за његово уништење. Њу су, уз одобравање Бијо-Варена и Колоа д'Ербоа, сковали „лупежи“ Таљен, Фрерон, Фуше, Барас, дантоновци Лекоантр, Бурбон де л'Оаз и други. Убрзано су радили на придобијању што већег броја посланика. У том циљу, на врхунцу терора (у јуну и јулу 1794) у Конвенту се почео тајно показивати неки списак од 32 посланика које је, наводно, Робеспјер намеравао да пошаље на гиљотину. Остало је неразјашњено да ли се о тим именима стварно разговарало у Одбору јавног спаса, па Бијо и Коло то доставили завереницима или је списак просто измишљен да би се што више посланика застрашило и привукло завери. Било како било, у немуштом Конвенту створена је била опасна подземна опозиција, коју је хранио страх и која је једини излаз видела у уклањању „лукавог демагога“ Робеспјера и његове котерије са власти.

У таквој ситуацији, кад му је сечиво гиљотине већ висило за вратом, Робеспјер је учинио погрешан потез. Не саветујући се ни са својим најближим пријатељима, он је 8. термидора одлучио да целокупну своју оптужбу против „злочинаца“, „интриганата“ и „покварењака“ изнесе пред Конвент. Конвент је у муклој тишини саслушао његове страховите нападе на противнике, које је он прозивао поименично. Изгледало је у први мах да ће његов план успети. Али, осећајући да више немају шта да изгубе,

у противнапад су кренули неки од завереника: Вадје, Бурбон де л'Оаз, Панис, па и сам Бијо-Варен. Конвент је после овога повукао своју првобитну одлуку да се Робеспјеров говор штампа и разашље општинама. То је био први пораз свемоћног Робеспјера. Исте вечери, прочитао је свој говор у Јакобинском клубу, где је био поздрављен. Уз поклике: „На гиљотину са завереницима!" Бијо-Варен и Коло д'Ербоа избачени су са седнице Клуба. Али, на седници Конвента, наредног дана (9. термидора II године – 27. јула 1794) завереници прелазе у енергични напад. Пришавши завереницима, председник Конвента Тирјо д'Анжен онемогућава Робеспјера и Сен-Жиста да дођу до речи. За то време завереници их најжешће нападају. После говора Таљена и Бијоа, Конвент изгласава одлуку о хапшењу Робеспјера и њему блиских људи: Сен-Жиста, Кутона, Лебаа, команданта Народне гарде Анриоа, комесара Конвента, Робеспјеровог брата Огистена и неколицине других. Робеспјер успева само толико да се задржи на говорници да би довикнуо: „Револуција је пропала, разбојници побеђују!" Свукли су га силом и спровели, заједно са осталим ухапшеним, у просторије Одбора јавне безбедности.

На вест о хапшењу Робеспјера, Анриоа и осталих команданти гарде неколико најреволуционарнијих секција мобилишу своје људе и увече око 20 часова ослобађају затворенике. Робеспјер тада пропушта да похапси или чак побије своје најљуће противнике, иако је Коло већ мислио да је све изгубљено. Са ослобођеним вођама гардисти одлазе у Општински дом али Робеспјер, уморан и апатичан, као да више нема енергије за брзу акцију. Он и његови сарадници бескрајно већају, неодлучни су, губе драгоцене сате. За то време завереник Барас, по налогу Одбора јавног спаса хитно мобилише гарду буржоаских секција и око два часа изјутра 10. термидора (28. јула) продире у Општински дом, преваривши постављене робеспјеровске страже. Кад је угледао наоружане непријатеље Робеспјер млађи баца се кроз прозор али не гине већ само ломи ногу; старији Робеспјер (Максимилијан), пуца себи у главу, али разноси доњу вилицу и остаје жив. Једино је члан Одбора јавног спаса, Леба успео да се убије, сви остали су живи пали у руке противника.

Сутрадан, 11. термидора (29. јула 1794), Максимилијан Робеспјер, његов брат Огистен, Сен-Жист, Кутон, Анрио и још 17 других истакнутих монтањара–робеспјероваца, без икаквог суђења одведени су на гиљотину и погубљени уз гадно церекање буржоаске светине. Одмах после њих убијено је још 70 њихових присталица из Париске комуне.

Тако је завршена највиша фаза Француске револуције – фаза јакобинске диктатуре. Почињао је термидорски терор којим је револуција ушла у своју силазну и завршну фазу.

Термидорски конвент и Директоријум

Пропаст Робеспјерове групе није одмах значила радикални заокрет у француској политици. Већина у Конвенту сматрала је да треба задржати и револуционарну владу и револуционарну диктатуру. Али је та диктатура сада била управљена, пре свега, против санкилота. Овлашћења Одбора јавног спаса смањена су и сведена на војне и дипломатске послове. Умањена је и моћ револуционарног суда, почело је пуштање сумњивих особа из затвора, укинута је Париска комуна, санкилоти су избачени из Националне гарде, а вође су им десетковани. Оваквим мерама и Конвент и његови одбори губили су карактер револуционарних органа власти. Сва власт је била концентрисана у рукама Конвентове већине – „равнице" („баруштине") – која је била противна свим социјалним мерама јакобинске владе и одана једино интересима буржоаске класе.

Прве мере нове владе биле су усмерене ка онемогућавању повратка санкилотске диктатуре. Ликвидиране су последње Робеспјерове присталице и почеле су широке одмазде против свих јакобинаца. У тим условима главу су одмах дигле и снаге праве политичке реакције. Та се реакција сада окупљала око бивших најбешњих јакобинских терориста Фрерона и Таљена, који су променили маску и у чијим су луксузним салонима (салон „термидорске Богородице", раскалашне Терезе Таљен) сада доношене одлуке о организовању оружаних банди „мускадена" (кицоша) и о терористичким акцијама против санкилота. Обезглављени, изложени насртајима батинашких банди, санкилоти су били побеђени. Јакобински клуб у Паризу био је, новембра 1794. године, демолиран и затворен, децембра се у Конвент вратила група од 78 жирондинских посланика, а током зиме 1795. године бели терор беснео је у Лиону и многим другим местима југоисточне Француске. У Вандеји Стофл и Шарет оживљавају контрареволуционарну побуну, а северно од Лоаре, поново оперишу „шуани", побуњеници које јакобинци нису успели да сатру. Све ово није Конвенту било довољна опомена и он је и даље попуштао реакцији: укинуо је мере против незаклетих свештеника, вратио је цркви богомоље, а са вођама шуана закључио је примирје („пацификацију"), не тражећи чак ни разоружавање побуњеника. Укидане су једна по једна социјалне мере јакобинаца, а најважније су биле ликвидација максимирања цена и реквизиција, у децембру 1794.

Све наведене мере а поготову ове о максимуму и реквизицијама, довеле су одмах до тешких економских и друштвених потреса. Цене су вртоглаво јурнуле нагоре, влада је покушала да их заустави штампањем новца а то је изазвало страховиту инфлацију. Стварна вредност асињата пала је на само 2% њихове номиналне вредности. Француском је, у пролеће 1795, завладала глад. У Паризу данима није било хлеба. Озлојеђене

и очајне масе сиротиње поново су се усталасале. До првог покрета дошло је 12. жерминала III године (1. априла 1795). Без организације и политичког вођства, покрет се свео на стихијску, конфузну, иако масовну демонстрацију напаћене сиротиње пред Конвентом. Посланици су лажним обећањима најпре смирили демонстрације, а затим су дали налог за хапшење и слање у прогонство више истакнутих јакобинаца, између осталих и неверних чланова Робеспјеровог Одбора јавног спаса, Бијо-Варена, Колоа д'Ербоа и Барера.

Париски пук, међутим, још није био дефинитивно савладан. Шест недеља после жерминалске, избила је преријалска побуна (1. преријала – 20. маја 1795). Снажнији и боље организован, устанак је готово довео до растурања Конвента. Маса је продрла у његове дворане, убила једног посланика и онда стала, јер је вођство изгубило оријентацију. Влада је то искористила: Барас је окупио нешто војске и одреда Националне гарде, и те вечери растерао побуњенике. Последњих 12 монтањарских посланика било је избачено из Конвента и ухапшено. То је био последњи покрет револуционарних маса у низу побуна током француске револуције. Поново ће их бити тек 1830. године.

Пропаст преријалског устанка донела је нов талас терора у читавој Француској. У Паризу је погубљено шесторица јакобинаца, а Лазар Карно је једва извукао главу. Гиљотине је било и у унутрашњости, а највише на југу земље. У Марсеју су покољи били масовни: тамнице су испражњене масакром санкилота. Конвент је одобравао ове оргије терора над родољубима, па је чак донео одлуку о забрани *Марсељезе* То је толико охрабрило монархистичку реакцију да је она бесно и отворено почела да агитује за рестаурацију монархије. А то посланици, који су само две године пре послали краља на гиљотину, ипак нису могли да прихвате. Конвент се тргао и решио је да пресече ову реакционарну струју. Одмах је ослобођен један број преживелих јакобинаца, поведена је акција против најистакнутијих монархиста и клерикалаца („црних оковратника"), а *Марсељеза* је поново одобрена. Најважнија је, ипак, била одлука Конвента да уставом озакони власт нове буржоазије. Тај устав је донет 22. августа 1795. године, под именом Устав 3. године Републике.

По Уставу из 1795. године политичка и друштвена демократија, коју је донела револуција, укинута је. Опште право гласа замењено је ограниченим правом, које се стицало на основу имовинског цензуса. Избори су, опет, били посредни. Активни грађани постали су они мушкарци који плаћају порез. Право им је било ограничено само на избор бирача. А бирач је могао бити само онај грађанин који поседује непокретно имање (земљу, кућу, фабрику, трговачку радњу), или је закупац са одређеним високим приходом. Посланици су бирани једино из реда бирача. Да би се онемогућила диктатура једног органа, Устав је Законодавну скупштину

поделио на два дома: Дом пет стотина и Дом старијих. Први дом је доносио законе, а други их је одобравао. Извршна власт је поверена колегији петорице директора (Директоријуму). Сваке године истицао је мандат по једном директору и трећини посланика.

Пошто је народ, референдумом, прихватио овај Устав, Конвент је донео одлуку о свом распуштању и о расписивању избора за домове Законодавне скупштине. Том приликом је усвојио још једну, неуобичајену одлуку: у новој скупштини мора бити бар 2/3 досадашњих посланика Конвента. То је учињено да би се онемогућио евентуални успех ројалиста, који су се у својој пропаганди користили привредним и финансијским тешкоћама кроз које је опет пролазила Француска. Ова одлука била је тежак ударац за монархисте који су се надали изборној победи. На њу су решили да одговоре побуном. Почетком октобра су такву побуну и подигли у самом Паризу, затекавши Конвент потпуно неприпремљен. Угушење и ове буне град је поверио већ опробаном Барасу. Овај је окупио Националну гарду и команду над њом поверио младом генералу Наполеону Бонапарти, ослободиоцу Тулона, који је због веза с јакобинцима тада био без посла, и у великим материјалним невољама. Вештим и смелим опкољавањем и артиљеријским бомбардовањем побуњених, аристократских, четврти сабио је побуњенике у околину цркве Светог Рока и онда их концентричном топовском ватром десетковао. Тако је већ 5. октобра (13. вандемјера) ројалистичка побуна била разбијена. Република је још једном спашена. Јакобинци су за заслуге стечене у њеној одбрани награђени амнестијом, а Бонапарта положајем команданта Париза. То су биле и последње мере које је донео Термидорски конвент.

У својој спољној, и ратној, политици термидорци су побрали плодове јакобинских напора и постигнућа. Током 1794. године генерал Пишегри успео је да запоседне Холандију и да у њој оснује Батавску републику. Журдан је са армијом Самбре и Мезе протерао Аустријанце преко Рајне, и код Кобленца се спојио с Мозелско-рајнском војском, која је заузела Палатинат. Међутим, унутрашње тешкоће у Француској, које су се одразиле и на стање у армијама, умало нису упропастиле ове резултате. Срећна околност за Француску, у пролеће 1795. године, била је у томе што се и I коалиција почела сама од себе распадати. Ратни напори исцрпли су многе њене чланове и они су је почели напуштати. Прво је то учинило Тосканско Војводство, јануара 1795. године, а одмах за њим Пруска. Узнемирен руско-аустријском политиком према Пољској (Кошћушков устанак 1795), пруски краљ Фридрих Вилхелм II потражио је начина да се измири с Французима. Ови су му поставили тешке услове: припајање леве обале Рајне Француској. Он их је прихватио и мир је потписан у Базелу, 5. априла 1795. године.

После Пруса са Французима су се нагодили и Холанђани под још тежим условима: предаће Француској три области (Фландрију, Мастрих и Венло), примиће на своју територију француске окупационе трупе и платиће одштету од 100 милиона флорина. То је утврђено миром у Хагу, 16. маја 1795. године. Из коалиције је ускоро испала и Шпанија. Миром у Базелу од 22. јула 1795. године предала је Француској свој део острва Сан-Доминго.

У рату су остале још Велика Британија и Аустрија. Енглези су покушали да изведу диверзију у самој Француској: 23. јуна 1795. године искрцали су на полуострву Киберон једну експедицију састављену од 20 000 француских емиграната и заробљеника. Циљ им је био да се споје са Вандејцима и шуанима на Лоари. Генерал Лазар Ош је, међутим, реаговао муњевито. Енергичном акцијом разбио је оба устаничка центра а затим се устремио на Киберон. Настало је расуло енглеске експедиције. Многи њени припадници су изгинули а више хиљада их се предало. Међу њима Ош је одабрао 718 емиграната и по кратком поступку их пострељао.

Тако је Француска релативно смирено дочекала крај владавине термидорског Конвента. Тињала је још само побуна у Вандеји.

* * *

Законодавна скупштина је изабрана у новембру 1795. године. Према Уставу III године Републике била је састављена претежно од представника умерене крупне и средње буржоазије, искрено оданих ствари Републике и буржоаским тековинама револуције. За чланове првог Директоријума ова Скупштина је изабрала петорицу револуционара који су 1793. сви до једног гласали за смрт краља, а међу њима је био чак и истакнути јакобинац Лазар Карно. Програм Директоријума био је скроман и заснивао се на тежњи ка миру, и унутар земље и споља, дефинитивном отклањању контрареволуционарне опасности и успостављању либералног грађанског поретка. Али, ни за остваривање оваквог програма услови нису били повољни. Земљу су притискали тешки економски и финансијски проблеми, а рат се, упркос миру са Пруском, Холандијом и Спарним, никако није завршавао. Да би се решила ова два проблема неопходни су били револуционарна ефикасност и општепризнати ауторитет власти, а Директоријум није имао ни једно ни друго. Ограничаван од Законодавне скупштине, а лишен сарадње са најреволуционарнијим елементима у друштву, није земљи могао да наметне своју вољу и кад је потпуно био у праву.

Захваљујући овоме, финансијске и економске невоље у земљи повећавале су се. Инфлација је била све већа. Цене су и даље вртоглаво расле и 1796. биле су за 5300 процената веће него 1790. године, а вредност папирног новца је истим темпом падала, па је асињат од 100 ливара свео

на свега 5 суа у металу, тј. на 0,05% од своје номиналне вредности. Због тога је влада Директоријума, 19. фебруара 1796. године, обуставила даље пуштање папирног новца у оптицај и приступила је мерама дефлације. Тиме је, међутим, сама државна благајна доспела у критичну ситуацију. У народу је завладала беспарица, порези се нису могли убрати и француска држава је септембра 1796. године, по други пут, прогласила обуставу исплата државних дуговања, што је било банкротство. Новца није било ни за чиновничке плате, ни за најнеопходније војне набавке. Ове набавке Директоријум је почео приватним лиферантима исплаћивати директно преосталим „народним добрима“ (црквеним и емигрантским поседима). Потплаћујући државне чиновнике бескрупулозни лиферанти су ове поседе добијали у бесцење, а затим их продавали по вишеструко већим ценама, па је у Француској и Белгији међу буржоазијом, настала бесомучна шпекулација овим богатством француског народа. Кад се то рашчуло ауторитет Директоријума, и до тада мали, још више је опао.

Да би се овоме злу некако стало на пут, Законодавна скупштина одлучила је да се француска војска убудуће издржава на рачун земаља „ослобођених од тирана“. Наметима на освојене територије после тога нарочито тешко је била погођена Холандија. С друге стране, да би се ублажиле скупоћа, несташица намирница и глад по градовима, поново се почело прибегавати реквизицијама и контроли цена жита. Тек ће добра жетава, у лето и јесен 1796. године, омогућити обустављање ових мера и либерализацију привредног живота, што је био основни захтев бружоазије.

За разлику од привредно-финансијске области, у којој је тешко излазио на крај с проблемима, па зато изазивао многа незадовољства, Директоријум је на чисто политичком плану постигао неколико успеха. Међу њима је највећи био дефинитивно разбијање ројалистичке буне у Вандеји, хватање и стрељање њених вођа Стофла и Шарета. Од стране буржоазије, као посебан успех, цењено је ликвидирање завереничког покрета једног од претеча комунистичке идеологије Франсоа Ноела Граха Бабефа, која је била скована 1796. године.

Бабеф, следбеник идеја Маблија, Морелија, Мељеа, и најрадикалније левице у табору револуције (ебертиста и „бесних“), издавао је 1795. године лист *Tribun du peuple* (*Народни трибун*), у којем је почео да проповеда „стварну једнакост“. Основицом такве једнакости он је сматрао не само изједначавање грађана у правима и имовини већ и укидање приватне својине. Провевши због оваквих идеја једно време у затвору, он је по изласку на слободу, почетком 1796, са пријатељима Дартеом и Буонаротијем, основао тајно удружење, названо касније „Завером једнаких“. Циљ удружења био је да побуни војнике париског гарнизона, освоји власт и спроведе општу национализацију средстава за производњу. Основала би се држава у којој би сви радили, док би се плодови сакупљали у зајед-

ничке магазине, и одатле делили сваком једнако. Основна ћелија те државе би била комуна, а у њој би политичка права имали сви, осим бивших богаташа који нису хтели да се одрекну свога богатства. Њих би послали у посебне логоре. Веће територијално-политичке јединице од комуна су окрузи који, уједињени, чине „републику једнаких". Власт у држави имају делегати округа надлежни за спољну трговину и одбрану земље.

Овакав друштвени и политички преображај Бабеф је намеравао да оствари уз помоћ Инсурекционог комитета, у којем би били сви проверени и непоколебљиви револуционари. Тај Комитет била је управо његова „Завера једнаких". Али управо један од „непоколебљивих" се препао и у мају 1796. године доставио Директоријуму податке о завери. Карно је енергично реаговао: ухапсио је Дартеа, Бабефа, Буонаротија и још тридесетак завереника. Преостали су ноћу 9–10. септембра покушали да побуне војнике у Гренелском логору крај Париза, али нису успели. Следио је талас одмазде који је поред бабувинаца погодио и пореостале јакобинце. Бабеф и Дарте били су осуђени на смрт и, маја 1797. године, су гиљотинирани. Буонароти је као странац (Италијан) протеран из Француске.

Бабефова завера пољуљала је тадашњу средњу политичку линију Директоријума. Од тада он скреће удесно и постаје толерантнији према свештенству и емигрантима, који су се вратили из избеглиштва. Почиње, чак, и неке политичке разговоре са умереним монархистима конституционалистима, које предводе Бенжамен Констан и Госпођа де Стал. Ово кокетирање с десницом даће, већ у пролеће 1797. године неповољан резултат: на изборима за 1/3 посланика Законодавне скупштине изабрано је 200 монархиста. Они су одмах у Директоријум прогурали свог човека, Бартелемија. Таква Скупштина почела је широке руке да дели амнестије контрареволуционарима, а у неким крајевима Француске обновљена су контрареволуционарна насиља. Због свега тога је, између Директоријума, оданог Републици, и Скупштине, којој су монархисти наметнули вољу, дошло до сукоба. Тада су се тројица чланова Директоријума (Барас, Ребел и Ла Реверијер-Лепо) одлучили да државним ударом елиминишу монархистички утицај у Скупштини. За помоћ су се обратили и двојици генерала – Ошу и Бонапарти – који су прихватили сарадњу, утолико радије што су монархисти и њих нападали као бивше јакобинце.

Уз помоћ војних одреда које су послали Ош и Бонапарта, „тријумвират" директора извео је удар ноћу 17–18. фриктидориа (3/4. септембар 1797). Из Скупштине је избачено 200 монархистичких посланика, у прогонство је послато 65 политичара, међу којима и директори Бартелеми и Карно, у унутрашњости је погубљено 160 учесника ројалистичких побуна, на снагу су враћени закони против незаклетих свештеника и емиграната. За нове директоре, уместо прогнаних, изабрани су Мерлен и Де Нешато.

Тако се завршио период Првог директоријума, у чије дело треба убројати и победоносни Кампоформијски мир, који је Наполеон Бонапарта закључио са Аустријом, 18. октобра 1797. године, и који је проистекао из војних успеха Француске 1796/97.

* * *

У Првом директоријуму ратним пословима је, као и у Одбору јавног спаса, руководио Лазар Карно. Он је рачунао да главни удар Аустрији треба да задају на Рајни Журданова армија Самбра-Меза и Мороова армија Рајна-Мозел. Двема мањима армијама, алпској (под командом Келермана) и новооснованој италијанског (повереној Бонапарти), намењена је била споредна улога – диверзије на слабијим тачкама коалиционих снага. Десило се, међутим, нешто неочекивано: Бонапартина слабо опремљена, лоше наоружана и рђаво храњена армија почела је у Италији да ниже победе. Упавши на Апенинско полуострво, средином априла 1796, она је за свега петнаест дана избацила армију Пијемонта из борбе. Сардинска Краљевина била је приморана да Француској уступи Савоју и Ницу. После тога, Бонапарта се залетео у Ломбардију. Код Лодија је победио Аустријанце и опсео тврђаву Мантову. Из борбе су се тада, брже-боље, повукла војводства Парма и Модена, Папска Држава и Напуљска Краљевина. За то време, операције Журданове и Мороове армије у Немачкој ишле су траљаво, па су Аустријанци у јулу могли, чак, с тог фронта да одвоје нешто трупа и пошаљу их у Италију. То им, међутим, није помогло. Бонапарта их је, од августа 1796. до јануара 1797. године, тукао у још три велике битке (код Кастиљона, Арколе и Риволија), да би им на крају отео и Мантову. Пошто је после овога папи одузео области Ромању и Марке, Бонапарта је, у пролеће 1797. године створио услов за крај хиљадугодишње Републике Венеције. Онда се упутио преко Алпа према Бечу. На том путу пресрела га је аустријска понуда примирја.

На изненађење Директоријума Бонапарта је, 18. априла 1797. године, потписао са Аустријом примирје у Леобену и то под условима који се до тада никад нису узимали у разматрање као ратни циљеви Француске. Натерао је, наиме, Аустријанце да Француској предају Белгију и Ломбардију у замену за некадашње поседе Венеције у североисточној Италији и на Балкану, изузимајући Јонска острва, која узима Француска. Од италијанских територија Бонапарта је образовао Цисалпијску Републику са центром у Милану, која је стављена под протекторат Француске.

Овим поступком Бонапарта је показао две ствари од велике важности: прво, да се француска политика дефинитивно одрекла револуционарних и приклонила освајачким ратним циљевима; друго, да су се генерали у толикој мери осамосталили у односу на законодавну и извршну поли-

тичку власт да могу без њиховог питања чак и примирје и мир да закључују. Примирје у Леобену биће у октобру претворено у дефинитивни мировни уговор у Кампоформију, у којем је нова била само клаузула да ће се Аустрија сложити и са француским запоседањем леве обале Рајне (осим Келна) ако на то пристане сабор немачких кнежева у Раштату.

То је био крај прве европске коалиције против револуционарне Француске. У рату са њом остала је још само Велика Британија али притиснута у ово време озбиљним унутрашњим тешкоћама онемогућена да офанзивно ратује.

* * *

Први напори Другог директоријума били су усмерени ка савлађивању финансијске кризе и олакшавању положаја државне благајне. Одмах се приступило увођењу нових пореза (на пример, на друмски саобраћај, на прозоре и врата), као и строжијем прикупљању постојећих. Са том сврхом основан је и посебан Уред за непосредне порезе. Ове мере су означиле пут за оздрављење државних финансија али због непрекидног ратовања, ипак, нису могле донети пуни резултат. А управо због тих сталних ратних захтева, Директоријум је приступио и реформисању начина мобилизације бораца за многобројне француске армије. До тада се то чинило било уписивањем добровољаца било „реквизицијама" или „подизањем масе" регрута у појединим областима. Према Журдан-Делбреловом закону, усвојеном 5. септембра 1798. године, у Француској је уведена општа војна обавеза за све младиће од 18 до 25 година. Тако је овај извор сталних потреса у унутрашњости земље, био скинут с дневног реда.

У политичком деловању Другог директоријума у почетку је изгледало да претеже утицај левичарских – „јакобинских" снага и елемената. На такав закључак наводила је жестина којом је овај орган почео 1797/98. године да прогони емигранте и незаклете свештенике. Стотине свештеника из Француске и око 8000 из Белгије послато је у изгнанство, неки чак у Гијану, а врхунац ових прогона било је заробљавање папе Пија VI, који је доведен у Валанс, где је и умро. Оваква оријентација политике Директоријума неће дуго трајати и она ће поново почети да се колеба. И то ће бити резултат неуспеха буржоазије, која је Француском завладала после 1794. године како би постигла политичку равнотежу у земљи, и створила мирне услове за бржи економски напредак.

Пошто је првих месеци владавине живео у слози са левичарима и уз њихову помоћ гонио стварне и потенцијалне непријатеље Републике, Други директоријум се, као и некад Први, препао превеликог јачања „анархиста" и окренуо се против њих. Тај заокрет изведен је нагло и драстично – новим државним ударом, 22. флореала VI године (11. маја 1798), када

је из Законодавне скупштине избачено 104 „јакобинска" и 2 ројалистичка посланика, изабраних на претходним парцијалним изборима. Од политичке равнотеже, ни после тога, није било ни трага. Сада су политиком Другог директоријума били незадовољни сви: и леви буржоаски републиканци и умерени, конституционални монархисти, да се о бесној контрареволуцији и не говори. Између ових двеју група ће чак први пут доћи и до политичких преговора о сарадњи, што је веома узнемирило владајућу буржоаску групацију, која је већ пуне три године водила политику клацкалице – час лево, час десно – која није омогућавала ни сталнију привредну политику у земљи. Што у периоду од 1797. до 1799. године у Француској није било драстичних економско-социјалних потреса имало се захвалити само изванредним жетвама које је природа подарила овој земљи од 1796. године неколико година узастопно.

Заједно с поновном појавом великих опасности споља, од нове коалиције европских држава, која је у међувремену била формирана, то су све били разлози што је Савет пет стотина Законодавне скупштине, предвођен својим председником Лисјеном Бонапартом, 18. јуна 1799. поставио захтев да тројица директора (Ла Ревељер-Лепо, Ребел и Мерлен) поднесу оставке. Ови су то учинили без речи, а с њима је отишао још један члан којем је истекао мандат, па је сада ово тело имало готово сасвим нови састав: Барас, Сијејес, Гоје, Роже Дико и генерал Мулен. Ова промена назива се „државним ударом од 30. преријала године VII", а нови Директоријум обележава се као трећи у редоследу. И његов први потез био је известан полузаокрет улево и довођење на истакнуте министарске положаје неких бивших јакобинаца: Фушеа, Робера Линдеа, Бернадота, Дибоа-Крансеа. Реч је, ипак, била о дословно бившим јакобинцима.

* * *

Основни правац ратној политици Другог директоријума одредио је после Кампоформија најславнији француски генерал, млади Бонапарта. По његовом схватању, Француска мира и спокојства неће имати док не порази и не натера на своје услове главног противника, Велику Британију. Зато је он, са одобрењем Директоријума, крајем 1797. године, почео да припрема једну армију и флоту („Енглеска армија") за искрцавање на Британска острва. Док су трајале ове припреме, једна друга француска војска је, на позив „патриота" из Базела и округа Во, јануара 1798. године, продрла на територију Швајцарске. Уз њену помоћ „патриоти" су у целој Швајцарској преузели власт и прогласили јединствену и недељиву „Хелветску Републику". Ову услугу Французи су им наплатили анексијом Женеве и Милуза. Отприлике у исто време под изговором одмазде за убијеног француског амбасадора, француске трупе окупирале су Папску Др-

жаву и уместо ње основале „Римску Републику". Сада је у Италији већ било три француске „републике сестре: „Цисалпијска (створена 1797), Лигурска с центром у Ђенови (1797) и Римска (1798). Заједно с Батавском, у Холандији, и Хелветском, у Швајцарској, то је било пет сателитских држава, које су Французи створили у освојеним земљама.

Током ових догађаја, у зиму 1797/98. године Бонапарта је схватио да његов план о инвазији на Енглеску не може успети. Зато је Директоријуму поднео други предлог, који је изгледао фантастичан: напасти Енглезе у Индији, где су крајње осетљиви, и то преко Египта и Сирије. На предлог министра иностраних послова, лукавог Талејрана, којем се при том приписује намера да овог преамбициозног авантуристу пошаље у пропаст, Директоријум је прихватио Бонапартин план и одобрио му поход на Египат. Припремљена у највећој тајности, египатска експедиција са тридесетак хиљада војника, најбољом средоземном флотом и групом истакнутих научника, кренула је из Тулона 19. маја 1798. године. Искрцавши се на Малти, као првој станици, Бонапарта је ту уништио власт духовно-витерског реда Светог Јована Јерусалимског и прогласио уједињење овог острва са Француском.

Обавештен о доласку француске експедиције на Малту енглески адмирал Нелзон, који се с флотом налазио у близини Напуља, помислио је да Бонапарта иде на Британију, па је свом брзином појурио да затвори Гибралтар. После неколико дана чекања, схватио је да се преварио. Развио је поново једра и појурио на исток, али опет погрешно: за Цариград. За то време Бонапарта се 1. јула мирно искрцао у Александрији, из које је после неколико дана кренуо на Каиро. У сусрет су му пошли египатски најамници (мамелуци), које су Французи 23. јула потукли у бици код пирамида, пред коју је Бонапарта соколио своје борце речима: „Војници, четрдесет векова гледа на вас!"

Бонапарта је ушао у Каиро али је Нелзон, најзад, пронашао његову флоту у луци Абукир и ту је, 1. августа, готово целу спалио и потопио. Бонапарта је остао заробљен у освојеној земљи. Ова енглеска победа била је охрабрење за све противнике Француске, да ступе против ње у нови војни савез. Великој Британији су заредом стале прилазити Турска (због Египта), Тоскана, Напуљска Краљевина. Нападнути у Римској Републици од Напуља, Французи су, да би предухитрили сличан атак Сардинске Краљевине, децембра 1798. године, умаршрирали на њену територију и целу је окупирали, осим острва Сардиније. Затим су напали Напуљ, протерали отуда краља и уз помоћ тамошњих „патриота". јануара 1799. године прогласили Партенопејску Републику. У марту је на ред да буде „ослобођена тирана" дошла Тоскана.

Овако нагла експанзија Француза праћена свуда уздизањем револуционарног елемента на власт, изазвала је ступање у дејство две највеће

континенталне силе (Русије и Аустрије) и отпочињање новог општеевропског рата. Још у децембру 1798. године ове две силе ступиле су у савез са Великом Британијом, Турском, Тосканом и Напуљем, па је тако била оформљена Друга европска коалиција против Француске.

Операције војски коалиције отпочеле су у марту 1799. године и од првих дана биле су успешне. У Немачкој је Журдан, већ 21. марта, био побеђен код Штокаха и одбачен до Рајне. У Италији су генерал Шере и његов наследник Моро били тучени у три битке заредом (на Адиђи, код Мањана и код Касана) и морали су да евакуишу Пијемонт и Цисалпијску Републику. Да не би био одсечен, журно се са југа Италије (из Партенопејске Републике) повлачио и генерал Макдоналд. Тек кад су се у мају спојиле трупе Мороа и Макдоналда, Французи су могли мислити на одбрану преосталог дела Италије – Лигурске Републике. Према њима су тада стајале снажне руско-аустријске трупе под командом Суворова. Коалиција се, на прагу лета, спремала да Француској зада смртоносни ударац. Уз дејства регуларних армија, били су испланирани и устанци незадовољних народа Швајцарске и Холандије, који би требало с леђа да нападају француске трупе. Над Француском се поново надвила велика опасност.

Шта је за то време радио Бонапарта у Египту?

Боравећи неколико месеци у Каиру, где је организовао своју управу, Бонапарта је, са малом војском, од петнаестак хиљада људи, фебруара 1799. године, кренуо на исток – према Сирији. Савлађујући велике тешкоће пустињског марша, Бонапартина војска однела је две победе (код Ел-Ариша и Газе) и заузела целу Палестину са градовима Јафа и Хаифа. Заустављена је, међутим, под тврђавом Сен-Жан д'Акр, коју су бранили заједнички Турци и Енглези. После шездесет два дана опсада је била разбијена. Десеткована Бонапартина војска враћала се за Каиро по пакленом сунцу и ужареном песку раног афричког лета. На том страшном маршу, од колере, од жеђи, од исцрпљености, од мамелучких коњаника настрадала је трећина Бонапартине експедиције. Средином јуна у Каиро се вратила једва половина оних који су у фебруару кренули за Сирију. Постало је потпуно јасно да је овим сломом у Сирији пропао и цео Бонапартин, авантуристички, план са Египтом. Било је само питање времена колико ће се одсечени и усамљени француски корпус одржати у овој негостољубивој земљи. За Бонапарту је питање како да се одлепи од те изгубљене армије и докопа Француске постало мора.

* * *

После државног удара од 30. Преријала, и уздизања Трећег директоријума на власт, леви републиканци („јакобинци") су поново дошли до видног политичког утицаја у земљи. Ради успешнијег организовања од-

бране од спољног непријатеља, почели су захтевати спровођење неких војних мера које је примењивао Одбор јавног спаса, а ради прибављања неопходних финансијских средстава за то издејствовали су у Скупштини принудни државни зајам у висини од 100 милиона ливри, разрезан првенствено на богате грађане. Истовремено су, 12. јула 1799, прогурали кроз Скупштину и нови Закон о таоцима, који је допуштао полицијским властима департмана у којима се појаве буне и немири да могу да хапсе и узимају као таоце рођаке емиграната и друге сумњиве особе. Осим овога, у корист демократа враћена је слобода штампе и оснивања политичких клубова, па су јакобинци одмах, у згради Мањежа, обновили свој некадашњи клуб.

Ове революционарне мере левичара наишле су на снажан отпор конзервативних делова буржоазије. Она је неке од поменутих мера проклињала (принудни зајам), а неке директно саботирала (узимање талаца). Пред отпором буржоазије и нови Директоријум се поколебао. Сијејес и Фуше су, средином августа, одлучили да затворе Јакобински клуб а то је означило крај слоге између Трећег директоријума и левице. Али ни његов покушај да се врати тактици клацкалице и да поново удари надесно није више обећавао успех. У овако нестабилну владу, без чврсто зацртаног буржоаско-конзервативног правца, више није имала поверење ни републиканска десница. У режим Директоријума више нико није веровао јер се показало да он не може да обезбеди чак ни спољну сигурност земље.

Истина, у току лета 1799. године, омануо је план Друге коалиције да се, синхронизованом акцијом унутрашњих побуна и концентричног спољног напада, Француска баци на колена, али рат се настављао несмањеном жестином. Побуне изазване у самој Француској (у околини Тулузе, у Бретањи, у Вандеји) су биле лако савладане, а без великих напора је одбачен и англо-руски експедициони корпус искрцан у Холандији да би тамо изазвао устанак. Руска армија Суворова, која је у мају, под веома тешким условима, прешла из Италије преко Алпа у Швајцарску, успела је да очисти ову земљу од Француза, али јој је на крају (25–26. септембра) генерал Масена ипак нанео пораз код Цириха и анулирао добар део њених успеха. Тако је почетком јесени 1799. године непосредна опасност била отклоњена од француских граница, али се и поред тога крај рата и опште измирење уопште нису назирали. Једна од најопштијих жеља целе Француске, како радне, тако и поседничке, после тешког исцрпљивања током десет година револуције и седам година ратовања, била је мир – мир дубок и трајан. Али огромној већини Француза, ни у условима силног замора и жеље за спокојством, није било свеједно какав ће тај мир бити. Већина их је желела мир који ће значити: очување главних тековина револуције (једнакост пред законом, основне грађанске слободе, права нових поседника, обезбеђење од сваког покушаја враћања феудализма) и

задржавање бар неких освојених територија (Авињон, Белгија). Мир је, дакле, морао бити победнички. А крајем лета, као што смо видели, мало је ко веровао да је Директоријум онај режим који земљи може да обезбеди унутрашњу стабилност и спољни победнички мир. Међу друштвеном врхушком, коју су на крају револуције чинили припадници око 30 000 буржоаских породица (нови „нотабли“) родила се тада идеја о образовању једног јаког центра извршне власти у држави, који ће бити у стању да земљи осигура и унутрашњи и спољни мир, заступајући при том, пре свега, интересе саме те врхушке.

Занимљиво је да се иста ова идеја, после раскида са јакобинцима крајем лета 1799. године јавила и у самом Директоријуму. Његова прва помисао је била да се за изградњу таквог снажног центра извршне власти потражи сарадња војске. Од септембра 1799. године тројица директора (Сијејес, Роже Дико и Барас) почињу да кују заверу за промену политичког устројства државе и да међу генералима траже погодну личност, која би била у стању да изведе ову заверу и стави се на чело нове владе. „Тражим једну сабљу! “ – говорио је Сијејес полугласно и при том, у дубини душе, веровао да ће то бити сабља којом ће он сам моћи из сенке да витла. Миљеник париске буржоазије, млади генерал Жубер, на кога се још у пролеће помишљало као на могућег диктатора, није имао среће: погинуо је 15. августа 1799. године, у бици против Аустријанаца код Новиа у Италији. Сијејес и политички салони су после тога почели да претресају друге кандидате: Пишегри је био дискредитован шуровањем с монархистима, а Моро с Пишегријем; Бернадот је био сувише наклоњен јакобинцима. Остао је један, кога се у први мах нису сетили, а који се наједном појавио сам – Наполеон Бонапарта.

Предавши команду над својом армијом у Египту способном и пожртвованом генералу Клеберу, Бонапарта се са групом најближих официра и научника укрцао на један лаки брод и, пролазећи Сциле и Харибде енглеских патрола и заседа, после дуге и мучне пловидбе, докопао се луке Фрежис на југу Француске, у којој се искрцао 9. октобра 1799. године. Јавност, у Француској, га је дочекала тријумфално. Она није знала за његове египатске неуспехе, а сећала се победа у Италији. Уз то, његов смели, полумистериозни, повратак са истока давао му је загонетност и узимао се као знак посебне наклоњености судбине. Многи су управо у њему видели ту снажну руку која ће Француској вратити мир.

С таквим ореолом славе и поверења Бонапарта је 14. октобра стигао у Париз. Сијејесу овога пута није требало много проницљивости да осети да је управо то она сабља коју је тражио. Завереници из Директоријума су одмах пригрлили Бонапарту и не слутећи да он није пригрлио њих, већ да се само послужио њима, да би се докопао власти у држави. С обострано неискреним и прикривеним амбицијама и рачуницама, био је, по-

четком новембра 1799. године припремљен цео сценарио скорог државног удара. Његова прва тачка предвиђала је укидање Законодавне скупштине, из Париза.

Под изговором да у Паризу постоји „анархистичка завера" Директоријум је издејствовао пресељење Скупштине у предграђе Сен-Клу и именовање генерала Бонапарте за команданта Париза. То се одиграло 18. бримера године VIII (9. новембра 1799). Сутрадан, 19. бримера (10. новембра) Скупштини је поднет предлог да се по хитном поступку, без предвиђене процедуре, промени Устав. Савет пет стотина је тада открио превару и енергично се успротивио. Сам Бонапарта је био свучен са говорнице, и избачен из дворане за седнице. Изгледало је да је завера пропала. У тој, за заверенике критичној ситуацији, председник Савета пет стотина, Лисјен Бонапарта, Наполеонов млађи брат, позвао је војнике париског гарнизона да растерају посланике који, наводно, желе да убију њиховог команданта. За трен ока све је преокренуто у корист завереника: Скупштина је распршена, а директори завереници су, да би парализали рад самог Директоријума, поднели оставке. После тога, у касне вечерње сате 10. новембра, сакупљени су они посланици скупштинских домова који су се слагали са ударом и одлучили да се власт у држави повери једној „извршној комисији конзула", коју су сачињавали Сијејес, Роже Дико и Бонапарта. Прва дужност тог „Конзулата" била је да, уз помоћ двеју комисија од по 25 стручњака, припреми нови Устав.

Тако је без крви, а и без много узбуђења, изведена једна од најважнијих промена у политичкој историји Француске новог века. У Конзулату савременици су у први мах видели само још једну од низа пролазних форми грађанске диктатуре којима је Француска била изложена од 1789: диктатуре Уставотворне скупштине, жирондинске владе, Париске општине, Одбора јавног спаса, Термидорског конвента, Директоријума. Још мање су значај ове промене уочавали инострани посматрачи. За њих је то била само још једна перипетија у политичком хаосу революционарне Француске.

Време ће убрзо показати прави значај 18. бримера. Он је означио крај револуције и стабилизовање њених најбитнијих буржоаских тековина у самој Француској, и њихово убрзано разношење по многим земљама Европе низом нових ратова који су били на помолу.

ГЛАВА ТРЕЋА

ЕВРОПСКЕ ЗЕМЉЕ У ВРЕМЕ ФРАНЦУСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ

Као што су револуционарни догађаји у свету, почевши са ратом за независност америчких колонија, па надаље, утицали на сазревање револуционарне ситуације у Француској, тако је и француска револуција покренула многе нове, до тада успаване, енергије, на разним крајевима земаљске кугле. Природно да је француска револуција имала највећи утицај на политичке и друштвене прилике у европским земљама.

У машти и пропаганди свих противника револуције, као главни кривац за ширење и успех њених идеја, оптуживана је „јакобинска агитација". И сви властодршци оног времена су незадовољство својих угњетених поданика тумачили разорним деловањем јакобинских „махера" који, скривени у непрозирне таме подземних завера, покрећу њихове неразумне народе, као да су људи „лутке у карађозу", којима се може са даљине управљати, помоћу штапа и канапа – како је некада говорио Светозар Марковић. То је, разуме се, бесмислица. Революцинарне пропаганде, залагања за идеје просветитељства, слободе, братства и једнакости је, наравно, било крајем XVIII века у готово свим европским земљама, али је та пропаганда била, пре свега и изнад свега, спонтано дело унутрашњих снага друштвеног и политичког прогреса у тим земљама. Што су те снаге биле јаче и развијеније, то је и њихова борба за револуционарне идеје била жешћа и упорнија, а и отпор владајуће реакције „јакобинској субверзији" жилавији и немилосрднији.

Идеје револуције су се, ипак, шириле из Француске, као свог центра, и подстицајно су деловале на политичку јавност и прогресивне снаге европских земаља. Истина, за њихово ширење нису биле пресудне ни „јакобинске завере", ни страни агенти; оне су стизале у књигама, у новинама и часописима, кроз уметност (позориште, музику, литературу, сликарство), преко приватних преписки, усмених казивања путника, трговаца, војника и на друге начине. Захваљујући свим тим, са становишта данашњих могућности комуницирања међу земљама и народима, скромним средствима обавештавања, прогресивне идеје и вести о револуционарним збивањима су се незадрживо шириле, упркос свим настојањима снага противних револуцији да им на границама својих земаља поставе непре-

мостиве препреке. Пријем и одјек тих вести и идеја, ширина и учинак њиховог деловања, зависили су од снага које су их прихватале и од зрелости друштвене ситуације појединих земаља за покретање сопственог револуционарног процеса.

Велика Британија

Друга половина XVIII века је у Валикој Британији обележена дубоким економским и друштвеним преображајима, који су били резултат и последица индустријске револуције. У исто време, ово раздобље карактерише се и изразитом конзервативношћу и статичношћу политичког система, изграђеног на темељу погодбе постигнуте између круне, земљишне аристократије и крупне буржоазије после „славне револуције" из 1688. године. Тај се систем заснивао на друштвеној и политичкој доминацији земљишне аристократије и танког слоја финансијских магната, бродовласника и трговаца. Земљишна аристократија – побуржоажено племство – састојала се од малобројног слоја крупних велепоседника – лендлордова, и многобројнијег, политички такође врло утицајног, слоја сеоских племића (сквајера) – џентрија. Ова два слоја земљопоседника остваривала су своју политичку доминацију захваљујући веома ограниченом бирачком праву којим је било обухваћено само око 200 000 грађана, као и старој, средњовековној подели земље на изборне округе, међу којима је било и много оних „трулих". Ти „трули окрузи" и „трула места", којима су господарили сквајери и лендлордови, била су већ полунапуштена или готово потпуно расељена, али су и даље у Доњи дом енглеског Парламента слала своје посланике, док их многи касније насељени крајеви и нарасли градови, нови индустријски и привредни центри, нису могли бирати.

На овакав начин биран Доњи дом је заступао, природно, првенствено интересе својих бирача – земљопоседника. У њему се политика најчешће водила погодбама и закулисним играма утицајних политичких група, које су у много чему изражавале различите политичке интересе и погледе, осим у једноме: у отпору свакој радикалнијој промени и реформисању таквог политичког система. Овај отпор је проистицао из чињенице да је управо такав систем обезбеђивао политичку премоћ земљишне аристократије, како над широким слојевима друштва, тако и над највишом извршном влашћу – круном. Захваљујући оваквом систему, аристократија је у дугом раздобљу од близу 150 година (1688–1832) владала без икакве стварне конкуренције, с много нескривеног класног егоизма, уз многе злоупотребе и самовоље, бринући највише о својим стеченим правима и привилегијама. Њена главна девиза била је: „Што год постоји правилно је – само ако може показати неку повељу."

Будући, да је енглеска аристократија, углавном, поистоветила своје материјалне интересе са интересима развоја капиталистичке привреде, могла је и у овавком систему да оствари многе позитивне историјске тековине, од значаја за целу земљу. Обезбеђујући и себи и осталој буржоазији унутрашњи либерализам у привредној активности, залажући се за развој, унапређивање и заштиту домаће производње, трговине и поморства, борећи се за колоније и за елиминацију конкуренције других држава, она је за своју политику заинтересовала и готово све слојеве крупне буржоазије, с којима је и сама била повезана тесним пословним везама. Захваљујући томе, током XVIII века у Британији је трговина цветала, производња је убрзано расла, а „капитал се акумулирао као никад пре у повијести човјечанства". Индустрија и рударство, у другој половини овог века, доживљавају револуционаран преображај, копају се канали и граде се макадамски друмови, промет се убрзава, па се „летећим колима" од Лондона до Манчестра путује само четири, а до Јорка осам дана. После седмогодишњег рата Британија је и највећа колонијална сила света.

Све јој је то у XVIII веку обезбедило дуге периоде релативне унутрашње друштвене и политичке стабилности, коју друге европске земље нису имале. Поремећаји те стабилности и промене друштвених и политичких структура и односа, које је са собом носила индустријска револуција, били су колико дубоки толико и спори и постепени, тако да се до почетка XIX столећа неће снажније осетити. Додуше, један покушај ремећења распореда и односа политичких снага у земљи – након две епизодне акције стјуартовске контрареволуције (1715. и 1745) које су брзо пропале – извршио је краљ Џорџ III, из хановерске династије, који је дошао на престо 1760. године, да би на њему остао све до 1820. године. Ускоро после узимања круне, он се подухватио слабљења политичког значаја Парламента и јачања улоге краљевске егзекутиве. То је чинио на тај начин што је настојао да владу, одговорну Парламенту, претвори у своје властито оруђе, само њему подложно и одговорно. У том реакционарном покушају готово да је и успео, захваљујући чињеници да је Доњи дом, као аристократски орган, био одвојен од народа, да шира политичка јавност није имала утицај на његов рад, али да му зато није могла бити ни озбиљнији ослонац у одбрани од краљевих аутократских тежњи и намера. Корупцијом, митом и „маневрисањем" с појединим групама парламентараца, краљ је током 60-их и почетком 70-их година скоро до краја остварио своје амбиције, али је, услед пораза Енглеске у рату са њеним колонијама у Америци (1774–1783), на крају, ипак, претрпео слом. Узевши у руке превише власти, краљ је себи на врат натоварио и превелику одговорност за политику земље. Зато је отцепљење тринаест америчких колонија у целокупној јавности, која се у време овог рата снажно политизовала, протумачено, пре свега, као резултат неспретне краљевске политике. Охра-

брен, а и сам захваћен оваквим расположењима, Доњи дом је 1780. године, усвојио тзв. Данингову резолуцију, у којој се каже „да је утјецај круне порастао, да даље расте и да га треба смањити". То је био краљев пораз. Он није могао да спречи усвајање ове резолуције, нити да онемогући будући систем тзв. кабинетских влада, које би, као посредник између краља и Парламента, биле, пре свега, Парламенту и одговорне. Тако је и после ове епизоде краља Џорџа III Великом Британијом господарио енглески Парламент, а Парламентом, и то како Доњим домом, тако и Домом лордова, олигахрија од седамдесетак моћних породица, међусобно повезаних разним пословним, политичким, личним и рођачким везама и односима. Те породице су, углавном, припадале либералном – виговском племству, које је и извршило револуцију 1688. године. Његова премоћ трајаће све до почетка 80-их година XVIII столећа. „Сефови знаменитих виговских породица сједели су већином у Дому лордова, а њихови млађи чланови у Доњем дому" (Тревељан). Отуда и хармонија која током XVIII века влада између ова два дома енглеског Парламента. Овакав систем политичке моћи у владању задржаће се у Британији, без обзира на то да ли ће у Парламенту премоћ имати виговци или торијевци, све дотле док индустријска револуција у XIX веку не претвори Енглеску „од претежно сеоског друштва у претежно индустријско и градско друштво у којем аристокрација нема никакву природну моћ".

Владавина аристократије у Енглеској ипак није – као на европском континенту – ни тиранија, ни деспотија. Парламентарне дебате у Енглеској су готово неограничено слободне, постоје многе личне слободе и права (слобода штампе, говора, политичког окупљања), нема полицијске самовоље, а грађанин је законом заштићен од неовлашћених прогона власти. Постоји, исто тако, и висока мера верске толеранције. Англиканска црква је од државе фаворизована али остале вероисповести (осим католичке у Ирској) нису ни прогоњене ни у високом степену дискриминисане. Цркве су и саме прихватиле „рационализацију" религије и нису улазиле у оштрије сукобе са слободоумним духом века просвећености.

Све ово не значи да у Енглеској нема сурове експлоатације, ограничавања права и слобода људи и жестоког класног антагонизма. У селу, које још увек представља најширу основу економског и друштвеног живота, тај антагонизам испољава се на неколико подручја. Прво је ограђивање (протеривање јомена са земље) које још увек није сасвим завршено и које се током читавог XVIII века изводи нешто блажим методама (чак и уз известан откуп земље), него у тјудоровско и стјуартовско време апсолутизма. Друго подручје антагонизама је конкуренција крупног земљопоседа, коју ситни произвођачи све теже подносе и пред којом се постепено повлаче. Треће је тешка, бездушна експлоатација која се спроводи над сеоским прелцима, ткачима и другим произвођачима у кућној радиности, које, уз то, погађа и све јача конкуренција машинске индустрије, услед које крајем XVIII и почетком XIX века почињу масовно да пропадају. У градовима су друштвене и класне супротности такође многобројне. Индустрија, крајем XVIII века заоштрава сукоб буржоазије и пролетаријата, а доводи пред егзистенцијално питање и све већи број ситних робних произвођача – занатлија. Стално фаворизовање интереса пољопривреде полагано отвара и сукоб индустријске и трговачке буржоазије са земљопоседницима. Сви ови антагонизми и сукоби класних интереса доћи ће, међутим, до пуног изражаја тек у XIX веку.

Као што је допринео поразу аутократских тежњи круне рат за ослобођење америчких колонија утицао је и на промену неких других политичких односа у Великој Британији. Завршено је с политичком премоћи виговаца. Торијевска странка се реорганизовала и преузела управу земље. Страначки живот се пробудио, а идеолошке и политичке расправе су оживеле. Политичка јавност је постала гласнија. Сама смена управљача није, међутим, много значила. „Стара олигархија виговаца и нова олигархија торијеваца била је углавном иста, упркос промјени политичког имена. И даље је остао монопол у рукама велепоседничке класе" (Тревељан).

Торијевска влада Вилијема Пита млађег, дошла је на чело британске државне управе 1782. године. Она је успела да стиша политичке страсти, пробуђене ратом у Америци и краљевским амбицијама, да не краљује него да влада; успела је, затим, да обнови пољуљане државне финансије и да поведе мудру политику свестраног напретка. Иако конзервативац, Пит је тада повео политику опрезног отварања према трговачком и другим слојевима средње буржоазије. У том правцу ишле су и његове идеје о извођењу благе и умерене изборне реформе. Те идеје наишле су, међутим, на најжешћи отпор још увек политички свемоћне аристократије. Пит их се зато брже-боље одрекао. Али, прихватиће их леве, прогресивније снаге виговске странке, окупљене око Џона Фокса, које ће их од средине 80-их година доследно заступати. На том програму, иако малобројна, Фоксова група виговаца ће и после смрти свог вође (1806) остати чврста политичка формација, која ће у XIX веку (после Ватерлоа) бити језгра будуће Либералне странке. У таквој ситуацији запљуснуле су Велику Британију су запљуснуле вести о почетку Француске револуције, које ће, с једне стране, пресећи сваку либералистичку помисао у редовима владајућих политичких структура, док ће, с друге, дати јаке подстицаје демократским и револуционарним тежњама у широј јавности.

Вести о догађајима у Француској изазвале су снажан одјек у широкој јавности Велике Британије. Међу верским дисидентима, радикалним демократским идеолозима и интелектуалцима (политички писци Прајс, Пристли, Пејн и Годвин, песници Бернс, Вордсворт и Колриџ), па и међу неким левим виговцима (Фокс, Ерскин), револуција је поздрављена с оду-

шевљењем, или одобравањем. С радошћу су револуцију поздрављали и многи ирски и шкотски родољуби.

Ма колико либералнија од владајућих група у другим европским земљама, олигархија торијеваца, која је управљала Британијом енергично се успротивила демократским иницијативама које су се јавиле под утицајем Француске револуције. Својим одлучним антидемократизмом торијевци су постали привлачни и за многе конзервативније виговце. Међу онима који су тада напустили Виговску странку био је и политички теоретичар и филозоф Едмонд Берк, који је постао идеолог торијеваца, нападајући жестоко Француску револуцију и њене мере. Анатемишући демократију, он је бранио торијевски ограничени либерализам и парламентарни систем под вођством аристократије, и без учешћа маса.

Антидемократска политика торијевске владе и конзервативних политичких кругова није обесхрабрила демократска кретања у Британији. „Филозофи нонконформисти" Прајс и Пристли траже парламентарну реформу која би обезбедила широко учешће грађана у политичком животу и пуну верску равноправност. При том се служе популарним изразима америчке и Француске револуције: „права човека", „братство и равноправност" међу људима и народима итд. Због тога су изложени многим непријатностима и шиканирањима, али не одустају од својих идеја. Едмонд Берк их је жестоко идеолошки напао у свом чувеном памфлету („једном од најчувенијих политичких памфлета свих времена") *Размишљања о Француској револуцији* (1790), а светина у Бирмигему и Манчестру је демолирала њихове куће и спалила њихове списе. Насиља, међутим, не заустављају демократска кретања и револуционарну мисао. Јер, управо кад су се она сручила на Пристлија и Прајса, објављује Том Пејн (1791) гласовиту расправу *Права човека*. У њој Пејн поручује да је свака наследна власт „превара човечанства", а да је праведан, и природан, само онај поредак који потиче од народа, тј. који организује представнички дом изабран од свих грађана. Само власт таквог парламента може заступати општи интерес друштва, и штитити најшире друштвене слојеве од експлоатације и егоизма богаташа. Зато се Пејн залаже за укидање монархије и осталих „старудија" (попут Дома лордова) и за уређење Енглеске по америчком узору. То је било довољно да га власти, 1792. године, прогнају из Велике Британије, а ширење његове расправе прогласе за „кажњиви злочин". Упркос томе Пејнове идеје извршиле су снажан утицај на политичке духове у Енглеској. Његово дело постало је, у ствари, прави демократски, политички програм, насупрот Берковом, који је то од почетка био за конзервативне снаге. На основу та два програма, у Енглеској ће се вршити политичке диференцијације следећих пола века.

Прогоњене из јавних гласила и са јавних скупова, демократске и револуционарне идеје у Великој Британији почињу да се шире полулегално и илегално. Године 1792. основано је Лондонско кореспондентско друштво, које је личило на Јакобински клуб у Француској. Мрежом својих организација оно је обухватило многе области Енглеске. Слични кореспондентском друштву били су и Британски револуционарни клуб, Уставно информативно друштво, те Друштво пријатеља народа Томаса Мјурија и Организација Уједињени Шкоти, који су деловали по Ирској и Шкотској. Све ове организације агитују у корист револуционарне Француске, а од енглеског Парламента траже изборну реформу, опште бирачко право и друга „права човека и грађанина". Цео овај покрет није, међутим, био ни довољно масован – рачуна се да је око себе окупио око 80000 грађана – а ни довољно борбен да би и за тренутак довео у питање конзервативну и противреволуционарну оријентацију водећих снага британског друштва.

Кад је 1793. године избио рат између Велике Британије и Француске, у Британији је заведена права политичка реакција. Образована је посебна оружана формација коњичке милиције (Yeomanry) у коју су улазили младићи из виших и средњих слојева. Задатак јој је био да се бори за „уништење јакобинизма". Захваљујући овој милицији, „индустријски крајеви били су третирани готово као окупирана земља..." Свуда је настао жесток прогон реформатора, присталица Француске револуције и свих оних који су се залагали за демократију. Посебним законима које је усвојио Парламент сва друштва и сви клубови били су забрањени, слобода штампе је гушена, а писци који су повољно писали о Француској револуцији изложени су прогону. Обућар Томас Харди, који се, под утицајем Пејнових идеја, 1794, јавно заложио за „преставничку владу која је управо противна влади која постоји у земљи" оптужен је за велеиздају и изведен пред специјални државни суд. Главу му је спасла само грађанска одважност судских поротника. Врхунац прогона достигнут је после суспендовања *Habeas Corpus Act*-а (*Закона о заштити личности*) који је Парламент изгласао 16. маја 1794. године. Од тада свака је сумњива особа могла је бити ухапшена и простом одлуком полиције послата на неодређено дуго тамновање или на краљевске бродове за морнаре. Многи честити људи су и доживели такву судбину.

Чак и у таквим условима, тешких политичких притисака и прогона, који су владали у годинама 1793–1797, све опозиционе и демократске активности нису биле обустављене. Ни Фоксови виговци нису одустајали од својих захтева за изборном реформом. Они нису ишли тако далеко као демократи у јавности, већ су се ограничавали само на тражење да се укину „трула места" и да се изборни окрузи другачије распореде, али је и то било довољно да доведе и до формалног расцепа у Виговској странци. Конзервативна десница странке одвојила се од Фокса и пришла је торијевцима. Оставши ослабљен са свега стотинак следбеника међу британским парламентарцима, Фокс са својим реформним захтевима, наравно,

није могао проћи. Штавише, ти захтеви неће проћи у Британији све до 1830. године, до када ће трајати и дубока криза Виговске странке. Она ће подсећати на више од пола века дуги „зимски сан“ торијеваца, који су они протаворили током XVIII столећа.

Демократски и револуционарни покрет у јавности и у народу, такође, није сасвим замро. Насупрот владиним мерама које су га гушиле, подстицале су га тегобе рата против Француске. Те су тегобе одвеле врло широке и многобројне слојеве друштва Велике Британије (пролетаријат, сиромашно сељаштво, ситну буржоазију) у велике недаће и патње. Насупрот њима мали слој земљишне аристократије, војних лифераната и финансијера државе, брзо се богати. Та богатства им доносе скокови цена пољопривредних производа и повећање земљишне ренте, скупе лиферације и високе камате на државне зајмове, уз истовремено несразмерно мало оптерећење порезима и другим државним дажбинама. Уживање богатих у луксузу, вапијуће одудара од народног сиромаштва. То, разуме се, изазива дубока незадовољства и огорчења и, упркос прогонима, одржава револуционарну пропаганду. У Лондону, Бирмингему и Дандију 1795. године долази до немира. На протестном митингу у Лондону, 27. октобра, жестоко су нападани председник владе Пит и сам краљ. Влада је појачала прогоне али је, ради ублажавања незадовољства маса, увезла веће количине пшенице и побољшала снабдевање. Роптање народа се у току 1796. године донекле смањило. Узнемиреност маса и револуционарна врења нису ипак нестали. Најснажније су долазили до изражаја међу морнарима ратне флоте и међу ирским родољубима.

На дан 15. априла 1797. године побунила се флота на Ламаншу, а 11. маја њен пример следила је и флота у Северном мору. У овој другој, морнар Ричард Паркер прогласио је „пловећу републику“. Влада није имала снаге да се ригорозно обрачуна с побуњеним морнарима, већ је с њима ушла у преговоре. Разним обећањима успела је да их приволи на смиривање, а након тога је издала налог за хапшење Паркера. Војни суд га је осудио на смрт, и он је био обешен.

Угњетена и тешко експлоатисана Ирска је, од Кромвела и краља Вилијема, стрпљиво подносила своје ропство под енглеским господарем. Прва кретања против тог ропства осетила су се у последњој трећини XVIII века. Отпочели су их презвитеријанци из најразвијеније (северне) ирске области – Алстера, протестима против енглеске тираније, експлоатације и притиска англиканске цркве, на припаднике других конфесија. У време кад су Енглези били заокупљени ратом у Америци, ови протести довели су до њиховог попуштања Ирцима, али само дисидентској протестантској мањини. Они су тада пуштени у ирски Парламент, који је и својим ограниченим правима означавао постојање одређене мере аутономности Ирске. Келтска католичка већина остала је, међутим, и даље потпуно обесправљена. Политички утицај стекла је само олигархија ирског протестантског племства. Против таквог стања у Ирској се, почетком 90-их година, зачиње широк и масован покрет. Затегнута политичка ситуација настаје већ 1791–92. године. Да би смирио духове, Пит предлаже да се и ирским католицима призна право гласа. Ови, међутим, траже да се и у свим осталим правима изједначе с протестантима. Тим захтевима најодлучније се супротставља енглески краљ и Пит се приклања његовој вољи. То је само појачало врење у Ирској. Године 1795. образована је илегална организација Уједињени Ирци, која се обраћа за помоћ Француској и Сједињеним Америчким Државама.

Вође Уједињених Ираца Волф Тон и Едвин Фицџералд имали су намеру да овом организацијом обухвате ирске патриоте свих вероисповести али у томе нису успели. Већ 1796. између привилегованих протестаната и угњетених католика отпочели су крвави братоубилачки обрачуни, па су Уједињени Ирци остали организација католичке већине становника. Французи су решили да пруже помоћ њиховој борби, како би на тај начин ослабили свог најопаснијег непријатеља Велику Британију. У децембру 1796. године једна њихова флота, под командом Лазара Оша, упућена је из Бреста са задатком да изврши десант у Ирској. Услед лошег времена тај покушај је пропао.

И без те помоћи покрет у Ирској се разбуктавао да би се, почетком 1798. године, претворио у отворени устанак. Главни носиоци су били сељаци. Иако масован, он је после неколико месеци подлегао пред надмоћнијим снагама Енглеза и ирских протестаната („наранџастих“). Репресалије британске војске и „наранџастих“ биле су сурове: рачуна се да је побијено око 30 000 ирских католика. Тако је „деведесет осма“ постала извориште будућих вековних сукоба међу самим Ирцима.

Кад је у Ирској већ све било готово један мали француски одред се, 22. августа 1798. године, искрцао на ово острво, али је био опкољен и на стотинак километара од Даблина заробљен. Ухваћени Волф Тон се убио у затвору.

Непосредни резултат ирских покрета из 90-их година био је поразан: Ирска је изгубила и оно мало аутономије које је уживала у саставу британске краљевине. Уз помоћ политичких махинација и богатог подмићивања његових посланика, ирски Парламент у Даблину је 1. јануара 1801. године усвојио Акт уједињења, којим је сам себе укинуо и своју земљу прогласио „неодвојивим“ делом Велике Британије, у којој су ирски католици и даље остали без икаквих политичких права.

Борећи се, дакле, против Француске револуције владајућа британска аристократија је, у ствари, водила и жилаву борбу за очување својих класних и политичких интереса и привилегија у сопственој земљи. Зато је њена нетрпељивост према Француској и била тако непоколебљива.

Низоземска (Белгија и Холандија)

Подељена на два подручја, још у току револуционарне борбе против Шпаније у другој половини XVI столећа, средњовековна Низоземска је од тада следила две историјске судбине. Јужни њен део – Белгија, остао је под влашћу Шпаније, да би после рата за шпанско наслеђе прешао у посед аустријских Хабсбурговаца. У овом новом оквиру Белгија је нашла услове нешто повољније за властити развој него што их је имала у саставу Шпаније, али је централистичким и германизаторским мерама просвећеног апсолутизма Јосифа II (1787–1790) пружила жесток отпор. Побуну која је тада избила Аустрија је угушила војном интервенцијом. Истим средствима рестаурирана је и апсолутистичка власт кнеза епископа у Лијежу.

Другачију судбину имало је седам уједињених провинција северне Низоземске које су из рата против Шпаније изашле као победнице. Холандија, Зеландија, Утрехт, Хелдерн, Оверисел, Хронинген и Фризија, створиле су федеративну државу Низоземску, или Холандију, по имену највеће и најјаче међу њима. Упркос многим неусаглашеностима интереса између њих, као и многим спољнополитичким непогодностима (честим ратовима са суседима и конкурентским државама), Низоземска је у току XVII века доживела снажан економски успон развивши се у једну од најјачих трговачких, финансијских и колонијалних земаља света. У наредном, XVIII столећу, отпочеће, међутим, њено приметно заостајање. После рата за шпанско неслеђе, у којем ништа није добила, а страшно се исцрпљивала, Низоземска је почела видљиво да стагнира у немилосрдној конкуренцији са Великом Британијом и Француском. Томе ће доприносити и даља ратовања, нарочито рат за аустријско наслеђе, у којима је учествовала.

Заостајање Низоземске у XVIII веку запажа се на неколико подручја. Најуочљивије је у међународној трговини. Тако је и у апсолутним цифрама видљиво смањивање холандске трговине сољу и рибом (харингом) која је била једна од највећих ставки њених прихода. У великој прекоморској трговини опада учешће Низоземске на готово свим њеним правцима: са Индијом, са источном Азијом и са Америком. Све већи конкурентски притисак и смањивање обима промета бележи се и са европским тржиштима, нарочито у трговини житарицама. Смањени приходи од трговине неповољно су утицали и на развој мануфактурне и индустријске производње. У неким производним гранама (прерада вуне) уочава се и потпуно смањивање производње. Низоземска задржава своју снажну позицију на финансијском плану. Она је и током XVIII века „водећи европски банкар“ који остварује значајне приходе давањем зајмова великим трговачким корпорацијама широм Европе, као и кредитирањем појединих европских влада и дворова. Тако, на пример, Британија успешно води седмогодишњи рат захваљујући, добрим делом, и новцу низоземских банака и финансијских кућа.

Опадање привредне активности у целини није, међутим, могло да се не одрази и на политичке односе у Низоземској. И у претходном веку живи, повремено и врло жестоки, класни и политички сукоби, постали су током XVIII века заоштрени. Они су проистицали из неједнаког степена развоја појединих низоземских области, из супротности интереса појединих слојева становништва, те из компромитованости политичког система и постојања супротних тенденција у њему. Највећи друштвени и политички утицај у земљи има моћна патрицијска олигархија богатих банкара, трговаца и бродовласника која се противи свакој демократској мери и сваком ограничавању својих привилегија. Они су главни противници централизације земље и чине тзв. Странку провинцијалиста. Насупрот њима нижи друштвени слојеви – ситна и средња буржоазија, сељаци, рибари – траже централизацију земље, укидање политичких и друштвених монопола и самовоље олигархије и потпомажу унитаристичку политику династије Оранских, из које се најчешће бирају штатхалтери (штатхолдери) у више провинција, а у ратним временима и заједнички команданти војске (генерал-капетани). Орански су, међутим, носиоци монархистичке тенденције, па и то од њих одбија неке прогресивније елементе у друштву.

Између ових струја у Низоземској се, током читавог XVII и XVIII века, воде некад оштрије, некад блаже борбе. Њих у другој половини XVIII столећа, кад су због привредног опадања и иначе заоштрене, компликује чињеница да су се у жестоким међународним сукобима тог времена монархисти опредељивали за Британију, а републиканци за Француску. Тако је било и у седмогодишњем рату и у рату за америчку независност. То, најзад, доводи до жестоких унутрашњих обрачуна у Низоземској који, после 1783. године, прерастају у грађански рат. Суседне силе то користе да се умешају у унутрашње послове Низоземске. Да би онемогућиле Француску, Енглеска и Пруска се 1786. године споразумевају о заједничкој подршци монархистима – Виљему V Оранском. На основу тог споразума пруске трупе 1787. године упадају у Низоземску, гуше покрет републиканаца и учвршћују на власти оранжисте. Британија за то време држи Француску у шаху, и онемогућава јој интервенцију. Низоземска фактички постаје монархија на челу са наследном династијом Оранских што ће бити међународно санкционисано тек на Бечком конгресу 1815. године.

* * *

Услед наведених догађаја, у време избијања Француске револуције, велики број холандских и белгијских емиграната налазио се у Француској,

припремајући нову револуцију у својим земљама. У Паризу, и другим градовима северне Француске, рачуна се да је тада било више од пет хиљада Холанђана, који су оснивали тзв. „батавске клубове". Ови клубови дописивали су се илегално са својим пријатељима, присталицама револуције, који су остали у Уједињеним Провинцијама.

Тајно или јавно – под видом „читалачких друштава" – и у самој Холандији обнављају се револуционарни политички клубови који су постојали до 1787. године. Према сведочанству једног француског агента само тајни клуб у Амстердаму имао је око 5000 чланова.

Велики утицај у тим тајним клубовима постигле су присталице и следбеници француских јакобинаца. Ови клубови су активно радили на припремању нове револуције у Холандији, и у тим припремама затекли су их ратови 1792/93. године који ће довести Французе у Низоземску.

Што се тиче белгијских револуционара који су такође Француском револуцијом добили снажан подстицај, они нису били политички јединствени. Боравећи у емиграцији, у Француској, они су се делили на тзв. „статисте" (конзервативце) и „вонкисте" (патриоте левичаре). Под утицајем радикализације и продубљавања револуције у Француској, вонкисти су били много активнији, а неки од њих постигли су велики утицај и у самој Француској. Такви су били банкар и публициста Валније и Лебран-Тонди, који је 1792. године био и француски министар спољних послова.

Белгијски патриоти објавили су 1792. године *Манифест Белгијанаца и Лијежана*, написан руком самог Лебрана, у којем се тражило оснивање белгијске републике. Сам вођ ове струје, Вонк, одбио је да потпише овај манифест, сматрајући га одвише демократским. „Статисти" су, са своје стране, планирали увођење уставне монархије у Белгији. Оно, међутим, што је овим двема опречним струјама било заједничко, је настојање да своје планове остваре уз помоћ Француза и њихово подстицање Француске на војну акцију против контрареволуционарних држава.

У таквој ситуацији затекли су Низоземску ратови револуционарне Француске са Аустријом и Пруском 1792. године. Уз остала револуционарна начела, која је Француска истурила на своје ратне заставе, једно од оних, које је изазвало највеће узбуђење конзервативне и реакционарне Европе, било је начело о суверенитету и „праву народа да располаже самим собом". То начело постаће током деценија основицом модерног међународног права и оно се може приписати у заслугу Француској револуцији, али је у време када је прокламовано, када се већина европских држава састојала од различитих народа и етничких група, доиста, изгледало као најтежа субверзија.

Применивши начело о народном суверенитету и самоопредељењу, већ приликом припајања Авињона и департмана Воклиз у септембру 1791. године Французи су се њиме послужили и 1792. године улазећи у Белгију, у Ницу, Савоју и Рајнску област. У овим областима револуционарне француске трупе биле су поздрављане од „патриота", а понегде и од већине народа.

Под утицајем народних жеља, а још више услед пробуђених апетита француске револуционарне буржоазије, крајем 1792. године, и током 1793. и 1794. године Француској ће бити припојене области: Ница, Савоја, Салм, Милуз, Монбелијар и Порентри. Но, то неће ставити тачку на ратне циљеве револуционарне Француске. Постепено, најпре стидљиво, а затим све отвореније, почиње да се усваја жирондински спољнополитички програм – који је имао претечу још у књизи *Voeux d'un gallophile* Анахарзиса Клоца из 1785. године – у коме се предвиђало освајање „природних граница" за Француску. Те природне границе имале су да буду Пиринеји, Алпи и Рајна. Освајање природних граница подразумевало је, дакле, просто присаједињење Француској многих немачких и белгијских територија.

* * *

Кад су француске трупе под командом Димурјеа, ушле у Белгију, новембра 1792. године Димурје је, под утицајем вонкиста, био спреман да прогласи независну белгијску републику. Међутим, одлуком Конвента од 15. децембра 1792. године Белгија се имала сматрати окупираном територијом, на којој је требало свуда уништити органе старе кнежевске власти и на њихово место успоставити привремену администрацију, „из које ће бити искључени непријатељи републике". Ти привремени, административни органи имали су задатак да организују изборе за нову власт коју би сачињавале присталице слободе, једнакости и укидања привилегија. У периоду од јануара до марта 1793. године широм Белгије биране су комуналне и обласне скупштине. У њима су већину имале присталице аутономне Белгије. Генерал Димурје, који се потајно надао да би могао постати шеф белгијске државе, охрабривао је ове тенденције у Белгији, али је жирондински Конвент све јасније испољавао анексионе тежње према овој земљи. Осећајући да би то изазвало отпор Белгијанаца, Конвент се није усуђивао да једнострано прогласи анексију већ је упутио Дантона, Делакроа и друге своје комесаре да лепим начином придобију белгијске провинцијске скупштине за идеју уједињења са Француском. У тим настојањима затекла је Французе нова аустријска офанзива, која је крајем марта и почетком априла 1793. године изгнала Димурјеове трупе из Белгије.

Иако су јакобинци били против теорије о природним границама и они су, после битке код Флериса, 26. јуна 1794. године, и поновног уласка француских трупа у Белгију сматрали ову земљу „освојеном территори-

јом“. У њој је изнова организована „привремена управа“, а земља је била подвргнута експлоатацији у корист Француске и њене војске као да је поседање Белгије било привремено и краткотрајно.

После пада јакобинаца, термидорски Конвент је, након дугих дискусија као једну од својих последњих одлука, изгласао, 3. октобра 1795. године, анексију Белгије. Белгија је подељена на девет департмана потчињених власти централне француске администрације.

Овај брутални поступак Француза, који је био противан жељама већине Белгијанаца, изазвао је између њих снажно незадовољство. Међу првима то незадовољство искористила је католичка црква, традиционално јака и утицајна у Белгији. Ово је покренуло снажан талас прогона свештенства и радикалну национализацију црквених добара. Влада II директоријума наредила је депортовање преко 8 000 белгијских свештеника, који су одбили да положе заклетву грађанске верности. Већина ових свештеника спасла се одласком у емиграцију или преласком у илегалност, али их је неколико стотина ипак послато у Гијану, а мањи број је, чак, осуђен на смрт и стрељан.

Прогони свештенства, међутим, нису сузбили незадовољство француском управом у Белгији. То незадовољство довело је 1798. године до већег сељачког устанка у областима Фландрија и Ардени, који је за повод имао регрутовање Белгијанаца у француску војску. Пошто ниоткуд нису добили помоћ устаници су били брзо разбијени, али је устанак указао француској влади на то да у Белгији треба да предузме мере које ће је учинити популарнијом. Једна од значајнијих таквих мера била је продаја конфискованих црквених имања. Тешко је рећи колико је користи из тих продаја извукло сељаштво, а колико ситна буржоазија, али је чињеница да су ова два, најмногобројнија слоја белгијског друштва, остала мирна и верна Француској када се ова, 1799. године, поново нашла притешњена спољним непријатељем у време ратовања с II коалицијом.

* * *

Судбина Холандије, у којој је Француска револуција наилазила до 1792. године на сличан, повољан пријем, попут оног у Белгији, била је нешто другачија од судбине ове јужније области Низоземске. Изложена ратним променама и тегобама, била је, најзад (1795) и она претворена у једну од „република сестара“, под заштитом „Велике нације“ – Француске Републике.

Многе заједничке карактеристике ових марионетских република дошле су до изражаја и у Холандији. Прва општа била је та да су ове републике успостављене и да су се могле одржати само уз директно војно ангажовање Француза. Захваљујући томе, ове републике, на чијем су челу стајали домаћи „патриоти“, нису могле бити ни потпуно слободне ни потпуно независне. Јер, освајачке тежње француске буржоазије су у њима, у мањој или већој мери, јасно долазиле до изражаја.

Једна од првих мера које су предузимане у свакој „републици сестри“ било је доношење устава. Већина тих конституција била је сачињена по угледу на француски устав из године III тј. на Устав донет од термидорског Конвента 1795. године. Томе се не треба чудити, јер су на власт у „републикама сестрама“ долазили слојеви оне умерено демократске буржоазије којима је француски Устав из 1791. године изгледао сувише ограничен и недемократски, а јакобински Устав из 1793. године сувише слободоуман и анархичан, тако да им је баш термидорски устав изгледао најприкладнији. Но у појединим земљама он је прилагођаван локалним приликама и схватањима својих твораца, па су се по „републикама сестрама“ јављале конституције које су биле за нијансу демократскије или конзервативније од француског Устава из 1795. године. Тако је Устав Батавске Републике (Холандије), донет тек после два народна референдума (1797. и 1798), садржао и одредбе о општем праву гласа и о обавези државе да води рачуна о унапређењу индустрије, о обезбеђењу запослења, здравствене заштите и образовања својих грађана.

Устав Батавске Републике, и распоред друштвених снага, давали су револуционарном режиму у Холандији реалних изгледа да се сопственим средствима одржи и учврсти. Ти изгледи били су много већи него у неким другим, за револуцију недозрелим срединама: у Италији, на пример. Али је отворено и грубо мешање Француза у унутрашњу политику „република сестара“ и у Холандији погоршавало ситуацију. Французи су имали обичај да све заокрете и промене у својој унутрашњој политици брже-боље преносе и на своје „сестре“. Свака промена на политичким теразијама, сваки државни удар у Француској сместа је копиран и у „републикама сестрма“ и то не од самих тамошњих „патриота“ већ најчешће од француских трупа. Иако је оваква политика Француске изазвала поразне последице по револуционарне снаге у већини сателитских република, Батавска Република ће, поред Лигурске, бити једина која ће остати верна Француској и у току опасности 1799. године.

Швајцарска

Вестфалским миром (1648) Швајцарска је изашла из састава Светог Римског Царства и наставила је да самостално постоји, у форми конфедерације лабаво повезаних кантона и градова. Швајцарска је била подручје и поприште, озбиљних друштвених и политичких сукоба и пре Француске револуције. Да подсетимо само на демократске покрете у Женеви између

1768. и 1782. године, и у Фрибуру 1781. Године, који су гушени страном војном интервенцијом. Отуда је и одјек Француске револуције, у многим деловима Швајцарске, био од првог дана врло снажан.

У Француској је, после неуспеха женевског устанка (1782) живело много швајцарских емиграната. Поред Женевљана, међу њима је било и избеглица из Фрибура, Нешатела и других градова. Швајцарска емиграција дала је Француској револуцији неколико истакнутих учесника, међу којима и Клавјера, француског министра финансија 1792. године, и истакнутог жирондинца.

Швајцарци су у Паризу основали Хелветски клуб, који је себи поставио задатак да „пропагира слободу у оним швајцарским кантонима у којима је аристократија извитоперила првобитне земаљске установе". Чланови клуба одржавали су везе са својим истомишљеницима у Швајцарској, преко којих су ширили револуционарне листове и памфлете.

Под утицајем ове агитације, револуционарно врење је постало нарочито снажно у Фрибуру, Женеви, Базелу и кантону Во. Суочени са оваквом ситуацијом неки либералнији духови међу патрицијатом (Карл Милер у Фрибуру, Пјер Окс у Базелу) предлагали су спровођење политичких реформи у Швајцарској, али их нико није слушао.

Године 1790. сељаци из кантона Шафуз и Валез поставили су захтев да се укину све феудалне обавезе. Власти су реаговале насиљем, и петоро сељака из Валеза је погубљено. Следеће године се сељачки покрет поново у Базелској епископији, у области Порентрија. Епископ је позвао аустријске трупе, које су „успоставиле ред". Али у пролеће 1792. године Порентри је био окупиран од француских трупа, па су тамошњи „патриоти" прогласили „Републику Рецију". Након непуне године дана, у марту 1793, Конвент ће сам ликвидирати ову републику и прикључити је Француској.

Револуционарна пропаганда шири се тада и у кантону Цирих. Њени главни носиоци су интелектуалци – Левете, Еше, Устери, Песталоци и други. Њихова пропаганда наилази на добар пријем међу занатлијама и радницима овог кантона захваљујући кризи коју је у текстилној индустрији изазвало затварање аустријске и француске границе за швајцарске производе 80-их година 18. века. Занатлије и интелектуалци под утицајем вести из Француске, траже спровођење реформи, давање грађанских слобода, увођење једнакости грађана пред законом, укидање феудалних права итд.

Ове захтеве револуционари су изложили у документу под насловом *Меморијал*, који је објављен у лето 1794. Власти су овај документ прогласиле субверзијом, а његове творце подвргле жестоким прогонима.

У Женеви је покрет демократског грађанства, који је био угушен 1782. године, нагло оживео 1789. Побеђени десет година раније женевски демократи су 1792. поново освојили власт, прогласивши грађанске слободе и једнакост. Оснива се велики број јакобинских клубова, и убрзо потом револуционари преузимају управу кантона у своје руке. Они заоштравају борбу против аристократије и контрареволуционара и 1793. године осуђују на смрт једанаест племића. Тако је Женева била први кутак у Европи у којој је, после Француске, револуција однела победу сопственим снагама. Независност револуционарне Женеве неће, међутим, бити дугог века. Поставши поприште ратних операција и променљиве ратне среће у периоду од 1793. до 1797. године она ће завршити тиме што ће у њу ући француске трупе и што ће Француска скупштина 15. априла 1798. године прогласити њену анексију Француској.

Што се тиче осталих делова Швајцарске, они ће током ратних операција (1794–97) неколико пута бити територија ратних окршаја и промена које је несигурна ратна срећа носила. Најзад, Кампоформијским миром Швајцарска је ушла у сферу француског утицаја, па је од њених територија, после доста отпора (нарочито у „старим кантонима") априла 1798. формирана Хелветска Република, чија је политичка судбина била слична као и осталих „република сестара". Хелветска Република била је добро организована и централизована држава, али је и у њој мешање Француза било драстично. Иако је била поприште великих ратних сукоба током 1799. године, Хелветска Република ће их преживети.

Немачке земље

После разорног и исцрпљујућег тридесетогодишњег рата (1618–1648), закључен је Вестфалски мир у облику два мировна уговора, потписана у Минстеру између Царства и Француске и у Оснабрику између Царства и Шведске. То је био „мир међу народима, мир међу државама, мир међу вјерама", који се темељио на начелима Аугзбуршког верског мира из 1555. По Вестфалском миру, државни кнежеви у Немачкој стекли су готово потпуни суверенитет, док је царска власт постала више симболична и репрезентативна него стварна. Права царева су била крајње ограничена.

Тако је Немачко Царство постало политички расцепкано у још већој мери него што је то било пре 1618. године. Оно се састојало из око 300 суверених и полусуверених држава и државица и око 1000 патуљастих црквених или световних сењерија. Највећи политички значај међу овим творевинама уживало је девет изборних кнежевина: Бранденбург, Саксонија, Баварска, Фалачка (Пфалц), Хановер, Мајнц, Келн, Минстер и Трир. Иза њих је ишло још 98 државних кнежевина, међу којима је 62 било световних, а 36 црквених. У насталој конфедерализацији Царства

самосталност ових кнежевина била је толика да су оне стекле право и на вођење властите спољне политике и закључивање самосталних међународних уговора. Захваљујући томе, кнежевине ће не једном прибегавати пактирању са страним силама (Француском, Шведском) против свог сопственог господара и против своје сопствене Царевине. Одлуке тих царева, које и даље бира колегија кнежева изборника, као и одлуке Сабора Царства (Рајхстага) у Регензбургу све мање обавезују чланице „Савеза".

Најважнија друштвено-економска тенденција у историји Немачке после тридесетогодишњег рата, јесте њено опште заостајање и њена рефеудализација. Опустошена земља, са становништвом смањеним за око једну трећину, Немачка је осетила велику оскудицу радне снаге у свим гранама привређивања. Феудални велепоседници почињу поново да своје, некад већ ослобођене кметове, везују за земљу. На бази тог новог феудалног односа развијаће се привредни живот Немачке све до средине XIX века. Криза, међутим, није погодила само пољопривреду већ и занатство и трговину. У том подручју ће обнова и оживљавање наићи тек крајем XVII и почетком XVIII века, када је дошло до појаве и напретка домаће радиности и мануфактуре у Чешкој, Саксонији, Шлезији, Виртембергу, Вестфалији, Тирингији и Бранденбургу. Старе градове, који ће, осим Хамбурга, упадљиво заостајати, замениће сада нови центри – градови престонице држава.

У политичком животу Немачке најважнија појава је постепено изграђивање кнежевског, уместо царског, апсолутизма, а у верском коегзистенција и толеранција међу двема највећим конфесијама – католичком и протестантском. У таквој ситуацији у немачком свету се почетком XVIII столећа издвајају два снажна државна и политичка центра: Пруска и Аустрија.

* * *

Проглашена 1701, Краљевина Пруска, настала је уједињавањем територија изборне кнежевине Бранденбург са територијама Пруске. Кнежевина Бранденбург, смештена између двеју непријатељских држава – Шведске и Пољске – прошла је у току тридесетогодишњег рата и после њега сурову ратну и политичку школу, која је њене владаре упућивала на јачање оружаних снага државе и на стално политичко и дипломатско маневрисање између супарничких земаља. Јачање оружане силе било је и врло повољно средство за увођење кнежевског апсолутизма. Јер, да би мала држава могла издржавати јаку армију, њеном владару су била потребна замашна новчана средства и извори њиховог притицања који не би зависили ни од чије воље до његове. То је био основ завођењу апсолутизма у Бранденбургу.

Подвргавши властитом располагању све државне приходе бранденбуршки кнежеви настојали су да их повећају подстицањем привредних активности. Меркантилизам, у својој тзв. камералистичкој форми, узет је за основицу економске политике и бранденбуршких кнежева и касније пруских краљева. То је подразумевало мере насељавања слабо настањених области (Померанија, Источна Пруска), подстицање мануфактурне производње, унапређивање трговине. Зато је овладавање Померанијом и ушћем реке Одре, било веома важно за бранденбуршко-пруску државу. У истом циљу Бранденбург је приступио изградњи трговачке флоте, а у раздобљу од 1695. до 1700. године прихватио је 20 000 француских хугенота, који су се склањали од прогона после укидања Нантског едикта. Способни и стручни мајстори–занатлије и мануфактуристи – искусни трговци и пословни људи, ови француски досељеници ће позитивно и подстицајно утицати на привредни развој Пруске и Бранденбурга. Они ће развити и унапредити пруску индустрију текстила, стакла, луксузних производа, као и низа производа за војне патребе.

После проглашења за краљевину, Пруска је, под владарима из династије Хоенцолерна, ишла путем сталног, мада мучног успињања и напредовања. Њеном уздизању у ранг водећег фактора немачког света много је допринео рат за шпанско наслеђе (1701–1714) у којем је Пруска, захваљујући енглеској новчаној помоћи, успела да ојача своје оружане снаге, како у бројчаном погледу, тако и у погледу организације, дисциплине, опремљености и обучености. Пруска армија је 1713. године порасла на 40 000 војника, а политика њеног даљег јачања настављена је с још већом упорношћу под краљем Фридрихом Вилхелмом I (1713–1740), када је њен бројчани састав удвостручен и достигао 81 000 војника.

Успеси постигнути крајем XVII и прве четири деценије XVIII века, довешће Пруску у другој половини тога столећа, у време владавине Фридриха II Великог (1740–1786), на ранг велике европске силе. То је период просвећеног апсолутизма у Пруској. У то време извршене су значајне административне, судске и политичке реформе, које су повољно утицале на укупан развој и напредак Пруске. Под Фридрихом II Пруска је, међутим, много и напорно ратовала: у рату за аустријско наслеђе (1740–1748), у седмогодишњем рату (1756–1763) и у рату за баварско наслеђе (1786). Уз то, учествовала је, заједно са Русијом и Аустријом, у првој деоби Пољске (1772). Из свих тих борби и великих напрезања Пруска је изашла ојачана, и територијално проширена. Њене најзначајније тековине биле су богата Шлезија, одузета Аустрији, и западна Пруска (без Гдањска и Торуња), отета Пољској. Тако је Пруска дочекала избијање Француске раволуције као једна од два најјача центра немачког света и као једно од најјачих упоришта апсолутизма и феудализма у Европи.

* * *

Аустрија се, са осталим крунским земљама Хабсбуршке династије (Корушка, Крањска, Штајерска, Угарска, Хрватска, Чешка и од 1713. Белгија) уздигла на ранг велике европске силе и водећег фактора Немачког Царства током својих вековних борби за одбрану централне Европе од турских инвазија. Након победе над Османлијама у великом бечком рату 1683–1699. године, Аустрија је веома ојачала, укључивањем у своје границе пространих територија ослобођених од Турске. У немачком свету, међутим, положај Аустрије и њене владајуће династије, био је ослабљен и није више допуштао помисао на централизацију Римско-немачког Царства.

После протеривања Турака из највећег дела Угарске, Хабсбуршки владари повели су политику централизације Аустрије. То је у раздобљу од 1703. до 1711. године, баш у време рата за шпанско наслеђе, изазвало жесток оружани отпор угарског племства (Ракоцијев покрет), али је он енергично сломљен. Ово ће довести до изградње апсолутистичког државно-политичког система у Аустрији. Дефинитивну победу тај ће систем однети за време царице Марије Терезије (1740–1780).

Владавина Марије Терезије отпочела је великим тешкоћама – ратом за аустријско наслеђе (1740–1748), до којег је дошло пошто немачки сталежи и изборни кнежеви нису хтели жени да признају право на царску круну. За цара је тада изабран Франц-Штефан Лотариншки, за кога се Марија Терезија удала 1745. године, па је царска круна, ипак, дошла у њене руке. Потомци ових владара припадаће од тада Хабсбуршко-лотариншкој династији, а Немачким Царством ће владати до његове ликвидације 1806. године.

Током XVIII века Аустрија је водила многе ратове (за шпанско наслеђе 1701–1714, против Турске 1716–1718. и 1737–1739, за аустријско наслеђе, седмогодишњи рат 1756–1763, за баварско наслеђе, опет против Турске 1787–1791), али је за све то време текао и процес њене све веће централизације, изградње апсолутистичког поретка, те реформисања унутрашњих односа у држави. Реформни рад, који је започела Марија Терезија, а наставио, с много више упорности, њен син Јосиф II, захватио је подручја привредне, административне, правосудне, војне, просветне, здравствене и религиозне делатности. Међутим, изузетна етничка, верска, политичка и друштвено-економска сложеност Аустрије, учиниће да се ове реформе неће моћи спровести у свим деловима државе и да се неће постићи унификација система, односа и прилика у њој.

И поред свих отпора у појединим деловима Царевине, спроведено је много корисних реформи. Њима су ограничена права и привилегије племства тиме што је административно-судска власт, коју је аристократија држала у својим рукама, подвргнута строгој контроли државе. Смањена су права сталешких скупштина и локалне аутономије, извршена је висока мера унификација управно-судских институција, уведен је нови порески систем, донети су Царски прописи (урбари) о регулацији односа између феудалаца и кметова, предузето је много мера на унапређивању производње, нарочито пољопривредне. Међу овим мерама најзначајније су оне на колонизовању пустих и слабо насељених области, на спровођењу меркантилистичке привредне политике, прожете и неким физиократским економским концепцијама, као што је интензивирање обраде земље, увођење нових култура и олакшавање терета сељаштву.

У реформаторском раду Јосиф II је био радикалнији од своје мајке. Он је 1781/82. године укинуо личну зависност кметова од феудалаца, издао је Патент о верској толеранцији, а предузео је низ корака ка још већој централизацији и германизацији Царства. Све ове реформе наишле су на снажан отпор феудалног сталежа, католичке цркве и локалних скупштина. Захваљујући томе многе терезијанске и јозефмистичке реформе биће после смрти Јосифа II обустављене, а неке и потпуно укинуте. Тако ће Аустрија ипак остати феудална царевина оптерећена многобројним неравномерностима и противречностима унутрашњег живота: економским, социјалним, политичким, верским, националним и културним. Када са њеног престола 1792. године сиђе и други син Марије Терезије наклоњен реформама, Леополд II, од просвећеног апсолутизма у Хабсбуршкој монархији остаће само апсолутизам.

Сличан пут развоја ка изградњи феудално-апсолутистичких система са неограниченом доминацијом владарских династија ослоњених на племство (ритере, персоналисте, спахије–јункере) војску и бирократију, имале су и многе друге земље Немачког Царства. Неке међу њима забележиле су видан економски и културни напредак (Рајнска област, Баварска, Саксонија, Пфалц, Хановер, Хесен, Виртемберг, Баден, Тирингија и друге), али је у свима био приметан напор да се, с мањим или већим преправкама, конзервирају постојеће друштвено-политичке и идеолошке основе живота и односа. Нове снаге грађанског друштва ће, међутим, најавити свој излазак на сцену а Француска револуција ће им дати снажан подстицај.

* * *

Најочевиднији наговештај нових историјских снага на немачком простору била је појава напредне, по суштини грађанске, филозофске, друштвене и политичке мисли. У области филозофије нова схватања су најпотпуније дошла до изражаја у делу једног од утемељивача немачке класичне филозофије, Имануела Канта (1724–1804), који је покушао да споји погледе енглеског емпиризма са методама француског рационали-

зма. Он је, при том, полазио од става да се објективно научно сазнање не може бавити суштинама света већ само њиховим појавама – модалитетима. Посматрањем тих појава човек стиче основна искуства, у чијим границама су сва знања. Та се знања стичу чулима, али се њима прикључују одредбе општих вредности, које су неодвојиве од искуства. Шта су те опште вредности? То су општи закони природе, који представљају скупове повезаних појава. Поставља се, међутим, питање где су ти закони, ако смо већ рекли да се они, као суштине света, не могу научно сазнати. Одговор је да су они у нама самима, нашој свести и нашем разуму. „Разум не црпи своје законе из природе, него их њој приписује.“ Зато је разум извор највишег сазнања. Тако је Кант остајући на основама филозофског идеализма, много допринео рушењу схоластичког погледа на свет, супротстављајући му рационалистичке и емпиријске принципе и методе.

У области политичких теорија у Немачкој се, током XVIII века, појавио известан број истакнутих заступника теорија природног права и друштвеног уговора. Од осталих западноевропских теоретичара овог правца, они се разликују по томе што нису одлучно стајали на антифеудалним и антиапсолутистичким позицијама. Оправдавајући идеју јаке државе, ове теорије су правдале и објашњавале и кнежевски апсолутизам у Немачкој. Захваљујући чињеници да и у њиховим учењима преовлађује рационалистички метод и „заштита савести и слободне личности“, као основних постулата природног права, њихова прогресивна улога је несумњива. Међу творцима овог теоријског правца био је, и то као један од најистакнутијих, и Готфрид Вилхелм Лајбниц (1646–1716), уз Канта најгенијалнија фигура немачке филозофске, научне и друштвене мисли до појаве Хегела. Ка принципима природног права Лајбниц је ишао заобилазним путем – преко теологије. Он је уважавао и бранио природна људска права, али је њихово порекло и извор тражио у богу. То је био дуг који је Лајбниц платио својим општим филозофским погледима (спиритуализму, прожетом рационализмом) и друштвеној, и идејној незрелости немачке средине.

Пред Француску револуцију зачеле су се, најзад, и прве модерне идеје о јединству немачког народа. Јавиле су се у облику схватања о постојању јединствене националне душе немачког народа („Voksgeist“), о којој је говорио Јохан Готфрид Хердер, и о посебном „немачком националном духу“, на који је указивао Карл Фридрих Мозер. Ова последња схватања била су у потпуној опречности са владајућим тенденцијама даљег и све потпунијег цепања немачког политичког јединства услед пораста супротности између појединих владара, у оквиру Царства, а посебно између локалних кнежева и Хабсбуршког цара.

* * *

Кад су у лето 1789. године почеле да стижу вести о револуционарним збивањима у Француској, то као да није изазвало узнемирење немачких владара. У самом почетку изгледало је да се цар Јосиф II и пруски краљ, Фридрих Вилхелм II, чак и радују невољама и слабљењу супарничке силе. Ствари ће се, бар што се тиче званичне политике немачких владара, ускоро преокренути. Силина и социјално-политички радикализам Француске револуције све ће се мање допадати овим апсолутистима и њиховим дворовима. Револуцију ће почети да осуђује и владалац умеренолибералних схватања и поштовалац Монтескијеа Леополд II, који је фебруара 1790. године, на царском престолу заменио Јосифа II.

Како догађаји у самој Француској, тако су немачке владаре, из разумљивих разлога, у још већој мери узнемиравале опасности од преношења њихових одјека и утицаја у Немачку. То је био најважнији разлог што су у Аустрији већ 1790. године напуштене неке од битних реформи Јосифа II и што је дошло до попуштања затегнутости и приближавања између владара Аустрије и Пруске. Први знак тог приближавања био је састанак Леополда II и Фридриха Вилхелма II у Рајхенбаху, јула 1790. године, и њихов договор о чувању statusa quo-а у Немачкој. Аустријски цар се том приликом обавезао да ће што пре завршити рат против Турске како би, у случају опасности, имао одрешене руке на Западу. Ту обавезу цар Леополд ће и поштовати, па ће већ 1791. године Аустрија и Турска склопити Свиштовски мир.

Све снажнији одјеци Француске револуције широм Европе допринеће даљем зближавању бечког и берлинског двора. На њихово све јасније и све одлучније опредељивање против револуције деловале су и тајне поруке Луја XVI и Марије Антоанете, а доприносило је и деловање све многобројније француске контрареволуционарне емиграције на тлу Немачке, са центром у Кобленцу. Немачке владаре на деловање против револуције подстицале су, најзад, и поруке које су добијали из Русије и Енглеске. У августу 1791. године аустријски цар и пруски краљ су се поново састали у Пилницу. На том састанку још није била донета одлука о нападу на Француску, али је заузето претеће држање и усвојена је декларација о спремности двојице владара да сложно раде на одбрани постојећег поретка. У том раду они ће употребити и неопходну силу, уколико их у томе подрже и друге државе којима се обрате. Ову декларацију одлучно су подржали и остали немачки владари, а у првом реду бискупи Келна, Мајнца и Тријера, као владари граничних држава према Француској.

Разуме се да је на усвајање овакве политике у највећој мери утицао баш развој догађаја у самој Немачкој, до којег је дошло под непосредним дејством француских примера.

Друштвена ситуација у Немачкој 1789. године није била зрела за широк пријем револуционарних идеја и иницијатива. У немачким земљама још нема многобројне, снажне и идејно-политички развијене грађанске класе која би покренула и повела револуционарни процес. Мануфактура, индустрија и велика поморска трговина у Царству још увек знатно заостају у односу на најнапредније земље тог времена (Енглеску, Француску, Низоземску). Због своје недовољне развијености, немачка буржоазија је под потпуном политичком контролом дворова, владара и војно-бирократских врхова. Део буржоазије ти дворови су придобили и неким реформама у духу просвећеног апсолутизма, па се у већини немачких држава не осећа онаква политичка напетост између ове класе и владајућих структура каква је била карактеристична за Француску.

Немачка буржоазија је, међутим, већ стекла једну велику историјску заслугу: из њених редова израсла је многобројна и јака национална интелигенција, која је била носилац рационалистичке филозофске и политичке мисли. Дуго аполитична, ова интелигенција ће бити снажно покренута и политизована налетом Француске револуције и њених инспирација. Све што је било од истинске вредности у тој бриљантној немачкој интелигенцији поздравило је, с одобравањем и радошћу, Француску револуцију. Њени песници, филозофи, музичари и други ствараоци – а међу њима и Кант, Клопшток, Хердер, Виланд, Фихте, Шилер и Гете – добро су разумели и истакли историјски значај овог великог догађаја. Сви они су истицали *Декларацију права човека и грађанина* као најузвишенији идеал тадашњег света и програм ослобођења човека.

Први, који су у Немачкој поздравили Француску револуцију били су интелектуалци, окупљени у масонским ложама или у друштву „Просвећени" (Illuminés) у Баварској. У књигама и новинама они су испољавали своје одушевљење делима револуције. Тако је Кристијан Шуберт највећи део свога листа *Chronic* (*Хроника*) посвећивао револуцији, док је хамбуршки трговац Хајнрих Зивекинг, 14. јула 1790. године, организовао прославу годишњице пада Бастиље. За ту прославу песник Клопшток саставио је оду посвећену револуцији. Две године касније Зивекинг је, са својим пријатељима, основао удружење по узору на јакобинске клубове у Француској. Наравно, градске власти Хамбурга брзо су реаговале и, прогласивши Зивекингов клуб субверзивном радњом, затвориле га.

У Кенигзбергу, већ чувени филозоф Кант, свуда је хвалио Француску револуцију, а његова дела написана после 1789. године носила су јак печат револуционарног времена. Захваљујући томе, Канта је власт рђавим оком гледала, а његови пријатељи и ученици бележени су на црне листе „јакобинаца".

Још изразитији је од Канта на страну револуције стао је филозоф из Јене – Јохан Готлиб Фихте. Он је написао и чувени *Апел кнежевима за давање слободе мисли*. Овај спис Фихте је објавио анонимно 1793, исте године кад је публиковао и књигу *Прилози намењени исправљању јавних судова о Француској револуцији*. Као што се већ по наслову може судити, Фихте је у овој књизи објашњавао читаоцима историјски значај и доприносе Француске револуције за напредак човечанства.

Симпатије према Француској револуцији испољавали су и велики немачки писци овог времена Хердер, Шилер, Гете и други. Славећи битку код Валмија, Гете је истицао да је то прва победа народа над краљевима.

По ширини и снази одјека Француске револуције, на првом месту међу немачким земљама су оне које су биле и најближе француским границама. То су територије на левој обали Рајне, на којима револуционарни утицаји нису били само међу интелектуалним круговима. Истина, и овде су идеје револуције прихватали најпре интелектуалци (професори, студенти, писци, новинари) али су оне релативно брзо хватале корена и у ширим друштвеним слојевима. У Мајнцу, на пример, у коме је Универзитет био центар револуционарне пропаганде, буржоазија је већ 1790. године почела постављати своје захтеве, а врење се осећало и међу сељаштвом. Племство је одмах предузело строге мере, али то није зауставило агитацију. Неколико присталица револуције морало је, додуше, да бежи у Француску (свештеник Шнајдер), али је већина остајала на лицу места припремајући револуционарну акцију до које ће доћи у јесен 1792. године кад се француске трупе појаве у Рајнској области.

* * *

Под којим условима је у пролеће 1792. године дошло до рата између револуционарне Француске, на једној, и Аустрије и Пруске, на другој страни, познато нам је. Знамо и ток ратовања I европске коалиције против Француске, до изласка Пруске из рата Базелским миром 1795, односно Аустрије миром у Кампоформију 1797. године. Познат нам је и настанак II коалиције, као и ток аустријско-француских борби 1799. године. Оно што је овде важно да се помене, то је да ово ратовање не само да није пресекло револуционарне утицаје у Немачкој, него је допринело њиховом ширењу.

Већ прве године рата, тј. од јесени 1792. године, немачке области на левој обали Рајне постале су поприште врло жестоких револуционарних борби и окршаја. Долазећи у Рајнску област, Французи су свуда прокламовали уништавање „старог режима", мада нису увек били доследни и у остваривању својих прокламација. Отуда су се револуционарне снаге из ових крајева и саме организовале ради остваривања револуционарних идеала и програма. У том погледу најборбенији и најактивнији били су

опет револуционарни клубови из Мајнца. Међутим, освајачке амбиције француске буржоазије и овде су ометале самосталну акцију немачких револуционара. На предлог жирондинаца, француски Конвент је одлучио, марта 1793. године, да анектира Рајнску област. Да би то било изведено под привидом воље самог народа, у Рајнској области организовани су избори за локалне, обласне скупштине. Из састава ових скупштина изабран је затим „Рајнски конвент", који је 21. марта 1793. године, минималном већином гласова донео одлуку да се лева обала Рајне припоји Француској. Међутим, баш тада је отпочела и пролећна аустријска офанзива против Француске. Аустријске трупе потисле су Французе из Рајнске области, али се сам град Мајнц дуго држао под аустријском опсадом и предао се тек 28. јула 1793. године.

У међувремену су јакобинци који су дошли на власт 2. јуна, одустали од анексије Рајнске области. Али њу је тек требало поново освајати да би се помогло тамошњим „патриотима" да организују власт. Француским трупама ће то поћи за руком тек 1794-те, али ни тада неће овладати целом левом обалом Рајне. Мајнц ће остати у рукама Аустријанаца, све до 1797. године. А и тада, миром у Кампоформију, питање Рајнске области није дефинитивно решено. Видели смо да је оно требало да се одлучи погодбом између Директоријума и Конгреса немачких кнежева у Раштату. Што се тиче Директоријума, он је био решен да изврши поновну анексију целе леве рајнске обале. Рајнски патриоти, међутим, предлагали су да се на њиховој територији оснује *Цисрајнска Република*, по угледу на Цисалпијску Републику у Италији. Овај њихов предлог подржао је и генерал ЛазарОш, али је он изненада умро, у септембру 1797, а Директоријум је онда одбацио идеју о Цисрајнској Републици.

Новембра 1797. године на Рајну је послат цивилни комесар Ридлер, чији је задатак био да припреми анексију. Он је целу Рајнску област поделио на четири департмана, организовао у њима администрацију, аналогну француској локалној управи, и прогласио је дефинитивно укидање свих феудалних права и обавеза, без икаквог откупа. Но, због нерешених спорних питања са сабором у Рашату, Рајнска област формално није могла бити анектирана Француској, мада је практично већ била део њене територије, и то део који јој је остао веран и у време контрареволуционарне офанзиве, 1799. године. Ово захваљујући, највећма, Ридлеровим мерама на ликвидацији феудализма.

* * *

Што се тиче осталих делова Немачке у њима је и после 1792. године, тј. после отпочињања ратова Аустрије и Пруске против револуционарне Француске, живело снажно осећање симпатија према револуцији, нарочито међу интелектуалним светом. Али, сада је свуда била веома пооштрена

и борба власти, и реакционарних друштвених кругова против револуционарних тенденција. Тако је у Баварској (1794) био спроведен прави бели терор против „јакобинаца", од којих су многи били осуђени као издајници. Слично је било и у другим малим државама Немачке. Либерални интелектуалци, који су некад поздрављали револуцију сада су били натерани на ћутање. Неки су побегли у Француску, неки се повукли из јавног живота (Гете и Шилер), а неки су се чак придружили контрареволуцији (Генц).

И власти у Пруској које су до 1792. године биле толерантне према либералној интелигенцији, пооштриле су после тога мере против револуционарних идеја. Међутим, Пруска ни после тога неће бити, мада у рату са Француском све до 1795, један од барјактара контрареволуције. Забављена питањима деобе Пољске, она ће се много више освртати источним него западним границама. Отуда ће она после 1795. године чувати строгу неутралност према Француској, што не значи да је постала толерантнија и према унутрашњим присталицама револуције. Нарочито нетрпељиво биће то држање после 1797. године, када је на пруски престо дошао Фридрих Вилхелм III, велики мистик и реакционар, који ће показивати све отворенију мржњу и према Француској.

* * *

У многим аустријским земљама политичка и друштвена кретања започела су још пре избијања Француске револуције, у време просвећеног апсолутизма Јосифа II. Да би сузбио опозицију племства и свештенства, Јосиф је пробудио политичку активност буржоазије и сељаштва на које се почео ослањати. Такође је помагао и писце и друге интелектуалце, који су устајали против привилегованих сталежа. Међутим, избијање револуције у Француској навело је Јосифа II, а још више Леополда II (који је дошао на престо 1790) да напусте најважније либералне реформе и да се супротставе све амбициознијим захтевима сељаштва и буржоазије. Док је сељаштво претећим држањем подупирало своје жалбе и петиције против феудалних намета, представници буржоазије (Јозеф Зонефелс, Андреас Ригел, Франц Хас и др.) тражили су устав, представничку скупштину, састављену од четири сталежа (свештенства, племства, буржоазије и сељаштва) итд.

Док је Леополд II и толерисао ове захтеве, његов син Франц II, који ће доћи на престо 1792. године најодлучније им се супротставио. Врло брзо он ће се показати као бесни контрареволуционар нарочито после открића тзв. јакобинске завере Игнаца Мартиновића.

Ова завера поникла је заправо у Угарској, у којој је за време Јосифа II створена специфична политичка ситуација. Овде су његови покушаји да умањи улогу Угарског сабора (Дијете) и да спроведе германизацију,

изазвали жесток отпор аристократије, који је имао политички и национални карактер.

После почетка Француске револуције, аустријски владари попустили су свој притисак на мађарску аристократију, али је сада дошло до осетног пораста незадовољства међу сељаштвом и ситним племством. То племство, предвођено грофом Фекетеом, издејствовало је у Дијети да се припреме *Мађарска декларација права човека и грађанина* и *Уставни акт*. Оба акта је цар Франц II забранио 1793. године пре него што их је и погледао. Најрадикалнији опозиционари царском апсолутизму прибегли су тада оснивању тајних клубова. Била су створена заправо два револуционарна друштва: Друштво реформатора и Друштво слободе и једнакости. У првом друштву окупљало се средње и ситно племство, које је тражило: укидање привилегија магната и свештенства и стварање мађарске националне републике; друго друштво, које је окупљало радикалније елементе ситног племства, грађанства и интелигенције, захтевало је ослобођење сељаштва, укидање свих привилегија племства и увођење потпуне грађанске једнакости, те успостављање уставне власти која би се делила на законодавну, извршну и судску. Душа оба ова покрета био је мађарски научник, теолог и просветитељски мислилац српског порекла Игнац (Игњат) Мартиновић. Са групом својих најборбенијих сарадника, међу којима су се нарочито истицали писац Јожеф Хајноци, као идеолог, и Иван Лацковић, као организатор, Мартиновић је успоставио везу са аустријским јакобинцима у Бечу, припремајући устанак. Завера је, међутим, у јулу 1794. откривена. Међу првим је у руке полиције пао сам Мартиновић, који је у истрази подлегао и открио целу организацију. Осамнаест аустријских и мађарских јакобинаца, међу којима и Мартиновић, Хајноци и Лацковић, осуђено је на смрт, и погубљено.

У аустријским земљама било је и других знакова одјека Француске револуције. Неки утицаји револуционарних збивања могли су се уочити већ на српском народно-црквеном сабору у Темишвару 1790-те, а у време Мартиновићеве завере 1794. године. У Загребу се појавила тзв. *Хрватска револуционарна песма*, која је сведочила о одјецима Француске револуције међу Хрватима.

После пропасти јакобинске завере прогони револуционарних идеја и њихових носилаца у Хабсбуршкој монархији постали су веома жестоки. Погодили су и бивше присталице просвећеног апсолутизма. На захтев цара Франца II Сабор Царства у Регензбургу донео је одлуку о забрани политичких удружења, студентских и других организација у свим земљама Немачко-римског Царства. Полицијски притисак и терор зацарили су свуда. Кантова дела, као и дела других напредних писаца и мислилаца, доспела су на индекс забрањене литературе. Аустрија је постала најогорченији противник револуционарне Француске.

Италија

Почевши од краја XV века Италија је све до средине XVIII (тачније, до 1748) била изложена готово непрестаним ратним потресима и невољама, било да је реч о насртајима страних освајача (Француза, Шпанаца, Немаца), било да су у питању унутрашњи обрачуни италијанских држава и господара. Последња серија ратова која је погодила Италију у првој половини XVIII века, били су ратови за шпанско наслеђе (1701–1713), тзв. Алберокијев рат (1717–1721), рат за пољско наслеђе (1733–1735), те рат за аустријско наслеђе (1740–1748). У свим тим ратовима, Италија је била изложена пустошењима страних војски, које су се бориле за интересе својих држава и владара. Питања саме Италије, која су се током и на завршетку ових ратова постављала, била су једино у томе који и чији принц ће се довести на престо неке од њених државица, или какве ће се исправке учинити на границама једне или друге од тих државица. А и то је увек рађено без питања самих Италијана.

Поменута серија ратова, из прве половине XVIII века, завршена је миром у Ахену 1748. године којим је створена територијално-политичка карта, с којом ће Апенинско полуострво дочекати и почетак Француске револуције. Тако ће Италија, у XVIII веку, ући у раздобље готово полувековног мира (до 1796), које је за њу већ столећима било незамисливо.

Италија је и у ово време била само „географски појам“, како ће се о њој после Бечког конгреса изразити аустријски канцелар Метерних. Она је била скуп самосталних или полунезависних држава, односно од других сила зависних територија, које је повезивала заједничка историјска и културна традиција и заједнички језик, у којима је, међутим, било и много локалних разлика и веријетета, које ће тек италијански национални препород у XIX веку превазићи или ублажити. Као делови неких италијанских држава под појам Италије у XVIII веку подводе се и острва Сицилија, Сардинија, Корзика (до 1768) и Елба, а са Италијом су у вези и алпске области Савоја и долина Аосте, Азурна обала са Ницом, венецијански поседи Истра, Далмација, Бока Которска и Јонска острва, те острво Малта.

После Ахенског мира, на тлу Италије постојало је 15 држава и државица. То су Папска (Црквена) Држава, две краљевине (Напуљска и Сардинска), четири републике (Венеција, Ђенова, Лука и Сан Марино), пет војводстава (Милано и Мантова, под управом Аустрије, Велико Војводство Тоскана, Парма и Модена, под њеним директним утицајем), две кнежевине (Маса-Карара и Пјомбино), те острво Малта под управом духовно-ритерског реда Св. Јована Јерусалимског. У овим државама сусреће се доста разлика у систему политичке организације и режиму власти, али још више у економској развијености и друштвеним односима.

Папску Државу у централној Италији сачињавале су области Лацијум, Умбрија, Марке, три „легата": Ромања, Болоња, Ферара, те градови Анкона, Беневент и Понтекорво. Центар државе био је у Риму. По социјално-економској развијености и културном нивоу ове су области врло неуједначене. Долина доњег тока Поа, Болоња, Ферара и Анкона, лепо су развијене и култивисане области; остале су сиромашне и заостале, ако се изузме сам Рим. У политичком погледу папска област је теократска држава, у којој поглавар католичке цркве има апсолутистичку власт. Све политичке функције су у рукама свештенства. На папској столици, у другој половини XVIII века, су Клемент XIII (1758–1768), Клемент XIV (1769–1774) и Пије VI (1775–1799).

Напуљска Краљевина, на југу Италије, укључивала је у свој састав и острво Сицилију. Њом од 1735. влада Карло Бурбонски (Дон Карлос), који носи титулу „краља обеју Сицилија", како ће се после 1815. називати и цела ова држава. Под његовом управом је и острво Елба. И у Напуљској Краљевини постоје велике разлике, у погледу нивоа развијености појединих области. Својом плодношћу истичу се: Кампанија, област Палерма на Сицилији („conqua d'Oro") или поља Катаније; Калабрија, Базиликати и Пује су веома сиромашне и заостале области. Архаични и потпуно очувани феудални систем онемогућава привредни развој Напуљске Краљевине. Њени краљеви Карло Бурбонски (1735–1759) и његов син Фердинанд IV (од 1759) владају апсолутистички, али се труде да оставе и траг своје просвећености.

Краљевина Сардинија састоји се од четири територије на западу и северозападу Италије: острва Сардиније, области Пијемонта (Торино), Савоје и Грофовије Ница. Овом државом владају краљеви из Савојске династије, Карло-Емануело III (1730–1773) и Виторио-Амадео II (1773–1796), чији је апсолутистички режим копија апсолутизма француских краљева. Најразвијенији део државе је Пијемонт а најзаосталији Сардинија. Као Сардинија сиромашна је, и са очуваним феудалним системом Савоја, у којој становништво говори француски, док је грофовија Ница, с мешовитим француским и италијанским становништвом, такође сиромашна.

На североистоку Италије налази се *Република Венеција,* још увек најугледнија међу републикама, али сама у пуној декаденцији. Њена, некада моћна, трговина је од XVI века најпре у стагнацији, а затим и у опадању, тако да је у XVIII веку Венеција, такође, претежно аграрна земља. Сам град Венеција, на својим живописним лагунама и даље је јак трговачки и занатлијски центар, али привредну превагу над њим стичу аграрни поседи Републике око Бреше, Кремоне и Бергама, затим у долини доње Адиђе и на пољима у долини Поа, око Вероне и Виђенце, те у Фриулији, Истри, Далмацији, Боки Которској и на Јонским острвима Крфу, Кефалонији, Зантеу (Закинтосу) и другим. Државна организација Венеције још увек је она, која је изграђена у средњем веку, преко које стара и моћна трговачко-земљишна аристократија обезбеђује своју пуну превласт и контролу у држави.

Ђеновска република налази се на Лигурској обали, а њој је, до 1768, кад је предата Француској, припадало и острво Корзика. Као и у Венецији, Ђенова је аристократска република, којом влада племство уписано у „Златну књигу". Врх те аристократије („Узвишени" – мањифичи), окупљен је својим финансијским пословима око једне од најстаријих европских банака – Банке Сен-Ђорђо (основана 1407), која, у ствари, влада Републиком. И Ђенова је, попут Венеције, на силазној путањи своје привредне и политичке снаге, мада је њено опадање спорије и мање видљиво.

Малене републике Лука и Сан Марино су остаци средњовековне политичке расцепканости Италије без икаквог стварног значаја. Лука се налази у области Тоскана (Централна Италија), а Сан Марино на једном апенинском брегу, више Риминија.

Као господарица *војводстава Милано и Мантова* Аустрија је од 1748. године држала у својим рукама највећи део Ломбардијске низије, а то значи и најплодније и најбогатије области Италије. Сам Милано био је најзначајнији занатлијски центар земље. Иако су поштовали локалну самоуправу ових војводстава, Марија Терезија и Јосиф II, су је веома ограничили, спроводећи политику централизације државе.

Војводства *Парма*, *Модена* и *Тоскана*, смештена између Ломбардије, Ђенове, Пијемонта и Папске Државе, била су такође под директним утицајем, па и контролом Аустрије. То се нарочито односи на најбогатије и најразвијеније Велико Војводство Тоскану, које је уједињавало три некадашње италијанске републике, Фиренцу, Пизу и Сијену. После смрти последњег Медичија, Тоскана је променила неколико господара (војводу Франца Лотариншког, бившег пољског краља Станислава Лешћинског и друге) да би 1765. године доспела у руке младог и либералног надвојводе Петера Леополда Хабсбуршко-Лотариншког, другог сина Марије Терезије, који ће у Фиренци остати до свог доласка на аустријски престо 1790-те, под именом Леополд II. Велики војвода тада ће постати његов млађи син, Фердинанд III. Једна од најнапреднијих италијанских земаља, Тоскана је свој привредни просперитет заснивала на пољопривреди, занатима и трговини, нарочито поморској, која је ишла преко слободне луке на Тиренском мору – Ливорна.

Парма и Модена биле су од мањег значаја, који се углавном заснивао на њиховом транзитном положају на важним комуникацијама између Ломбардије, Папске области и Тоскане. Пармом су владале војводе из династије Бурбона, а Моденом војводе од Есте. Кнежевина Маса-Карара била је најпознатија по свом чувеном мермеру за градњу палата и споменика.

Што се тиче Малте, она најмање подсећа на италијанску земљу. Њено становништво је мешовито, углавном италијанско-арапско, језик му, такође, није јединствен, а њоме владају витезови јовановци (поглавито Французи) на челу са Емануелом де Роаном (1775–1797).

* * *

Као и у читавој Европи, становништво је и у Италији током XVIII века, а нарочито у његовој другој половини, у снажном порасту. Од 1700. до 1788. године повећано је са 11 на 18 милиона, или за 63%. На то је несумњиво утицало сређивање прилика после 1748. године сузбијање бандитизма, успешнија борба против маларије, и слично, али и овде демографска експлозија остаје још увек недовољно објашњен феномен. Зна се, поред осталог, толико да се број рађања у Италији повећавао, да је смртност деце незнатно опадала, али и даље била висока (27 на 1 000), а да је смртност одраслих особа брже смањивана, и да се људски век продужавао. Од последица прираштаја становништва највидљивије су биле: преовлађивање младих (40% становника је млађе од 20 година), пораст броја сиромашних људи и заоштравање проблема прехране народа. Прираст становништва утиче и на неке традиционалне особености живота у Италији. Релативно је велики број градског живља. У Италији преко 20% становника живи у градовима, а број градова, и њихова насељеност, су велики. Највећи град је Напуљ, са 409 000 становника (1791), и по томе је он трећи град Европе (иза Лондона и Париза), а велики су градови и Рим са 163 000 житеља, Венеција са 149 000 (једино у њој број житеља опада и 1797. године ће износити само 137 000), Милано са 131 000 и Парма са 100 000. Постоји и већи број градова са становништвом између 20 000 и 100 000. На тај начин, Италија је „најурбанизованија“ земља Европе. То, наравно, не значи да у њој пољопривреда није доминантна грана привређивања. У Италији се, као и у Француској, пољопривредом бави око 85% становништва, само што део тог становништва живи и по градовима.

Социјално-економска структура Италије је, дакле, аграрна, али је површина под културама у њој ограничена: услед планинског тла, неповољног састава земљишта, слабе агротехнике и слично. Потреба за земљом је, услед прираштаја становништва, све израженија.

Систем власништва над земљом, организација пољопривредне производње и привредна структура у целини, су по областима врло различити. Општа карактеристика друштвених структура читаве Италије, јесте огроман број аграрне сиротиње. Близу 80% италијанских сељака не поседује земљу, него на њој ради као кмет, као најамни радник, као наполичар, или закупац друге врсте (фармер). У Ломбардији и другим областима северне Италије нестао је класични тип феудализма са зависним кметовима и феудалним монополима, али се потпуно очувао племићки велепосед (фидеикомис), који се обрађује помоћу бивших кметова као закупаца, помоћу фармера и, најзад, уз употребу најамних радника. Земља је највећим делом у рукама световне аристократије и цркве. Сличан систем је у Тоскани, и неким деловима средње Италије, док у Папској Држави и Напуљској Краљевини, апсолутно доминира велепосед (латифундије) класичног феудалног типа. Обрада земље је ту екстензивна, а продуктивност ниска. Поред феудалних облика ренте ту су се очували и готово све друге привилегије и монополи племства: на млинове, на фуруне, на пресе за грожђе, на солане и руднике, на лов и риболов, на друмове и водотокове. Нарочито су велике привилегије свештенства, јер црква држи три петине земље на југу Италије.

Занатство, мануфактура и трговина у Италији су током XVIII века у застоју, па и у кризи. Криза погађа производњу свилених тканина, а још у већој мери вунарство, нарочито у Тоскани, у којој је Фиренца, током средњег века, доживела европску славу (чомпи). Застој је и у производњи луксузних предмета, коју на европским тржиштима потискују Французи.

Истина, од 60-их година јављају се на неколико места у Италији и знатније текстилне и друге мануфактуре: мануфактура вуне Феликса Клеричија у Ломбардији (1763) са око 300 радника; мануфактура тканина и прекривача у Венецији, коју је са око 1 000 радника исте године основао Исак Ђентили; слична мануфактура завеса у Виђенци (Николаса Трона). Развиле су се и неке раније основане предионице, и ткачнице памука, као што су оне браће Линусио у Удинама (2 000 радника) или браће Ро у Ломбардији. Ту су и неке ломбардијске свиларе, а шири се и домаћа радиност. У целини то ипак не мења укупну привредну слику Италије. Све је слабији и удео спољне, прекоморске трговине у привреди Италије. Потиснута од Турака са Леванта, Венеција трпи у XVIII веку све тежу конкуренцију Француске, а касније и Велике Британије. У то време се и на Јадрану уздиже један опасан конкурент Венецији – аустријска лука Трст. Ђенова се на Леванту још добро држи, стижући својим бродовима и својим трговачким контоарима и у Црно море. Добро послује и Ливорно. У целини, спољна трговина Италије губи на значају. Унутрашњој, међутим, смета силна политичка расцепканост земље, и то не само на 15 држава већ и на друге феудалне поседе. О томе ништа боље не говори од чињенице да је само у Напуљској Краљевини било 122 царинарнице и још 145 места за наплату трговинске таксе. Нарочито је била отежана трговина житарицама.

Резултат свега је озбиљна економска и социјална криза кроз коју у другој половини XVIII века пролази Италија, а која се видљиво испољава

у скоковима цена, недостатку прехрамбених артикала и других роба, декаденцији трговине и индустрије, те заоштрености политичких односа. Италија се и сама приближавала револуционарној ситуацији.

* * *

Припрема духова за револуцију у Италији извођена је и на плану идеја. Током XVIII века и овде се стварала грађанска друштвена, економска и политичка мисао, чије ће идеје ући у основе и италијанског ризорђимента у XIX веку. Те идеје нису у веку просвећености биле широке и начелне, као ранијих векова, кад су се положајем и будућношћу једне уједињене Италије бавили велики умови попут Дантеа, Макијавелија или Гвичардинија. Идеје мислилаца и теоретичара XVIII столећа биле су инспирисане постојећом економском и друштвеном кризом и усмеренека тражењу практичних мера и путева за њено превазилажење. Међу тим решењима јавља се и уједињење Италије. Ово решење ће наићи на снажни отпор постојећих политичких структура, док ће неке друге – нарочито економске – мере, које ће предлагати идеолози, због своје практичности, од појединих владара, просвећених апсолутиста, бити чак добро примане, па ту и тамо и примењиване.

У Италији XVIII века, понајвише се развила економска мисао. Она је била под јаким утицајем енглеских и француских политичко-економских школа и теоретичара али је носила велику меру оригиналности, која је проистицала из специфичне привредне ситуације Апенинског полуострва.

Први међу италијанским економским теоретичарима XVIII века био је Салустио Балдини из Тоскане, који се првенствено бавио питањем повећања дохотка од привредне делатности, па је као најважнију меру предлагао укидање унутрашњих царина и проглашавање слободе трговине у целој Италији, што је већ најављивало и идеју уједињења.

Идеје о капиталистичкој организацији земљишног велепоседа и увођењу савремених начина његове обраде, слично Тиргоу у Француској, али пре њега, износио је у Италији Помпео Нери из Ломбардије, и то у време када је у Напуљу 50-их година „филозоф“ Ђеновези оснивао читаву школу палитичке економије. Суштину својих погледа Ђеновези је изнео у књизи *Поуке о трговини и привреди* (1762), у којој се залагао за слободну трговину житарицама, и за слободан промет новца с наплаћивањем камата. Његов ученик, најистакнутији ломбардијски економиста Пијетро Вери био је инспиратор целе једне групе политичких мислилаца из Милана, познате под именом „Кафе“, по наслову листа који су издавали од 1764. до 1766. године. Најважније Веријево дело *Размишљања о политичкој економији* (1771) приказује свог аутора као либералног грађанског економисту и политичког теоретичара. Он се залаже за пуну слободу привредне активности, за укидање феудалног поседа (фидеикомиса) и неограничен промет земљишта, за ликвидацију еснафа, за отварање граница између италијанских држава и уклањање препрека трговачком промету. Пет година пре Адама Смита, Пијетро Вери је изнео низ идеја које су ушле у основе економског либерализма.

Сличне Веријевим биле су мисли Венецијанца Атнонија Зенона и Фирентинца Франческа Марије Ђанија, а идејама о слободи трговине, нарочито житарицама, укидањем еснафских ограничења и феудалног велепоседа бавили су се и неки други италијански економисти: Франческо Менготи, Матео Бифи Толомеи, Алдобрандо Паолини. Они су се бавили и другим практичним питањима унапређивања пољопривредне производње, будући да је то био најважнији економски и друштвени проблем тадашње Италије. Неке од њихових идеја (ширење обрадивих површина, реформисање пореза, слободнији промет житарица) налазиле су примену у Ломбардији и Тоскани, где су владари, просвећени апсолутисти, показивали спремност да се користе бар оним резултатима напредне мисли који нису задирали у саме основе друштвеног и политичког система.

Нису биле без значаја ни социјалне, политичке и правне идеје италијанских грађанских теоретичара XVIII века. Чезаре Бекарија је у свом чувеном раду *Разматрање о преступима и казнама* (1764), написаним под утицајем француских просветитеља, бранио идеју о једнакости свих грађана пред законом. Он се, уз то залагао и за укидање тортуре и смртне казне, за одмеравање казне према тежини кривичног дела, а поставио је и питање легитимности права на својину. Неке од Бекаријиних идеја биле су прихваћене и примењиване, у Ломбардији и Тоскани.

Либерализмом и реформаторским инцијативама у прилог ограничавања, појeдностављивања и смањивања државне администрације у Ломбардији се истицала поменута група „Кафе“, а као антиклерикалци и заступници рационалистичког духа значајну улогу играли су јансенисти, који су се супротстављали папском ауторитету и жестоко нападали језуите и инквизицију. Њихов најважнији теоретичар био је Ђузепе Цола. Најзад, међу политичким идејама биле су и оне о уједињењу Италије. Најјасније су исповедане из круга „Кафе“. Његов припадник Карли је 1766. године писао: „Италијан у Италији није већи странац него Француз у Француској... Будимо сви поново Италијани, да не бисмо престали да будемо људи“. А песник Алфијери је томе 1785. године додао: „Италија, подељена између многобројних кнежева, свих врло слабих, не може, свакако, још дуго остати неуједињена...“ Она ће се најпре ујединити „под само два владара, који ће се, затим, браком или освајањем спојити у једно“. Национална свест Италијана била је рођена.

* * *

Почетак револуције у Француској изазвао је велико интересовање, па и узбуђење, у Италији. Власти су у свим државама одмах предузеле мере да се спречи ширење револуционарних утицаја по Италији. Заведена је строга контрола граница, веома је пооштрена цензура, све публикације, књиге и новине из Француске забрањиване су. То, наравно, није могло пресећи све путеве идејама и информацијама. Оне су стизале са путницима, трговцима, преко писама и на друге начине, а доносила их је чак и француска контрареволуционарна емиграција која је од првог дана стизала у Италију. Својом бесном агитацијом, писаном и усменом, против револуције она је, и несвесно, ширила вести о револуцији, којима су се многи напредни Италијани радовали.

Никакве мере власти, ни оне најригорозније, спровођене од 1792. до 1793. године кад су се и италијанске државице (Сардинска и Напуљска Краљевина) нашле у рату против Француске, нису могле зауставити и пресећи револуционарна врења у самој Италији. Још 1790. Тамбурини је писао из Милана: „Нема ниједног места које није потресено. Примером Француске мозгови готово свих личности су распаљени. Овде смо још увек мирни. Али, незадовољство нараста..." Најборбенији и најнестрпљивији револуционари почели су врло рано да напуштају Италију и да одлазе у Француску. Буонароти из Пизе је то учинио већ 1789-те, прешавши на Корзику а Ранца из Верчелија ће то учинити 1791. године, склањајући се пред опасношћу од хапшења. За њима ће кренути стотине других, од којих ће, поред ове двојице, многи имати врло истакнуте положаје и улоге у самој Француској. Они ће, уз то, чинити језгро оних снага уз чију ће помоћ Француска, после 1796. године, одити своју политику у Италији.

У самој Италији присталице и пријатељи револуције су се такорећи од првих дана окупљали по кафанама, апотекама и аристократским или грађанским салонима у којима су размењивали информације, дискутовали, претресали и величали *Декларацију права човека и грађанина* и друга програмска акта револуције. Инспирисани њиховим идејама, вршили су пропаганду која им је у ондашњим неповољним приликама била могућа. Тако је Феличе Моранди, из Ђенове, основао прави револуционарни клуб у својој апотеци. Грофице Дариа дела Рока из Плезанце и Силвија Кортона Верца из Вероне држале су у својим салонима праве револуционарне дискусионе трибине. Слично је чинио и доктор Агостино Соленги из Павије, који ће због тога 1796-те допасти тамнице.

Опаснија од ових салонских агитација су врења међу сељаштвом и омладином. Сељачки немири отпочели су, најпре, у северним крајевима Италије уз француску границу, а најбурније су избили 1792. године, у Савоји, коју ће Французи, баш уз помоћ побуњеног народа, и запосести крајем те године. Из Савоје раширили су се и по другим деловима Сардинске Краљевине, а јавили су се и у крајевима много даљим од француске границе: око Болоње и Падове, у Абрицима. Сељаци су тражили земљу и смањење дажбина, али су извикивали и политичке пароле, попут оне најчешће: „Живела Француска! Живео Париз!"

Због ових догађаја власти свуда појачавају прогоне, а уз помоћ француских емиграната, клерикалаца и других реакционара иду и на распаљивање антифранцуске мржње. Као жртва те мржње, у уличном атентату, јануара 1793. године гине и француски дипломата у Риму Иго де Басвил. Италијански монархисти прослављају овај атентат. Све то, међутим, не зауставља револуционарни покрет. У Торину, крајем 1792. године, настају три илегална револуционарна клуба, који се почетком 1794. године обједињују, припремајући се за револуционарну акцију. Полиција им улази у траг, хапси њихове чланове, од којих тројица бивају осуђена на смрт и стрељани. Већина бежи из затвора, и спашава се у Француској. И у Напуљу је први револуционарни („јакобински") клуб основан 1792. године. Основао га је Ињацио Чаја. Још неколико клубова, који иза тога настају, обједињују се у јединствену организацију под вођством Карла Лауберга и Анибала Ђордана. Међутим, у тој организацији није постигнуто пуно идејно јединство, па се она почетком 1794. године распала на два дела: екстремно левичарски клуб „Лиомо" („Libertà o morte") и умеренији „Реомо" („Republica o morte"). Клуб „Лиомо" ускоро после тога је проценио да је, услед наполитанских неуспеха у рату против Француске, прилика за устанак у Напуљу погодна. Процена је била погрешна. Полиција и војска лако су изашле накрај с побуњеницима, педесет шесторо их је похапшено, а тројица су стрељана. Преостали наполитански јакобинци образовали су нови илегални клуб, али је полиција и овај разбила већ у фебруару 1795. године. Већина његових чланова избегла је у Француску. У исто време откривена је и једна револуционарна завера на Сицилији. И тамо је било смртних пресуда и стрељања. Најзад, те 1795-те, револуционарну заверу студената против папске власти организовао је у Болоњи Луиђи Цамбони. Пре него што је успела ишта да предузме, завера је била откривена, а Цамбони и његов најближи сарадник Роландис осуђени су на смрт и стрељани, априла 1796. године, само неколико недеља пре уласка француских трупа у Болоњу.

Тако је Италија, потресана снажним револуционарним расположењима, дочекала продор француске армије под командом Наполеона Бонапарте на Апенинско полуострво и почетак нових великих поремећаја.

* * *

Са армијом од 40 000 људи млади француски генерал, Бонапарта, је 12. априла 1796-те упао на територију Сардинске Краљевине, у којој су биле распоређене две непријатељске армије (аустријска и пијемонтешка) укупне снаге од 75 000 војника. За само 14 дана Бонапарта је добио три битке заредом (Милезимо, Чева и Дого), и избацио Сардинију из борбе. Сардинска влада је молила за прекид ватре, па је Бонапарта, на своју руку и без сагласности Директоријума, 28. априла потписао примирје у Кераску. Његове трупе пуштене су у четири пијемонтешка утврђења, сви су им путеви отворени за транзит трупа, а Сардинска Краљевина обавезала се да ће изаћи из Прве коалиције. С друге стране, Бонапарта је препустио судбини пијемонтешке револуционаре („патриоте"), који су одмах по уласку француских трупа у Италију кренули у акцију, подигли устанак у области Асти, а у Алби прогласили републику (Ранца). Устанак је одмах малаксао и већина његових покретача била је похапшена.

После победе над Пијемонтежанима, Бонапарта се устремио на Аустријанце, који су се убрзано повлачили из западне Ломбардије. У Милану је 12. маја избио народни устанак против Аустријанаца и кад су Французи тамо стигли 16. маја, град је већ био од њих очишћен. Бонапарта је власт у Милану и освојеним деловима Ломбардије поверио умереним „патриотама", али је одмах на становништво навалио тешке војне реквизиције, тако да је већ 23. маја у Бенаску и Павији дошло до побуна становништва против Француза. Французи су побуну сломили после три дана, а онда су Бонапарта и комесар његове армије Саличети одлучили да целу област подвргну управи Војног савета.

Продор Француза у Ломбардију навео је све италијанске државице да потраже мир и излазак из Прве коалиције. Најпре је то учинила Парма, затим Модена и на крају Напуљ. Бонапарта и Саличети су свима наметнули одређене војне и материјалне обавезе у новцу, прехрамбеним производима (житу) и – уметничким предметима (Парма 20 слика, Модена 20). Од италијанских земаља у рату против Француске остала је још Папска Држава. Да би је притегнуо, Бонапарта је, по налогу Директоријума, током јуна окупирао Легате, Болоњу, Ферару и Равену. То је помогло: 24. јуна Папа је прихватио тешке услове примирја – 21 милион ливри, 100 уметничких предмета, 500 старих рукописа и предаја луке Анкона Французима. Тако је Бонапарта за само три месеца ставио под своју контролу највећи део северне и средње Италије. Изван те контроле остале су Ђенова, Тоскана (која је са Француском закључила повољан мир још у фебруару 1795), Венеција и делови Ломбардије које су још контролисали Аустријанци.

Концентрисани у тврђави Мантова, Аустријанци су се, још од маја, спремали за контраофанзиву, у коју су кренули 2. августа 1796-те, под командом генерала Вурмсера и Алвинција. Били су, међутим, тучени неколико пута узастопно: августа код Лоната и Кастиљона, септембра код Мантове, октобра код Арколе, а јануара 1797. код Риволија. После свега, 2. фебруара капитулирала је и сама тврђава Мантова. Бонапарта је постао господар целе долине Поа.

Већ у јесен 1796-те, пред Французе се поставило питање шта да се ради са освојеним италијанским областима. Италијански патриоти тражили су да им се одобри образовање Ломбардијске Републике. Бонапарта је био спреман да им изађе у сусрет, али се Директоријум томе енергично успротивио: њему су Ломбардија и Милано били потребни као средство размене са Аустријанцима за леву обалу Рајне. У политици Директоријума није више било ни трага од револуционарног начела о праву народа на самоопредељење. Бонапарта је тада, у октобру 1796-те, одлучио да допусти „патриотима" из италијанских области јужно од Поа (Болоња, Ферара, Рeђо д'Емилија и Модена) да формирају тзв. Циспаданску Републику. На конгресу представника ових области, у Болоњи, таква одлука је донета, а ускоро затим су усвојене и институције ове републике и прихваћена триколора (зелено, бело, црвено) за њену заставу. Власт у њој имали су богати грађани, либерални племићи и интелектуалци, ослоњени на Французе.

Кад се после победа над Аустријанцима осетио довољно снажан и самопоуздан, Бонапарта је, почетком 1797, одлучио да у Италији поведе самосталну политику, не осврћући се много на поруке из Париза. Захваљујући томе, он је, упркос енергичним заповестима Директоријума, ушао у преговоре с Аустријом и с њом, у име Француске, 18. априла 1797. године закључио прелиминарни мир у Леобену. Уговор у Леобену био је од великог значаја за судбину Италије. Он је признавао не само француска освајања у Ломбардији већ и ликвидацију Модене. Исто тако, Бонапарта и Аустријанци су се тајно договорили и како да поделе територију Венецијанске Републике, која у рату уопште није ни учествовала: Французи ће узети њене поседе у Италији и Јонска острва, а Аустријанцима ће припасти сам град Венеција и његови поседи на Балкану, од Истре до Боке Которске. Директоријум је био љут на Бонапарту због његове дрскости, али будући да је Уговор из Леобена Французима стављао у изглед и територије на левој обали Рајне, прешао је преко свега.

После Леобена прво питање било је како извршити тачке уговора о Венецији. Бонапарта је узео на себе нечасну улогу егзекутора ове, хиљадугодишње републике. Користећи један напад групе побуњених сељака из околине Вероне, на француске војнике, Бонапарта је кренуо на Венецију већ 29. априла. Истовремено, у самој Венецији дошло је до побуне „патриота". Венецијански патрицијат покушао је да спасе државу поткупљивањем чланова Директоријума. Један њихов поузданик понудио је

Барасу замашну суму од 600 000 лира. Овај је мито примио, а онда је пустио Банапарту да ради шта хоће. Тако је он напао Венецију 12. маја. Дужд Манин се одмах одлучно да капитулира: 15. маја француске трупе ушле су у град светог Марка, где их је поздравила нова градска управа састављена од 60 „патриота". Она, међутим, неће бити дугог века: извршавајући одредбе Уговора у Леобену, Французи су током јуна предали Аустријанцима и Венецију и њене балканске поседе, док су сами запосели Јонска острва. Венецијанске поседе у самој Италији (Бергамо, Бреша), заузели су још претходне јесени.

У време ликвидирања Венеције, Бонапарта је одлучио да и остале делове северне Италије преуреди по својој замисли, а противно вољи Директоријума. Почетком маја 1797. године донео је одлуку да се од северноиталијанских области одузетих Аустрији и Венецији образује Цисалпијска Република, са центром у Милану. Одмах је израђен и Устав ове републике, који је био сличан француском Уставу из године III (1795). У јулу Цисалпијској Републици прикључене су најпре Модена и Маса-Карара, а затим и цела Циспаданска Република. Тако се цела северна Италија, осим њених најзападнијих и најисточнијих делова (Пијемонта, Ђенове, Тоскане и Венеције), први пут нашла у саставу једне државе и под контролом Француза. Била је то још једна „република сестра" „Велике нације".

Очекујући да Французи нападну и на територију Ђеновљанске Републике, њени „патриоти" су већ 22. маја тамо изазвали побуну и покушали да узму власт. Били су, међутим, поражени: четрдесет четворица побуњеника, међу којима и два Француза, била су убијена. Бонапарта је хитро реаговао: 6. јуна упутио је Ђенови ултиматум, тражећи да се у њој уведе „демократски" режим. Ова је то прихватила, и претворила се у нову „републику сестру", али је бар сачувала интегритет и полусамосталност.

Кад се прва фаза борбе око Италије завршила и кад је ново стање озваничено и међународним споразумом (мир у Кампоформију, 18. октобра 1797) италијански „патриоти" били су само упола задовољни. Стари режими су ликвидирани али уједињење земље није спроведено како су се они надали и како су од Француза тражили. Уз то и материјална исцрпљивања од стране француске војске била су значајна, па је новим стањем, већ од почетка било мало задовољних.

Идеје и захтеви за уједињење Италије постајали су, међутим, све чешћи и гласнији. У пробуђеном, и све динамичнијем, политичком животу оне су добијале све запаженије место. О њима се говорило по клубовима „патриота", по јединицама „ломбардијске легије" – револуционарне војне организације, писало се по новинама и књигама. Тако је Микаеле Аурора већ 1796. писао да је први задатак италијанских патриота да изради италијански устав, око којег би се окупио цео италијански народ решен да створи јединствену и независну државу. Исте идеје заступао је и свештеник „анархист" Мелкиор Ђоја, као и наполитански „патриота" Матео Галди, који је први лансирао паролу: „Republlica Italia fara da se" (Република Италија створиће се сама). Све је било узалуд: снаге надахнуте идејама јединства у самој Италији су још биле слабе, а француски Директоријум им је био одлучно противан. То је стварало незадовољство код италијанских „патриота", које је после деобе Венеције прерасло у огорчење, али их није поптуно обесхрабрило.

* * *

Стварање Цисалпијске Републике није било крај ни француских амбиција, ни планова „патриота" у Италији. Све је то довело до нових поремећаја на Апенинима. Последњих дана децембра 1797. године су немири „патриота" у Риму, у којима је погинуо и француски генерал Дифо, који се тамо налазио. У договору са Бонапартом, Директоријум је 11. јануара 1798. године издао наредбу генералу Бертијеу, команданту француских снага у Италији, да марншира на Рим. Полазећи из Анконе, француске трупе су се 5. фебруара приближавале вечном граду, али им се ту енергично супротставила маса сељака, покренута од свештеника и племића. Бертије је морао најпре у крви да скрши овај сељачки отпор, па тек онда да, 10. фебруара, уђе у Рим. Папи је одмах наметнута обавеза да исплати 6 милиона лира и да француској армији обезбеди 3 000 коња.

Дискретно вођени и подстицани од француских агената, на челу са бившим председником Јакобинског клуба Басалом, римски „патриоти" су припремили државни удар. Они су 15. фебруара на Форуму организовали масовну антипапску демонстрацију, на којој су прогласили укидање папине световне власти и увођење републике; образовали су и њену привремену владу од седам конзула. Та влада је одмах позвала француске трупе у помоћ. Већ сутрадан папа је напустио Рим и склонио се у Сијену. Тако је настала још једна „република сестра" у Италији. У Риму је, међутим, настала анархија, коју су подједнако стварали француски војници, незадовољни својим снабдевањем и платама, као и римска сиротиња. Дошло је до многих пљачки, насиља и разарања. Генерал Гувион Сен-Сир кога је Директоријум именовао за команданта француских трупа у Риму, имао је много мука док је смирио ситуацију и завео ред. После тога и у Риму је проглашен Устав израђен по узору на владајући француски Устав, из године III.

Тек што се ситуација у Риму примирала, стигао је у августу 1798. године глас о Бонапартином поразу код Абукира. То је јако охрабрило дотле депримираног напуљског краља. Он је решио да се поново придружи Енглезима и да нападне француске трупе у Римској Републици. Генерал Макдоналд, који је у међувремену заменио Сен-Сира, спремно

је дочекао напуљски напад. Пошто је трупама напуљског краља, под командом аустријског генерала Мака допустио да привремено уђу у Рим (27. новембра), он их је 13. децембра снажно напао, разбио и сам умарширао на територију Краљевине. Напад Француза био је тако силовит да је краљевска породица, већ 23. децембра, морала да напусти Напуљ и да се пребаци на Сицилију, где се ставила под заштиту енглеске флоте. После неколико дана капитулирале су и трупе генерала Мака. Пре него што су Французи стигли до Напуља, њиме су овладали тамошњи „патриоти", који су онда упутили и формални позива Шампионеу да запоседне град. После тога Напуљ је доживео судбину многих других италијанских градова: изложен је пљачки и многим војничким насиљима. Шампионе је ипак успео да обузда нереде и безакоња, а 26. јануара 1799. године прогласио је Напуљску Републику и именовао њену владу. У Паризу су ову нову „републику сестру" називали „Партенопејском". Тиме је Шампионе постао идол напуљских јакобинаца, али га је Директоријум, незадовољан његовим поступком, сменио са командног положаја. и повукао из Напуља.

Приближно у исто време кад и јужна Италија, поседнуте су француским трупама и „републиканизоване" још две италијанске државице: Пијемонт и Тоскана. Иако је Пијемонт од 5. октобра 1797. био савезник Француске, тамошњи „патриоти" нису мировали и стално су тежили збацивању Савојске династије и проглашењу републике. Французи су их на то потајно и подстицали. После више немира, који су се тамо десили током 1798. године, француске трупе су, под командом младог генерала Жубера, 5. и 6. децембра извршиле инвазију Пијемонта, оптужујући његовог краља за неискрену политику коју води према Француској. Цела пијемонтешка армија је стављена под команду Француза, а краљ Виторио Амадео је 7. децембра приморан на абдикацију и повлачење на острво Сардинију. Међутим, на огромно незадовољство пијемонтешких револуционара, Французи овде нису прогласили још једну републику, већ су после намештеног плебисцита, у фебурару 1799. извршили анексију Пијемонта Француској. Што се тиче Тоскане, она је, након обнове рата између Француске и Аустрије, у марту 1799, једноставно окупирана од Француза, а велики војвода Фердинанд отишао је за Беч. У Тоскани је уведена привремена војна управа, која је заробила папу Пија VI. Он је, наиме, тамо живео од уласка Француза у Рим. На путу за Француску где је упућен као заробљеник, он је и умро.

Тако је почетком 1799. године читава Италија (изузимајући Венецију и острва Сицилију и Сардинију) била републиканизована. Територија Пијемонта била је припојена Француској, а остали делови континенталне Италије били су подељени на четири „републике сестре": Цисалпијску, Лигурску, Римску и Напуљску (Партенопејску). У њима су Французи,

захваљујући својој војној сили, играли одлучујућу улогу, али без значаја нису били ни италијански револуционари („патриоти", „јакобинци"), који су активно политички деловали преко своје штампе и својих клубова, а и као водеће личности марионетских влада постављених од Француза. Њихов утицај, међутим, био је премален да би се савладао отпор који је Француска пружала идеји о уједињењу ове четири републике у јединствену италијанску државу. Због тога су многи италијански „патриоти" били разочарани и незадовољни Французима. Неки од њих су 1798. године образовали тајну организацију „Црна лига" или „Друштво зрака" (Société des rayons), која је имала задатак да се бори за уједињење Италије. То је била претходница будуће Карбонарске организације.

Политички системи створени у италијанским „републикама сестрама" били су међусобно врло слични. Све су имале уставе и институције власти, створене по узору на Француску и њен режим из године III. (1795). Истина, у уставним решењима и у установама власти било је по италијанским републикама и одређених специфичности, односно одступања од француских узора. То се нарочито односи на верску и социјалну политику италијанских, републиканских, режима. Њихово најважније обележје, међутим, била је нестабилност и недоследно остваривање. То остваривање су, као и у другим сателитским државама, понајпре ометали Французи својим непрестаним, понекад и бруталним, мешањем у унутрашње послове „република сестара", у које су преносили све оне политичке заокрете којима је била изложена сама Француска. Друга карактеристика републиканских режима је да они нису себи могли да створе довољно широку друштвену основу. Ослоњени само на делове богатије буржоазије и буржоаске интелигенције, они нису успели да придобију ни сељаштво, ни све делове градског становништва, јер су им социјалне (аграрне) мере биле ограничене и извођене готово искључиво у корист богате буржоазије. То ће учинити да ће готово сви ови режими пасти, после повлачења Француза из Италије.

* * *

У време кад се Друга европска коалиција против Француске спремала да, с наиласком пролећа 1799, крене у велику офанзиву, положај Француза у Италији био је вишеструко неповољан. Својим понашањем и својом политиком, они су изазвали широко незадовољство не само међу сељаштвом, свештенством и неким градским слојевима већ и међу многим револуционарима Италије. Покрет против француске владавине на Апенинском полуострву ће почетком 1799. године започети управо италијански јакобинци, крвавим отпором који су пружили анексији Пијемонта. Његови организатори били су „рејонисти". Њихов пример следили су одмах у Калабрији, Римској Републици и Тоскани други контрареволуцио-

нарни противници Француске. Против Француза они су покренули сељаштво, незадовољно порезима, реквизицијама и пљачкањима француских власти и војника. Још заостало и под јаким утицајем свештенства и племства, сељаштво се одазвало на њихове позиве и кренуло у оружану борбу против Француза и италијанских „патриота".

Отпор Французима сељаштво је, у римској области, почело да пружа још у фебруару 1798. године и Французи никако нису успевали да га умире. Под вођством свештеника и племића, а са паролом „Viva Maria!" (отуда је и цео покрет ушао у историју под именом „Устанак вивамарија"), покрет је избијао сад на једном, сад на другом крају Римске Републике. Он је добио нови снажан импулс када је у децембру 1798. године дошло до контрареволуционарног устанка у Басиликату и Калабрији, на југу Италије. Овај покрет постао је нарочито снажан и организован кад му се на чело ставио кардинал Руфо, који се илегално вратио из изгнанства са Сицилије. Служећи се демагошким паролом да Французи раде само у корист барона и градских богаташа, Руфо је против њих покренуо масе сељака јужне Италије. Да би их задржао уза се, Руфо им је допуштао и да пале и пљачкају палате и имања крупних земљопоседника и барона. Такво понашање прихватао је и сам напуљски краљ. Притиснути од Руфових устаника (санфедиста) с копна, и Енглеза с мора, Французи су 5. маја 1799. године били приморани да напусте Напуљ. У напуљској тврђави оставили су само један мали гарнизон који ће се грчевито борити, али ће 19. јуна, ипак, морати да капитулира. Улазак санфедиста у Напуљ био је пропраћен пљачком и масакром над „патриотима" који нису успели благовремено да измакну са француском војском.

Управо кад су се Французи повлачили из Напуља према северу, избио је против њих нови велики устанак у области Ареца у Тоскани. И овај покрет је вођен под паролом „ Viva Maria!", а био је уперен, колико против Француза, толико и против домаћих јакобинаца, који су хватани, убијани и премлаћивани, а куће им разаране. У Сијени су ови устаници на тргу спалили тринаесторо Јевреја, међу којима је било и двоје деце. Убијено је укупно преко 400 „патриота". Монсињор Цондадари је то објаснио лаконском реченицом у духу хришћанског „хуманизма": „Furor populi, furor Dei" (Гнев народа, гнев бога). Седмог јула устаници су заузели Фиренцу, спроводећи и у њој терор против револуционара. Сви ови санфедистички, контрареволуционарни устанци, у јужној и средњој Италији, смириће се крајем 1799, када тамо буду реставрирани стари режими.

Што се тиче северне Италије, тј. Цисалпијске Републике, она је била нападнута од здружених аустријско-руских трупа, под командом генерала Суворова, које су почетком априла 1799-те кренуле из Венеције. Тучени најпре код Мањана, затим код Касана, Французи су од краја априла до

краја јуна евакуисали целу северну Италију, осим Лигурске обале. Занимљиво је да су се њихови гарнизони у самом Риму и луци Анкона држали све до 30. септембра, односно 13. новембра. Са Французима се из Италије повлачила и маса италијанских револуционара, који су преплавили Ђенову и алпске делове Француске (Гренобл). Ту су настављали да агитују за уједињење своје земље.

После протеривања Француза Ломбардија је била изложена новом притиску: повећању дажбина, реквизицијама и пљачкама, овога пута руско-аустријским. Све је то било и теже од француских угњетавања. Известан број револуционара, који није успео да се склони, побијен је по кратком поступку, а око 800 их је похапшено и интернирано у разне крајеве Аустрије, највише у Шибеник. Заведен је строг и реакционаран режим, али стари административни поредак није рестауриран, јер је Аустрија сањала да целу северну Италију обједини под својом влашћу. Зато је створена привремена управа која је доста користила и установе Цисалпијске Републике. Такво стање трајаће у северној Италији тринаест месеци, па је тај период и познат под овим именом. Слична и још тежа ситуација за тих тринаест месеци владала је у другим италијанским областима у које су ушли Аустријанци и Руси. У Пијемонту је одмах ухапшено 3 157 особа, у Тоскани је владао жесток бели терор, реакција се потпуно распојасала у папској области. Свуда су биле поништене све продаје црквених и племићких имања а земља је враћана старим власницима. У обновљеној Напуљској Краљевини после дивљања санфедиста дошли су судски прогони: преко 100 људи осуђено је на смрт, а 1 100 на робију. Наполитанска интелигенција је највише била изложена овом терору и готово уништена.

Тако је први вал грађанске револуције у Италији, подстакнут и директно усмераван спољним снагама, током 1799-те доживео слом. И у том слому било је снажног утицаја спољног фактора али је одлучујућу улогу одиграла чињеница да снаге револуције нису успеле за себе да вежу широке масе италијанског, тешко експлоатисаног сељаштва. Не доносећи сељаку земљу, не засецајући радикално у социјалну структуру и систем власништва над земљом, револуција је остала првенствено у сфери политичких промена. Ону црквену и аристократску земљу коју је конфисковала она није учинила доступном сељаштву него ју је распродала богатој буржоазији, која је међу сељаштвом била већ и пре тога непопуларна. За такву револуцију италијанско сељаштво, још увек подвргнуто снажном духовном и политичком утицају цркве и племства, није могло да се веже. Штавише, окренуло се против ње.

Шпанија

Избијање Француске револуције Шпанија је дочекала као једна од најзаосталијих западноевропских земаља. Она је, по пространствима својих колонијалних поседа и даље најмоћнија држава света, али је по нивоу друштвено-економског развоја далеко заосталија од многих земаља које су је сматрале конкурентом у борби за светско господарство.

Почетак заостајања Шпаније за западном Европом датира још из оних давних времена, у другој половини XVI века када је она била најмоћнија европска сила. После Филипа II (1555–1598), Шпанија је током читавог XVII столећа пролазила кроз стање видљивог опадања на тако рећи свим подручјима битним за историјски развој једне земље и једног народа. Привредна активност на њеном селу стагнира, а у градовима се смањује. Трговину све више угрожавају и потискују конкуренти (Енглези, Холанђани, Французи), а преамбициозна спољна политика и силна ратна напрезања руинирају потпуно државне финансије. Томе доприноси и паразитизам, и расипништво дворова, племства и других непродуктивних слојева друштва, па нагло слабљење Шпаније не може да заустави ни стални прилив новца (племенитих метала) из колонија у Латинској Америци. Штавише, и уназађује привредну активност у самој метрополи.

Таквом кретању у привреди одговарају конзервирани феудални друштвени односи са потпуном социјалном и политичком доминацијом многобројног племства и свештенства, и са недирнутим апсолутизмом владара ослоњених на војску, свету инквизицију и идеолошки монопол католичке цркве, у којој језуити играју прворазредну улогу. Захваљујући свему томе, Шпанија је, у време када се (1700) у њој већ угасила дегенерисана грана Хабсбуршке династије, достигла најнижу тачку свог дубоког пада.

После рата, за наслеђе њене круне (1701–1714), који јој је донео мање територијалне губитке, Шпанија под новом, Бурбонском, династијом излази постепено на пут властитог оздрављења и покретања из вековне учмалости и пропадања. Већ први Бурбонци Филип V (1701–1746) и Фердинанд VI (1746–1759), потпомогнути неколицином својих способних сарадника, успевају да среде унутрашњу управу, да подвргну племство краљевској контроли, да покрену и оживе неке привредне активности и да оздраве државне финансије. Долази и до обнављања трговачке и ратне флоте, до пораста прекоморске и унутрашње трговине, до изградње путева и канала, до пружања подршке занатству и обнове неких рудника итд. Овај ток привредног опоравља и напретка настављен је још живље у време краља Карлоса III (1759–1788), када су политичке и друштвене реформе, карактеристичне за владаре просвећеног апсолутизма, спроведене с још више одлучности и енергије. Карлос III централизовао је земљу и укинуо имунитете Арагона, Кастиље и Каталоније; обновио је Кортесе за

целу земљу; ограничио је племићку самовољу у експлоатацији и протеривању сељака са земље, а нарочито је допринео сузбијању права Месте; 1767. забрањује се језуитски ред; умањује се моћ еснафа и разним економским и политичким мерама подстиче се развој занатства, мануфактуре и трговине; олакшавају се пореска оптерећења најпродуктивнијим привредним активностима. Захваљујући томе, 80-их година у Шпанији се јавља и прва индустрија, у производњи текстила – памучних тканина у Каталонији. Тако су реформе Карлоса III допринеле живљем и бржем развоју свих виталних грана привреде (пољопривреде, мануфактуре и трговине), као и политичком јачању Шпаније.

И поред свега, не може се рећи да је Шпанија у периоду од 1714-те до 1789. године успела да превлада своју тешку заосталост из претходних сто педесет и више година. Њен, још бржи напредак, који би уклонио то тешко бреме наслеђа, ометале су неке битне друштвене околности, које се нису дале савладати. Треба, пре свега, рећи да је и Шпанија у XVIII веку, била захваћена општом демографском експлозијом. За непуних сто година њено становништво готово се удвостручило – повећано је са 5,7 милиона (1700) на преко 10 милиона (око 1790). Тек оживела производња није могла да прати овај демографски пораст. С друге стране, друштвена структура феудалног типа која је оптерећивала Шпанију, била је снажан фактор у кочењу развоја. У тој структури највећи терет представљало је многобројно паразитско племство и свештенство. На 10 милиона Шпанаца, крајем XVIII века, око 500 000 (или читавих 5%) припада различитим слојевима племства, од осиротелих хидалга, до моћних гранда. Они на сваки продуктивни рад гледају као на велико „зло“ и „срамоту“, али зато исисавају и немилице троше огромна богатства земље. Многобројан је и свештенички сталеж: састоји се од око 190 000 припадника парохијалног и калуђерског свештенства, које располаже приходом од преко милијарду реала годишње. Разуме се да два тако многобројна и моћна сталежа коче сваку коренитију друштвену и економску промену која би им угрозила положај и привилегије, а без којих брзог напретка земље нема. У томе је био главни разлог што је Шпанија дочекала почетак Француске револуције на релативно ниском ступњу економског, друштвеног и идејно-политичког развоја, услед којег ће и одјек револуционарних збивања у њој бити нејак. Чак и њено релативно многобројно становништво у градовима (Мадрид има око 150 000, а Барселона, Валенсија и Кадикс – по 100 000 становника) још увек је више средњовековно грађанство него модерна буржоазија.

* * *

Одмах након почетка револуције у Француској шпанска влада предузела је најригорозније мере да онемогући револуционарне пропаганде

на Пиринејском полуострву. Истовремено је протерала скоро све Французе из Шпаније, и опозвала све Шпањолце из Француске. Границе су строго контролисане и готово херметички затворене. Инквизиција је стављена у пуни погон. Још пре револуције она је немилосрдно прогонила оне малобројне интелектуалце, присталице просвећености који су се истакли у шпанском јавном животу. Тако је у тамницу бацила и тада најистакнутијег интелектуалца Шпаније, филозофа Олавиду.

Пред терором инквизиције известан број шпанских револуционара и напредних бораца морао је да бежи за Француску. Међу њима најистакнутији су били Хозе Мархена и Винсент Марија Сантивањез, који су из Бајона, односно Перпињана, на југу Француске, покушавали да организују револуционарну политичку пропаганду у Шпанији. Нарочито агилан био је Мархена, који је у Шпанију упутио један проглас под насловом *A la nación éspañol* и више копија *Декларације права човека и грађанина*.

У самој Шпанији (у Мадриду) прве тајне револуционарне организације формиране су тек 1794. године. Образовао их је револуционар Пикорнел И Гомила али их је полиција брзо открила. Сви њихови чланови похапшени су и осуђени на смрт, али их је затим владар помиловао, те су послати на дугогодишње робије.

Шпански народ није се покренуо на устанак ни у време продора француских трупа преко Пиринеја, 1795-те. Штавише, он је активно помогао одбрану земље од француске инвазије. Када су ратне операције обустављене, и када је склопљен мир у Базелу, јула 1795, а следеће године закључен чак и савез између Француске и Шпаније, у овој другој се ништа није мењало. Истина, у периоду од 1796-те до 1801. године двојица прогресивних шпанских државника, Хавеланос и Уркијо, које је краљ Карло IV довео за своје министре, покушали су да изведу неколико умерених реформи: продају неких црквених имања, укидање унутрашњих царина, елиминацију инквизиције. И овако ограничене, реформе су изазвале бес племићке и свештеничке реакције. Хавеланос и Уркијо били су не само свргнути, већ и бачени у тамницу. На њихово место дошао је стари реакционар Годој. Феудализам и апсолутизам владали су пуном снагом, инквизиција им је била најсигурније средство, а народ је у духовном погледу био под најснажнијим утицајем цркве.

Португалија

По својој социјално-економској структури Португалија је била слична Напуљској Краљевини или Шпанији. Она је аграрна земља, у којој је највећи део површина припадао малом броју племића и крупних капиталистичких велепоседника. Земљу је обрађивало бедно и добрим делом

зависно становништво. Држава је била без готово икакве индустрије, Португалија је поседовала пространо колонијално царство, у којем је бисер била Бразилија. Поред Бразилије, држала је и знатан број мањих поседа у Индији, Африци и неким другим подручјима света. То је заосталој Португалији омогућавало да развије трговину, као најјачу своју привредну делатност. Лисабон је постао значајан трговачки центар.

У политичком погледу Португалија је била апсолутна монархија, једна од најаутократскијих у свету. Краљ није сазивао скупштину сталежа све од 1698. године. Министар Помбал покушавао је да у овај апсолутизам унесе нешто елемената „просвећености", али су домети његове политике били изванредно кратки. Заостала друштвена структура и снажан полицијски запт, учинили су да је Португалија била једна од земаља најмање подложних утицајима револуционарних идеја XVIII века.

У спољнополитичком погледу Португалија је, по традицији, била везана за Енглеску. Те везе датирале су још од средњег века, појачане су у XVIII столећу, а у време Француске револуције вишеструко су учвршћене. Године 1793. Португалија је ступила у рат против Француске на позив Енглеза, а изашла је из тог рата 1801. године кад и Енглези. И после тога Португалија је остала као „чамац" привезана за „британски линијски брод".

Скандинавске земље

У XVII столећу најмоћнија сила Балтика и северне Европе, Шведска, је у наредном веку, нарочито после пораза Карла XII у северном рату (1700–1721), брзо губила моћ и значај у великој европској политици. Њени конкурентни суседи – Русија, Пруска, Данска, Пољска и Хановер – нападају је, одузимају јој територије и своде је, до средине XVIII века, на европску силу трећег реда. У самој Шведској дешавају се значајни друштвено-политички процеси. После смрти Карла XII (1718), развија се јак покрет против владарског апсолутизма. За вареме краља Фредерика I (1720–1751) сталежи односе превагу над извршном влашћу и успостављају владавину Риксдага (сталешке скупштине), његовог Савета и тајних одбора у којима племство има доминантан положај. Уз слабу извршну власт то заоштрава унутрашњи друштвени сукоб, нарочито измађу племства и сељаштва. Истовремено зачињу се и грађанске политичке струје – „ноћне капе" и „шешири" – које ће у другој половини XVIII века играти значајну улогу.

Ослабљена, и на унутрашњем и на спољном плану, Шведска почиње у све већој мери да трпи спољне утицаје на своју унутрашњу политику. Тако је под руским упливом на њен престо 1751. године дошао Адолф

Фредерик од Холштајн-Готорпа. Његов покушај да обнови апсолутизам изазива сложан отпор „шешира" и „ноћних капа" и доживљава пораз. Ове две струје се, међутим, оштро разилазе око концепција привредне политике (меркантилизам или либерализам) и око праваца спољне политике (ослонац на Енглеску или Русију). Истовремено, заоштрава се и сукоб племства, које жели да појача експлоатацију, и сељаштва, које ужива подршку буржоазије („ноћних капа"), јер се ова залаже за ограничавање племићких привилегија и реформу односа у аграру.

Сви ови процеси, који су водили дубоким социјално-економским трансформацијама у Шведској, убрзавају се после доласка на престо Густава III, 1771. године. Он разуме неопходност реформи и приступа њиховом спровођењу. То се у Шведској назива „краљевском револуцијом". Ослоњен на буржоазију и сељаштво, краљ постепено ломи моћ племства и 1789. проглашава историјски *Акт о јединству и безбедности*. Тим Актом се уводи „једнакост у правима" и укидају се све феудалне привилегије. Овај Акт је, међутим, у значајној мери ојачао и позицију извршне, краљевске власти, па се у Шведској почело страховати од васпостављања апсолутизма. То је против краља ујединило племство и део буржоазије. Из њиховог заједничког отпора проистекла је завера против Густава III, која је завршена његовим убиством 1792. године. Међутим, тежња племства да после тога укине *Акт о јединству и безбедности* и да ликвидира реформе Густава III пропала је. Ојачала буржоазија успела је да их одбрани. Нови краљ, Густав Адолф IV се нешто више ослањао на племство, али то није омело даље реформе (аграрну реформу) које је захтевала буржоазија. Аграрном реформом сељаштво је дошло до знатних површина земље, и тиме је било одвраћено од револуције.

У истом смислу текла је, крајем XVIII века, и трансформација друштвених односа у Данској и Норвешкој.

Што се тиче спољне политике скандинавских земаља, у време Француске револуције, она је била неутрална. После непотребног међусобног рата 1788–1790, Данска и Шведска су 1794. године закључиле споразум о неутралности, којег су се чврсто придржавале.

Пољска

У другој половини XVIII века Пољска је економски и друштвено заостала земља, феудалног типа. Аграрна производња је у опадању, а феудална експлоатација сељака је све тежа. Најтежа је радна рента која износи 2–3, па и 4 дана у недељи. На 8–9 милиона сељака у положају кметова долазило је неколико стотина хиљада племића, који су се делили на танак слој крупног племства (магната) и многобројно ситно племство (шљахту). Међу магнатима се у XVIII веку истиче неколико моћних породица: Потоцки, Браницки, Чарторијски, Сапјехе, Радзивили, Вишњовецки, Лубомирски. Шљахта је међу собом веома издиференцирана, и у њеним редовима је знатан број потпуно осиротелих племића (шљахтића), који живе од службе или милостиње добијене код магната. Градови су у Пољској слаби. Занатство је неразвијено – еснафско, мануфактуре је сасвим мало, а трговина је у опадању. Малобројна буржоазија састоји се претежно од ситних чиновника, занатлија, нешто припадника слободних професија и трговаца, који су претежно – друштвено и политички дискриминисани, обесправљени, па и прогоњени – Јевреји.

Заостајање Пољске у XVIII веку је резултат њеног свеопштег потискивања од моћнијих суседа, који се, насупрот њој, уздижу и јачају. Реч је о Русији, Пруској, Аустрији и Саксонији. Прикљештена међу њима, на значајним комуникацијама и транзитним територијама, Пољска је била све мање способна да се одупире њиховим притисцима. Некада, у XVI и XVII столећу, моћна, у односима са суседима равноправна, па и супериорна, она сада постаје поприште надметања и објекат њихових насртаја. Највећим делом то је последица њене врло специфичне политичке структуре и устројства државног система.

Владајући слој у држави је племство снабдевено највећим политичким привилегијама и имунитетима, које уживају сви племићи, а не само „можновладство" (магнати). Наслеђене из средњег века, привилегије су се у XVI и XVII столећу неколико пута проширивале да би се у XVIII састојале у следећем: племство бира владара, краљ не може донети ниједну уредбу или закон без опште сагласности племства, у сталешкој скупштини (Сејму) примењује се „liberum veto". Пољски Сејм је и иначе био својеврстан у односу на сталешке скупштине других земаља. У њему су била заступљена само два сталежа – племство и свештенство. Од градова је једино Краков имао представнике у Сејму. Сејм се бирао на тај начин што су у њега своје племићке и свештеничке представнике (делегате) слале локалне (војводске) скупштине – сејмићи. И у Сејму и у сејмићима, све одлуке су морале бити једногласне. Ако је и један једини представник у њима био против падале су у воду. То је фамозно „liberum veto", које се у Пољској почело примењивати од 1655-те. Делегати у Сејму били су обавезни да заступају и бране одлуке својих сејмића, односно војводстава. Сам Сејм делио се на два дома: „Посланичку избу" и Сенат, дом вишег свештенства и магната. Овакав политички систем, заснован на неограниченим привилегијама племства, носио је у себи елементе хаоса и анархије, који су слабили државу и, у крајњој линији водили њеном распаду под ударцима споља.

Ова слабост и неотпорност пољске државе доћи ће до пуног изражаја у XVIII столећу. После великог исцрпљивања и сиромашења у току

великог северног рата, када је била разбојиште више страних војски, Пољска је постала поприште око којег се за политичке утицаје и територије боре моћније европске силе, и то не само суседне. После Станислава Лешћинског, који јој је наметнут почетком XVIII века, Сејм, под утицајем Русије, 1733. године, за краља бира Августа III Саксонског. Његов покушај да ојача краљевску власт завршава се неуспехом и он пушта да ствари иду својим током. После његове смрти, Сејм 1764. године опет вољом Русије, за краља бира фаворита царице Катарине II Станислава Поњатовског. У то време Пољска је већ у хаосу, који је отпочео још за време седмогодишњег рата, кад су по њој опет вршљале стране трупе. Зато је пруски краљ Фридрих II, већ тада био за деобу Пољске али му се царица Катарина успротивила. Њој више одговара слаба али цела Пољска, са доминацијом руског утицаја.

Унутрашњи сукоби у Пољској се, међутим, заоштравају на верском и политичком плану. Боре се католици и дисиденти (протестанти и унијати), али се још жешће боре присталице и противници реформи постојећег државног и политичког система. Под вођством Чарторијских и неких других далековиднијих и либералнијих племића, ствара се у Пољској јак покрет за реформу државе. Уз ову струју стаје и краљ Станислав Поњатовски, који жели да игра улогу просвећеног апсолутисте, за коју му је потребна јака и централизована држава. Зато се и ослонио на реформну струју племића и буржоазије, која је била под утицајем просветитељске идеологије XVIII века.

Суочена са опасношћу да изгуби утицај на Пољску, Русија одмах устаје против овог реформног покрета. Преко свог амбасадора, царица Катарина подстиче противнике реформи да организују оружане одреде, тзв. конфедерације, за одбрану „пољских слобода". Тако се 1767. године ствара конзервативна Радомска конфедерација, са 80 000 племића, која се потпуно подвргава Русији. Патриоти и противници Русије супротстављају јој Барску конфедерацију под вођством племића Пуласког и бискупа Красинског. У Пољској почињу оружани обрачуни који имају карактер грађанског рата. Три суседне силе (Пруска, Русија и Аустрија) користе такву ситуацију да 1770-те отворено поставе питање деобе Пољске. Преговори се воде две године и деобу за то време одлажу заузетост Русије у рату са Турском и унутрашњи нереди у њој самој, као и неодлучност Марије Терезије и њеног канцелара, грофа Кауница. У августу 1772. године споразум је, најзад, постигнут у свим појединостима и три силе су одмах приступиле тзв. првој подели Пољске.

Овом првом деобом, Пољска је изгубила трећину територија и половину становништва. Русија је том приликом узела Белорусију и све остале источне делове Пољске до река Двине и Дњепра. Аустрија је, такође, дошла до врло пространих области – Галиције, северних падина Карпата

и делова Шлезије – са укупно 2,7 милиона становника. У територијалном погледу Пруска је добила најмање, али су њени добици били стратешки врло значајни: она је дошла у посед територија на доњем току Висле, преко којих је, најзад, повезала источну Пруску са осталим деловима државе и ставила под своју контролу најзначајније путеве према Балтику. Град Гдањск (Данциг) овог пута још није добила.

* * *

Сакаћење државе, као да је отрежњујуће деловало на Пољаке. Верске и политичке борбе у Пољској су утихнуле, реформни покрет однео је превагу, отпочео је рад на политичкој обнови земље. Идеје просвећености почињу све више да се шире путем књига и часописа, па и кроз званични лист *Монитор*. Шири се образовање које после укидања језуитског реда 1773. године прелази у државну надлежност. Наука се унапређује и популарише. Стварају се масонске ложе, које су врло делотворне у пропагирању нових идеја. Француска револуција даје снажан импулс овим прогресивним тенденцијама у пољском друштву. Под њеним утицајем, Велики Сејм, који заседа од 1788. године приступа замашнијим и дубљим реформама. Унапређује се централна влада, врше се пореске реформе које удвостручују државне приходе, ствара се национална армија. Нови устав земље који краљ Станислав Поњатовски проглашава, 3. маја 1791. године а Сејм га прихвата, представља врхунац ове реформне делатности. Њиме се Пољска проглашава за наследну, парламентарну монархију. Сејм се претвара у парламент, изабран од свих грађана који имају право гласа. Укида се liberum veto.

Устав, међутим, уопште није дирао у постојећу социјалну структуру друштва: није ослободио сељаке од кметске зависности, није ни дотакао аграрно питање, није изједначио Јевреје са Пољацима и није обезбедио буржоазији потпуно равноправно учешће у власти са племством. И поред тога, овај Устав био је „први дашак слободе у Пољској". Као такав, изазвао је жестоку реакцију свих оних слојева племства који су се њиме нашли погођеним (шљахта), а још више суседних конзервативних сила. Русија, Пруска и Аустрија, које су поново оштриле зубе за Пољску, искористиле су сада доношење овог Устава да крену на угушење „варшавских јакобинаца".

Тако је 1792. године дошло до споразума Русије и Пруске о другој деоби Пољске. У овом споразуму није учествовала Аустрија, потпуно окупирана ратом против Француске. Војна интервенција Русије почела је у Пољској већ 1792. а 1793. године придружила јој се и Пруска. Раздирана унутрашњим неслогама, Пољска није могла да се супротстави интервенцији. После војног пораза у Пољској је 1793. године укинут Устав из

1791. године а Русија и Пруска договорно су извршиле другу деобу пољских територија. Руси су узели све преостале делове Украјине и Белорусије, затим Подолију, источне делове Полесја и Волиније, а Пруси Данциг, Торн, тзв. Велику Пољску, Кујавију и део Мазовије. Територија Пољске била је сведена на 1/4 њене површине од пре 20–25 година. Поред свега и један руски гарнизон остао је у Варшави.

Међутим пољски револуционари се још нису предали. Следеће, 1794. године у марту, они су, предвођени даровитим младим генералом и учесником америчког рата за независност Тадеушом Кошћушком, у Кракову подигли устанак. Устанку су приступали градска сиротиња и сељаштво. Кошћушко је брзо формирао војску, поразио је Русе, и они су морали да се повлаче и из Кракова и из Варшаве. После тога, 7. маја 1794. године Кошћушко је прогласио тзв. Поланецки универзал, којим се у целој Пољској укида кметство, сељаштво се ослобађа зависности, а обећава се и решавање аграрног питања, после завршетка борби.

Укидање феудализма било је разлог што се већи део племства окренуо против Кошћушка. То је ослабило покрет за независност Пољске. Нова руска војска, под командом Суворова сломила је, у октобру 1794-те отпор Кошћушкових снага и ушла у Варшаву.

Русија, међутим, није смела сама да узме целу Пољску. Године 1795. она је постигла споразум о компензацијама које је требало дати Аустрији и Пруској. Аустријанци су овом приликом дошли до преосталих делова западне Галиције, Пруси су добили све територије западно од Пилице, Висле, Буга и Њемена, заједно с Варшавом, док је Русима припала само Литванија.

Ова трећа деоба Пољске означила је крај њене државне независности. Њен последњи краљ, Станислав Поњатовски и формално се одрекао престола, 25. новембра 1795. године.

Тако је Пољска у једној ствари дала значајан допринос Француској револуцији: везујући за себе 1792–1795. значајан део политичке пажње, а и војске, најконзервативнијих континенталних сила, олакшала је ситуацију младој француској републици. С друге стране, пружила је непроцењиво историјско искуство о погубности по опстанак и будућност држава и народа, оних политичких система који се заснивају на доминацији егоистичног локалног интереса над интересима целине.

Русија

По пространству својих територија и по броју становника, Русија је у време избијања Француске револуције, највећа европска држава. У току XVIII века њена територија увећала се за трећину, а број становника је

при крају тога столећа, прешао 35 милиона. Током XVIII века, тачније од владавине цара Петра I, она је пролазила кроз бурне и противречне процесе економског, друштвеног и политичког развоја. Својим реформама Петар Велики отворио је Русију Европи, али ће тек владавина Катарине II, такође назване Великом, отворити и Европу Русији. У то време (1762–1796) у Русији ће се убрзати продори капиталистичких облика производње, доћи ће до интензивног развоја мануфактуре, унапредиће се и повећати аграрна продукција, нагло ће порасти и трговина, нарочито спољна. У вези са тим удвостручиће се број и повећаће се значај градова у животу Русије, ојачаће буржоазија, створиће се први велики центри мануфактурне и индустријске производње – на пример на Уралу – брзо ће расти промет у балтичким лукама, увећаће се нарочито извоз руских житарица. Њихова све успешнија производња у јужноруским и украјинским степама, упућивала је Русију на тражење нових поморских комуникација са Европом преко Црног и Средоземног мора, а то је значило и на експанзивну политику према Турској, која је држала кључеве ових комуникација.

О свему овоме говори неколико чињеница. Русија је, на пример; већ крајем 60-их и почетком 70-их година XVIII века имала око 6,60 мануфактурних предузећа за производњу сукна, платна, стакла, металне робе итд. Тај број ће до 1804. године порасти на 1 200. Међу њима преко 200 металуршких предузећа радило је на Уралу. У таквим највећим предузећима било је запослено и по 2 000 радника. Укупни број радника у мануфактури, домаћој радиности и транспорту вишеструко је повећан. Само у мануфактури и у домаћој радиности обухватао је 70-их година око 50 000 лица. До краја XVIII века на свим пословима капиталистичке привреде биће ангажовано преко 400 000 најамних радника. Међутим, у мануфактури, нарочито металуршкој, биће још увек и много кметова, које су тамо запошљавали феудалци и држава.

Уз производњу брзо се шири унутрашње тржиште, док вредност извоза у иностранство бележи чак спектакуларне скокове: са 7 милиона рубаља 1749. на 24 милиона 1785-те. Он значајно премашује вредност увезене робе у Русију. Укупна вредност руске спољне трговине се за пола века утростручила.

Овакав пораст привредне активности јача друштвену улогу буржоазије. Нарочит значај стиче крупна трговачко-индустријска и земљопоседничка буржоазија, међу којом се издваја неколико моћних породица, као Гончарови, Ховански, Твердишеви, Мјасникови, Осокини, Морозови, Грачеви, Бугримови и други.

Упркос овим успесима у капиталистичком развоју, Русија је у другој половини XVIII века и даље земља класичног феудализма и најнеограниченијег владарског апсолутизма – самодржавља. Као и све остале државе Европе, она је изразито аграрна земља. Њена специфичност је у томе што

се феудални односи и укмећивање сељака у то време, насупрот многим другим крајевима Европе, учвршћују, шире и, по сељака, пооштравају. Само у доба Катарине II око 850000 сељака, који су се сматрали „државним" је, заједно са земљом, подељено спахијама и укмећено. У Украјини је, захваљујући томе, укмећивање сељаштва, углавном, и било завршено тек 80-их година XVIII века. У области тзв. чернозема, у централној Русији, око три четвртине сељака су кметови, док их изван тих подручја (на средњем и доњем току Волге, на Кавказу, у јужним степама) припада око половине сељака. На северу земље и у Сибиру, кметство није узело маха. Ту се мало насељени сељаци сматрају државним кметовима. Најраспрострањенији облик експлоатације сељака (феудалне ренте) је кулук (радна рента). Он је врло тежак: износи три дана у недељи; у неким крајевима (на југу) је и тежи – пење се до 4, а у изузетним случајевима, и до 5 дана у недељи. Положај кметова се, дакле, приближава правом ропству. Знатно је лакши и повољнији положај слободног сељака, оног који се сматра државним, и који подноси само новчане терете према држави. Та категорија чини укупно око 40% руског сељаштва и у њој је, у вези са продором и ширењем робно-новчаних односа, приметна све већа унутрашња диференцијација. Један део (разуме се малобројан) који има боље услове за робну производњу, економски јача и уздиже се, други се одржава или стагнира, док трећи сиромаши, губи поседе, пропада. Диференцијација почиње да се осећа и у редовима племства. Слој најмоћнијих магната, који извози и прилагођава се тржишним условима, и даље јача. Већи део племства почиње, међутим, да осећа финансијске тешкоће и да се задужује. И једни и други свим средствима настоје да повећају експлоатацију кметова и најамних радника, којима се такође служе: први да би што боље искористили извозну конјунктуру, други да би се избавили дугова.

Појачана експлоатација кметова и најамних радника како у пољопривреди, тако и у мануфактури и домаћој радиности, изазива готово перманентно, јаче или слабије социјалне немире, међу којима су нарочито многобројни они на селу. Ти немири кулминирају у другој половини XVIII столећа великим сељачким ратом, под вођством Јемељана Пугачова (пугачовштина), који је избио 1773. и трајао до 1775. године. Овај широки покрет потлачених и угњетених захватио је огромна пространства источних и југоисточних делова европске Русије – од Урала до Каспијског мора, Кавказа и Дона. У њему је узело учешћа виша стотина хиљада кметова, сељака, најамних радника, бурлака са Волге, као и припадника неруских народа (Татара, Мордвајаца, Чуваша, Башкира), које је царска власт сурово угњетавала. Центри покрета били су око Орембурга, Симбирска, Казана, на Уфи, у средњем и јужном Поволију, на Јаику, Тереку и Дону. Масован, крајње борбен, покрет је ипак носио у себи много елемената сељачке стихије, па је упркос низу великих успеха против царских

власти и војске, трпео и много пораза и губитака, да би у јесен 1774. доживео слом под Царицином. Заробљен, Пугачов је, са групом других вођа устанка, у јануару 1795. био погубљен, а његов покрет је после тога дотрајавао последње месеце.

После угушења Пугачовљевог устанка, царица Катарина приступила је ширим административним реформама чији је циљ био већа централизација државе, јачање ауторитета органа управне власти и још већи утицај племства у њима. На замашне политичке и административне реформе, „северна Семирамида" помишљала је већ у првим годинама своје владавине. Млада владарка која је читала Монтескијеа и Волтера, а с овим другим била и у преписци, заносила се идејом о преуређењу своје огромне царевине у духу просвећеног апсолутизма. Године 1767. она је сазвала саветодавну комисију од 560 чланова, представника свих друштвених слјева осим кметова, која је на основу царичиних упутстава имала задатак да изврши кодификацију закона на бази увођења једнакости свих грађана пред законом, али уз очување неограничених, апсолутистичких прерогатива круне. У овој комисији дошло је до таквог сукоба интереса представника различитих сталежа и друштвених група да је она испољила потпуну немоћ. Крајем 1768. године била је распуштена, а да пре тога није постигла никакав резултат. Зато је царица 1775. године ствар административне реформе узела у своје руке. Најпре је израђен *Закон о управљању провинцијама Царства свих Русија*, по којем је цела држава подељена на 50 губернија. Губернијом је, као војни и цивилни заповедник, руководио генерални губернатор постављен од саме царице. Губернатор је под својом строгом контролом држао све ниже управне установе и функционере у мањим административно-територијалним јединицама у оквиру губерније. Тако је створен централизован и хијерархизован бирократски апарат, који је обухватио целу земљу. Њему су, донекле, измицале управе већих градова који су на основу царичине повеље, стицали муниципалну самоуправу. Та самоуправа, међутим, била је усредсређена у рукама само најбогатијег, од шест слојева, на које је становништво градова било подељено.

Ово уређење је у периоду од десет година протегнуто на све територије Царевине. Најпре је ликвидирана вековна самоуправа Запорошке сече (1775), затим Украјине (1780), па Белорусије (1785). Две године раније спроведен је овај Закон и у балтичким областима. Пошто је био централистички угрозио је и права племства, коме је царица 1785. године посебном повељом, гарантовала сва права и привилегије. Племство је добило право да под контролом губернатора, по губернијама, окрузима и срезовима, организује своја удружења. Поред тога, све важније управне, политичке, војне и дипломатске функције у Царству биле су искључиво у рукама припадника племства. Тако је Русија дочекала велике револуционар-

не потресе у Европи као једна од најаутократскијих земаља. Њена снага била је у успону, а улога на међународној сцени све истакнутија.

Још од Петра Великог и северног рата (1700–1721) Русија је постала прворазредни фактор међународне политике на северу Европе. Њена улога у Пољској, која је постала европски проблем, постаје одлучујућа. Русија је успешно и с великом енергијом учествовала и у седмогодишњем рату, мада из њега није извукла никакву корист. Од доласка Катарине II на царски престо изграђује се трајнији програм руске спољне политике, који предвиђа живљу експанзију према Пољској и Турској, сарадњу са Аустријом и Пруском и веће присуство у решавању крупнијих проблема европске политике. Из такве оријентације произашло је трајно окретање Русије источном питању, чији је највидљивији знак био (1768) рат против Турске за овладавање северним обалама Црног мора и Кримом, који је завршен знаменитим Кучук-кајнарџијским миром 1774-те и политичким продором Русије на Балкан. У међувремену, дошло је, као што смо видели, и до прве поделе Пољске 1772. године, у којој је Русија играла прворазредну улогу. Сама Француска револуција затећи ће Русију у рату на два фронта. Заједно са Аустријом она ће ући 1787. године у рат за реализацију тзв. „грчког пројекта" о деоби Турске. Следеће године Шведска, под утицајем Енглеске и Пруске, напада Русију с намером да јој, користећи њену заузетост на југу, отргне нешто балтичких територија. Русија на оба фронта успешно ратује али жури да, због могућих револуционарних конфлаграција, што пре дође до мира. Тим пре што је и Аустрија после 1789-те, показивала већу бригу како да рат против Турске напусти него како да га добије. Тако је после победе над шведском флотом, у заливу Виборг, Русија 1790-те прихватила мир на бази статус quo ante. И са Турском ће, јануара 1792. године, бити закључен мир у Јашу, после неколико запажених руских победа и на копну и на мору. Овај мир јој је донео тврђаву Очаков и границу с Турском на Дњестру, потврдио је и одредбе Кучук-кајнарџијског мира о руској заштити над хришћанима у Османској царевини.

Овако успешна спољна политика прикривала је озбиљне проблеме унутрашње политике Русије у време отпочињања Француске револуције. Празна државна благајна и спољни дуг земље, затим заоштрени друштвени сукоби (устанци сељака у Казахстану 1789–1797), те почетак револуционарне, антифеудалне и антиапсолутистичке агитације, били су најозбиљнији међу тим проблемима.

* * *

Кад је у Француској дошло до револуције царица је издала наредбу да се сви Руси, који су се нашли у тој земљи, одмах врате кућама. На ову поклоницу просветитељске литературе догађаји у Француској тако су поражавајуће деловали да је она Уставотворну скупштину јавно назвала „аждајом са 1200 глава". Била је међу првим европским владарима који су војну интервенцију сматрали неопходном. Многи француски контрареволуционарни емигранти имали су у Русији уточиште и несметано поље активности против револуције. И поред тога, Катарина II није нашла могућности да у ту активност укључи и Русију. Рат против Турске до 1792. године заокупљеност другом и трећом деобом Пољске (од 1792. до 1795), исцрпљене државне финансије, онемогућиће јој директну војну интервенцију против револуционарне Француске. Индиректно, она ће је подстицати попустљивим држањем према Пруској и Аустрији у пољском питању. Зато ће бити веома непријатно погођена изласком Пруске из Прве европске коалиције 1795. године.

На унутрашњем плану царске власти Русије прогониле су најригорознијим мерама сваку појаву револуционарне и прогресивне мисли. Све масонске ложе биле су растурене или бачене у најдубљу илегалност, књиге и новине које су стизале из Француске узапћиване су, а сваки прононсирани присталица Француске револуције хапшен је и, најчешће, теран у Сибир. Међу другима овакву судбину доживела су и двојица истакнутих интелектуалаца тадашње Русије, Николај Новиков и Александар Радишчев.

Либерални племић Новиков, почео се бавити публицистиком и издавањем новина почетком 80-их година. Тада је већ имао репутацију слободоумног човека. Ту репутацију је стекао као члан царичине Законодавне комисије, а још више као преводилац француских просветитеља Волтера, Русоа и Дидроа. У новинама које је издавао, а нарочито у најпознатијим *Московские ведомости*, залагао се за слободу штампе, приказивао је суровости феудалног угњетавања, подмитљивост и похлепу државних службеника итд. Био је и начелни противник кметства, изјашњавао се за ослобођење сељака и за слободу привредне делатности, сматрајући то предусловом за сваки даљи економски и друштвени напредак. Када су на све то дошле и критике мера саме царице, био је 1792. године, ухапшен и заточен у тврђави Шлисенбург, у којој је остао све до царичине смрти.

Још тежа је била судбина Радишчева. И он је био велики познавалац и привржених француских просветитељских идеја. Револуцију је поздравио с одушевљењем, а своје властите револуционарне концепције изнео је у знаменитом делу *Путовање од Петрограда до Москве*, које је објавио 1790-те. У њему је упутио ватрени апел руском народу да устане у борбу против крепосног права и самодржавља, исто тако као што је то учинио и француски народ. Такву побуну против феудализма и апсолутизма у којој би сељаци били главна снага, Радишчев је сматрао легитимним чином против тираније. Због оваквих идеја и позива сама царица је испољила највећи бес и огорчење, назвавши Радишчева „горим злочинцем од

Пугачова“. Ипак, кад је Суд за криминална дела осудио Радишчева на смрт, она је савладала своју раздраженост и заменила му ову казну десетогодишњим прогонством у Сибир, из којег ће се и он вратити после царичине смрти, 1796. године.

Демократске идеје инспирисане француском просветитељском мишљу и делом револуције изражавали су, нешто дискретније и индиректније, и многи други писци, научници и интелектуалци Русије, међу којима на првом месту Ђержавин, Фонвизин, Украјинац Сковорода, затим Сумароков, Ломоносов, Третјаков и други.

Када је 1796. умрла царица Катарина II, на престолу ју је наследио син Павле I, човек већ зрелих година, којег је мајка дуго држала далеко од државних послова. Уживао је глас либерала и много мањег конзерватинца, него што му је била мајка. Политика коју је повео, међутим, била је противречна и неодређена. Иако на Француску револуцију није гледао с непомирљивом мржњом и непријатељством, ипак је 1798. године увео Русију у II коалицију европских држава против Француске. До тога је дошло захваљујући његовој снажној тежњи да Русију начини средоземном силом. У тој жељи он је удесио да, иако православац, буде изабран за великог мајстора витешког реда Светог Јована Јерусалимског, који је владао острвом Малта. Пошто је Наполеон Бонапарта био већ изгнао овај ред са Малте, Павле је рачунао да ће протеривањем Француза са овог острва на њему бити учвршћен утицај Русије. Тако је руска флота, као савезница Турске, провалила у Средоземље и напала Малту и Јонска острва. Уз то, Павле је 1799-те у јужној Италији и Сицилији искрцао трупе ради помоћи напуљском краљу, а у северну Италију је, преко Аустрије, послао један експедициони корпус под командом Суворова. И трећи руски корпус био је послат, овога пута за Холандију, где је и искрцан, али је од генерала Брина био бачен у море.

Већ тада је постало јасно да савез Русије са II коалицијом није чврст. Узнемирена јачањем руских амбиција Аустрија је затражила да се Суворов пребаци из Италије у Швајцарску а северну Италију препусти Аустријанцима. Овај је то и учинио, и то је био почетак краја II коалиције.

Павле I ће ускоро не само извести Русију из рата, већ ће повести и политику зближавања са Француском. То ће га 1801. године коштати главе.

Балканске земље

У време Француске револуције цео Балкан је још увек улазио у састав Османске империје. Све што се тамо догађало на економском, друштвеном, политичком, духовном и међународном плану улазило је у оквире дуготрајног, комплексног проблема европске и светске историје познатог под именом источно питање, које је управо у XVIII веку и отворено. Неопходно је зато да већ овде покушамо да одредимо значење и садржај појма *источно питање* јер ће нам се он и у даљем излагању у овој књизи много пута јављати.

Израз *источно питање* појавио се први пут у дипломатској терминологији 1822. године у време грчког устанка. Истина, већ крајем XVI и у току XVII века могао се срести појам „res orientales“ за проблеме Турске и њених поседа на југоистоку Европе и на источном Средоземљу. Међутим, *источно питање* је прави израз за сложену проблематику „политичке историје Балканског полуострва и Леванта у вези с османлијском власти у тим областима“ (Васиљ Поповић).

У вези са територијалним и временским распростирањем, као и са историјским садржајем источног питања, у науци не постоји општа сагласност. Најмање је спорова о територијалној ширини овог појма. Једни историчари, као и оновремени политичари, државници и дипломати, источним питањем обухватају цело подручје некадашњег Турског царства – од Персијског залива до Магреба. Други га сужавају на европски део Турске и проблем опстанка Османлија у Европи. У овом случају ми ћемо се држати тога гледишта не испуштајући из вида ни оне азијске и афричке територије (Либан, Сирију, Египат, Либију, Тунис, Мароко) на којима су се одигравали догађаји од директног значаја за европску историју. Према томе, најкраћа дефиниција источног питања од које ћемо полазити, била би да је то проблем опстанка турске државе у Европи, тј. на Балканском полуострву.

Хронолошке границе овог питања су у већој мери, спорне. За нашег најистакнутијег историчара источног питања, Васиља Поповића, као и за неке друге историчаре (Цинкајзен, Дрио), оно је трајало колико и историја сукоба „исламског Истока са хришћанском Евроопом“. Источно питање би, по том тумачењу, био сукоб двеју религија и двеју цивилизација, које на њима почивају, а трајало би од XIV до XX столећа. Савременија тумачења источног питања (Милорад Екмечић, Димитрије Ђорђевић) као кључ за његово објашњавање и разумевање узимају унутрашњу структуру друштава у оквиру Турске и националне покрете који су се јавили међу нетурским народима. Тиме сужавају временски оквир источног питања на раздобље од краја XVIII до почетка XX века, али шире његове тематске компоненте, будући да социјални и национални покрети укључују у себе веома сложене и разноврсне садржаје, не искључујући ни њихове међународне аспекте.

Најзаоштренија на рубовима Царства – на балканским, с једне, и арапским територијама, с друге стране – криза Турске се испољавала као борба за ослобођење од османске власти, за националну афирмацију и

стварање самосталних националних држава нетурских народа. То је, само по себи, слабило Османску империју и подстицало већ постојеће тежње великих сила да се дограбе њеног „наслеђа“ на изузетно значајним геополитичким позицијама у Европи и на Медитерану. У том виду, источно питање се, као проблем опстанка Турске у Европи, поставља са две стране: од самих балканских народа и од великих европских сила с њиховим освајачким тежњама и претензијама.

Балкански народи су то питање идеолошки почели да постављају крајем XVIII а практично-политички (кроз своје национално-револуционарне покрете) почетком XIX века. До тада га нису могли поставити, јер нису постојали као национално изграђен, политички свестан и организован историјски субјект – нису заправо били конституисани као нације. С друге стране, питање опстанка Османлија у Европи, реално, све до XVIII века нису могле поставити ни велике европске силе, иако су се пројекти о уништењу Турске и деоби њених територија на папиру и у машти хришћанских витезова, владара и идеолога кројили још од XV века. Све до Лепанта 1571. и Сиска 1593. године Турци су и на мору и на копну били у офанзиви, па никаквог стварног питања о њиховом „опстанку“ није могло бити. Током XVII века, између Турске и европских држава настаје равнотежа, коју ће пореметити тек велики бечки рат од 1683. до 1699. године. Од тада надмоћност и офанзивност прелази на страну Европе: Хабсбуршке монархије и Русије. Па и тада, иако су и Аустрија и Русија, а уз њих повремено и Венеција, у офанзиви, оне све до Јосифа II и Катарине II изгон Турака са Балкана не постављају као непосредне циљеве своје политике.

Тек од друге половине XVIII века, од Катарине II, у Русији и Јосифа II, у Аустрији, пројекти о протеривању Турака и деоби Балкана постају политичка реалност. Са стране Русије то је резултат изградње једног од тежишта њене спољне трговине у јужним крајевима Царевине и реалне потребе да се тој трговини обезбеде несметане комуникације према Средоземљу, овладавањем Црним морем, Босфором и Дарданелима. Као противтежа тој руској претензији, јавља се тежња Аустрије да сама овлада великим пространствима Балкана, како их не би препустила Русији.

У време кад Катарина II и Јосиф II 80-их година, на основу Катарининог „грчког пројекта“, праве планове о деоби Турске, на сцену ових збивања излази и Велика Британија. Пошто је од средине XVII до средине XVIII века (до 1763) победила своје највеће поморске супарнице (Холандију и Француску) на Атлантику и пошто је после тога допустила да јој се из руку отму 13 америчких колонија, она последњих двадесетак година XVIII столећа почиње да води све активнију политику на Медитерану. Француска револуција и ратови против револуционарне Француске нагло појачавају ту активност. Да би онемогућила јачање како руског тако

и француског присуства у Средоземљу, Британија, од краја XVIII века, изграђује своју стратегију одбране и интегритета Турске.

Тако се, дакле, питање опстанка Турске на Балкану почиње реално постављати тек у другој половини XVIII века и то са две стране: од стране појединих европских сила и од национално-револуционарних идеологија нетурских народа самог Балкана. Временским подударањем ових двеју, иначе опречних, тежњи и почиње, по нашем мишљењу, историја источног питања. Кроз читаво његово трајање – све до Првог светског рата – упоредо ће дејствовати обе ове компоненте (националне револуције балканских народа и борба сила за „отоманско наслеђе“) источног питања као његов унутрашњи и спољни садржај.

Као што се види, источно питање је, тематски, врло широка и сложена историјска појава. „Историја источног питања толико је широка да обухвата не само историју неколико бурних столећа, него и један ланац народа и разних националних култура“ (М. Екмечић). У ту тематску ширину улази социјална, економска, политичка, верска, културна и друга историја тог ланца народа у оквиру Турског царства.

* * *

Велики бечки рат (1683–1699) донео је прелом у односима снага на југоистоку Европе. Равнотежа, успостављена у XVII веку, била је сада поремећена на штету Турске. Од тада, она је, упркос повременим покушајима да преокрене ситуацију, у трајној дефанзиви. То је резултат, с једне стране, сталног јачања непријатељских сила, а с друге, убрзаног и продубљеног процеса дезорганизације њеног унутрашњег друштвеног и политичког система. У XVIII век Турска, наиме, улази са широко отвореним процесом разграђивања тимарског (спахијског) система, на којем је почивала и војна и политичка снага Царства. Ојачало исламско племство све више условни посед (тимар) претвара у трајни – читлук (чуфтлук) са преобраћањем сељака у потпуно зависне кметове. Снага и ауторитет централне власти по провинцијама слабе; економски, порески и верски притисак на експлоатисану масу хришћанских поданика повећава се; финансијска моћ Царства опада, а унутрашњи друштвени и верско-политички сукоб између исламских господара и хришћанске раје нараста. Овај класни сукоб, захваљујући својој религиозној идеолошкој основи и форми, прераста, постепено, до краја XVIII и почетка XIX века, у националне покрете, јер се експлоатисана раја почиње и национално идентификовати. Ту унутрашњу борбу, која слаби Османско царство, користе спољне силе, подстичући, а према својим потребама, покрете хришћанске раје; раја опет у свом отпору Турској тражи ослонац на спољне факторе, јер у самој себи, током XVIII века, због опште заосталости Турске и њених балкан-

ских земаља, још не налази довољно снаге и самопоуздања да крене у самосталну борбу.

Упркос свим отпорима, Турска, корак по корак, испушта ствар из руку. Неке области се од ње фактички осамостаљују (Црна Гора), друге стичу одређену меру самосталности (Грчка, Влашка и Молдавија), треће постепено постају средишта отпора и изградње властите самосвести (Србија, са својим духовним и националним средиштем у Угарској) итд. Подривању и рушењу ауторитета турског господара међу харишћанском рајом, снажно доприносе два фактора. Први фактор су сепаратистичке тенденције у редовима провинцијских управа, огрезлих у корупцији, безакоњу, насиљу и отимачини. Од њених притисака и насиља, централна власт не може да штити рају по провинцијама, у којима понекад господаре узурпатори и одметници од султана. Многим областима крстаре одметничке банде (крџалије, акинџије, деглије) и тероришу народ. Други фактор је готово стална борба Турске са спољним непријатељима, чести ратови које Османска империја води у условима сталног опадања својих реалних војних потенцијала. Ослабели тимарски систем крњи снагу спахијске коњице као елитне снаге турске војске. Јаничарски кор, ударна сила пешадије, такође слаби. Јаничарски ред претвара се у све многобројнију али и све самовољнију и недисциплинованију војну, политичку и друштвену касту, која представља све већу опасност за централну власт и све мање квалитетну борбену силу. Рачуна се да је јаничарски ред у XVIII веку бројао најмање 100–120 хиљада припадника, мада има и много већих процена (преко 300 000). Од тога од султана војничку плату редовно прима 50–60 хиљада јаничара, док се остали баве грађанским занимањима. На султанове позиве, међутим, никад се не одазива више од четрдесетак хиљада јаничара. Са спахијама је било и горе: од стотинак хиљада у рат је одлазило по 20–25 хиљада.

У таквим условима, Турска непрестано ратује. Што је најзанимљивије, она је често и иницијатор тих ратовања. Године 1710–11. она успешно ратује против Русије. Осокољена тим успехом, 1714-те напада Венецију, али се 1716-те у борбу умешала Аустрија, па се рат 1718-те завршава поразно по Турке. По пожаревачком миру Аустрија их потискује дубоко на Балкан. Тридесетих година XVIII века Турска ратује на истоку са Персијом, а само што је тај рат завршила, нашла се у новом: најпре против Русије 1736, а затим против Аустрије (1737). Из борбе против Руса Турци су, овог пута, изашли без штете, а од Аустрије су београдским миром 1739-те чак вратили значајне територије на Балкану – све до Дунава и Саве. За време овог рата, као и оног 1683–1699, дошло је до новог великог померања становништва са Балкана према Подунављу. Срби под водством патријарха Арсенија IV Шакабенте и нешто Арбанаса-католика (Климената) иселили су се у Аустрију. Главна маса исељеника долазила је са Косова (из Старе Србије), из Црне Горе и Херцеговине. На Косово су се масовно спуштали албански брђани.

После београдског мира наступило је тридесетогодишње раздобље мира између Турске и Европе. У односима снага настављале су се раније уочене тенденције: Турска је и даље стагнирала и заостајала иза својих непријатеља. Међу њима најизразитији напредак како у свом општем развоју, тако и у јачању улоге на Балкану, остварила је Русија. Њен утицај нарочито међу Србима, осећао се све снажније и у културном и у политичком погледу. Руске књиге и учитељи појавили су се међу Србима (Суворов и Козачински), а легенда о Петру Великом постајала је врло распрострањена (*Живот Петра Великог*, Захарија Орфелина). О политичком утицају сведочи и сеоба великог броја Срба у Русију од 1751. до 52. године из Потиско-поморишке границе и стварање Славјаносербије у Украјини. Русија постепено изграђује и свој политички програм према Турској који ће бити дефинитивно уобличен у време царице Катарине II.

У време Катарине II главни циљеви руске спољне политике били су усмерени у два правца: према Пољској и према Турској. Та су два правца била повезана и испреплетана. Турска, наиме, није без узнемирења гледала на руску експанзију у Пољској. Подстакнута од Француске, она је, да би ту експанзију зауставила, 1768. године објавила Русији рат. Царица Катарина и њени људи то су једва дочекали. Ратни циљеви Русије у овом рату били су: признавање слободе руске пловидбе Црним морем; отцепљење кримских Татара од Турске, као први корак ка њиховом покоравању од стране Русије; признавање руских интереса у Пољској од стране Турске; признавање руског права на пружање заштите хришћанима у Турској.

Да би што ефикасније кренула у борбу, Русија је и балканске народе позвала у рат. У Црну Гору послат је у специјалну мисију кнез Долгоруки, наишавши тамо на отпор „лажног цара“ Шћепана Малог. Већ у почетку (1768–69), рат је за Русију био успешан: заузети су Азов, Таганрог, а затим и румунске кнежевине (Молдавија и Влашка). Своју балтичку флоту Руси су упутили у Средоземље. Када се ова тамо појавила, почетком 1770, дошло је до масовног устанка Грка на Пелопонезу. Лука Наварин постаде устанички центар и база руске флоте. Директна руска војна помоћ грчким устаницима била је малена, па се они нису могли супротставити надмоћнијим турским снагама, које их убрзо разбише и подвргоше суровој одмазди. Заузврат, руска флота, под командом адмирала Орлова и Елфинстона (једног Енглеза у руској служби), нанесе тежак пораз турској флоти у заливу Чеһма, на обали Мале Азије, прекопута острва Хиос. То је био први велики пораз Турака на мору после Лепанта. У исто време победише Руси Турке (1770) и на суву – у Бесарабији, а 1771. године запоседоше Крим.

Руске победе почеле су да узнемиравају друге велике силе. Ценило се да би оне могле угрозити равнотежу снага у југоисточној Европи. Аустријски канцелар Кауниц то је отворено и рекао руском посланику, на хабсбуршком двору. Узнемирили су се и европски трговци у Турској, страхујући од преваге руских утицаја на Леванту. Држање Аустрије, Француске и Пруске према Русији постало је непријатељско. Аустрија и Пруска су се спремно одазвале позиву који им је Порта упутила 1771. године да посредује код Русије за закључење мира. Катарина II није могла да игнорише ово расположење осталих сила, тим пре што је имала и великих унутрашњих невоља и што је међу руским војницима почела харати куга, коју су добили од Татара на Криму. Тако су већ 1771. године отворени руско-турски мировни преговори, најпре у Фокшани, а од 1773. године у Букурешту. У међувремену, дошло је до споразума између Русије, Аустрије и Пруске на рачун Пољске: 1772. године извршена је прва деоба, када су од ње три силе отргле знатне територије. Следеће године и у Турској је дошло до промене – на султански престо уздигнут је један крајње миролубив владар, Абдул Хамид I. Мировни преговори се, услед тежине руских захтева, још никако нису завршавали. Да би их убрзали Руси су почетком 1774-те напрегли све снаге да сломе турски отпор. Једна њихова армија прешла је Дунав, упала у Бугарску и блокирала турску војску у Шумли. Порта није имала куд и прихватила је руске мировне услове. Завршни преговори, и потписивање уговора, извршени су у Кучук-Кајнарџију од 10. до 21. јула 1774. године.

Кучук-кајнарџијски мировни уговор садржао је следеће важне одредбе: татарска територија на Криму одваја се од Турске и постаје самостална; Русији се признаје право да штити интересе православних хришћана у Турској; Влашкој и Молдавији гарантује се аутономија, над којом право заштите стиче Русија; од освојених територија Русија ће задржати Кинбурн, простор између Буга и Дњепра, Азов, Керч и Јеникале; Русији се признаје слобода пловидбе по Црном мору и Дунаву, слободан пролаз њених трговачких бродова кроз Босфор и Дарданеле и највеће повластице њеној трговини у целој Османској царевини, какве су, на основу тзв. *Капитулација*[9], уживале Француска и Енглеска. У циљу спровођења ове

[9] Шта су *Капитулације*? То је један уговор између Турске и Француске закључен још 1535. о посебним правима и повластицама француских грађана и дипломатских представника у Турској. Француска је стекла право да држи дипломатског представника (баила) у Цариграду и конзуле по унутрашњости Царства. Ти представници добијају право да суде француским поданицима у Турској у свим њиховим међусобним споровима (конзуларна јурисдикција и изузимање Француза из надлежности шеријатског права у Турској). Турци се обавезују да на захтев француских представништава дају помоћ у извршавању ове јурисдикције. У међусобним споровима Турака и Француза надлежан је кадија, али у присуству француског драгомана. За кривичне спорове над Французима надлежна је само Висока Порта, где се уважава и сведочење хришћана.

последње, одредбе, Русији је признато и право да у разним центрима Турске отвори своје конзулате.

„Мир у Кучук-Кајнарџију дао је Русији слободан излаз на Црно море, учинио ју је црноморском силом и отворио јој трговачке везе са Средоземним морем кроз мореузе, дао јој неку врсту протектората над Влашком и Молдавијом и над источном црквом у Турској. Тим је ударена основица руској политици, која је преко протектората над хришћанима тежила за протекторатом над Турском..." (Васиљ Поповић).

* * *

Ускоро после Кучук-кајнарџијског мира и Аустрија се окренула активнијој политици на Истоку. Већ 1775-те она је самовољно и без формалног повода приграбила од Турске њену граничну област Буковину, подсећајући Порту на своје услуге у посредовању за мир са Русијом. Изнурена Турска је, уз шкргут зуба, прогутала и овај губитак, спремајући се да, једног дана, све то ипак врати. Међутим, ни Русија ни Аустрија нису сматрале да су све своје амбиције према Турској задовољиле. Царици Катарини је први наредни циљ био да приграби Крим, који је Кучук-кајнарџијским миром одвојен од Турске; она ће то 1783. године и учинити, кад због тога умало није поново дошло до рата с Турском. Са своје стране, аустријски цар Јосиф II, који је од 1780-те самостално завладао, почео је да се и сам припрема за продор на Балкан. Разумео је да ће у том великом подухвату морати или да сарађује са Русијом или да се с њом сукоби. Определио се за сарадњу, па је, захваљујући томе, већ 1781. године дошло до закључења формалног савеза између Аустрије и Русије.

Овај савез је још био дефанзиван и није садржао одредбе о нападу на Турску ради поделе њених територија, али је и једну и другу страну јако окуражио на прављење планова за такав подухват. У том погледу руска царица је била ажурнија. Она је већ 1782. године понудила Јосифу II план о деоби Турског царства. Био је то један од најчувенијих планова ове врсте, познат под именом, „грчки пројект". Он је садржао следеће предлоге: 1. да се од територија Бесарабије, Молдавије и Влашке образује „независна" држава Дакија под управом једног хришћанског владара (за којег се предвиђало да би био царичин љубимац Потемкин); 2. највећи део Балканског полуострва био би укључен у састав обновљеног Грчког царства са центром у Цариграду (схватило се да Катарина престо овог царства намењује свом унуку Константину).

Французи могу слободно исповедати своју веру у Турској. Француски трговци и њихови бродови ослобађају се сваког кулука или друге сличне обавезе у Турској. У Турској се поштује за француске грађане француско наследно право (тестамент). Француски грађани који живе мање од 10 година у Турској ослобађају се харача, кулука и других фискалних обавеза.

Цар Јосиф II није могао да прихвати овај пројекат, очевидно усмерен да целу европску Турску веже за Русију. Али, га није могао ни отворено одбити. Почео је да га са Русима „разрађује", што је значило да га преокреће и у своју корист. Он је, наиме, заједно с Кауницом, привидно дао сагласност на „грчки пројект", али је затражио да се у њега унесу следеће допуне: Аустрији ће припасти територија тзв. Мале Влашке (источно од Баната), до реке Алуте, затим један појас земље уз десну обалу Дунава од Никопоља до Београда са градовима Никопољ и Видин (да би цео ток Дунава остао у аустријским рукама), те Београд и Балканско полуострво западно од замишљене линије Београд–ушће реке Дрима. Аустрија би, осим тога, узела и венецијанске поседе на Јадрану (Истру, Далмацију и Боку), у замену за турске територије Мореју, Кандију, Кипар и Јонска острва. Дакија и Грчко царство, као руске сфере утицаја, обавезали би се да ће Аустрији обезбедити све трговинске погодности и повластице. Руска царица прихватила је предлог Јосифа II с резервама, у погледу млетачких територија, будући да није желела да се од Грчког царства отргну Пелопонез и Јонски архипелаг.

После овога, аустријски владар почео је да ради на придобијању сагласности осталих сила на деобу Турске. Француској је нудио Египат и Сирију, али је ова ту понуду одбила, остајући верна својој традиционалној политици према Турској. Није наишао на бољи пријем ни код Британаца, чији је интерес за Средоземље управо у ово време нагло порастао. Шпанија је баш тада (1782) ушла и у савез са Турском. Разумевање за руско-аустријске планове показала је само Пруска али је и она за своју подршку тражила награду у Пољској.

Осећајући да су два главна могућа противника (Француска и Енглеска) слаба, исцрпљена међусобним ратом у Америци, Русија и Аустрија отпочеле су припреме за реализацију својих планова. Руске ратне припреме на Криму биле су интензивне и видљиве. Гроф Потемкин изграђивао је луке Севастопољ и Херзон, градио бродове и слагалишта оружја, унапређивао занатство и трговину. Довео је и царицу да види сав тај успех („Потемкинова села"), а ова му је, одушевљена, подарила титулу „Тауријски". У Херзону је чак дошло и до сусрета Катарине II и Јосифа II.

Оволика живост на Криму откривала је да се Русија припрема за рат. Турска није желела да чека руски напад већ је сама решила да се упусти у борбу, пре него што Русија оконча своје припреме. Она је 24. августа 1787. године објавила Русији рат. Одазивајући се савезничкој обавези, Аустрија је 9. фебурара 1788. године и сама ушла у рат на страни Русије.

Овим потезом, Турска је у једној ствари успела: предухитрила је савезнике и затекла их неспремне. Али, ову предност није могла да искористи јер је и сама улетела у рат без икаквих припрема. Тако је рат с обе

стране поведен млитаво и без стварног одушевљења. Руси су, ипак, имали иницијативу. Они су у току 1788. године уништили турску флоту на Црном мору и заузели су опет тврђаву Очаков, да би следеће године избили на Дунав.

Много мање спремна од Русије Аустрија је у борбу ушла решена да се максимално користи ослободилачким тежњама српског народа, који је у ово време био захваћен процесом свог националног буђења, и једини стварно одушевљен овим ратом. Од српских добровољаца из Србије, Босне и Црне Горе Аустрија је још током 1787. године образовала посебну војну формацију, под називом фрајкор, којим су командовали сами Срби (из Србије) а на челу му био граничарски пуковник Михаљевић (отуда и Михаљевићев фрајкор). Фрајкор је оперисао у северној и западној Србији, док су Срби, готово независно од Аустрије, у Шумадији и Поморављу отворили једно ново операционо подручје у којем су, под командом капетана Коче Анђелковића, водили неку врсту герилског рата, пресецајући често турски промет на тзв. Цариградском друму између Београда и Ниша. Овај рат остао је и у народној традицији и у историји забележен под именом Кочина крајина. Турци су већ током 1788. године успели да сузбију ову активност Анђелковићевих бораца, да их потисну северно од Дунава, у Банат, разбију код Брзаске, а самог Кочу заробе и набију на колац.

Аустријске трупе су се 1789-те ипак озбиљније ангажовале у борбама па су, под командом Лаудона, освојиле Београд и продрле дубоко у Србију. Ускоро иза тога француска револуција је из темеља потресла Европу. Пажња свих европских влада и народа усмеравала се према Западној Европи. Кад је у фебруару 1790-те умро цар Јосиф II, било је јасно да Аустрија тражи начин за излазак из рата са Турском. Пруски краљ Фридрих Вилхелм III је средином 1790-те понудио посредовање. Придружили су му се и Енглези и Холанђани. То је довело до примирја, а 4. августа 1791. године и до мира између Аустрије и Турске закљученог у Свиштову. Мир је склопљен на принципу status quo ante bellum, уз давање амнестије свим његовим учесницима – у првом реду Србима.

После изласка Аустрије и ратовање Русије постало је беспредметно. У време закључења свиштовског мира, између Русије и Турске је успостављено примирје, које је 9. јануара 1792. године претворено у мир у Јашу. Овим миром потврђене су одредбе Кучук-кајнарџијског уговора и Русији је остављена обалска тврђава Очаков на Црном мору.

Тако је завршена прва фаза у развоју источног питања. Ратовањем од 1787. до 1792. године није начињен никакав заокрет у његовом току. Једна важна последица овог ратовања ће се убрзо, ипак, осетити. Срби су, у овом рату, стекли драгоцена политичка и војничка искуства. Њихове народне старешине и предводници (кнезови, свештеници, трговци)

много су научили и од војне и од политичке вештине. Уз то ратовање је веома убрзало уздизање националне самосвести и ослободилачких тежњи Срба. Све ће то доћи до изражаја десетак година касније пред први устанак, у којем ће се Срби појавити као самосталан фактор у развоју источног питања. Од тог тренутка и национално-револуционарна компонента постаће суштинска саставница овог великог историјског комплекса.

* * *

Национално-револуционарни и ослободилачки покрети балканских народа до којих ће доћи на прелазу из XVIII у XIX век биће резултат дејства већег броја историјских чинилаца: продубљивања унутрашње кризе Османског царства, политичког буђења и сазревања националне свести балканских народа, зрачења идеја и примера Француске револуције, даљих трвења великих европских сила око Балкана и источног Медитерана, као и сталних насртаја појединих међу њима на интегритет, па и опстанак Турске. Источно питање се, дакле, у време Француске револуције знатно компликује јер постаје сложеније за једну капиталну компоненту и покретачку силу – национално питање – без чијег се деловања више и не може разматрати. Тако ће се управо у време Француске револуције и непосредно после ње, националноослободилачки покрет на Балкану уклопити у широке социјално-политичке контексте европске историје у којима ће и у овој књизи бити разматрани.

Најдубљи корени кризе у Турској лежали су у постепеном пропадању самих основа друштвено-економског система на којима је Царство почивало. Ту основу чинио је тимарски (спахијски) феудални систе, на који се ослањала војна и економска снага државе. Под дејством унутрашњих фактора, а још више спорим али упорним продирањем економских утицаја из Европе, тај се систем већ од краја XVI века почео нарушавати. Робно-новчани односи, који су у Турску долазили трговином са Западном Европом преко Средоземља и са Централном преко Балкана, неповољно су деловали на тадашњи економски систем Царства. И држава, која је била у сталним ратовима, и носиоци система (спахије, јаничари, паше и управни службеници) осећали су све већу потребу за новцем и нарушавали су постојеће распореде дужности и права. Спахије су претварале своје поседе у наследна добра (чифтлуке), појачавале су експлоатацију над кметовима, исцрпљивале су хришћанске поданике све више и више, а при томе избегавале своје дужности и обавезе према султану и држави. Утицај централне власти је слабио, јаничари, спахије, локални чиновници испољавали су све већу недисциплину и самовољу, а раја је све теже подносила терете обавеза. Сви носиоци система су непрестано тражили нова права и привилегије, а да се старих нису одрицали. Земљу је, услед тога

крајем XVIII и почетком XIX века, захватио општи неред. Од централне власти су се, буквално, одметнули многи локални господари, као и многе војничке групе. У европским деловима Турске најпознатији одметници били су видински командант Осман-паша Пазван-Оглу и јањински господар Али-паша Тепелени. Пазван-Оглу је пркосио централној власти од 1794-те све до смрти 1807. године. Његов наследник Мула-паша пошао је истим стопама и предао се султановој војсци тек 1813-те. Али-паша јањински био је један у низу, али најзначајнији, међу албанским великашима који су отказали послушност Стамболу. Пактирајући са Французима и Русима, окупљајући око себе многе незадовољнике, он је господарио Епиром и Тесалијом око 25 година, све док га султанови људи 1822. нису на превару намамили у клопку и смакнули. На истоку, у арапским земљама највећу непослушност су изражавали Вахабити у Арабији, мамелучки бегови (њих двадесет тројица) у Египту, те паше у Сирији и Палестини. Поред ових великих деловале су и многе групе мањих одметника (јаничара, деглија и крџалија) у Бугарској, Тесалији, Мореји, Македонији, Албанији и у Србији – злогласне дахије. Сви су они у највећој мери терорисали и експлоатисали хришћанску рају.

У то време (на крају XVIII века) криза Турског царства испољавала се првенствено као криза његовог војног система, државних финансија и криза управљања државом. До пуног изражаја долазила је чињеница да је турска војска, својом организацијом и опремом, знатно заостајала за армијама европских земаља с којима се сукобљавала или убудуће имала да се сукобољава. Поред тога, самовоља локалних господара (паша и других) као и јаничара и спахија, узела је велике размере, изазивајући тешке економске и друштвене последице. Земљу је постепено захватао хаос, а државне финансије су постајале све тање. Најумнијим и најтрезвенијим главама Царства било је јасно да су свестране и темељите реформе постале неопходне. Међутим, сваки покушај реформе морао би да погоди и угрози мноштво интереса и стечених права и привилегија. Зато је идеја о реформама сместа изазвала жесток отпор многобројних снага и слојева у друштву. На страни тих конзервативаца била је и исламска религија, која је упорно чувала систем заснован на шеријатском праву и привилегијама „правоверних". Буржоаске снаге међу муслиманима биле су, међутим, незнатне да би могле саме поставити питање озбиљнијих промена у друштвеној и политичкој структури Царства. Зато су иницијативе за реформе и морале доћи одозго, од султана и неких његових сарадника, из реда уског круга учених људи и нове господе – ефендија.

Носилац реформних идеја и акција постао је сам султан Селим III, који је дошао на престо управо у години у којој је отпочела Француска револуција. Највећи његов напор био је од почетка усмерен ка оздравље-

њу државних финансија и реформи војске. У држави је завео оштре мере штедње а сва уштеђена средства трошена су на опремање војске и на изградњу флоте. За тако амбициозан подухват, међутим, уштеђена средства нису била довољна, па се пришло повећавању пореских оптерећења већ исцрпљене раје, што ће код ње изазвати велика незадовољства.

Најважнији циљ Селима III био је реорганизација војске по западним узорима, како би се отклонила тадашња њена дезорганизованост. Зато је била неопходна ликвидација јаничарског реда и спахијске коњице и увођење сталне војне обавезе, а заједно с њом и нове организације управе и финансија. Уз помоћ присталица реформи које је окупио око себе Селим је 1793. године издао одговарајуће уредбе о свим овим реорганизацијама назване *низамиџедид* – ново уређење. Али, са реформама је од почетка кренуло тешко. Најжешћи отпор су им пружили јаничари, који нису могли да прихвате нову организацију, нови егзерцир и дисциплину „недостојне“ муслимана, а нису желели ни да упусте дотадашње привилегије које су уживали. Против реформи су се изјасниле и хоџе и улеме, као верски фактор. Њихов отпор, у почетку потмуо, постаће отворен и масован, када је султан 1805-те једним хатишерифом завео обавезну регрутацију младића од 20–25 година. Ова мера изазвала је незадовољства и немире и у Цариграду и у провинцијама. Ти немири ће се након избијања руско-турског рата, 1806-те, претворити у масовну побуну у престоници, која ће се завршити свргавањем (маја 1807), а ускоро затим и убиством Селима III. Реформе ће тиме за дуже време бити одгођене.

И управо у време када је Турску захватао све већи хаос и када је пропадао први велики реформни покрет она је била изложена новим снажним ударима и споља и изнутра. Први такав удар дошао јој је од Француске – земље с којом је Османско царство традиционално било у пријатељству још од XVI века, из времена султана Сулејмана Величанственог и краља Франсоа I. Револуционарна Француска покушала је, под утицајем младог генерала Бонапарте, да направи заокрет и у овој области француске политике, организујући 1798. године чувени поход на Египат и Сирију, усмерен, додуше, не толико против Турске колико да се нанесе далекосежнија штета Великој Британији. Уз помоћ II европске коалиције против Француске, у коју се и сама укључила, а у првом реду уз помоћ Енглеза, Турска је од овога напада успела да се одбрани. Наполеон Бонапарта ће се, када се 1799-те дочепао власти у својој земљи, вратити традиционалној француској политици и почеће, од измирења с њом 1801. године да је штити и подржава у борби против руске опасности која се од 1806-те поново надвила над Турском. У међувремену, Први српски устанак ће 1804-те отворити велики процес националних револуција балканских народа.

* * *

Балкански народи су вековима чували своју етничку и духовну самосвојност и индивидуалност живећи под отоманском влашћу, као угњетене и експлоатисане масе становништва. Социјалне и верске баријере које су постојале између феудалних муслиманских господара и хришћанске раје, онемогућавале су њихово зближавање и политичко интегрисање. Ни турска (исламска) култура није извршила дубљи утицај на хришћанске масе и није их одвојила од њиховог патријархалног начина живота, који је чувао средњовековне традиције и успомене, и неговао специфичне облике народног стваралаштва – усмену епску и лирску поезију и сл. Те патријархалне средине балканског сељаштва постале су праве колевке из којих ће се развити национална свест народа европске Турске.

Ширењу те свести умногоме ће допринети велика миграциона кретања којима је Балкан био изложен током читаве епохе турске владавине. Ратови, освајања, насиља, побуне и устанци, глади и неродице, епидемије и друге недаће, били су разлози тих честих сеоба које су непрестано мењале етничку слику Балканског полуострва, а истовремено изазивале и сукобе међу појединим етничким групама. Најважнији резултати тих миграција и сукоба биће: потискивање Срба из јужних и ширење њихове етничке територије на северне и западне крајеве Балкана, те у Подунавље, у Срем, Банат, Бачку, па и северније делове Угарске; спуштање албанског живља из планинских подручја југозападног Балкана у низине Косова, Метохије и западне Македоније; померање дела грчког и цинцарског становништва на север, преко централног и северног Балкана до Подунавља; исламизација знатног дела становништва централних делова Балканског полуострва у једној пространој зони од Бугарске, преко Македоније, до Херцеговине и Босне.

У оквирима овог ускомешаног и узнемиреног етничког шаренила Балкана почињу, у XVIII веку, да се јављају значајна померања и у његовим социјалним структурама. Под утицајем трговине и економске размене са Европом, долази до првих форми социјалног раслојавања, до нових подела рада и до зачињања почетних облика будућег буржоаског друштва.

Овај процес најживљи је био међу Грцима, захваљујући, најпре, њиховим све чешћим привредним везама са западним светом преко Средоземног мора, а затим постојању бројчано и економски јаке трговачко-занатлијске чаршије Грка у Цариграду (у Фанару – фанариоти), те подршци Цариградске патријаршије, као центра православних хришћана у Турској. Жива пловидба захтевала је развој бродоградње и других заната, а размах трговине стварао је знатан слој грчке буржоазије, и изазвао је вал грчке колонизације широм Балкана, Подунавља и по другим крајевима јужне и

југоисточне Европе (Италија, Русија, Аустрија). Грчке колоније стварају се у Анкони, Венецији, Трсту, Бечу, Будиму, Букурешту, Одеси, Херзону, Таганрогу и низу других мањих центара. Грчка трговачка буржоазија, као и цинцарска, јерменска и јеврејска, постаје нека врста општебалканске појаве, чије је присуство нарочито значајно у румунским кнежевинама, у којима су чак и кнежеви били Грци – фанариоти.

У мањој мери и спорије, али осетно, опажају се ови процеси и у Србији, под утицајем трговине са јужним областима Хабсбуршке монархије, али и под утицајем српског грађанства које се формирало у Угарској. Српски трговци кретали су се од Трста до Солуна, од Беча до Београда и од Дубровника до Будима. Балкански народи, Грци и Срби, а за њима и Румуни и Бугари, стицали су полагано своју буржоазију, која ће даље носити и ширити њихову националну свест и идеологију. Из њених редова поникнуће и први слојеви националне интелигенције.

Паралелно са настанком националне буржоазије и село балканских народа почиње да стиче одређене нове специфичности. Слабост турских власти омогућује да се балканско село постепено организује по принципу одређене сеоске и кнежинске аутономије. Водеће личности локалне аутономне управе образују нову народну хијерархију, која ће водити сељаштво у његовој борби против економског угњетавања и отоманске управе. У неким грчким областима образују се и шире аутономне територијално-административне јединице са посебним статусима и привилегијама. Такве примере нуде Халкидик, нека острва у Егејском мору и Епир. Племенско друштво Црне Горе живи готово потпуно независно од Турске и у XVIII веку креће путем изградње властите државе.

На процесе изградње националне свести, и борбеног духа балканских народа, утиче позитивно и стално деловање многих незадовољника и одметничких група из редова нетурских народа, који се сматрају народним борцима и осветницима. То су хајдуци, ускоци, арматоли, клефти, гусари и други који доприносе даљем слабљењу Турске. Тако су се у оквиру балканских друштава током XVIII и до почетка XIX века формирале или зачеле оне друштвене снаге и руководеће структуре које ће бити у стању да поведу и организују, национално и социјално револуционарне покрете. То су трговци, војне и политичке старешине (војводе, кнежеви, примаси, сердари), верски поглавари и други који ће у борбу повући сеоске масе и ставити им се на чело.

* * *

Под утицајем свих поменутих процеса и појава почиње, у XVIII столећу, национално буђење балканских народа. Снажан идејно-политички подстицај деловању економско-друштвених, политичких и верских (унутрашњих и спољних) фактора који су водили овом буђењу даће на крају XVIII и на почетку XIX века моћна зрачења и утицаји Француске револуције, који ће запљуснути и југоисток Европе. Ови утицаји стићи ће на Балкан из три правца: преко грчких обала Медитерана, преко Јадрана и преко Хабсбуршке монархије (Аустрије и Угарске). Грци су, преко својих колонија у медитеранским земљама, први дошли у директни контакт са идејама и примерима Француске револуције. Ти контакти су, после француске окупације Јонских острва (бивших венецијанских поседа) 1797. године постали још чвршћи и делотворнији. Надахнути револуционарним идејама о народном и националном суверенитету Грци су, у оквиру своје колоније у Анкони, основали и један устанички комитет за припремање борбе против Турске.

У идеолошком, па и непосредном политичком смислу утицај Француске револуције на Грке највећма се испољио у делатности знаменитог револуционара Риге од Фере. У многим својим песмама и политичким списима (*Химни слободе* – „грчкој *Марсељези*", *Демократском катихизису*, *Новој политичкој организацији или Пројекту Устава* и другим) Рига од Фере изражавао је двојака политичка схватања о вредности и значају демократских начела, која је прокламовала Француска револуција, и о потреби борбе Грка за ослобођење од Турске и за обнову велике грчке државе на темељима некадашњег Византијског царства. Та „Хеленска Република" обухватила би Малу Азију, „Румелију", сва медитеранска острва на којима живе Грци, те чак и Влашку и Молдавију, а била би уређена на принципима слободе, братства и једнакости.

Делујући по овим начелима у Бечу, где је око себе окупио завереничку групу грчких патриота, Рига од Фере је изазвао пажњу аустријске полиције, која је после ликвидације Мартиновићеве завере била изузетно оштра према активностима ове врсте. Ухапшен у Трсту 1797. године Рига од Фере је одведен на турску границу и тамо предат Турцима. Турски паша у Београду наредио је 1798. године да буде задављен у казаматима београдске тврђаве. Тако је окончао први и највећи идеолог грчког националног препорода. Његове идеје настављају песник Адамантиос Карајос и многи други интелектуални и политички борци грчког народа.

Идеје Француске револуције, нарочито оне везане за национално ослобођење, су се, међутим, шириле и у другим крајевима и међу народима Подунавља и Балканског полуострва. Осећале су се у Далмацији, Црној Гори, Албанији, међу Србима и Румунима. Међу Србе ове идеје су продрле врло рано, и дошле су до изражаја већ 1790-те на Темишварском сабору. Тај продор био је олакшан јер је већ припремљен терен од стране просветитељских (рационалистичких) идеја, које су нашле присталица међу српским грађанством и интелигенцијом у Угарској, а које најбоље оличава дело знаменитог Доситеја Обрадовића. И код Срба, као и

код Грка, утицај како рационализма тако и идеја Француске револуције одмах је дошао до изражаја на плану националне идеологије. Управо 90-их година архимандрит Јован Рајић објављује своју *Историју разних славенских народов, најпаче Болгар, Хорватов и Сербов*, која „је одмах постала најпоузданији темељ националног препорода, извор историјског надахнућа револуције, књига према којој је Карађорђе замишљао будућу државу..." (Р. Самарџић). Један други знаменити Србин тог времена, Сава Текелија, посланик Угарског сабора, прави планове о ослобођењу српског народа и штампа у Будимпешти карту будуће слободне Србије; своје пројекте о „Српском царству" шаље и Наполеону и цару Францу I. Сличне идеје о „Славено-сербском царству" формулишу и владика бачки Стеван Јовановић (1791) и пивски архимандрит Арсеније Гаговић (1805). У једном мемоару упућеном 1804-те руском цару, ову мисао износи и карловачки митрополит Стефан Стратимировић.

Све то показује висок степен и ниво, изграђености националне и слободарске свести код грчког и српског народа. Та свест се код Бугара нешто спорије развија али су и њој прве значајне интелектуалне доприносе већ дали Пајсије Хиландарски и Софроније Врачански.

Последњих година XVIII и првих година XIX века у балканским земљама – тачније, међу Грцима и Србима – отпочеле су и практичне политичке припреме за национално-револуционарну акцију. Био је то знак да је процес националног препорода ових народа прелазио из фазе стварања идеологије у фазу политичког покрета за ослобођење и образовање националних држава. Те припреме су се изражавале не само порастом и ширењем хајдучије и других облика отпора турском угњетавању, већ и радом на стварању организације ослободилачког покрета, образовањем тајних друштава, система међусобних веза и обавештавања, прикупљањем оружја итд. У јужној Угарској се осећа тајна агитација за стварање „Славјано-сербског царства". У Црној Гори је владика Петар I био иницијатор припремања плана општесрпског устанка и обнове старе српске државе. У припреме се укључују и србијански прваци: кнез Алекса Ненадовић и његов син Прота Матеја, земунски трговац Петар Ичко, свињарски трговац и бивши хајдук из Тополе Карађорђе Петровић и многи други. Израста постепено мрежа веза којом циркулишу идеје и информације о скором покретању борбе.

Код Грка слична активност води се и јавно и тајно. У Француској, Италији, Аустрији, Русији и Румунији, на Јонским острвима образују се тајна национална и револуционарна друштва. Она су често под утицајем слободнозидарских (масонских) организација, које су, према неким индицијама, шириле своје утицаје и на грчке области под Турском: у Тесалији, Епиру и на Пелопонезу. Овај организационо-политички рад грчких патриота и револуционара узеће већег маха тек после 1812. године.

Сав овај идеолошки и политички рад најављивао је блиске и крупне догађаје на Балкану. Први српски устанак (1804) ће их и отворити. Захваљујући томе, овај ће устанак одмах стећи најшире историјско значење: општесрпско, јужнословенско, балканско, а преко источног питања и европско.

ГЛАВА ЧЕТВРТА

ФРАНЦУСКА И ЕВРОПА У ДОБА НАПОЛЕОНА 1799–1815.

Увод

Државним ударом од 18/19. бримера године VIII (9/10. новембра 1799) почиње Наполеоново доба у историји Француске и Европе. У пребогатој историографији о Наполеону и његовом добу једно од најчешће постављаних питања било је: да ли се 1799-те Буржоаска револуција завршила и да ли је Бонапарта гушилац или настављач револуције? На ово питање у историјској науци данас, преовлађује одговор према којем период конзулства и царства за друштвени и политички развој Француске представља корак назад у односу на највише домете које је револуција постигла у раздобљу јакобинаца. И поред тога, конзулство и царство нису контрареволуција. Њихово увођење не само да није угрозило најхитније тековине револуције (укидање свих феудалних права и привилегија, правна једнакост грађана, административна и економско-финансијска реорганизација државе), већ их је и учврстило. Отуда се увођење Наполеонове диктатуре означава као завршетак револуције и стабилизовање њених најзначајнијих резултата.

За Европу, међутим, Наполеоново доба је и даље епоха ширења таласа револуције. Без обзира на експанзионистичке мотиве француске буржоазије, који су стајали иза Наполеонових освајања, неоспорна је чињеница да су се тим освајањима многе тековине револуције преносиле и у друге крајеве Европе. Зато има истине у поетском претеривању Шарла Пегија који каже: „Не треба веровати Наполеону кад тврди да је основао велико Царство. Он је, у ствари, пропагирао слободе.“ Јер, Наполеонови ратови су вишеструко убрзали и умножили циркулацију идеја Француске револуције, широм Европе, да би у многим њеним крајевима довели и до њихове директне примене, као у Италији, у деловима Немачке, у Низоземској, Шпанији итд. Револуционарне идеје, ширећи се сада много брже и снажније него пре 1799-те прешле су и Атлантски океан и изазвале бурне ослободилачке покрете у шпанским колонијама, средње и јужне Америке. Све ово говори да револуционарна епоха у свету није

завршена 1799-те, као у Француској, већ да се настављала све до 1815, тј. до пада Наполеона I. Па ни тада раздобље грађанских револуција у Европи и осталим деловима земаљске кугле неће бити окончано. На западу, револуције ће се наставити до 1848/49-те, да би последње своје задатке извршиле 1870/71. године у време кад су снаге једне нове револуције (пролетерске) већ куцале на врата историје. На истоку, грађанске револуције ће започети касно, и неће бити завршене све до почетка XX века.

Конзулство

Увођење новог режима у Француској

Државни удар од 18. бримера није ни у Француској ни у осталом свету донео много дилема и недоумица. У Француској је било мало оних који су страховали од неизвесности и нових заокрета у политичком животу. Било је, истина, оних који су се прибојавали могућности споразума тројице конзула и монархиста у циљу рестаурације Бурбона, али та бојазан није била оправдана, и то се брзо дало видети. Мало је вероватно било да би генерал који је 13. вандемјера (5. октобра 1795) онако немилосрдно топовима тукао ројалисте код цркве Светог Рока сада могао пристати да им се својевољно подвргне. Још мање је то могло бити вероватно за другу двојицу конзула (Сијејеса и Дикоа) који су, јануара 1793. године у Конвенту јавно гласали за смртну казну Лују XVI.

Према томе, већина француске политичке јавности могла је и после 18. бримера бити мирна у погледу очувања републике и њене одбране од повратка „старог режима“. Читава та јавност слутила је да република више неће бити ни слаба, ни политички нестабилна, али ни демократска. Оно, међутим, што је било сасвим неизвесно је да ли ће ова, нова република, конзулата успети да траје дуже од краткотрајних режима директоријума. Прорицало јој се да ће то успети ако задовољи две највеће жеље већине Француза: ако постигне повољан спољни мир и успостави унутрашње спокојство.

За страни свет промена на кормилу француске политике, још мање је значила него за саме Французе. Ко је, уосталом, и могао придавати значаја једном у низу од укупно 14 државних удара, који су се догодили у Француској и њеним „републикама сестрама“ за само две године (1797–1799). Уза све то, у свету се о Бонапарти релативно мало знало. Ако је његово име Аустријанцима и Италијанима још увек уливало респект, због свежих успомена на збивања из 1796/97. године међу Енглезима је према Бонапарти било сасвим мало поштовања. У вези са њим, Енглези су се

радо сећали своје победе код Абукира и свог доприноса његовом поразу у Сирији. За њих, Бонапарта је био преамбициозни генерал чија звезда тешко да ће дуго сијати.

А ко је и какав је, у ствари, био генерал Наполеон Бонапарта?

Када је дошао на чело државе Бонапарта је имао тек 30 година. Данас су то године у којима високи стручњак, најчешће, тек започиње каријеру. У колико-толико мирним и уравнотеженим друштвеним и политичким приликама на водећим позицијама у државама само у изузетним случајевима се нађу сасвим млади људи. У Европи крајем XVIII века ствари нису тако стајале. И пре и после тога дешавало се да владари (цареви, краљеви, кнежеви) долазе на престо, па и стварно узимају власт у руке, врло млади: Луј XIV са 23 године, Луј XVI са 20, Франц II са 24. Карло V је у XVI веку постао цар Светог Римског Царства у својој 19 година, а Александар I ће постати руски самодржац, такође веома млад. Међутим, људи из народа и некрунисане главе, када би узимали судбину земље у руке, могли су то постићи у младим годинама само у случајевима великих друштвених и политичких поремећаја. Такав грандиозни случај била је и Француска револуција. Као и свим другим револуцијама и њој су главну снагу дале масе младог света. Млади су је не само носили већ и водили. Барнав је 1789. године грмео са говорнице Уставотворне скупштине, када му је било 28 година. Жирондински вођ Брисо деловао је 1792, са својих 38 година, као каква старина, док је Роберспјер, са 34 године, достигао врхунац историјске славе. Барбару и Сен Жист нашли су се у самом врху револуционарног вођства са по 25 година. И у војсци је револуција избацила у први план људе који би се пре њеног избијања сматрали „балавцима“ („les colonels a la bavette“). Жубер је постао генерал са 26. година, Дезе са 25, Журдан са 31. Сам Бонапарта добио је генералски чин само што је напунио 24 године. Према томе, Бонапартин пример (1799) за савременике није би нешто изузетно. То је била једна типична каријера револуционарне епохе.

Наполеон Бонапарта потицао је из породице сиромашног провинцијског племића са острва Корзике. Рођен је 1769. у Ајачију, где му је отац, Шари Бонапарта, био адвокат. Шарл Бонапарта умро је још млад 1785, оставивши иза себе осморо деце, међу којом је Наполеон био други по реду. То му неће сметати да са старешинског места у породици потисне старијег брата Жозефа, којем је, по корзиканској традицији, то место припадало.

Кад му је отац умро, Наполеон се налазио на Војној академији у Паризу, у коју је ступио још 1779-те. Пролазећи кроз разне степене војног образовања, свуда се показивао као добар и марљив ученик. Ипак, из Академије је 1785-те изашао тек као 42. у рангу, међу 58 завршених питомаца. Као млад потпоручник послат је да се усавршава у школској пу-

ковници Ла Фер у Валансу, у којој је провео две године. Ту се показао као изврстан у артиљеријској обуци. Након завршене обуке узео је одсуство и у породичном кругу, на Корзици, провео читав 21 месец. Кад се вратио са Корзике, распоређен је у гарнизон Оксон поред Дижона. У то време већ је пун амбиција, стрепњи да му живот не прође улудо и размишљања о томе како да преокрене своју судбину. Жељан је славе и узбуђења а живи сиромашно, усамљен, повучен у себе, без правог контакта са својим охолим, богатим и бесним друговима – аристократима. Много чита, нарочито просветитељску литературу: Волтера, Русоа, Ренала. Своје снове, узнемирења и незадовољства излива у три романа која у то време пише: *Clisson et Egénie*, *La Masque prophète* (*Пророчка маска*) и *Le Comte d' Essex*. У тим романима узвикује да жели или славу или ништавило (смрт): „Шта радити у овом свету? Пошто већ морам умрети, није ли боље да се убијем...? Живот ми је терет, јер не окушам никакво задовољство и јер је све мука за мене... Ја, дакле, не могу следити онај начин живота који би ми омогућавао да подносим живот, јер из тога проистиче одвратност према свему."

У таквим, невеселим расположењима затекла је Бонапарту револуција 1789-те Револуционарна грозница га је брзо захватила. Чинило му се да ће у новим приликама највише моћи да постигне на свом острву, те поново узима одсуство и одлази кући, у Ајачио. Тамо се одмах укључује у догађаје, па ускоро са братом Жозефом, долази на чело „националног покрета", који тражи што тешње везивање Корзике са Француском. То, међутим, доводи Бонапарте у непомирљив сукоб са струјом корзиканских сепаратиста и противника револуције, коју води моћни племић Паоли, помогнут младим монархистом, донедавним Наполеоновим пријатељем, Поцом ди Боргом. Сукоб се привремено стишао кад је Наполеон, почетком 1792. године био приморан да се врати у своју јединицу. Било је то управо у време отпочињања рата између Француске с једне, и Аустрије и Пруске, с друге стране. Бонапарта, међутим, праву борбу није видео, јер је његова јединица крајем маја упућена у Париз. Тамо је био сведок, али не и активни учесник, бурних догађаја летњих месеци који су кулминирали у револуцији 10. августа 1792. године. Пад Луја XVI није га импресионирао. Према овом слабићу и кукавици осећао је презир.

Напустивши по трећи пут војску, Бонапарта се у октобру 1792. године поново нашао на Корзици. Тамо су, међутим, за њега услови били већ врло неповољни. Вођ сепаратиста Паоли постао је командант 23. дивизије у Бастији и једва је, прикривено радио на одвајању Корзике од Француске. Зато ће рат између Француске и Сардинске Краљевине, крајем 1792. године, довести до дефинитивног сукоба између Бонапарте и Паолија. Пред опасношћу да од Паолијевих присталица буде убијен, Бонапарта последњих дана маја 1793. године одлучује да са целом породицом напусти Корзику и склони се у Француску. После драматичног бежања и скривања, Бонапарта се са мајком Летицијом, браћом и сестрама 10. јуна, најзад, домогао Тулона. За освету корзикански контрареволуционари и сепаратисти потпуно су разорили кућу Бонапартиних у Ајачију.

Бонапарта је стигао у Француску у време најдраматичнијих сукоба унутар револуционарног табора који су настали после доласка монтањара на власт. У тим тренуцима, на крајње узнемиреном југу Француске, неутралних више није могло бити па се и Бонапарта опредељује за монтањаре. У Авињону, где се привремено настанио, он објављује памфлет *Le Souper de Beaucaire* (*Вечера у Бокеру*), у којем изражава своја јакобинска уверења. После тога почињу да му се обраћају Конвентови комесари и изасланици који су били упућени на југ Француске да се боре против „федералиста". У септембру 1793. године Бонапарта је опет позван у војску, да би био наименован најпре за команданта батаљона, а затим бригаде у Јужној армији. Од овог тренутка његова војничка каријера команданта артиљерије под Тулоном, младог бригадног генерала у немилости после пада јакобинаца, гушиоца ројалистичке побуне 1795-те, славног освајача Италије 1796/97. године, вође неуспеле експедиције на Египат и Сирију, те извршиоца државног удара 1799-те, нам је у најглавнијим цртама позната.

Имајући у виду ток те каријере, као и каснију историју Наполеонове владавине, историчари су о његовој личности изводили различите, често и противречне закључке. Преовлађује, ипак, мишљење да је Наполеон Бонапарта био човек неуобичајене интелигенције, запањујуће брзине запажања и одлучивања, готово неограничене радне енергије, али и човек неутољиве амбиције, која га је стално гонила на нове, и нове подухвате. Ниједан резултат га није могао задовољити, ни на једном циљу није се могао зауставити. Иако је све што је у животу постигао дуговао револуцији – а то је и знао – по духу није био прави револуционар. Поштовао је и уважавао више Волтерове него Русоове мисли и идеје. У духу Волтеровог учења постао је просвећени деспот – најпросвећенији у своме поколењу, али и последњи. А почињао је у Оксону и Авињону као следбеник Русоа!

Наполеон није веровао ни у вољу, ни у суверенитет народа. Презирао је парламентаризам и његове бескрајне расправе. Веровао је, једино, у картезијанску логику и математичку рачуницу. Радо је сарађивао са „људима од талента" и специјалистима: математичарима, техничарима, правницима, реалистичким политичарима. Волео је науку, поштовао је научнике, сам је био члан Института. Највеће поверење је, међутим, имао у силу и бајонете. Није се плашио никакве „уличне гомиле" али је о јавном мњењу водио рачуна и настојао је да га „моделира". Из тог разлога се

говорило да је он „највећи 'цивил' међу генералима". Упркос свему он је, у суштини, био и остао војник, један од најдаровитијих и најсвестранијих, додуше, али војник који ће и целом свом режиму дати доста црта војне диктатуре.

Унутрашња и спољна политика Конзулства

Први посао тројице конзула по преузимању власти, био је да донесу нови устав који ће озаконити стање створено државним ударом. За разлику од ранија три француска устава (1791, 1793, 1795) овај је био веома кратак (95 чланова) и није прошао никакву претходну скупштинску процедуру. Израдиле су га, на брзину – за само месец дана – две комисије од по 25 чланова, али је уистину овим комисијама био издиктиран од стране Бонапарте и Сијејеса.

Најважнији принцип Устава из године VIII (1799) поставио је Сијејес у формули: „Ауторитет долази одозго, а послушност одоздо." То је основни принцип цезаризма (диктатуре вође), који се заснива на свемоћи шефа државе који седи на врху политичке пирамиде и преко потчињених, само њему одговорних, посредника диктира политичка решења бази (народу). У таквом систему начелима *Декларације права човека и грађанина* готово да није ни могло бити места. Личне слободе грађана само су неодређено поменуте, а о политичким слободама, једнакости и братству међу људима се у Уставу из 1799-те није говорило. Зато су, међутим, гарантована права својине стечена у револуцији куповином народних добара, а изричито је забрањен повратак емиграната.

Најважнији орган власти у држави, по Уставу, је први конзул. Он је шеф државе, који има законодавне и извршне функције. Остала двојица конзула су само његови саветници. Уз искључиво право законодавне иницијативе и право именовања чланова локалних управа, први конзул је „по изузетку" овлашћен да именује и први састав свих тела представничке скупштине: Сената, Законодавног тела и Трибуната.

Устав из 1799-те је у Француској вратио опште право гласа свим пунолетним грађанима (мушкарцима) али је при том толико компликовао изборну процедуру да га је практично анулирао. Сви бирачи су, најпре, по општинама бирали „општинске нотабле" у сразмери један нотабл на 10 бирача. „Општински нотабли" су, затим, из својих редова, опет у сразмери 1 према 10, бирали „департманске нотабле", а ови најзад „националне нотабле". Тако се добијао састав „најугледнијих" грађана, из чијег је састава Сенат одабирао посланике за Законодавно тело и Трибунат. Сенат је и сам себе попуњавао кооптирањем чланова. Овај бесмислени изборни систем никад није ни примењен. Најпре је 1799-те прве посланике сва три скупштинска дома именовао Бонапарта као први конзул, а за-

тим је 1802. године нешто упростио механизам посредних избора, искључивши категорију „националних нотабла", а оставивши само среске (кантоналне) и окружне (департманске).

Што се тиче три скупштинска тела, која је као законодавне органе предвиђао Устав из 1799-те она су, осим донекле Сената, била без икаквог стварног политичког значаја. Задатак Сената био је да штити Устав и да га, у сагласности са конзулима, евентуално мења. Његов значај потицао је, међутим, отуда што су му чланови били именовани доживотно па су се зато усуђивали да понекад и иступе против мишљења конзула. Задатак Трибуната био је да дискутује о законским пројектима које су подносили конзули, и да на њих ставља примедбе. Пошто ће ово тело испољити тежњу ка опонирању конзулима, Бонапарта ће га 1802. године добро прочистити, да би му 1804-те смањио надлежности а 1807. године и укинуо. Законодавно тело имало је надлежност да без расправе (јер то је обављено у Трибунату), по принципу „узми или остави", прихвата или одбацује законе. У пракси, то се сводило на просто, мукло изгласавање конзулских законодавних предлога.

Када су комисије донеле Устав из године VIII он је дат на потврду народном референдуму, који га је прихватио са 3 милиона гласова за, 1 500 гласова не и 4 милиона уздржаних гласача. Овакав исход гласања објашњавају две околности: премореност народа и јавно изјашњавање.

* * *

Устав из године VIII није регулисао административно уређење Француске. То је препуштено „органским законима" донетим између 1800. и 1804. Ови закони ће створити неке установе које ће постојати у наредних 150 година француске историје.

Као поглавар извршне власти, први конзул се ослањао на два помоћна органа: „владу" и Државни савет. Влада није то у правом смислу речи. Њу чини десетак министара, којима први конзул поверава одређене ресоре управе. Министри нису јединствено тело, већ су само највиши чиновници, који Конзулу и Државном савету помажу у вођењу државних послова. Државни савет има два састава: „редовни" (од педесетак чланова) и „изванредни" у проширеном саставу. Његове чланове бира први конзул по сопственој вољи. Током читаве Наполеонове владавине овај је орган играо значајнију улогу од свих других државних органа. Од њега је Наполеон тражио савете и мишљења, с њим је разматрао своје замисли и пројекте, да би тек после тога доносио политичке одлуке. Једино у Државном савету се могло колико-толико слободно говорити о свим важнијим државним пословима. У његов састав Наполеон је доводио „људе од талента" који су му били по вољи.

Бонапарта је и својим „органским законима" задржао административно-територијалну поделу Француске на департмане, али ће њихов број, услед освајања и анексија туђих територија, расти, па ће их уместо 83 (1791), бити 130 (1810). „Органски закони" су знатно изменили француско судство. Задржани су трибунали из времена револуције али су њихове судије именоване од државних власти и према томе њима, у пракси, потчињене. Полицијска власт постала је веома моћна, и свуда присутна. Створен је један посебан полицијски орган – Ванредни трибунал – који је могао да, без одлука суда, врши хапшења, изриче административне казне, изгони људе из земље итд. Његове тајне одлуке врло су подсећале на злогласна „les lettres de cachet", из времена „старог режима".

Конзулство је створило и неке нове установе у области финансија. Најпре, уведена је служба сталних порезника које именује и строго контролише држава. Њихова је дужност да брину о редовном прикупљању пореза. Државни приходи се сливају у Трезор, којим управља генерални директор. Под његовим руководством су генерални инспектори који надзиру целокупни рад пореских и финансијских органа по департманима и арондисманима. Директни порези одређени у доба конзулства неће се мењати до краја Наполеонове владавине. Зато ће, међутим, стално расти индиректни порези на со, на алкохолна пића, на дуван, на превозна средства итд. У оквиру монетарне реформе, Бонапарта је, 1803. године, укинуо старе новчане јединице (ливру и друге) и увео нову јединицу – *франак*. Он ће успети да остане чврст, упркос великим финансијским теретима које су доносили стални ратови. Делимично, то се имало захвалити и Француској банци коју је, као државну финансијску установу, Бонапарта основао још 1800. године.

Велике промене започете су у време конзулства и у организацији просветних установа. Тим променама биле су захваћене првенствено средње и високе школе, док је сиромашно неразвијено основно школство и даље остављено иницијативи општина и појединаца. Да би средње и високе школе дале што спремније и оданије чиновнике, официре и државнике, оснивају се колеџи и лицеји у чије се програме уводе војничке дисциплине и егзактне науке, пре свега, математика. Поред старих факултета оснивају се и нове „високе школе", које ће 1808. формирати „Царски универзитет".

Нешто пажње је, у доба конзулства, а касније и царства, поклањано социјалним институцијама и службама. Пошто су ове службе у доба револуције, одузете од цркава и манастира, сада су оснивање као државне установе. Сиротишта, болнице, старачке домове и сличне институције оснивају сада држава и добротворне задужбине, а њима управљају владине комисије. После оснивања ових служби скитњичење и просјачење је у Француској, гоњено и кажњавано.

Једно од најзначајнијих дела законодавног рада у доба конзулства био је *Грађански законик*, или *Наполеонов кодекс*, коначно усвојен 11. маја 1804-те у време проглашења Царства. Идејни творац *Кодекса* био је доиста Наполеон, а његове замисли конкретизовали су тадашњи знаменити правници Биго де Преамне, Тронше, Порталис и Малвил. *Кодекс* је донет након дугих и темељних припрема. Државни савет је о њему расправљао на 102 седнице и то 57 пута под председништвом самог Бонапарте.

Наполеонов кодекс био је законски акт који је озваничио све најважније тековине Француске револуције. Зато је и достигао светску славу, вршећи огроман утицај на схватања низа генерација. *Кодекс* проглашава неповредивом личну слободу, слободу рада, слободу савести, право на срећу. Проглашавајући ова права и слободе Наполеонова влада није гарантовала и њихово извршавање. Штавише, много пута их је свесно, системом створене машинерије власти, флагрантно кршила. Отуда је *Грађански законик*, којим се Наполеон толико поносио, био више декларативно прихватање и легализација принципа грађанског друштва, него ли законско санкционисање већ створене праксе. Други део *Кодекса* је, међутим, озакоњивао баш оне тековине револуције које су већ биле оживотворене и практично спроведене: ликвидацију феудалних односа, слободно власништво над земљом, продају националних добара, право својине и наслеђа, слободу привредне иницијативе, забрану корпорација које би ту иницијативу ограничавале итд. Са образложењем да су и радничка удружења такве корпорације које коче привредну иницијативу, *Кодекс* их је забрањивао. Иначе се он није бавио питањима најамног рада. Исто тако, није изједначио жену у правима са мушкарцем, а није укинуо ни ропство у колонијама.

Упркос овим мањкавостима и ограниченостима, Наполеонов *Грађански законик* је у своје време био најпрогресивнији законски акт у Европи, и отуда његов изванредни одјек у многим замљама.

* * *

Прве године Бонапартине диктатуре протекле су у настојању да се задовољи жеља већине Француза за општим смиривањем. За мање од две године Бонапарта је Француској ову жељу испунио.

Последњих месеци владавине Директоријума вођена је жестока политичка борба између левих и десних снага, у табору револуције. Истовремено, појачавала се иројалистичка акција широм Француске: у Лангдоку, у Вандеји, у Бретањи, у Нормандији, у Першу и у Мену.Ројалисти су, чак, 21. октобра 1799-те успели да на неколико часова овладају Нантом. Опасност од контрареволуције била је присутна. Државни удар од 18. бримера – то је на први поглед било јасно – није ишао у корист ради-

калних снага револуције и левих републиканаца. Реакцији је то одговарало, и у њеним редовима дошло је до поларизације. Појавиле су се групе које су изражавале спремност да прекину субверзивну активност, и да уђу у сарадњу са новим режимом. Међу првима такав пример дао је опат Бернције, један од вођа ројалистичке буне на западу Француске. Бонапарта је његову понуду прихватио, па је генерал Едувил, командант трупа за борбу против устаника, могао већ 24. новембра 1799-те да прогласи обуставу непријатељстава на западу земље. Осам дана касније престао је отпор устаника и на југу, а 19. децембра потписано је примирје у једном дворцу близу Анжера са свим устаничким снагама северно од Лоаре. Током јануара и фебруара 1800. предале су се и неке од најупорнијих ројалистичких група, које су предводили Бурмон и Кадудал. Бонапарта је свима дао амнестију осим безглавом Фротеу, који је настављао с безнадежном борбом све док, 15. Фебруара, није заробљен, по кратком поступку осуђен и већ 18. фебруара стрељан.

Овако брз и лак слом ројалиста после, 18. Бримера, био је делимично резултат и њихове јалове наде да би Бонапарта ускоро могао пристати на рестаурацију Бурбона и на довођење Луја XVIII на престо. Колико су ове наде биле распрострањене међу ројалистима, показује писмо грофа од Провансе (будућег Луја XVIII), који је 20. фебруара 1800-те упутио Бонапарти: „Не, победник код Лодија, код Кастиљона, код Арколе, освајач Италије и Египта не може претпоставити правој слави лажну популарност. Ми бисмо могли осигурати одмор Француској. Кажем ми јер је мени потребан Бонапарта, а немојте ни Ви без мене. Генерале, Европа вас посматра, слава Вас очекује, ја сам нестрпљив да вратим мир моме народу“. Добивши претендентово писмо Бонапарта се правио невешт и није журио с одговором. Чекао је да се што боље учврсти на власти и да постигне неки ратни успех, па да уображеном и наивном Бурбонцу одговори са што више самопоуздања. А кад је све то (после Маренга) постигао, 7. септембра је цинично и брутално поручио грофу од Провансе: „Добио сам, господине, Ваше писмо. Захваљујем Вам на љубазним стварима које сте ми рекли. Ви не треба да желите повратак у Француску, јер бисте на том путу морали прећи преко стотину хиљада лешева. Жртвујте свој интерес спокојству и срећи Француске, историја ће о томе водити рачуна. Ја нисам неосетљив према несрећи Ваше породице и допринећу са задовољством блаженству и миру вашег изгнанства“.

Као што је Бонапарта одбио претендента, тако су најжешћи монархисти у Француској, вође шуана д'Андиње, Ид де Невил и Жорж Кадудал, одбили Бонапарту када им је понудио измирење и сарадњу. Штавише, Ид де Невил и Кадудал су, у јесен 1800-те, одлучили да обнове отпор.

У међувремену, Бонапарти се пружила прилика и за коначни обрачун с левичарима – „јакобинцима“. На дан 24. децембра 1799-те на њега је у Паризу извршен неуспели атентат пакленом машином. У први мах се мислило да је то дело „јакобинаца“, па је Бонапарта, не чекајући резултате истраге коју је водила Фушеова полиција, одлучио да се једном засвагда обрачуна с левичарском опозицијом. По његовом налогу, међу некадашњим члановима Јакобинског клуба и функционерима Роберспјеровог режима, одабрано је стотинак значајнијих и још активних особа и без икаквог суда и доказа послато на Сејшелска острва у Индијском океану. Сви левичарски оријентисани функционери уклоњени су из државне службе. Истрага о атентату је ипак показала да је он дело ројалиста. Зато је Бонапарта крајем 1800-те оштрицу прогона још једном окренуо против њих. У априлу 1801. године, на смрт су осуђени и погубљени ројалистички прваци Карбон и Сен-Режан. Друга двојица, д'Андиње и Бурмон, заточени су у тврђаву Безансон. Ид де Невил и Кадудал успели су да умакну у Енглеску. Тако је од краја 1799-те до почетка 1801. године у Француској у корену сасечен сваки отпор Бонапартином режиму и с лева и здесна. Од политичких проблема остао је да се реши још верски. Решење за њега је било у току.

Током читавог периода од 1789. до 1799-те, верска борба у Француској борба између католичке цркве и револуције, између цркве и државе, била је један од најважнијих извора политичке нестабилности. Отуда је једна од првих Бонапартиних намера, по преузимању власти, била да некако оконча ову борбу и нађе пут за измирење с католичком црквом. За остварење ове његове намере тренутак је био повољан јер је управо у то време Венецијански конклав за новог папу, као Пија VII, изабрао шпанског кардинала Барнабеа Кјарамонтија, епископа Имеле, познатог по својој толерантности према неким начелима револуције.

Први корак у правцу измирења с папом Бонапарта је учинио у лето 1800. године, после победе код Маренга. Његов неслужбени емисар је, међутим, наишао на неповерљивог Пија VII. Разлог тој неповерљивости био је улазак француске војске у „легате“ – северне области Папске државе – до којег је дошло после поновног избацивања Аустријанаца из Италије. Папа се уплашио да га не снађе судбина његовог претходника, који је и умро у француском заробљеништву. Страховао је да Бонапартина порука крије неку замку, или провокацију. После извесног оклевања он се ипак, одлучио да прихвати преговоре. У Париз су 21. септембра упућени епископ Спина и монах Казели да се обавесте шта то Бонапарта предлаже.

Преговори између папе и Бонапарте били су дуги и тешки. Бонапарта је поставио два услова од којих није одустајао: оставка целокупног тадашњег француског епископата, како „уставног“, тако и „романског“, и папино признање продаје црквених имања, извршене током револуције. Да издејствује испуњење ових услова Бонапарта је одредио никог другог

већ донедавног жестоког шуана, а сада ројалистичког ренегата, опата Бернијеа. После десетак месеци преговарања и једног Бонапартиног противуступка, између римског папе и првог француског конзула, 16. јула 1801. године је потписан споразум који ће у историју ући под именом *Конкордат*.

Конкордат је измирио француску буржоаску државу с католичком црквом. Папа је признао Француску Републику, упутио је захтев свим француским епископима да поднесу оставке, и најавио је именовање нових прелата. Њих ће именовати први конзул, а инвеституру ће извршити папа. Папа је потврдио оправданост продаје црквених имања, а француска држава се обавезала да ће установити министарство вере, преко којег ће финансирати цркву и свештенство. Министар вере биће обавезан на полагање црквене заклетве. Црквене дијецезе биће прилагођене новој административној подели Француске. Уз све ово, *Конкордат* је имплицитно признавао слободу вероисповести и лаицизам у грађанским пословима.

На први поглед, папа је Конкордатом много више дао него што је добио. То је изазвало прави бес ројалиста, традиционалиста и загрижених католика. Њих је, нарочито, иритирала обавеза свих епископа да поднесу оставке. Али много задовољнији *Конкордатом* нису били ни левичари, јер Конкордат је означио дефинитиван крај њихових снова о искорењивању католицизма у Француској. Посебно их је једило папино право инвеституре француских прелата. Они су то тумачили као дефинитивно, одбацивање галиканизма, тј. независности француске католичке цркве од Рима. Ултрамонтанизму су отворена врата Француске. Водећи рачуна о овим расположењима, Бонапарта је објављивање *Конкордата* пропратио доношењем неколико „органских чланова" о његовом спровођењу. Они су одређивали да ће у Француској бити отворено 10 архиепископија и 60 епископија а да ће број парохија износити 3000. То је била свега једна трећина предреволуционарних црквених установа. Папа је био врло незадовољан Бонапартиним „органским члановима", али се ограничио само на благ протест. Ови чланови ипак нису сметали процвату верског живота и активности цркве у Француској. Једна од првих великих манифестација „католичке ренесансе" било је публиковање Шатобријанове поеме *Génie du christianisme*.

Бонапарта је уредио и односе државе са осталим црквама у Француској. Статутима калвинистичке и лутеранске цркве из 1802. године ове религије су стављене у зависност од државе, али су биле и финансиране од ње. Јаврејској цркви је организација сређена тек 1808, али је она и после тога остала дискриминисана.

* * *

Победама код Цириха, и у Холандији, Французи су у јесен 1799-те зауставили офанзиву коалиције. После тога руске трупе повукле су се из борбе и цар Павле I се потпуно удаљио од коалиције испољавајући опрезну намеру да се приближи Француској. Остала три члана коалиције – Аустрија, Велика Британија и Напуљ – настављала су ратовање.

За време зимског затишја 1799/1800. године Бонапарта је велику пажњу посветио ратним припремама. Он се уверио да до мира с краљем Џорџом III и царем Францом II, не може доћи док Аустрија и Британија не претрпе одлучне поразе. У оквиру ратних припрема Бонапарта је, поред опремања постојећих армија на Рајни и у Италији, ригорозном применом Журдан-Делбреловог закона, створио још једну резервну армију од 60 000 људи, коју је разместио у близини Дижона. Њен је задатак био да у згодном тренутку отпочне у Швајцарској операцију из које је могуће угрозити Аустријанце и у Немачкој и у Италији.

У пролеће 1800. француска армија у Италији нашла се у тешком положају. Опкољен у Ђенови, генерал Масена бранио се последњим снагама јер су му резерве муниције, хране и остале опреме биле при крају. Ставивши Северну армију (ону у Немачкој) под команду Мороа, Бонапарта је за номиналног команданта Резервне армије довео генерала Бертијеа, али јој се, у ствари, сам ставио на чело. С њом се у мају, преко Швајцарске, упутио за Италију. Кренуо је оним правцем из којег га Аустријанци нису очекивали: између 15. и 20. маја је уз огромне напоре прешао преко, још увек снежног, Сен-Бернара и забацио се иза леђа оних њихових снага које су опседале Ђенову. Изненађени Аустријанци окренули су трупе и пошли му у сусрет. До судара је дошло 14. јуна 1800-те, код места Маренго, у близини тврђаве Александрија, на северу Италије. Битка је била дуга и тешка и развијала се неповољно по Французе. У рано поподне тог дана изгледало је да су је Аустријанци добили. У последњи час, међутим, на бојиште се, из форсираног марша, сручила дивизија генерала Дезеа, коју је Бонапарта пре битке био упутио према Новиу. Привучен артиљеријском паљбом, Дезе је самоиницијативно окренуо своју дивизију и стигао да спасе Бонапарту од слома. Одлучивши исход битке код Маренга, млади даровити Дезе је у њој и сам погинуо. Падајући с коња погођен, узвикнуо је: „То је смрт!" Ако је Маренго био славни крај Дезеовог живота, он је био и неславни крај војничке каријере аустријског команданта, генерала Меласа.

После битке код Маренга Бонапарта је постао господар целе долине Поа, све до Адиђе. Цисалпијска Република је обновљена, а генерал Журдан постављен за гувернера Пијемонта, чији статус још није био одређен. Маренго, међутим, није био само војнички, већ и политички успех Напо-

леона Бонапарте. Тек после ове битке он је, као што рекосмо, дефинитивно учврстио власт и решио неке од најкрупнијих проблема политичког живота Француске.

И поред пораза у Италији, Аустрија се 1800-те године, још није осећала побеђеном. Тежиште операција сада је пренето у Немачку. Тамо је 3. децембра генерал Моро успео да у тешкој борби код Хоенлиндена, у Баварској, нанесе одлучујући пораз Аустријанцима. Тучена тако у две велике битке током 1800. године, Аустрија је била приморана да обустави борбу, да се повуче из коалиције и да закључи мир са Француском.

Мир између Француске и Аустрије потписан је, после месец дана преговарања, 9. фебруара 1801. године у граду Линевилу, недалеко од Нансија. Иако су то многи Французи и Италијани очекивали, Бонапарта у Линевилу није затражио аустријско прихватање уједињења Италије. Он се задовољио званичним признањем Цисалпијске Републике. Папи је, због тадашњих преговора о Конкордату, остављена његова држава. Тоскана је препуштена шпанским Бурбонима, који су заузврат вратили Француској њену некадашњу колонију Луизијану, у Америци. Венеција је остављена Аустрији. Оваква решења у Италији највише су погодила италијанске патриоте, који су после тога окренули леђа Бонапарти.

Аустријанци су дали Француској веће уступке у Немачкој и на Рајни него у Италији. Морали су формално да јој признају право на Белгију и на читаву леву обалу Рајне. Бонапарта је добио право да сам учествује у тражењу компензација немачким кнежевима на десној обали Рајне за губитке које су претрпели предавањем леве обале Француској. То ће му пружити прилику да се непрестано меша у послове немачких земаља.

Само десет дана после линевилског мира, из друге коалиције изашла је и Напуљска Краљевина, тако што је 18. фебруара 1801. године закључила са Француском примирје у Фолињу. Друга коалиција је на тај начин и формално престала да постоји. У рату са Француском остала је још само Енглеска.

Бонапарта се још 1800. вратио својој ранијој идеји о инвазији Британских острва. Али, сматрао је да тај подухват не може успети без сарадње још двеју поморских сила на Атлантику – Шпаније и Сједињених Америчких Држава. Ту лежи порекло његовог уговора са Шпанијом у Сент-Илдефонсоу, од 1. октобра 1800-те о будућој трампи Тоскане за Луизијану[10]. Следећим уговором (21. марта 1801. у Аранхуезу) Шпанија се обавезала да ће ући у рат на страни Француске али не против Енглеске, већ против њене савезнице Португалије. Што се тиче односа са САД, они су се после потписивања уговора у Мортефонтену 30. септембра 1800-те

[10] Луизијану су Шпанци узели Французима 1763, после седмогодишњег рата.

за Француску повољно развијали. Неспоразуми око „афере XYZ“ из 1797. године су уклоњени, међусобно су призната начела слободне пловидбе, која Енглези нису поштовали, обустављано је прегледање лађа под пратњом ратних бродова. Све ово није ипак Бонапарти гарантовало америчку сарадњу у нападу на Британију. Зато је он у своју антибританску мрежу настојао да увуче и Русију. Услови за то су изгледали повољни јер је руски цар Павле I показивао знаке наклоњености према Бонапарти. Да би ту наклоност повећао, Бонапарта му је слао дискретне поруке пријатељства, стављајући му до знања да Француска не би била противна руском ширењу на Балкану и да је спремна да цару призна титулу великог мајстора духовно-витерског реда светог Јована Јерусалимског. Придобијен од Бонапарте, Павле I успео је да, децембра 1800-те образује Лигу неутралних земаља, у коју су, поред Русије, ушле Пруска, Шведска и Данска. Лига је изјавила да ће ускратити сваку помоћ зараћеним странама, што је у датом тренутку више штетило Енглезима.

У овако озбиљној ситуацији Енглези су инспирисали и помогли једну заверу незадовољног руског племства против цара. Завера је успела и Павле I је у ноћи 23. марта 1801. године био убијен. Наследио га је син Александар, много мање импресиониран личношћу Наполеона Бонапарте. Поморским нападом на Данску и њен главни град Копенхаген Британци су истовремено разбили и Лигу неутралних. Унутрашња ситуација, у материјално пољуљаној и исцрпљеној Британији овим се, међутим, није поправила. Све тежи ратни трошкови, две рђаве жетве (1799. и 1800), емитовање папирног новца и слично, повећали су цене животних намирница, погоршали снабдевање и угрозили егзистенцију најсиромашнијих грађана. Дошло је до немира и интервенције војске. У политичкој јавности појавио се захтев да непомирљиви премијер, Вилијам Пит (млађи), поднесе оставку. Против њега је јачала опозиција и у Парламенту. Притиснута са разних страна Питова влада је 3. фебруара 1801. године одступила. С власти је отишао кабинет који је заговарао „рат до истраге“. Заменила га је либерална влада виговца Адингтона, која је одмах изјавила спремност да преговара са Французима.

И поред обостране жеље за миром англо-француски преговори, започети већ фебруара 1801, били су дуги и мучни. Током њиховог трајања чак су настављене и ратне операције у Египту, где је француски корпус, у лето 1801. године најзад морао капитулирати пред енглеским и турским надмоћнијим снагама. Највећи проблем у преговорима представљале су холандске колоније које су Енглези хтели да задрже, затим Малта, коју су хтели да задрже Французи и Египат, док се тамо француски корпус није предао. На крају, постигнуто је поравнање па је прелиминарни уговор о миру закључен у Лондону, 1. октобра 1801. године. Овај прелиминарни биће претворен у дефинитивни мировни уговор у Амијену, 25.

марта 1802. године. Зато се овај мир између Француске и Енглеске, и назива амијенски.

Амијенски уговор предвиђао је да Енглеска врати Француској све колоније које јој је одузела у току дугих ратовања од 1793. до 1801. године. Енглези ће задржати холандску колонију Цејлон и шпанску Тринидад. Они признају све одредбе линевилског мира. Египат се враћа Турској, а Малта реорганизовном реду Св. Јована Јерусалимског и ставља се под гаранцију шест сила: Велике Британије, Француске, Аустрије, Русије, Пруске и Шпаније.

После мира са Великом Британијом, Француска је закључила формалне мировне уговоре и са Русијом, и Турском. Најважније одредбе уговора са Турском тицале су се Египта и биле су исте као и у Амијенском споразуму; Јонска острва добила су од султана аутономни статус у оквиру Турског царства и незванично су називана „Република седам острва". Шпанско-португалски мир био је закључен још 6. јуна 1801. године.

Тако је 1802. година донела опште смиривање у Европи и ван ње. Изгледало је да су друштвени, политички, верски и међународни конфликти отворени револуцијом 1789-те најзад разрешени. Свет је за то највећу заслугу приписивао Наполеону Бонапарти, првом француском конзулу. Чинило се да се до краја испунила мисао коју је он изрекао кад је долазио на власт: „Грађани, револуција је остварила начела због којих је отпочела, она је завршена".

Обнављање рата

Срећивањем унутрашњих прилика и окончавањем рата Бонапарта је, за само две године, остварио огроман политички престиж и веома учврстио своју личну власт. Користећи тај престиж и популарност коју је уживао он је, 1802. године, решио да начини још један корак у правцу подизања ауторитета своје власти. На његову иницијативу други конзул Камбасерес смислио је сценарио по којем ће се овај корак извести. Пошто Сенат није спровео тај сценарио онако како је Бонапарта желео, он је решио да се о питању будућег статуса своје конзулске функције обрати директно бирачком телу. На Бонапартин захтев, Државни савет расписао је плебисцит на којем је народ имао да се изјасни о питању: да ли Наполеон Бонапарта треба да буде доживотни конзул? На плебисциту Бонапарта је, разуме се, добио жељени одговор. На његово питање потврдно (са oui!) одговорило је 6,5 милиона бирача, а одречно (no!) 8374; 500000 бирача није изашло на плебисцит. Међу онима које је полиција забележила као „непријатеље", јер су гласали са „не", биле су и две познате личности – генерали Лафајет и Латур-Мобур. После плебисцита Сенату је остало само то да 3. августа 1802. (16. термидора године X) формално озваничи

„народну жељу" и изврши одговарајућу промену Устава. Том променом још више је ојачана извршна власт првог, сада и доживотног, конзула. Између осталог омогућено му је и да себи одреди наследника а плата му је повећана са 500000 на 6 милиона франака годишње. У пратњу му је одређено 4 генерала, док су његовој жени, Жозефини додељене дворске даме. Први конзул претварао се полако у монарха. „Испод Бонапарте већ је провиривао Наполеон".

Благотворне последице општег смиривања, после линевилског и амијенског мира, међутим, није осетио само Наполеон Бонапарта већ и цела Француска. Послови су кренули, производња је расла, трговина је цветала, радило се, градило, шпекулисало, на све стране. Радознали странци који су навалили у Француску са свих страна, стицали су о њој, о њеним друштвеним и политичким приликама, о њеним новим обичајима и наравима углавном повољне утиске. Међу тим странцима нарочито многобројни Енглези, су после повратка кући углавном лепо говорили чак и о самом Бонапарти, о његовој личности и његовом режиму. Странце је изненађивала живост у привреди, лакоћа којом новац циркулише, слобода којом људи говоре о политичким и верским питањима. Привлачила их је правна једнакост грађана, достојанство људи постреволуционарне Француске, демократичност међуљудских односа. Нарочито су их занимала искуства сеоске привреде, после ликвидације крупног црквеног и феудалног велепоседа. Сви напредни и добронамерни посетиоци уочавали су позитивне резултате буржоаске револуције у Француској, упоређујући их са традиционалним нормама живота у својим земљама.

Дуги унутрашњи потреси и ратовања кроз која је прошла Француска, ипак су оставили значајне последице, које нису биле само позитивне, у њеној привреди. Ратне потребе су, на пример, стимулисале развој металне, а закочиле успон текстилне индустрије и производњу других роба широке потрошње. Настао је несклад у привредном развоју који је Бонапарта желео, свакако, да отклони. Не успоравајући развој индустрије метала, требало је убрзати успон осталих привредних грана, а у првом реду производњу текстила. Истовремено, требало је оживети промет, нарочито прекоморски, кроз највеће француске луке: Авр, Нант, Бордо, Марсеј. Ови Бонапартини планови били су мотивисани како економским тако и политичким разлозима – тежњом да се индустријска и трговачка буржоазија што чвршће веже за његов режим. У интересу те буржоазије и њеног економског просперитета, Бонапарта је био спреман и на нова широка спољнополитичка ангажовања. То ће бити један од најважнијих разлога експанзивности француске политике у Европи и свету, која ће доћи до изражаја, ускоро после успостављања мира.

Други разлог за освајачке и хегемонистичке намере Француске треба тражити у неутољивој тежњи самог Наполеона Бонапарте ка све већој

моћи, ка новим потврдама сопственог престижа и историјске улоге. Та два мотива ће се вазда преплитати у Наполеоновој политици. Осим тога, складна подударност Бонапартиних личних амбиција и освајачких интереса француске буржоазије наћи ће и шири друштвени ослонац у заинтересованости сељаштва да брани тековине револуције и у глади новог моћног војничко-бирократског круга, који се образовао око Бонапарте, за славом, богатством, положајима, звањима, титулама и другим предностима које доносе власт и њени успеси.

Већ на првим корацима, после обустављања ратова, 1801–1802. године, француска спољна политика показивала је да су правци и домети њене акције одвећ широки да би се ускладили са принципима постигнутог мира. Ти правци испољавали су се у разним питањима. Бонапартина царинска политика обележена је враћањем протекционизму, практиваном у „старом режиму". Њен циљ је био да се заштити развој домаће индустрије, да се обезбеди складан напредак свих индустријских грана и да се на тај начин, предупреде кризе у француској привреди. Да би то постигао Бонапарта се прихватио не само царинског протекционизма, већ и наметања неравноправних трговинских уговора другим земљама, које су своја тржишта требало да широм отворе француској роби, док је француско тржиште било веома селективно према њиховим производима. Високе увозне царине имале су нарочито важан задатак у заштити француске индустрије од разорне конкуренције јевтиније и боље енглеске робе.

Спроводећи овакву политику Бонапарта је током 1801. и 1802. године закључио врло повољне трговинске уговоре са Напуљском Краљевином, Шпанијом, Португалијом, Русијом и Турском. Кад су му Енглези понудили нови трговински уговор, сличан ономе из 1786-те, који је обезбеђивао слободан пласман британске индустријске робе у Француској, он је, свесрдно подржан од своје буржоазије, глатко одбио. Штавише, Француска је 1803. године повећала царинске тарифе на текстил, шећер и неке друге артикле, тешко погађајући британске произвођаче и трговце. Још теже је било за Енглезе то што им је Француска, користећи своју војно-политичку хегемонију, полагано затварала и тржишта Холандије, Швајцарске и северне Италије, која је подвргавала свом царинском систему.

Британске интересе веома је погађала и Бонапартина колонијална политика. Још у мају 1801. Бонапарта је послао експедициони корпус генерала Леклерка да скрши отпор домородаца на Сан Домингу и да источни део овог острва, добијен од Шпаније још Базелским миром 1795, коначно припоји француским поседима. Леклерк је успео да разбије устанике на овом острву и да јуна 1802. године ухапси њиховог вођу Тусен-Лувертира. После тога он је француске колоније у западној Индији затворио за енглеску трговину. То је учинио и генерал Декан, који је исте године стигао у Индију да учврсти тамошње француске поседе. Бонапарта је једино каснио са запоседањем Лујзијане, за коју је био наименован генерал Виктор.

Још веће узнемирење од Бонапартине трговинске и колонијалне политике у тек смиреној Европи, изазивала је његова изразито хегемонистичка политика према зависним територијама на самом старом континенту.

Бонапарта према „републикама сестрама" не само што није променио политику Директоријума, која их је третирала као француске сателите, већ их је подвргао још тежој контроли и експлоатацији.

Обновљеној Цисалпијској Републици наметнуо је, почетком 1802. године устав, израђен по угледу на француски. Устав из године VIII, према којем је читава извршна власт била поверена председнику републике, снабдевеном изванредно великим овлашћењима. За првог председника Цисалпијске Републике изабран је Бонапарта, који је за потпредседника одредио писца овог устава Мелзи д'Ерила. Чим је постао председник, Бонапарта је Цисалпијску Републику прекрстио у Италијанску Републику, наговештавајући тако намеру да под својом влашћу уједини цело Апенинско полуострво. Таквом намером била је мотивисана и његова политика према осталим италијанским државама.

У погледу Пијемонта Бонапарта није мењао одлуку Директоријума да ова територија остане у саставу Француске. Инкорпорацију Пијемонта он је, формално, спровео декретом од 11. септембра 1802. То је изазвало нова незадовољства међу италијанским патриотама. И Ђеновску (Лигурску) Републику чекала је слична судбина. Најпре, 1800-те обновљена, она је била претворена у арсенал Француске, да би јој 1805-те, била и анектирана. Потпуној француској контроли је 1802. године подвргнута и Парма. До њене анексије ће, међутим, доћи тек 1808. године. Тоскану је Бонапарта и после 1802. године остављао Шпанцима, а Војводство Луку третирао је као Ђенову и Парму.

Под утицајем операција трупа II коалиције на њеној територији, Швајцарска је од средине 1799-те постала поприште оштрих класних и политичких борби између десничара – „федералиста" и левичара – „јакобинаца" или „унитариста". Од 1801. године Бонапарта је позиван час од једне, час од друге стране, почео све директније да се меша у ове борбе, све док 1802. године није војском запосео целу Швајцарску и прописао јој устав, претворивши је у Хелветску Конфедерацију, састављену од 19 кантона, на челу са заједничким парламентом и председником републике. За првог председника одредио је свог официра из Фрибура Луја Африја.

Поприште неколико државних удара Батавска Република (Холандија) је због непрестаног бруталног мешања Француза у њене унутрашње по-

слове, стално била политички нестабилна. Један од тих удара који је, по налогу Бонапарте, крајем 1801. године извршио генерал Ожеро, потпуно је елиминисао утицај демократа на власт у Холандији и ову „републику сестру" још чвршће привезао за „велику нацију".

* * *

Све ове акције француске спољне политике веома су узнемиравале остале европске силе, али још нису биле довољне за раскид тешко стеченог мира. До тога ће довести тек Бонапартина отворена агресивност у немачким земљама и на Медитерану.

Бонапартина интервенција у немачким земљама била је, формално, омогућена уговором о миру у Линевилу, који је предвиђао француско учешће у тражењу обештећења немачким кнежевима за губитке претрпљене на левој обали Рајне. Своју интервенцију Бонапарта је претворио у право преуређивање Немачког Царства. Све је почело његовим ставом да се одштета кнежевима може најједноставније наћи у секуларизованим црквеним сењеријама. Немачки епископат се, наравно, супротставио таквом решењу, али га је умирио и на попуштање приволео архиепископ Мајнца Далберг, који се био повезао са француским министром иностраних послова Талејраном. План о преуређењу Немачке израђен је у Паризу, а Бонапарти је успело да за њега придобије и Русију, па су ове две силе 3. јуна 1802. године поднеле захтев немачком Рајхстагу да прихвати тај план. Њиховом захтеву морала се придружити и Аустрија, која га је најпре била одбацила. Тек после тога, Рајхстаг је прихватио план а цар га једним својим указом, свечано прогласио и увео у важност 25. фебруара 1803. године.

Овај царски указ укидао је све црквене кнежевине осим три: Архиепископију Мајнц, Малтешки и Тевтонски духовно-ритерски ред. Укидао је и 45 од укупно 51 слободног краљевског града, затим стотине малих сењерија и самосталних државица, расподељујући њихове територије између Пруске, Баварске, Бадена, Ханcовера и Аустрије. Католичка црква је у овим секуларизацијама изгубила 2,5 милиона поданика и приход од 21 милиона флорина годишње. Измењен је и однос снага у колегији изборних кнежева, а уздрмана је и целокупна организација анахроничног Светог Римског Царства. Већ тада је све наговештавало његову ликвидацију и замену наследним царством Хабсбуршких поседа.

У чисто политичком погледу највећу добит од реогранизације Немачке извукла је Француска. Потискујући аустријски утицај, Француска је својој контроли подвргла јужне државе Немачке: Баварску, Баден и Виртемберг. Уз то, Бонапарта је успео да на положај канцелара Немачког Царства и председника Рајхстага прогура себи оданог архиепископа Далберга. Све ово је веома иритирало Аустрију. Цар Франц II је већ 1803. био решен да кида са Француском и да по трећи пут у току једне деценије угази с њом у рат. Чекао је само погодан тренутак и поузданог савезника.

У мери у којој је Бонапартина политика према Немачкој водила ка раскиду с Аустријом, политика на Средоземљу водила је сукобу са Британијом.

Од Бонапартине експедиције на Египат, Енглези су почели третирати Средоземно море као подручје од виталног значаја за своје интересе на истоку. Зато су и окупирали острво Малту, једно од најбољих стратегијских упоришта на Медитерану. Амијенски мир предвиђао је да у року од три месеца Енглези евакуишу ово острво а Французи луке у Напуљској Краљевини и Папској држави. Али, одмах након закључења мира Бонапарта је почео да шаље војно-политичке мисије у разне земље средоземног басена, чији је задатак био да раде на успостављању француских утицаја. За француског амбасадора у Турској именован је генерал Брин, у Египат је послата мисија пуковника Себастијанија, у Арабију је упућен бивши посланик Конвента Кавењак, а у Алжир пуковник Илен. Енглези су с великом зебњом гледали на ову француску активност и зато су решили да ни по цену новог рата не испуштају Малту из руку. Преко свог комесара Александра Бела они су удесили да „Малтешки конгрес" 5. јуна 1802. прогласи енглеског краља „својим сувереним господаром" који „нема право да острво уступи некој другој сили". Тиме је ред Светог Јована Јерусалимског био фактички протеран са Малте вољом самих Малтежана. После тога, британски министар иностраних послова се 15. марта 1803. године обратио Француској са захтевом да се ова сложи с британском окупацијом Малте у трајању од десет година. Бонапарта није глатко одбио овај захтев већ је предложио отварање преговора на бази Амијенског уговора, уз могућу арбитражу руског цара.

Већ од раније решени на раскид, Британци су одбили сваки даљи разговор. Сматрали су да је бољи и нови рат са Француском него постојећи мир. Зато су већ 12. маја 1803. године опозвали свог амбасадора из Париза. То је, у ствари, био и крај мира, мада ратне операције неће још дуго отпочети. Тако је Велика Британија обновила рат са Француском, који ће трајати пуних једанаест година. То ће бити борба на живот и смрт двеју најнапреднијих капиталистичких сила: Француске, под вођством Бонапарте, који је оличавао најекспанзивније интересе једне младе буржоазије тек изашле из револуције, и Енглеске, руковођене крајње егоистичним поривима своје земљишне аристократије и трговачкоиндустријске буржоазије.

Прво царство у Француској

Проглашење Царства

„Мир је донео успостављање доживотног конзулства; рат ће изазвати стварање царства." Поново избијање рата не само да није пробудило сумње у Бонапарту већ му је пружило нове шансе да учврсти ауторитет и политички престиж: није ли Британија била та која је довела до раскида, није ли она извршила издају, није ли она тај зли дух Француске коме се само Наполеон Бонапарта може супротставити? Оптужујући Британце и свуда истичући своју спасилачку улогу, Бонапарта је указивао и на појачану активностројалиста ради чијег сузбијања је неопходно ново јачање његове власти.

Ројалистичка активност није била само Бонапартин пропагандни трик већ стварна опасност. Широм Француске била је створена обавештајна мрежа која је радила за интересе страних земаља и француске емиграције. Многе кључне тачке те мреже тајна француска полиција успела је на време да открије и покида. Али, после раскида мира између Британије и Француске, самом Бонапарти је запретила нова опасност: у земљу су се илегално вратили љути ројалисти Жорж Кадудал и Ид де Невил, с намером да против првог конзула организују заверу. Одмах су се повезали с генералом Пишегријем, који је побегао из Гијане где је био прогнан од Директоријума 1797. године. Овај је покушао да уведе у заверу и свог пријатеља, победника код Хоенлиндена, генерала Мороа, незадовољног сопственим положајем у Бонапартиној војној и политичкој хијерархији. Неопрезни Моро се компромитовао својом везом са завереницима тако да ће, после открића завере, у фебруару 1804. године међу првима бити ухапшен, иако његове стварне кривице готово није ни било. Ускоро за њим у руке полиције пао је и Пишегри а 9. марта 1804-те је, након правог „лова на човека", у Латинском кварту Париза, најзад, ухваћен и Кадудал. До краја тог месеца биће похапшени и остали завереници.

Истрага је показала да је ускоро, у највећој тајности, у Француску, као претендент на престо, требало да стигне један од принчева Бурбонске династије. Полиција није успела да идентификује тог принца, али је Бонапарта, изгледа, подстакнут од Талејрана и Фушеа, брзоплето закључио да у питању мора бити млади војвода од Ангијена, последњи Конде, који је као емигрант живео у Бадеми. Полицији је издао поверљив налог да војводу отме и доведе у Венсански дворац у близини Париза. Отмица је извршена брзо и беспрекорно. Недужни војвода је, 20. марта, довучен у Венсан, исте ноћи од стране преког суда осуђен на смрт и 21. марта пре зоре стрељан. То је било дело политичког бандитизма, а не легални правни чин, што ће доцније признати и сам Наполеон. У то време, на сличан, терористички начин, у смрт ће бити послан и известан број мање значајних ројалиста. Генерал Пишегри се „сам убио" у затвору, Кадудал и већина осталих завереника су од војног суда били осуђени на смрт и пострељани. Генерал Моро је осуђен на две године робије али га је Наполеон ослободио, и послао у изгнанство. Вратиће се тек 1813-те, када гине у бици код Лајпцига, од метка који га је погодио у леђа.

Бруталне репресалије против ројалиста веома су ојачале положај полиције у Француској. Њен шеф, бивши јакобински терорист, Жозеф Фуше, постао је једна од најутицајнијих личности Наполеоновог режима. Његова идеја је била да се доживотни конзулат у Француској претвори у наследно царство. Фуше је рачунао да ће се тиме обесхрабрити све завере против Бонапарте, јер се његовим уклањањем ништа не би добило: уместо њега дошао би неки други члан дома Бонапарта. Тиме би цео политички систем остао нетакнут. У читавој Бонапартиној околини овим резоновањима се из личних и брачних разлога, противила само Бонапартина супруга Жозефина.

Инспирисан од Фушеа, Трибунат је 3. маја 1804. године затражио од Сената да се „Бонапарта прогласи наследним царем Француске". Већ сутрадан Сенат је прихватио овај предлог и приступио ревизији устава. Извршена за кратко време та је ревизија, усвојена 28. флореала XII године, тј. 18. маја 1804-те. После тога, народ је још једном позван да се плебисцитом изјасни да ли прихвата или не прихвата извршену промену. Резултат је био: 3 572 000 да, 2 570 не. Снажно потиснута од полиције, опозиција се повукла у дубоко ћутање.

Што се тиче нове организације државне власти, уставна ревизија је није много мењала у односу на ранија решења. Остале су скоро све институције, које је Бонапарта створио у доба конзулства. Цар је добио апанажу од 25 милиона франака, као некад Луј XVI, увео је прави монархистички церемонијал на свом двору, Легија части је изједначена с некадашњим орденом Луја Великог, успостављене су кнежевске и друге племићке титуле, брзо су расли ново царско племство и величанствен дворски круг. За разлику од старог, ово племство није имало некадашње пореске и правне привилегије већ је у свему зависило од милости цара.

Наполеону све ово није било довољно. Он је желео да својој монархијској власти прибави више спољног сјаја, него што га је икад имала легитимна монархија Бурбона. Зато је смислио да обнови стари каролиншки церемонијал крунисања цара од стране папе, с тим што император, као некада Карло Велики, сам себи ставља круну на главу. Грандиозна помпа крунисања, коју је изрежирао и касније овековечио на огромном платну сликар Давид, одиграла се 2. децембра 1804-те у катедрали Нотр Дам. Бонапартисти су били у делиријуму одушевљења, ројалисти у очајању, републиканци у резигнацији. Патриоте и пријатељи револуције ван

Француске, били су дубоко разочарани. Бетовен је са своје величанствене *Ероике* повукао посвету Бонапарти коју је раније ставио. Сам Наполеон био је пресрећан. У тренутку кад је из папиних руку зграбио круну и, по каролиншком церемонијалу, сам је себи ставио на главу, није могао да обузда радост скоројевића. Окренуо се старијем брату и прошапутао: „Жозефе кад би нас наш отац сада видео!"

Ратови Наполеоновог царства 1804–1807

Рат између Велике Британије и Француске обновљен је у мају 1803. године али су оружане операције отпочеле тек наредне године. После тога у рат ће једна по једна, улазити Шпанија, Аустрија, Русија, Напуљ, Шведска и Пруска, све док ова фаза ратовања не буде прекинута миром у Тилзиту, 7. и 9. јула 1807. године. Тај период ратовања познат је у историји под именом Наполеонових ратова са трећом и четвртом коалицијом европских држава.

Снаге двеју зараћених страна у овим ратовима носе два основна обележја: супериорност и доминацију Француза на копну, а Енглеза на мору. Француска армија је још увек она коју је створила револуција. Снажан извор њене моћи налазио се у општој војној обавези, коју на почетку XIX века, осим Француске, није још била увела ниједна друга држава. И поред низа одступања од Журдан–Делбреловог закона он је омогућио Наполеону да у периоду од 1800-те до 1812-те позове под заставу више од милион Француза. Масовне мобилизације уз такорећи непрестано ратовање, учиниле су да војник царства не буде војник са прописаном касарнском обуком већ ратник који се формирао у борби. То му је остављало доста осећања независности и ослобођености од класичних војних стега и притисака. Али, непосредна ратничка школа живог искуства стварала је код царских војника, поред борбене готовости и способности, и склоност ка недисциплини, пљачки и насиљу. Ти људи из народа који су били одани Наполеону, доносили су у армију жив смисао за слободу и једнакост, те велике тековине револуције. Уз то, они су били антиклерикални и задојени мржњом према аристократији. То су биле главне духовне и моралне особине француског војника, који је у периоду од 1805-те до 1812-те промарширао целу Европу, од Гвадалкивира до Москве.

Што се тиче организације војске и образовања руководећег кадра, Наполеон је мало тога додао тековинама револуције. Он је оснивао војне школе, али је и у његовој војсци школа праксе и непосредног борбеног искуства, кроз које су се стицали чинови, била на највећој цени. „Сваки војник носи у свом ранцу маршалску палицу" – рекао је сам Наполеон. Наоружање Наполеонове армије није било ново. Све до 1812-те из употребе неће бити потиснуте пушке и топови с којима се 1792. године ушло у ратове. Да би и у погледу наоружања држао корак са Енглезима, Русима и Аустријанцима, Наполеон је после похода на Русију, почето да их замењује савршенијим моделима, али тај посао неће стићи да заврши. У ратној стратегији и тактици Наполеон ће се током читаве своје каријере држати искустава стечених у Италији 1796: дубоки строј је премоћнији над плитким, покретна колона је ефикаснија од статичне линије, брзо маневрисање и пребацивање трупа доноси велику предност у борби. Ова стратегија, брзог депласмана показаће на исцепканим теренима западне и централне Европе, велику вредност, док ће на широким пространствима истока бити много мање ефикасна.

На прагу XIX века ниједна армија у свету није се могла мерити са француском. Енглеска сувоземна војска, традиционално је била мала и слаба. По идејама војводе од Јорка тада су предузете неке мере за њено реформисање, али и после тога Британија није имала више од 95 000 војника под оружјем. Па ни та мала армија није имала јединствену команду. Тек последњих година ратовања, генерал Артур Велсли, будући војвода од Велингтона, учиниће много у сређивању Врховне команде, у изградњи система веза, снабдевању, повећавању ватрене моћи сувоземне армије итд. Све до 1813-те британска војска је у сувоземним борбама против Француске ипак, играла епизодну улогу. Носиоци највећег терета у тим борбама биле су војске Аустрије, Русије и Пруске. Оне су битле добрим делом састављене од најамника и професионалаца, организованих на старим начелима војевања и предвођених често неспособним командантима.

Највећа снага главног Наполеоновог противника – Велике Британије, лежала је на мору, у њеној апсолутно супериорној флоти. Године 1805-те Британија је располагала са 250 линијских бродова знатне ватрене снаге и тонаже – са по три моста. Људски потенцијал те флоте износио је око 150 000 морнара. Њихов борбени морал, готовост и дисциплина нису увек били на потребној висини, будући да се у већини случајева радило о насилно мобилисаним људима, па и заробљеницима, али је та слабост надокнађивана сјајним командантским својствима адмирала Цервајза, Нелзона и Корнуелса, наследника чувених адмирала Роднија и Худа. Насупрот моћној британској стајала је десеткована француска морнарица, која се до 1804. није могла опоравити од губитака претрпљених 1793. у Тулону и 1798. у Абукиру. Француска флота имала је само 60 линијских бродова, па и они су били слабијих квалитета од енглеских. Зато су министар марине, Декре, и команданти Средоземне и Атлантске флоте, Вилнев и Мисјеси, били решени да против Британаца воде рат малих чарки, изненадних бочних удара и наношења штета противнику. Француску инфериорност у односу на Британију, нешто је умањила шпанска флота од четр-

десетак бродова, који ће се 1805. ставити на Наполеонову страну. Али она је била осредњих квалитета и заједно са француском стајала је према енглеској у сразмери 1:2,5.

* * *

Англо-француско ратовање (1803–1804) сводило се на поморске чарке. Главне мете британских напада постале су француске и холандске колоније: Сен-Пјер-е-Микелон, Света Луција, Тобаго и холандска Гијана. Да би се осветили, Французи су 1803. године заузели Хановер – лични посед енглеског краља. Наполеон је знао да се Британци овим чаркама не могу победити. Зато се вратио својим ранијим идејама о инвазији на Британска острва. У исто време (1804) и Британци су активирали своју опробану војно-политичку стратегију, сламања противника туђим рукама. Тако су противници, истовремено, дошли до својих првих стратешких планова и замисли.

Враћајући се идеји о искрцавању у Британији, Наполеон је наредио да на обалама Ламанша отпочне концентрација плитких бродова, барки и других транспортних лађа, које су биле у стању да превезу у Енглеску армију од 150 000 људи са 400 топова. Концентрација овог бродовља вршена је у луци и околини Булоња на Доверском каналу. То је био тзв. Булоњски логор. За пребацивање оволике армије, са огромном количином ратног материјала, било је потребно око 2 000 пловних јединица и најмање осам дана неометане циркулације Ламаншом. Како добити тих осам дана, а да се не наиђе на британску флоту? У тражењу одговора на ово питање током 1804-те направљено је и одбачено неколико планова. За то време су и Енглези дејствовали ради остваривања свог плана. Током 1804-те успели су да остваре политичко зближавање са Русијом. Влада Вилијама Пита, која се маја 1804-те вратила на чело британске политике, понудила је Русији мању новчану помоћ за улазак у савез против Француске. И сам узнемирен француским ширењем у Немачкој, цар Александар I је понуду прихватио па је, после дужих преговора, 11. априла 1805, између Велике Британије и Русије потписан уговор о савезу. У међувремену и Наполеон је постигао један дипломатски успех: придобио је Шпанију да 14. децембра 1804-те објави Британији рат.

У марту 1805-те Наполеон је завршио свој план о инвазији на Енглеску. Једна велика француска и шпанска флота требало је да се концентрише на Антилима. То би, по Наполеоновој замисли, на запад одвукло и највећи део британске флоте. Французи и Шпанци би се тада искрали и највећом могућом брзином допловили би у Ламанш, где би морали да стигну десет дана пре Енглеза. За тих десет дана, под заштитом тренутно надмоћнијих поморских снага, Французи би пребацили своју армију из Булоња у јужну Енглеску и по могућности би заузели Лондон. Овај инге-

ниозни план имао је два недостатка: није водио рачуна о слабостима и истрошености француског бродовља и није рачунао са одсуством офанзивног духа међу француским адмиралима, у првом реду Вилнева, којем је поверена команда у целом овом подухвату. А управо због ових недостатака француска морнарица није била у стању да изведе овако сложену операцију.

У јуну 1805-те у Карипском мору су се, доиста, нашле две флоте: британска и француска. Флота Вилнева била је слабија него што је Наполеон био предвидео, али још увек, овде у Карибима, надмоћнија од Нелзонове. Свеједно Вилнев није смогао снаге и храбрости да нападне славног Енглеза, што је у датим околностима једино нудило наду на успех целе замишљене акције. Уместо тога, он је 11. јуна јурнуо према Европи, а да при том пред Енглезима није добио десет већ само два дана предности. Штавише, Нелзон ће га већ 22. јуна сустићи и нанети му нешто штете на бродовима. Већ тада је било јасно да од Наполеоновог плана о нападу на Енглеску неће бити ништа. Вилнев се, са својим бродовима, склонио у шпанске луке Виго, Ферол и Ла Коруња. Ту га је затекло Наполеоново наређење да сместа отплови у Ламанш. Ово наређење га је поразило, али је 13. августа, ипак испловио. При том се толико уплашио да је окренуо не на север, како му је било наређено, већ на југ према Кадиксу, у који је стигао након пет дана. Ту су га Енглези блокирали. Наполеон је био ван себе од беса. Његов план напада на Британију је пропао, а у Европи је била већ формирана III коалиција европских држава против Француске. Она је настала тако што се британско-руском савезу 16. јуна придружила Аустрија, 10. септембра Напуљ, а 3. октобра Шведска. Наполеон је морао да опозове своју армију из Булоња.

На дан 16. септембра Вилневу је било послато царево наређење да се врати у Тулон. Заједно с овим наређењем несрећном адмиралу је стигао и глас да ће га цар одмах после повратка сменити. У очајању, које га је захватило, Вилнев је решио да на сваки начин спасе част. Одједном је добио луду храброст, па је 20. октобра са 18 француских и 15 шпанских бродова јурнуо на Нелзонову флоту од 27 бродова, која га је вребала код рта Трафалгар у близини Кадикса. Иако малобројнија, Нелзонова флота имала је већу ватрену снагу, па се између француско-шпанске и британске флоте распламсала борба на живот и смрт, једна од најзнаменитијих битака у историји поморског ратовања. Битка код Трафалгара трајала је читавог дана, и у њој је француско-шпанска флота била тучена и готово цела потопљена. Енглези су, такође, претрпели велике губитке, сам Нелзон је погинуо, али је победа остала на њиховој страни. Што је најважније, у овој борби уништени су најбољи бродови француске и шпанске ратне морнарице. Све до свог пада (1815) Наполеон неће успети да надокнади ове губитке и да постигне какву-такву равнотежу са Британијом. Сва-

ка помисао о отвореним борбама на мору или о нападу на Британију била је од тада за Наполеона немогућа.

* * *

Дознавши крајем августа 1805-те за формирање треће коалиције Наполеон је својој Великој армији издао наредбу да диже Булоњски логор и да креће на Рајну. Месец дана касније та армија је између Стразбура и Манхајма прешла ову реку. Наполеонов план је био да не дозволи сједињавање армија коалиције, већ да их туче, једну по једну. Прва на реду била је аустријска армија. Она је била подељена на три војске: једна, под командом надвојводе Карла, оперисала је у северној Италији; друга, на челу с надвојводом Јоханом, била је у Тиролу; трећа, којом је заповедао генерал Мак, налазила се распоређена на Дунаву, око Улма. Две руске војске које су имале задатак да се придруже Аустријанцима у октобру су се још концентрисале у Галицији. На северу, у Хановеру и Померанији, прикупљале су се британске, шведске и руске трупе.

Добро обавештен о распореду армије генерала Мака, Наполеон се, убрзаним маршем упутио на њу, опколио је и 15. октобра 1805-те разбио недалеко од Улма. То је било пет дана пре Трафалгара, те ће знатно ублажити тежину вести о поразу на мору. Међутим, већи значај победе код Улма је био у томе што је она спречила Пруску да већ тада пређе антифранцуској коалицији. У чисто војном погледу битка код Улма имала је велику важност. Победа у њој је Наполеону отворила пут за Беч и он се без оклевања тамо упутио. У аустријску престоницу је ушао већ 13. новембра. Аустријанци још нису признавали пораз. Уздали су се у руску помоћ која им је пристизала у Чешку. У близини Брна крајем новембра концентрисало се 80000 Руса и 25000 Аустријанаца. Према тој војсци ишао је Наполеон са свега 75000 људи. Рачунајући на своју надмоћну артиљерију и своје војнике најбољих борбених квалитета, он је 2. децембра 1805-те напао многобројнију руско-аустријску армију код села Аустерлица (Славкова). Призору страховите битке која се развила присуствовала су три цара: француски, руски и аустријски. Концентричном топовском паљбом и крилним обухватима француске коњице, Руси и Аустријанци су били бачени на залеђене површине аустерличког рибњака и ту разбијени. Велики број њихових војника подавио се у води и муљу тог рибњака, на којем је француска артиљерија немилосрдно разбијала лед.

После Аустерлица Аустрија више није могла да пружа отпор, тим пре што су се десетковане руске трупе повукле насевер. Цар Франц II прихватио је мировне преговоре. Мир између Француске и Аустрије (трећи по реду од 1797) закључен је у Пожуну (Братислави) 27. децембра 1805-те. Овим миром, Аустријанци су се одрекли свих територија у Италији и на јадранској обали. У руке Француза дошле су тада Венеција, Истра и Далмација. Они ће их током 1806-те запосести и укључити у састав Италијанске Краљевине. Како из Италије, Аустрија је била искључена и из Немачке. Свето Римско Царство је престало да постоји, а Франц II изгубио је његову круну и остао само цар Аустрије, као Франц I. Дотадашње аустријске територије у Немачкој раздељене су француским савезницима Баварској, Виртембергу и Бадену. Највећу корист извукао је баварски краљ Макс Јозеф, који је добио Аугзбург, Форалберг и Тирол. Његова ћерка удала се за Наполеоновог пасторка Ежена Боарнеа, који је постао вицекраљ Италије. Пожунски уговор сагласавао се и са Наполеоновом намером да поново протера Бурбоне из Напуља. Наполеон је тада издао прокламацију о именовању свог најстаријег брата Жозефа за краља Напуљске Краљевине и упутио га тамо на челу француских трупа. Жозеф је ушао у Напуљ фебруара 1806-те а Бурбони су се, као и 1799-те склонили у Палермо на Сицилији где су се ставили под заштиту британске флоте.

Под непосредном претњом француског удара нашао се и папа. Да не би изгубио целу државу, с роптањем је прогутао запоседање своје луке Анконе од стране Француза.

Тако је Пожунски мир учврстио француски утицај у Немачкој, омогућио Наполеонову доминацију у Италији, и довео Французе на Балкан.

Елиминисање Аустрије није, међутим, зауставило рат у Европи. Русија је, још увек, стајала према Француској као моћан и претећи противник. Да би с њом успешно наставио борбу, Наполеон је желео да себи осигура залеђе у Немачкој. Решио је да Баварску, Баден и Виртемберг, стави под своју још јачу контролу и да на северу Немачке створи нову вазалну државу. Најпре је у марту 1806-те образовао Велико Војводство Берг, са центром у Дрездену, и за великог војводу му довео свог команданта коњице и мужа своје сестре Каролине, Мирата. Јула исте године прогласио је стварање Рајнске Конфедерације, у коју је учланио Баварску, Виртемберг, Баден, Берг и још дванаест мањих државица. Себи је узео титулу протектора Рајнске Конфедерације, док је владарима држава чланица оставио престоле. У Конфедерацију су могле да ступе и друге немачке државе. То ће у децембру 1806-те и учинити Саксонска Краљевина. Заједничке послове Конфедерације решавао је Парламент у Франкфурту на Мајни, али је њен стварни господар био Наполеон.

После Пожунског мира, и преуређења Немачке, Наполеонова свемоћ у западној и централној Европи изгледала је несавладива. То је после изненадне смрти Вилијама Пита, јануара 1806-те натерало и Британце и Русе да размотре могућност измирења са Француском. У Паризу су средином те године били отворени прелиминарни преговори о миру између ових сила, али су они показали да су сукоби интереса међу њима, наро-

чито у Медитерану, толики да до измирења још никако не може доћи. Рат се, дакле, настављао. За Енглезе и Русе сада сада било најважније питање где да нађу нове савезнике који би надокнадили губитак Аустрије. Једина велика европска сила, која је у ово време још била неутрална, била је Пруска. После стварања Рајнске Конфедерације њена улога постала је капитална. И Руси и Французи развили су велику дипломатску активност у Берлину: први да Пруску увуку у рат, други да је одрже у неутралности. После много перипетија Пруска се определила за Русе и Енглезе.

Пруски краљ Фридрих Вилхелм II је 1. октобра 1806-те упутио Наполеону ултиматум тражећи да се све француске трупе сместа повуку на леву обалу Рајне. То је у ствари, била објава рата, која је означила и образовање четврте европске коалиције против Француске. Њу су сачињавале Велика Британија, Русија, Пруска и Шведска. Објављујући Наполеону рат, пруски краљ је веровао у снагу своје доиста солидне армије од 200 000 људи. Преварио се, међутим, у рачуну да ће она моћи успешно да се носи са Французима.

Чим је добио пруски ултиматум Наполеон је без оклевања, већ 7. октобра 1806-те, упутио две армије на овог новог противника. Једном је командовао маршал Неј, другом Даву. Са Нејовом армијом ишао је и сам Наполеон. Седам дана касније, 14. октобра, две француске армије су, у две битке, код два града сатрле Прусе. Битке су се одиграле код Јене и Ауерштата. У њима су Пруси изгубили 22 000 погинулих и рањених, 18 000 заробљених војника, 200 топова и много другог ратног материјала. Наполеон је 27. октобра ушао у Берлин.

Биткама код Јене и Ауерштата ратовање четврте коалиције није завршено. Као Аустријанци после Улма, тако су сада и Пруси спасење очекивали од Руса. И доиста, руске снаге, ојачане преосталом пруском војском, припремале су офанзиву против Француза. Ови нису чекали ту офанзиву већ су кренули Русима у сусрет. Али, сада је Наполеонова војска први пут ратовала на равничарским пространствима источне Европе. Операције вођене у зимским и пролећним месецима 1807. године на бескрајним, снежним или блатњавим теренима источне Пруске биле су крајње напорне и исцрпљујуће. У брзим променама положаја, Французи више нису имали да савлађују уобичајене етапе од 25–30 km већ много дуже – некад и двоструко. У таквим условима одиграла се 8. фебруара 1807. године једна од најкрвавијих битака Наполеонове ратне повести. Била је то битка код места Пројсиш Ајлау, у којој је, по жестокој мећави, крв пролило 45 000 Руса, Пруса и Француза. Ови последњи су однели победу, али ни сјајну, ни одлучујућу, па је пруски краљ, надајући се и даље победи, 20. априла одбио Наполеонову мировну понуду. Наполеон је онда, наставио полагано напредовање на исток и 20. маја освојио је Данциг (Гдањск), луку од велике важности за британску трговину са овим деловима Европе.

Нову руску противофанзиву започету у пролеће 1807. године Французи су зауставили у још једној крвавој бици, код Фридланда 14. јуна. Ни после овог пораза руске снаге нису биле исцрпљене али су дворски кругови, на челу са Чарторијским, Строгановим и Новосиљцевим, извршили на цара притисак да изађе из рата. Изостанак британске помоћи и њиховог обећаног искрцавања у Холандији и Италији, склонили су коначно Александра I да прихвати мировне преговоре. За такве преговоре био је и Наполеон. Њега су узнемиравале прилике у Шпанији, а дошао је и на идеју да Енглеску гуши економском блокадом. Тако је склопљен мир у Тилзиту у лето 1807. године.

Тилзитски мир су, у ствари, два мировна уговора, закључена између Француске и Русије (7. јула) и између Француске и Пруске (9. јула). Овим последњим уговором Пруској су наметнути изузетно тешки услови. Наполеон је држање Пруске 1806-те квалификовао као издају и хтео је да је због тога строго казни. Поред тога, желео је да је онеспособи за сваку даљу борбу. Тилзитским уговором Пруској је одузета велика територија, са половином становништва – 5 од укупно 10 милиона. Пруска је изгубила све територије на левој обали Елбе и све територије добијене у деобама Пољске после 1772. године осим уског коридора који је повезивао Бранденбург са источном Пруском. Наметнута јој је тешка ратна одштета, као и француска окупација све до њене исплате.

Од пољских територија, одузетих Пруској, Наполеон је образовао Велико Варшавско Војводство, које је дао на управу саксонском краљу, а тиме га, посредно, укључио и у Рајнску Конфедерацију. Русија је морала, не без узнемирења, да прими ово решење, а пољски патриоти су поверовали да је то почетак обнове Пољске. Од територија одузетих Пруској западно од Елбе формирана је Краљевина Вестфалија, којој је за краља доведен најмлађи Наполеонов брат Жером, који се оженио принцезом Катарином од Виртемберга.

Што се тиче Русије, њени губици нису били велики. Обавезала се да ће у корист Француза напустити Јонска острва и Боку Которску, територије које је запосела 1799-те односно 1805-те. Русија се обавезала и да ће евакуисати Влашку и Молдавију и закључити мир са Турском. Ако султан не би прихватио мир, Наполеон и Александар I договорили би се како да поделе европске делове Османског царства.

Тако је Тилзитски мир означио ново прекрајање европске карте у корист Француске. Наполеону је партнер овога пута био руски цар. Он није могао бити задовољан као Наполеон, али је, задобијен његовом личношћу, прихватио не само да посредује за мир код Енглеза већ и тајни споразум о савезу, по којем ће Русија приступити континенталној блокади и по којем ће Наполеон добити одрешене руке на западу, а Александар I на истоку од реке Висле.

Успех овог савеза зависиће од исхода Наполеонове акције економске изолације Енглеске.

Континентална блокада

Из ратовања са трећом и четвртом коалицијом од 1804. до 1807. године Наполеон је изашао као победник над свим противницима, осим над једним. Као и после Кампоформиа и Линевила, Француска је и после Тилзита, стајала лицем у лице са Великом Британијом. На европском копну овај противник није се дао тући а о инвазији острва није, након Трафалгара, могло бити речи. Но, ако Французи нису могли војним средствима елиминисати Енглеску, нису ни Енглези могли Француску. Спонтано, из саме логике ствари, обе стране су се прихватиле економских средстава борбе. Британија је објавила блокаду француских обала а Француска је забранила увоз британске робе. То су били само почеци исцрпљујућег економског рата.

Већ читав век пре Наполеона у Француској је постојало веровање да снага Британије почива на њеној привреди, а да је та привреда веома рањива и несигурна. Јер, та привреда, према овом веровању, зависи потпуно од извоза готових производа у Европу. Пресецање тог извоза довело би до слома британског привредног система, а тај слом до војне и политичке капитулације Велике Британије. Од такве претпоставке пошла је и Наполеонова политика континенталне блокаде. Велика Британија и Француска покушавале су још од 1793. године једна другу да ослабе мерама економског притиска. Британска флота је крстарила испред француских лука и пленила бродове Француске, и њених савезника. Заузврат, Французи и њихови савезници, забрањивали су улазак енглеских бродова у своје луке. При том су Французи и њихови савезници поштовали норме међународног поморског права о слободи пловидбе бродова неутралних држава, док су их Енглези стали игнорисати. Они су себи, чак, узурпирали право да на отвореним морима пресрећу бродове, да их контролишу и да их, уколико из бродских докумената установе да су били у некој од забрањених лука, плене. Наполеон је протествовао против оваквих поступака Британаца али је и сам прибегао репресивним мерама које су погађале и трговину неутралних земаља. Он је, наиме, почео за енглеску робу све чвршће затварати луке једне по једне освојене земље, без обзира на чијим је она бродовима била донета. Штавише ту меру је 1803. године проширио и на робу из британских колонија. У одговор на ово, Британци су своју блокаду проширили на све луке које леже на обалама Северног мора.

Заузет тешким борбама, 1805–1806, Наполеон није одмах реаговао на ову британску меру, али је био решен да се прихвати крајњих средстава. Неколико недеља после заузећа Берлина отпочео је са реализацијом

своје одлуке. На дан 21. новембра 1806-те издао је *Берлириски декрет* о забрани увоза енглеске робе у Европу. Овај декрет поставио је основе система познатог у историји под именом Континентална блокада. Декрет је почињао низањем оптужби на рачун Британије, која не поштује слободу мора и људска права, и која угрожава међународну размену са егоистичним циљем „да подигне трговину и индустрију Енглеске на рушевинама континенталне индустрије и трговине". Да би се тај паклени план Британаца онемогућио, Наполеон проглашава: „Британска острва су у стању блокаде". Са Британијом се забрањује свака трговина, свака преписка, свако посећивање. Сви британски бродови, који се нађу у европским лукама имају се узаптити, а сваки британски грађанин који се затекне у Европи има се сматрати ратним заробљеником. *Берлински декрет* ће се применити у следећим земљама: Француској, Шпанији, Италији, Швајцарској, Холандији, Данској и Немачкој. Тилзитским уговором на његову примену се обавезала Русија, а Наполеон ће оружјем на то присилити и Португалију.

У полазним намерама идентичне (слабљење ратног противника) британска поморска и француска континентална блокада, су се у крајњим циљевима знатно разликовале. Све и да је хтела, Британија на почетку XIX века, није својом блокадом могла привредно уништити и изгладнети Европу, која је пливала у мору аграрне производње. Зато је циљ британске блокаде био да се Европа лиши колонијалних производа и неких важних сировина (кафе, чаја, какаоа, зачина, шећера, памука, индига) и да се на тај начин подрије политичка и војна снага Наполеоновог режима. Циљ Наполеонове блокаде, био је, међутим, да се Британија лиши тржишта у Европи, да се на тај начин у њој изазову криза хиперпродукције, незапосленост, кредитни и монетарни поремећаји, а тиме и општа друштвена, и политичка нестабилност. Британска поморска блокада могла је, дакле, само да рани Француску, и њене савезнике; Наполонеова континентална блокада ишла је на привредно упропашћивање Енглеске.

На вест о *Берлинском декрету* британска влада одговорила је проширивањем поморске блокаде на све оне земље које прихвате Наполеонов континентални систем. Према британским одлукама у европске луке моћи ће да уплове само они бродови – ма чији они били – који су претходно свратили у неко енглеско пристаниште и платили таксу од 25% ad valorem. Брод ухваћен без потврде о плаћању ове таксе биће заплењен. Наполеон је на ово одговорио новим противмерама: *Миланским декретом* од 17. децембра 1807. године и *Декретом* од 11. јануара 1808. године. По првом декрету, сваки брод који прими на своју палубу британске контролне органе, или уђе у неку британску луку, сматраће се британским бродом и подлегаће заплени. По другом, морнар који пријави свој брод, да је био у енглеској луци, добиће трећину новца који се наплати од продаје брода и

целог његовог товара. Тако су ове британске и француске мере искључиле сваку могућност неутралног држања у њиховом сукобу. Снабдевен уредним британским потврдама, брод неутралне земље ризиковао је да настрада од Француза; без тих папира ризиковао је да га заробе Енглези.

Континентална блокада имала је осетних последица у привредном и друштвеном животу и Велике Британије, и европског континента.

У Енглеској последице блокаде 1807. године још нису биле тешке. До Тилзитског мира *Берлински декрет* није строго примењиван а мрежа царинарница и контролних пунктова, која се протезала дуж хиљадама километара дуге западноевропске обале, била је лабава и непоуздана. После Тилзита ствари су почеле осетно да се мењају. Последица веће строгости у примени прописа о блокади, било је све потпуније затварање западне, северне и централне Европе за британску робу. На северу је једино Шведска, заштићена једном јаком британском флотом, која је упловила у Балтичко море, остала отворена за производе из Енглеске. Лука Гетеборг постала је стециште британске робе, из којег су кретали разни правци кријумчарске трговине према континенту. Упркос томе, британска трговина са северним подручјима Европе била је 1808. године значајно умањена у односу на претходне године. Још у већој мери то се односило на подручја централне и западне Европе која су гравитирала Северном мору. Њихова размена са Британијом била је готово сасвим прекинута. Веома слаба од 1808. године била је и британска трговина са медитеранским земљама Италијом и Шпанијом. Заузврат, почео је нагло расти значај Малте, као центра кријумчарске трговине за југ Европе, и Леванта, који од тада добија и конкретни економски значај за Велику Британију.

На све ове губитке које је Британија, 1807/1808. године, почела да трпи у трговини са Европом дошао је, безмало као катастрофа, готово тотални прекид економских веза са Сједињеним Америчким Државама. До тога је дошло тако што је Конгрес САД, у одговор на англо-француске дискриминационе мере према трговини неутралних земаља, 22. децембра 1807. године, изгласао закон о забрани бродовима Сједињених Држава да плове у било коју иностран у луку без специјалне дозволе председника САД. Та мера је била управљена подједнако против Енглеске као и против Француске, али је ову прву много теже погађала јер јој је ускратила довоз америчког дрвета, памука и житарица, неопходних и њеној индустрији и прехрани становништва. Зато је она изазвала у Британији теже последице и од саме континенталне блокаде, тим пре што је забрану извоза следила и забрана увоза енглеске робе у САД.

Због свих ових губитака, Велика Британија се 1808. године нашла у врло тешкој ситуацији. Њен извоз је опао за 60%, веома се смањио и реекспорт колонијалних производа, огромно су се повећали стокови шећера, кафе, чаја, рума, бибера итд. Цене ових производа нагло су падале.

С друге стране, смањење увоза сировина снажно је погодило индустрију. Многа предузећа су обуставила производњу, незапосленост у индустрији и рударству је расла а наднице запослених су падале. У текстилним творницама Лидса недељна најамнина запослених снижена је са 25 на 10 шилинга. Али, док је памучна и вунарска индустрија патила услед недостатка сировина, металургија је страдала од хиперпродукције: њени производи се нису могли продати. Неке фабрике у Јоркширу и Дербију су смањиле производњу чак за 87%. То је, наравно, екстремни случај, али су губици били огромни.

Економске тешкоће изазвале су у Британији и друштвено-политичка узнемирења али много мања него што је Наполеон очекивао. Појавиле су се петиције против владине ратне политике, било је демонстрација гладних радника, виговци су у Парламенту тражили укидање поморске блокаде и сређивање односа са САД. Уз помоћ своје парламентарне већине и применом репресивних мера, влада је савладала и виговску опозицију и стихијске, неорганизоване покрете радника. Британија је настављала да грца у привредним тешкоћама, али у њима није потонула.

На европском континенту британска поморска и Наполеонова континентална блокада поставиле су два питања: како наћи замену за колонијалне производе и сировине које више не стижу и како развити индустрију која би надокнадила британске производе? Метод који је Наполеон изградио за решавање ових питања чини суштину читавог његовог „континенталног система“ привреде. У том систему развој француске индустрије представља најважнију полугу. Значајно место добила су научна истраживања у области агрономије, хемије, технологије итд. Највећа пажња поклоњена је питању производње шећера од европских сировина како би се заменио увозни шећер. Пошто покушај са издвајањем шећера из грожђа није успео поклоњена је пажња експериментима Пруса, француског порекла, Ашара са шећерном репом. Ови експерименти су успели, па је од 1809-те отпочела индустријска производња шећера из репе, која ће до пропасти Наполеоновог царства дати 2000 тона овог производа, што наравно неће задовољити европске потребе. Замена кафе кореном цикорије у ово време још није успела, али је зато индиго успешно надокнађен пастелом, па се ова биљка почела масовно гајити у Лангдоку у Француској и Тоскани у Италији. Покушаји са гајењем памука у Француској и Италији, као и са његовим масовним довозом из Турске, нису дали задовољавајуће резултате. Отуда су многе мануфактуре, за производњу памучног влакна и тканина морале бити затворене. Најизразитији такав пример биле су мануфактуре Бармена и Ербефелда, у Великом Војводству Берг.

У области индустрије, једино је металургија забележила видан напредак. Она је то имала да захвали ратној производњи. Највећи успон дожи-

вели су металургијски центри у источној Француској, Белгији и на левој обали Рајне. Карактеристично је да су се све ове територије налазиле у границама Француског Царства. Вазалне, и друге земље Европе нису се могле похвалити оваквим напретком. Изузетак представља само Рурска област (Велико Војводство Берг), у којој су подигнуте 33 високе пећи, од којих 6 за производњу челика.

У неким крајевима Европе дошло је до опадања индустријске производње не само услед поморске и континенталне блокаде већ и због изразитог фаворизовања француске индустрије. Такав случај је био са производњом свиле у Италији која се смањила услед конкуренције лионских свилара, које је Наполеон потпомагао. Број мануфактурних радионица за производњу свиле у Италији пао је од 1806-те до 1811. године са 500 на 400, а број радника у њима са 140 000 на 100 000. Још изразитији је пад вредности њихових производа: са 14,5 на 6,2 милиона франака. Није стога чудо што су пословни људи у неким сателитским и полузависним земљама Европе, прижељкивали да Француска анектира њихово подручје.

* * *

Наполеон је знао да континентална блокада може успети само ако се буде стриктно примењивала, тј. ако се британској трговини не остави ниједан пролаз у Европу. Једна европска земља са значајном географском позицијом није, међутим, никако пристајала да се укључи у континенталну блокаду и претила је да постане центар енглеске контрабанде у Европи. Била је то Португалија. Наполеон се двоумио шта да ради са Португалијом. Шпански први министар Годој подстицао га је упорно на рат против Португалије, с надом да ће у њеној пропасти себи издејствовати неку територију којом би владао као самостални кнез. Нешто под његовим утицајем а нешто властитом иницијативом, Наполеон је 28. јула 1807. године упутио Португалији ултиматум, тражећи од ње да Енглеској објави рат. Португалија је ултиматум одбила а Наполеон је 29. октобра са Шпанијом потписао у Фонтенблоу уговор о деоби португалске територије. Њен јужни део припао би Годоју као посебна кнежевина, северни би се дао краљици Етрурије у замену за Тоскану, која ће се припојити Француској, а о централном делу, са Лисабоном, би се решавало накнадно – после завршетка рата. Истим уговором, Шпанија допушта француским трупама да, због напада на Португалију, пролазе преко њене територије.

Уговор у Фонтеблоу почео се примењивати већ у новембру 1807, када је једна француска армија, под командом генерала Жиноа, прешла Пиринеје и кроз Шпанију се упутила на Португалију. Већ 30. новембра била је у Лисабону. Неколико дана пре тога регент Хуан де Брагансе, заједно са полуделом краљицом Маријом и осталом краљевском породицом, укрцао се на брод и отпловио за Бразил.

Завршивши операцију ликвидације Португалије, Наполеон је оклевао да изврши остале одредбе уговора из Фонтенблоа. Разлог за то је био унутрашњи сукоб, који је у то време избио у Шпанији. Премијером Годојем, главним носиоцом апсолутистичког режима, у шпанском народу је владало велико незадовољство. Користећи се тиме престолонаследник Фердинанд и известан број племића сковали су заверу за обарање Годоја, који је оптужен за издају. Годој је, међутим, против престолонаследника, уз помоћ краљице, успео да задобије краља Карла IV. Краљ је издао наредбу да се Фердинанд ухапси. На интервенцију Наполеона овај сукоб је изглађен и тројица водећих људи Шпаније су се измирила. Али, тада је дошло до покрета у широкој јавности против Годоја зато што је „земљу продао Французима". Наполеон ће будно пратити догађаје, процењујући пажљиво да ли је тренутак за интервенцију и, чак, за смену владајуће династије у Шпанији. Почетком 1808. он је за врховног команданта француских трупа у Шпанији именовао војводу од Берга (генерал Мира), који је потајно желео да постане краљ у овој земљи. После извесног времена упутио је у Шпанију још једну армију под командом генерала Дипона, док је два одреда концентрисао на Пиринејима. У таквој ситуацији у Аранхуезу је 17. марта 1808. године избио устанак. Годој је ухапшен, Карло IV је абдицирао, а Фердинанд је проглашен за краља. Устанак се проширио на Мадрид, а тада је Мира, позван од Карла IV, умарширао у престоницу. Карло је одмах повукао абдикацију и позвао Наполеона да арбитрира. Међутим, нови масовни, народни устанак избацио је француске трупе из Мадрида, и у њега је тријумфално ушао Фердинанд. Наполеон је тада позвао на састанак у Бајон и Карла IV (са краљицом) и Фердинанда и Годоја. Ово трагикомично саветовање одржано је од 19. априла до 10. маја, а завршило се Наполеоновом одлуком да тера Бурбоне са власти у Шпанији. На крају саветовања он је објавио да је шпански престо упражњен.

Наполеон је знао колико Мира жели шпанску круну али му је ипак, није дао. За шпанског краља поставио је свог брата, Жозефа, а Мираа је упутио на његово место у Напуљску Краљевину. Жозеф је стигао у Мадрид на челу јаке француске армије, али устав који је даривао својој новој краљевини није могао умирити устанак шпанског народа. Тек ће он створити Наполеону многе неприлике.

Шпанија и Португалија нису биле једине земље у којима је због континенталне блокаде дошло до отворене војне и политичке интервенције Француске. Такве интервенције изведене су и у италијанским државама Тоскани и папској области, чије су луке Ливорно, Анкона и Чивита Векија претиле да се претворе у велике бреше у Наполеоновој континенталној блокади.

Да би ставио луку Ливорно под контролу Наполеон је одлучио да овлада Тосканом. Као што је речено уговором у Фонтеблоу „етрурској

краљици – је обећана северна Португалија у замену за Тоскану. Она је напустила Тоскану, али касније није добила компензацију. Вицекраљ Италије Ежен Боарне очекивао је да ће Тоскана бити прикључена његовој држави, али је Наполеон одлучио другачије: укључио је ову област директно у састав Француске. Исте године (1808) то је учинио и са Војводством Парма. Увређеног Боарнеа Наполеон је покушао да умири одузимањем сиромашне области Марке од папе и њеним прикључењем Италијанској Краљевини. Овај дар неће усрећити Боарнеа. Марке ће му до краја владавине стварати невоље. Најважније је, међутим, што је Наполеон, још у јануару 1808. године окупирао читаву Папску државу са Римом и луком Чивита Векијом. Пошто је Пије VII одбио да потпише са Наполеоном уговор о стављању своје државе под политичку контролу Француске, њене трупе су 2. фебруара разоружале папску гарду, продрле у Квириналску палату и месец дана касније протерале већину кардинала из Рима. Папина власт била је још само фикција.

Тако је почетком 1808. године и цело Апенинско полуострво дошло под власт Француске.

Велико Царство

Француске војске које су, почевши од 1792. године, ратовале и освајале по разним крајевима Европе, бориле су се најчешће с најамничким армијама, инфериорним понекад бројем, често стратегијом, а увек моралом. На отпор побуњеног народа револуционарна француска војска је најчешће наилазила у самој Француској. Касније, међутим, у доба Директоријума, долазило је до народних (сељачких) устанака и у оним земљама у које француско освајање није донело укидање феудализма и побољшање положаја сељака и у којима је свештенство, због заосталости, вршило одлучујући политички утицај на народ. Највише таквих случајева било је у Италији. Тамо, међутим, где је француско освајање донело ослобођење сељака и превласт буржоазије (на пример, у Белгији, Холандији, Швајцарској), значајнијих покрета против Француза није било.

Почевши од 1808. године јавља се у освојеним земљама један шири и дубљи отпор, који није само побуна заосталог сељаштва вођеног од контрареволуционара. Реч је о националним покретима против освајача заснованим на развијеној националној свести чијем је буђењу, својим идејама о народном и националном суверенитету, много допринела баш француска револуција. Захваљујући томе, борба Наполеонове Француске против њених непријатеља после 1807. није више само борба против „тиранских најамника“ већ и против распламсале тежње народа ка националној слободи и независности.

* * *

Улазак француских трупа у Шпанију а нарочито окупација Мадрида, марта 1808. године изазвало је огорчење шпанског народа. Већ смо видели да је 2. маја дошло до антифранцуског устанка у шпанској престоници. У њему је живот изгубило око 200 француских војника. Француски командант Мира је сутрадан успео да организује своје снаге и да угуши устанак. Смрћу је кажњено око 400 Мадриђана. Али, овај устанак био је само прелудијум за много теже догађаје. Три недеље касније, 24. маја 1808. године цела Шпанија захваћена је пламеном устанка, који је избио истовремено на већем броју међусобно удаљених места: у Овиеду, у Валенсији, у Малаги, у Севиљи, у Бадалону. Овакву ширину и снагу устанка објашњава опште незадовољство шпанског народа постојећом економском, друштвеном и политичком ситуацијом. Континентална блокада погоршала је и иначе неповољну привредну ситуацију заостале Шпаније. Прекинувши везе и трговину са богатим колонијама, она је изазвала пропадање не само трговаца већ и занатлија и мануфактуриста чија се производња заснивала на преради увезених сировина. То је, опет, повећало незапосленост и беду радника. Међу привредним центрима овом кризом су најтеже били погођени Барселона и Кадикс. Разуме се да је оваква ситуација изазивала веома широко незадовољство политиком везивања Шпаније за Наполеона и Француску. Међу незадовољницима било је трговаца, занатлија, индустријалаца, радника а, наравно, и племића и свештеника. Моћно шпанско свештенство окренуло је својом агитацијом против „безбожних Француза“ и добар део сељаштва. Тако је у Шпанији био створен широк антифранцуски фронт који ће повести масовну и жилаву борбу против освајача. Знак за њен почетак дао је кардинал Деспуиг који је позвао шпански народ да устане у одбрану отаџбине и вере „у њеној ортодоксији и чистоти“.

У свакој области Шпаније у којој је дошло до устанка образована је устаничка хунта, састављена најчешће од црквених прелата, племића и мањег броја представника буржоазије. Међу појединим устаничким областима и њиховим хунтама није било веза и сарадње, па је то смањивало убојну снагу устанка. Од лета 1808. године почиње успостављање веза међу њима, али и веза појединих хунти са британском владом, која се на сваки позив спремно одазивала и слала у Шпанију помоћ у оружју, новцу и саветницима. Са Астуријом, Севиљом и још неким областима, Британци су успоставили трговачке везе, а обећали су им и слање једног експедиционог корпуса под командом генерала Артура Велслија. Устаници су се обавезивали да ће организовати сталне нападе на француске трупе, складишта, касарне и комуникације. Ширење и организационо учвршћивање устанка довело је и до преласка на његову страну све већег броја војника,

регуларних краљевских трупа, који су пребацивани на југ земље и стављани под команду генерала Кастањоса.

Наполеон у почетку није узео за озбиљно овај шпански покрет и надао се да ће он престати сам од себе кад Жозеф стигне у Мадрид и попне се на престо. Једна француска армија, под командом маршала Бесијера, успела је доиста да Жозефу прокрчи пут до Мадрида и овај је 20. јула 1808. године преузео краљевску власт. Међутим, само један дан касније, друга француска армија, којом је командовао генерал Дипон, претрпела је тежак пораз код Бајлена и заједно са својим командантом предала се генералу Кастањосу. Ако се изузме Трафалгар, то је био најтежи француски неуспех од кад је Наполеон 1799-те дошао на власт.

Пропаст Дипонове армије код Бајлена, имао је снажан одјек у Европи и подстакао је отпор против Француза и у другим земљама. Тај подстицај биће још јачи када пет недеља касније слом доживи и генерал Жино у Португалији. Њега је поразио енглески генерал Велсли који се са одредом од 13 000 људи искрцао северно од Лисабона 1. августа 1808. године Велслију се придружило још толико побуњених Португалаца. Са својих 30 000 Француза Жино је стајао потпуно неактиван и апатичан, па је дозволио да у близини португалске престонице буде опкољен. После тога је без велике муке и брзо са Велслијем у Синтри потписао предају.

У самој Шпанији рат се настављао све неуспешније по Французе. Краљ Жозеф није успео да својој власти створи озбиљан друштвени и политички ослонац. Њему је пришао само танак слој либерала који су одмах, подругљиво названи афранчесадоси и извргнути општем неповерењу и презиру. Због овакве ситуације Жозефу је као једина стварна снага, остала француска војска. Али, она је све теже излазила на крај са устаницима. Цео југ Шпаније био је у њиховим рукама, а током лета завладали су и Сарагосом, Валенсијом, и још неким великим центрима на северу. Крајем лета Жозефу Бонапарти није преостало друго него да напусти Мадрид и повуче се северно од Ебра. Само је неслога, међу устаничким хунтама, онемогућила ослобођење целе Шпаније. Покушај стварања централне хунте за целу земљу, извршен 25. септембра 1808. године у Аранхуезу, пропао је на непомирљивом сукобу двеју политичких струја у устанку: либералне, под вођством Ховеланоса, и конзервативне, окупљене око Флориде-Бланке. Прву струју чиниле су присталице уставне, а друге просвећено-апсолутистичке монархије. Енглеске трупе које су оперисале на Пиринејском полуострву (13 000 у Шпанији и 20 000 у Португалији) нису могле утицати на смиривање овог сукоба унутар шпанског устанка.

Раздражен неуспесима у Шпанији и Португалији, сам Наполеон је почетком новембра 1808, на челу армије од 180 000 људи, кренуо преко Пиринеја на југ. Већ 30. новембра однео је над устаницима победу код Сомосијера, а 5. децембра био је у Мадриду. Жозеф је враћен на престо.

Током зиме Наполеон је ликвидирао једно по једно устаничко жариште на северу, а 20. фебруара 1809-те после петомесечне опсаде, заузео је Сарагосу. Ослоњен на француске трупе, Жозеф I ће успети да се наредне три године одржи на шпанском престолу. Али то ће бити владавина, која ће протицати у непрестаној борби са несавладивом шпанском герилом, штедро помаганом од Енглеза. Та обострано крвава, сурова и исцрпљујућа борба претвориће се за Французе у рат који се не може добити.

* * *

Француски неуспеси у Шпанији и Португалији снажно су одјекнули у Немачкој, пробудивши наду да би се Наполеон релативно лако могао отуда избацити. Та нада пала је на плодно тле немачког националног осећања, које се брзо изграђивало и израстало на почетку XIX века, с једне стране, под утицајем идеја француске револуције, а с друге, као резултат отпора баш француском притиску и поробљавању. Немачка национална свест стекла је, управо у ово време и своју идеологију која је уздизала мисао о снажној, јединственој немачкој држави чија би величина одговарала сјају немачке историје. Осуђујући француска освајања, окупацију и угњетавање немачких земаља, ова идеологија је позивала Немце да пруже отпор освајачу и да учине крај свим понижењима којима их је Наполеон изложио. Уједињени и надахнути свешћу о својој снази они ће бити у стању да Французе одбаце преко Рајне.

Под утицајем оваквих идеја, а још више услед незадовољства француским контрибуцијама, реквизицијама и разним другим облицима економског и политичког угњетавања, дошло је у Немачкој до оснивања тајних патриотских друштава – тугебунда. Први тугебунд био је формиран у Кенигзбергу, 1808. године, а организација му је била слична масонској ложи. За само годину дана образовано је 25 таквих друштава са 700 чланова. Њихов задатак је био да „распламсају снагу грађана“. У пракси, она су пратила, јавно осуђивала и кажњавала „издајнике“, тј. грађане који су сарађивали са Французима. Друштва су вршила тајну пропаганду и припремала устанак против Наполеона. Да би придобила масе грађана и сељака за устанак, друштва су се морала машити револуционарних парола: слободе, једнакости, братства, народног суверенитета и слично. Тиме су изазвала неповерење и несимпатије владајуће аристократије у немачким земљама, која је спас од Наполеона пре очекивала од руских и аустријских пукова, него од покрета свог народа. Истина, сам државни врх у Пруској приступио је после 1806-те низу социјалних, политичких и војних реформи у циљу оспособљавања земље за борбу са Французима, али до делотворне сарадње између владајућих кругова и револуционарних друштава није могло доћи.

Вести о француским неуспесима на Пиринејском полуострву затекле су Аустрију у великој финансијкој кризи. И поред тога духови у овој царевини су се снажно узнемирили. Одмах је покренута жива антифранцуска агитација којом су руководили министар гроф Стадион, барон Хормајер, надвојвода Јохан и други великодостојници. Дух реваншизма захватио је интелектуалне и војне кругове. Уз највеће финансијске напоре створена је нова резервна армија од 150 000 људи као и посебан корпус тиролских стрелаца од 23 000 бораца. Из финансијских разлога, ово повећање бројчаног састава аустријске војске није пропраћено одговарајућим променама у помоћним и позадинским службама, па ће зато дати половичне резултате.

Утисак Аустријанаца, да је дошао час за обрачун са Наполеоном, учврстиле су и вести да се руско-француско пријатељство брзо хлади. Те су вести имале основа. Руска аристократија била је и после Тилзита непријатељски расположена према Наполеону и само је вребала прилику да разбије савез са „антихристом“. И сам цар је постајао све незадовољнији Наполеоновим понашањем. Узнемиравало га је Наполеоново одбијање да евакуише Пољску, па је сам продужавао окупацију Влашке и Молдавије. Због тога му је Наполеон претио да ће запосести Шлезију. Изненада, Наполеон је својим чувеним писмом од 2. фебруара 1808. године предложио Александру I деобу Турске. Аустрија би узела западни део Балкана (Босну и Србију), Русија источни и азијске делове Турске, а Француска Египат и Сирију. Намера је била очита: обезбедити Француској најосетљивија подручја источног Медитерана и при том крвно завадити Русију са Великом Британијом. Да би се размотрио овај грандиозни план, Наполеон је руском цару предложио нови састанак.

До новог сусрета француског и руског цара дошло је на тлу Немачке, у Ерфурту, 27. септембра 1808. године. Било је то време највећих тешкоћа Француза на Пиринејском полуострву. Наполеон је брижљиво скривао своје бриге због тога, али је Александар о њима био обавештен са најсигурнијег места – од доскорашњег француског министра иностраних послова Талеjрана, који га је саветовао да се одупре Наполеону. То је био акт велеиздаје, али с обзиром на то да га Наполеон није открио, он се Талејрану веома исплатио – руски цар га је обасуо баснословним поклонима. Александар је, дакле, одбацио Наполеонов пројекат о деоби Османске империје. Штавише он је приморао Наполеона да прихвати продужавање руске окупације Влашке и Молдавије, а да сам евакуише Велико Варшавско војводство. Александар је одбио и Наполеонов позив да га подржи у случају рата са Аустријом. Ову капиталну вест, издајник Талејран одмах је доставио аустријском амбасадору у Паризу, грофу Метерниху, а овај је без оклевања проследио за Беч.

Када је у новембру 1808. године Наполеон на челу Велике армије прешао Пиринеје, Аустрија је проценила да је наступио тренутак за њену акцију. Али она није могла одмах да се покрене – једноставно није имала пара. Новчана помоћ затражена од Лондона још у октобру, никако није стизала. Позвана на сарадњу Пруска је оклевала. Успостављена је веза и са тугебундима не би ли покренули народне странке у Немачкој али је до значајнијег покрета дошло само у Тиролу, који је од 1805. године био у саставу Баварске. Тамо су ... политика Баварске и узимање младића у војску изазвали велико народно незадовољство. На позив барона Хормајера и надвојводе Јохана, гостионичари Несинг из Болцана, Хубер из Бранекена и Андреас Хофер из Пасертала подигли су 9. априла 1809-те народ Тирола на устанак. Тога дана је и Аустрија објавила рат Француској.

Са овим нападом Аустрија је закаснила бар два месеца. Наполеон је у току фебруара, завршио операције у Шпанији и вратио се у Париз. Обавештен о аустријским припремама и сам се журно спремао да дочека напад. Када му је рат објављен, имао је под оружјем армију од 300 000 људи, с којом је одмах прешао у Немачку. Две трећине састава ове армије чинили су странци и регрути, па су њени борбени квалитети били знатно испод квалитета војски из 1805-те, 1806-те и 1807. године, али је и она уливала противнику респект. Захваљујући томе Пруска је коначно одбила позив Аустрије да јој се придружи. У помоћ Аустријанцима пошла су само три одреда добровољаца тзв. хусара смрти, под командом генерала Тила, Ката и Дернберга, али њихова неусаглашена акција није Французима задала веће бриге. Тако се нова, V коалиција против Француске из 1809-те свела на две чланице савеза: Велику Британију и Аустрију.

Занемаривши у почетку, тиролске устанике, Наполеон се свом снагом устремио на аустријске регуларне трупе. До прве битке дошло је код места Екмила, на Дунаву, 22. априла. Надвојвода Карло био је потучен и морао је да се повлачи. Изоловавши аустријску армију од Немачке и Италије, Наполеон ју је упорно гонио према истоку да би 12. маја ушао у Беч. Са својих 150 000 људи надвојвода Карло је прешао на леву обалу Дунава, порушивши за собом све мостове. Наполеонов покушај од 21. и 22. маја да форсира Дунав и да код села Асперн и Еслинг направи мостобране није успео ни по цену великих губитака. Тек после месец и по дана припрема и довлачења нове артиљерије, он је 4. јула обновио офанзиву, прешао Дунав и 6. јула 1809. нанео Аустријанцима тежак пораз код места Ваграм. Очекујући и даље помоћ са стране, Аустријанци су 12. јула потписали само примирје. Сва помоћ, међутим, свела се на искрцавање једног одреда од 40 000 Енглеза, код места Флесинг у Холандији, 30. јула. Али њега је разбио а касније натерао и на укрцавање у бродове и повратак у Енглеску, министар полиције Фуше, који је подигао белгијску националну гарду и с њом тукао Енглезе. Озбиљна помоћ за поражену Аустрију није био ни тиролски устанак.

Тако је Аустрија по четврти пут за дванаест година морала да прими од Наполеона мировни диктат. Уговор је потписан у Шенбруну, 14. октобра 1809-те. Аустрија је, поново, претрпела тешке територијалне губитке. Одузет јој је део Галиције са Краковом, који је припојен Великом Варшавском Војводству. Други део Галиције, са Тарнопољем, узела је Русија. Салцбург и део Горње Аустрије (округ Ин) дат је Баварској. На југу Аустрији су одузети делови Хрватске, Словенија, Трст и Ријека. Обједињене са Истром и Далмацијом, ове су области ушле у састав Илирских Провинција (центар у Љубљани), које су директно припојене Француској. Маршал Мармон именован је за њиховог намесника. У замену за Истру и Далмацију, Краљевина Италија добила је јужни Тирол.

Након Ваграма и Шенбруна, отпори који су се против Наполеона појавили у Немачкој били су сузбијени.

* * *

Покрет против Наполеонове власти у Италији био је слабији него у Шпанији и Немачкој, али је оставио трајне последице, од којих је најтрајнија била стварање националне идеологије, која ће, као и код Немаца, имати значајно место у каснијој борби италијанског народа за уједињење. Од друштвених и политичких покрета уперених против власти Француза најснажнији су били они који су се јавили у време аустријско-француског рата 1809. године. Сељачки покрети избили су тада у северним деловима Ломбардије, у областима Марке, Емилија и Мантова. Побуњеници су успели да уђу у градове Ровиго, Модена и Болоња и да опседну Ферару. После Ваграма, међутим, све су ове покрете брзо ликвидирали Французи. Око 150 лица било је осуђено на смрт и погубљено. По свом карактеру ове побуне су биле много више социјално-економски него политички покрети.

У јужној Италији се још 1806-те искрцао одред од 5 000 Енглеза којим је командовао Џон Стјуарт. Добро прихваћен од становника Калабрије, одред је заузео место Маиду и одатле, заједно са калабријским герилцима, изводио нападе на Французе, победивши 9. јула 1809-те чак и једну њихову дивизију. Тек после тога Французи су на овог противника бацили јаче снаге, које су избациле Енглезе из Италије. За њима је, међутим, остала калабријска герила, малобројна, али несавладива, као и она у Шпанији. Њена снага лежала је у подршци целе мреже патриотских организација – карбонара, чији се први трагови јављају још 1806-те да би праву активност развиле 1810. године. Карбонари су изразито политичка организација којој је циљ протеривање странаца из Италије, ослобођење и уједињење италијанског народа.

Због свих ових манифестација италијанског отпора, Наполеон је одлучио да Италију још чвршће веже за Француску. Већ 10. јуна 1809-те

решио је да, дефинитивно, рашчисти с Папском државом, коју је више од годину дана држао под окупацијом. Сада је прогласио њену анексију и претворио је у провинцију Лацијум, у оквиру Француског Царства. Папа га је због тога следећег дана екскомуницирао из цркве, а Наполеон је папу дао ухапсити и заточити у граду Савону.

* * *

Услед Наполеонове континенталне блокаде и прекида трговине са САД, Велика Британија је и 1808. године пролазила кроз велике економске, социјалне и политичке тешкоће. Али ове блокаде и ограничења нису ни најмање лако падале ни Европи ни Америци. То је 1809-те довело, најпре, до попуштања англо-америчке затегнутости а затим, захваљујући догађајима у Шпанији, Португалији и ратовању пете коалиције, до првих пробоја и у систему континенталне блокаде. То ће допринети да Британија те године изађе из кризе и пође путем новог просперитета, што ће опет бити знак да је покушај „да земља победи море“ доживео неуспех.

Недовољне снаге и коруптивност контролних органа на Балтичком мору довели су током 1809-те, до постепеног обнављања трговачких веза између Велике Британије и Пруске. На незнатне препреке наилазила је и британска кријумчарска роба која је, преко Гетеборга, стизала у Померанију и Мекленбург. У Русији су се цареве наредбе о забрани увоза енглеских производа само по изузетку поштовале. Шведска, која се 1809-те измирила са Русијом а 1810-те са Француском, такође је прихватала блокаду само на речима. Штавише, британски извоз у Шведску стално се повећавао, с тим што је знатан део пристигле робе реекспортован у централну Европу. У годинама 1809–1810. расла је и британска размена са Западном Европом. У тој размени на првом месту биле су Данска и Норвешка, а најснажнији центар за пребацивање британске робе у земље уз обале Северног мора постало је острво Хелголанд. Одавде је највише робе одлазило у Немачку и Холандију.

Да би се супротставио овој контрабанди, Наполеон је почео да гради густ царински кордон, од ушћа Рајне до Бремена. Али и он се убрзо показао неефикасним. Другачије није ни могло бити када је и сам холандски краљ, Наполеонов брат Луј Бонапарта, готово легално, обновио трговину са Енглеском. Све холандске луке су 1809-те по његовој наредби, отворене за бродове неутралних земаља. А ти бродови су довозили британску робу. Наполеон му је то тешко пребацивао, мада ни сам није могао да остане доследан својој политици блокаде. Наиме, производња вина, ракије и житарица, у Француској је 1809-те била тако добра да се известан њихов контигент морао, по повољним ценама, извести у Енглеску, која је жудно тражила ове производе. Сам Наполеон одобрио је тај извоз и, за-

узврат, куповину грађевинског дрвета, гвожђа, лекова и још неке робе у Британији. Обим ове размене ће се у 1810. години још и повећати. Као и његов брат у Холандији, Наполеон је ову трговину, ради прикривања истине, обављао бродовима неутралних земаља.

Као што се види, континентална блокада била је привремена појава и само за кратко време је зауставила британску трговину са Европом. Разбијајући блокаду, Британци су већ 1809. око 47% своје целокупне трговинске размене обављали са Европом. У исто време обнављала се и проширивала и енглеска трговина са САД, јер је амерички Конгрес 15. марта 1809. с ње скинуо ембарго. Трговина са САД је, већ те године, представљала 10% укупне британске размене са светом, да би 1810-те порасла на 17%. Тих година су и многе шпанске колоније у Америци отвориле своје луке за британску робу. Такав је случај, 1808/09. године, био са Буенос Аиресом, Монтевидеом, Кубом, Санто-Домингом, а од 1810. и са другим колонијама: Каракасом, Ла Платом, Новом Гранадом, Чилеом и португалском Бразилијом.

Може се, према томе, рећи да је 1809. гадина представља годину слома континенталне блокаде. Наполеон није разумео дубину и непоправљивост свог неуспеха па је прибегао новим, строгим мерама према прекршиоцима блокаде. Холандског краља је натерао на абдикацију, после које је и ову земљу припојио Француској. Исту судбину ће наредне године доживети и неколико севернонемачких држава и ханзеатских градова: Велико Војводство Олденбург, Велико Војводство Берг, Краљевина Вестфалија итд. Захваљујући свим овим анексијама Наполеоново царство је постигло најширу експанзију. Тако је било створено Велико Царство.

* * *

У доба Великог Царства Француска је имала највеће пространство: 1811-те имала је 130 департмана уместо 83 из 1789-те. На северу се протезала до Балтичког мора; источна граница јој је највећим делом ишла реком Рајном укључујући у састав Француске Женеву и кантон Вале; на југоистоку Француској су припојене италијанске територије Ђенова, Пијемонт, Тоскана и Римска област. Преко Италије, француска територија се простирала на западне делове Балкана, источну обалу Јадрана и на Јонска острва. На Пиринејима је, 1812-те, одузела Шпанији делић територије – долину горње Гароне.

Око Француске и под њеним вођством ширио се систем вазалних држава. У једнима су владали наполеониди (царски рођаци), а у другима страни кнежеви које је Наполеон држао под контролом. Уз њих било је и неколико држава савезница Француске.

Вазалне државе су, најпре, наследнице некадашњих „република сестара". Прва је Краљевина Италија, основана 1805. Краљ јој је био сам Наполеон, али је у његово име, као вицекраљ, њоме управљао царев пасторак Ежен Боарне. Друга је била Краљевина Холандија, која је постала од Батавске Републике. Њоме је до 1810-те кад је припојена Француској, владао Луј Бонапарта. Некадашња Партенопејска или Напуљска Република претворена је 1806-те у Напуљску Краљевину, којом је до 1808. године владао Жозеф Бонапарта, кад је „премештен" у Шпанију. На његово место доведен је Наполеонов зет, маршал Мира. Пре тога, у периоду од 1806. до 1808. године он је био војвода Великог Војводства Берг у Немачкој. Номинални владар Берга је, после Мираовог одласка, био његов син, све док 1811-те и Берг није припојен Француској. Исту судбину доживеће и Вестфалска Краљевина, којом је од 1807. до 1811. године владао трећи Наполеонов брат, Жером. Поред саме Вестфалије у састав ове краљевине улазили су Хановер, Брауншвајг и још неки делови западне Немачке. Најзад, Наполеонова сестра Елиза владала је малим италијанским кнежевинама Луком и Пјонбином.

Уз ове, под влашћу Наполеонових рођака, постојале су и друге државе, сателити Француске. Међу првима је била, још 1803. године, образована Хелветска Конфедерација, састављена од швајцарских кантона и бивших самоуправних градова. Три године касније Наполеон је образовао и Рајнску Конфедерацију окупивши у њој више немачких државица. Најзначајније њене чланице биле су Вестфалска Краљевина, Велико Војводство Берг, Краљевина Баварска, војводства Баден и Виртемберг, те Саксонска Краљевина заједно са Великим Варшавским Војводством, чији је војвода био управо краљ Саксоније. Међутим, Велико Варшавско Војводство било је и посебним везама привезано уз Француску. На челу Рајнске Конфедерације стајао је као Наполеонов заступник бивши архиепископ Мајнца Карл-Теодор Далберг, који је Французима учинио многе услуге у потчињавању Немачке.

Све ове сателитске државе улазиле су у неку врсту федерације са Француском, па је тако и само Велико Царство било једна слабо дефинисана и сређена федерација. Њена унутрашња чврстина била је некад мања, некад већа. Наполеон није увек могао да наметне вољу ни својим рођацима а поготову другим владарима. Тада би прибегавао санкцијама, које су се махом завршавале анексијама непослушних држава. Захваљујући томе, до 1812-те је из оквира Великог Царства успела да се ишчупа само једна земља која је тамо већ била – Португалија.

Цело Велико Царство настало је из потребе да се француска империја заштити од Велике Британије. Њену економску и политичку конкуренцију требало је уништити континенталном блокадом. Да би се то спровело, морале су се две трећине Европе ставити под надзор Француске. То

је довело до Великог Царства. Изван тог царства стајало је још неколико држава савезница Француске. Русија је била прва која је у Тилзиту јула 1807. склопила савез са Француском. У уговору о савезу Наполеон је цару Александру поставио само један услов: поштовање континенталне блокаде. Цар је у том смислу и издавао наредбе, али се оне у Русији нису поштовале. То је од почетка овај савез чинило несигурним. Учврстио га није ни сусрет двојице царева у Ерфурту септембра наредне године. Други француски савезник је, од 30. октобра 1807. године, била Данска. Прихвативши савезништво с Наполеоном, и Данска је почела примењивати блокаду. Она ће као француски савезник ући и у рат против Шведске, која је од 1807. до 1808. године била у рату са Русијом. Швеђани ће у септембру 1808. године затражити мир са Русијом, а ова ће им, да би га прихватила, узети Финску. Незадовољна шведска аристократија ће због тога натерати краља Густава IV на абдикацију. Нови краљ, Карло XIII ће, 6. јануара 1810. године, закључити формални мир са Француском и, бар декларативно, пристати на континенталну блокаду. Како није имао деце пристао је, чак, под утицајем профранцуске струје, да за свог наследника одреди Наполеоновог маршала, некадашњег јакобинца, Бернадота. Њега је шведски Риксдаг 21. августа 1810. и потврдио за владара. Тако је и Шведска постала француски савезник.

Најчуднији је био савез Француске и Аустрије. Пошто су претходно скоро 17 година ратовале и четири пута се мириле, ове две силе су 1810. закључиле уговор о савезу. Штавише, савез је поткрепљен Наполеоновом женидбом са надвојвоткињом Маријом Лујзом, ћерком цара Франца I и рођаком бивше француске краљице Марије Антоанете. Пошто са Жозефином Боарне није имао деце Наполеон је зажелео да се ороди с неком старом владарском кућом и да добије наследника који не би био сматран скоројевићем и узурпатором. У једној чувеној сцени он је новембра 1809. саопштио Жозефини оно чега се она прибојавала још од проглашења царства: да жели развод. Обављеном 7. фебруара 1810. разводу је брзо следила нова женидба. Свечани свадбени церемонијал обављен је 2. априла 1810. године, у Лувру. За долазак нове царице у Париз Наполеон је дао саградити Тријумфалну капију. Већ 20. марта 1811. царица је родила сина, Наполеона II, познатог у бонапартистичкој литератури као „Орлић" (Aiglon). Орођено са старом кућом Хабсбурга, Наполеоново Велико Царство је изгледало као трајна и чврста творевина.

Први утисак је, међутим, варао. Велико Царство је било некохерентна империја, која није имала никакав јаснији и трајнији политички принцип, на којем би се заснивала и око којег би се окупљали сви њени делови. Ослоњено првенствено на интересе француске буржоазије, оно је било резултат спреге овог интереса и неизмерне Наполеонове тежње ка све већој моћи и слави. У стварању тога царства личност државника и његове амбиције играли су пресудну улогу. Да ли је, према томе, Велико Царство, проистекло из ових интереса и амбиција, могло бити солидна и трајна политичка грађевина? Са велике историјске дистанце јасно је да није. Оно је у себи носило превише опречних економских, друштвених, политичких, националних, верских, интелектуалних и других стремљења и инетереса да би се могло дуго одржати на личној снази једног човека и на силама које је он сам, ма колико био велики, могао мобилисати. Осим тога, Великом Царству су, у време кад је изгледало на врхунцу снаге, претиле непосредне унутрашње и спољне опасности, којих је Наполеон био потпуно свестан и које су пред њега постављале егзистенцијално питање: шта и куда даље? Које су то опасности биле?

Отворена или скривена унутрашња опасност биле су националноослободилачке тежње поробљених народа које су утицаји Француске револуције и Наполеонова освајања открили и активирали. Тутњава овог великог историјског процеса, који ће обележити XIX век, процеса националних покрета, још је била потмула али су је упорни отпори народа Шпаније, Италије и Немачке јасно најављивали. Наполеон је знао да његово гломазно, слабо економски, социјално и политички интегрисано царство неће моћи да се носи са овом опасношћу ако не буде имало мирне и сигурне границе, преко којих неће долазити подстицаји и охрабрења, ционалноослободилачким покретима унутар тих граница. А на границама Царства стајала су два велика и страшна непријатеља. На западу је био отворени, упорни, несавладиви и непомирљиви противник, Велика Британија а на истоку несигурни савезник, колос који се тешко покреће и који не открива лако своје праве намере, али с којим су односи постајали све хладнији, а противречности све дубље. Реч је о Русији. Шта ако се ова два противника трајно повежу, ако њихова акција повуче за собом широки талас националних покрета унутар Царства? Нарочито немачки вал.

То су биле зебње које су квариле сан моћног Наполеона већ 1810/1811. године.

Европа изван „Великог Царства"

Ма колико дубоки социјално-економски и национално-политички процеси унутар Наполеоновог „Великог царства" представљали трајну и потенцијалну опасност по његов опстанак, директне и блиске претње долазиле су му понајпре са стране, од земаља које су измицале свакодневној Наполеоновој контроли – Русије, Аустрије, Пруске, а поготову од непријатељске Британије. Друштвене, привредне и политичке прилике у њима, представљале су зато посебан интерес тадашње европске

јавности, а касније, наравно, и историографије. Зато ћемо их и ми овде приказати. Уз то, осврнућемо се и на догађаје у европским деловима турске царевине у којима је Првим српским устанком 1804-те отворен велики и далекосежни процес националних и социјалних револуција балканских народа.

Велика Британија

Иако је из ратова са револуционарном Француском 1802. године изашла заморена и исцрпљена Енглеска је, у ствари, у ери наполеоновских ратова (1803–1815) била јача него деценију раније. То најбоље пеказују чињенице о њеном привредном успону и све већем замаху индустријске револуције с једне, и све већем политичком јединству и одлучности у супротстављању француској експанзији, с друге стране. Ова одлучност долазила је отуда што су се обриси француске експанзивности 1792/93. године тек наслућивали, док су 1803/1804. године већ били прворазредна политичка чињеница. Зато је енглеска буржоаска јавност сада била у високом степену сагласна са потребом да се активно супротставља даљем јачању Француске. Она је била уверена да Енглеска може, и треба, да спречи рушење равнотеже снага у Европи и њено преуређење у корист Француске. Ово уверење почивало је на очевидној британској привредној надмоћности над њеним опасним европским супарником.

* * *

Започета око 1760. године снажно стимулисана ратном производњом, индустријска револуција у Британији је почетком XIX века узела велике размере. Захваљујући томе, Енглеска је у развоју индустрије начинила неслућени прогрес. Остале најразвијеније западноевропске земље касниле су за њом најмање 20–30 година. То закашњење осећаће се све до последње трећине XIX столећа.

Развој индустрије довео је до стварања десетак великих индустријских центара у Енглеској, Шкотској и Велсу, у којима су били концентрисани најзначајнији производни капацитети. Лондон, у оно време огромна агломерација од 860 хиљада становника (највећи град на свету), са својим предграђима, био је највећи међу тим центрима. Његова најважнија индустријска грана била је производња свилегде је било запослено око 30 хиљада радника, који су производили углавном за унутрашње енглеско тржиште. На североистоку, врло снажан индустријски центар, за производњу чешљане вуне био је град Норич. Овде је, као и у Вест Кантрију, производња вуне била неуједначена и доживљавала је у периоду од 1770. до 1805. године и успоне и падове, али су зато друге индустријске гране

имале много стабилнији развој. Такве су гране биле производња шећера у Бристолу, и производња гвожђа и калаја у Бристолу и Корнуелсу. На тај начин регион источне и јужне Енглеске био је у индустријском погледу разноврстан и, укупно узевши, у успону. Северно од овог региона, у подручју централне Енглеске, од Бирмингема на јужној до Њукастла на северној страни, простирао се други индустријско-рударски регион, са неколико посебних басена. На северу, у басену Њукастла, производе се угаљ, хемикалије и стакло. У Мидлендсу, са центром у Бирмингему, стварао се снажан центар металуршке индустрије и рударства (угаљ). Године 1806. овде је већ било 25 фабрика са 42 високе пећи. Са својих 74000 становника Бирмингем је четврти град у Енглеској: после Лондона, Ливерпула и Манчестра. У њему је најважнија индустрија наоружања. У западном делу овог централног индустријско-рударског региона Енглеске, лежао је базен Ланкашира са два велика центра – Ливерпулом и Манчестром. Главна снага ових индустријских центара је у памучној производњи. Од укупно 4600000 вретена, колико су имале енглеске предионице памука 1811, око 3400000 било је концентрисано у ова два града. У централном привредном региону налазила су се још два индустријска басена: басен Дербија, Нотингема и Лајчестра са врло развијеном производњом посуђа од фајанса и порцулана, те свиле и чипака, и велшки басен са металном индустријом у пуном успону. У периоду од 1788. до 1806. овде је производња сировог гвожђа порасла за преко седам и по пута: 36 високих пећи произвело је 1806. око 76000 тона сировог гвожђа. Најзад, на северу Британије у Шкотској, стварао се, око Глазгова, посебан индустријски регион са многобројним предионицама памука, конопље и лана, те са металургијском производњом у снажном успону.

Развој ових индустријских басена и региона није, наравно, почетком XIX века, још означио победу „црне“ над „зеленом“ Енглеском и индустријски центри су још увек били само мале црне мрље на привредној карти Велике Британије, али су они и бројем и капацитетима кудикамо развијенији од сличних центара било које друге земље на свету.

Енглеска индустрија се није разликовала од индустрије осталих европских земаља само по својој укупној снази и по укупним производним могућностима већ и по степену механизованости, продуктивности рада и концентрисаности. Истина, у овом погледу све индустријске гране нису доживеле исти напредак, ни достигле исте нивое. Најдаље је одмакла, у време индустријске револуције, памучна индустрија. Њеним развојем домаћа радиност је била готово потпуно уништена. Стваране су фабрике у којима је радило, најчешће, по 200 до 300 радника. Но, било је и већих погона и фабрика. Највећа творница памучних влакана у Енглеској 1805. имала је 100000 вретена и запошљавала је 1500 радника.

Развој металургије био је веома снажан. Он је омогућен употребом каменог (земљаног) угља уместо дрвеног (ћумура). Године 1806-те у Енглеској је било 122 металургијска индустријска предузећа са 222 високе пећи и годишњом производњом од 250 000 тона, што је за око 75% већа производња од француске и, отприлике, за 25% већа од руске.

Док су текстилна и металургијска производња успон и преображај доживеле захваљујући индустријској револуцији, бродоградња је напредовала захваљујући рату. Само између 1803. и 1805. године британска бродоградилишта поринула су у море 100 000 бруто регистарских тона новог бродског простора. Како су бродови у ово време још увек грађени искључиво од дрвета а Британија га на свом острву нија имала, биће упућена на увоз огромне количине ове сировине. У то време она је годишње увозила 224 000 m^3 дрвне грађе за бродове. Највећим делом ова грађа је увожена из прибалтичких земаља и ова чињеница – од прворазредног значаја за њену националну одбрану – и објашњава бруталност британске реакције на појаву тзв. Лиге неутралних 1801. године.

Међутим, дрво није било једина сировина од чијег је увоза, умногоме, зависила судбина енглеске индустрије. У истоветној мери као и бродоградња од увоза сировина зависиле су и индустрије свиле и памука. Целокупна сировина за памучну индустрију увожена је из САД, са Антила, из Бразилије (преко Португалије) и мањим делом из Индије. Половина свилене сировине долазила је из Европе, а друга половина из Азије. Чак је и добар део сировина за вунарску индустрију увожен, највећма из Шпаније и Португалије.

Заузврат, половина вунених, памучних и четвртина ланених, кудељних и свилених тканина, половина металуршких и петина керамичких и стаклених производа Енглеске извожене су на инострана тржишта: 33% у правцу Европе, 27% у САД и 40% у британске колоније и остале делове света.

Ове чињенице показују да је затварање Европе за британску увозно-извозну трговину њеној индустрији створило огромне тешкоће у првом реду услед хиперпродукције, до које је дошло престанком извоза на европска тржишта. Осим тога, Британија је осетила и велики недостатак неких сировина довезених из Европе: дрвета, сирове вуне и других. То, ипак, није било довољно да британској индустрији нанесе смртоноснан ударац. Вентили су постојали на другој страни – у Америци, Азији, а евентуално и у шпанским и португалским колонијама, уколико би се у њима уклониле постојеће протекционистичке баријере. За одржавање ових вентила и за њихово проширивање Велика Британија је у току наполеоновских ратова била спремна да употреби сва средстава које је користила и за ломљење континенталне блокаде. Она ће тим средствима и прибегавати, јер другог избора, заправо, није ни имала.

* * *

На почетку XIX века Британија је још увек претежно аграрна земља која, међутим, у пољопривреди више не гледа своју будућност. Током претходног столећа структура те пољопривреде била је темељно измењена. Настављени су и приводили су се крају они процеси првобитне акумулације на британском селу („ограђивање“), започети још под Тјудорима и Стјуартима, који су се одликовали потискивањем производње цереалија на рачун узгоја оваца. У глобалним износима производња житарица стагнира или се чак и смањује, па то најпре доводи до прекида њиховог извоза, а крајем XVIII века, услед брзог пораста становништва, и до све чешћег прибегавања увозу. Чак и у осредње родним годинама Британија више није могла да обезбеди довољне количине житарица за прехрану становништва. У слабијим годинама увоз је постајао не само неопходан већ и масован. Тако је 1803. у Британији увезено 2 677 000 hl житарица.

У исто време, са појавом дефицита у производњи цереалија, дошло је до наглог скока цена овог пољопривредног артикла. Само за неколико година, крајем XVIII и почетком XIX века, цене житарица порасле су за око 350%. Крупни пољопривредни произвођачи направили су велике профите.

Релативно, па и апсолутно, смањивање производње житарица у Британији, могло је у ратним годинама донети катастрофалне последице. Уколико би се, на пример, блокада европских тржишта поклопила са неродним годинама, то би у Енглеској изазвало страшну оскудицу и скок цена, јер она још увек није била оријентисана на увоз житарица из Америке. То се, међутим, није догодило.

Са индустријом и пољопривредом, трговина је трећи стуб британске привредне моћи. Од давнина изграђиван, он је постајао све снажнији. Њена доминантна прекоморска трговина обављала се у три правца: једном трећином са Европом, другом са Америком и трећом са осталим светом. Најзначајнији партнери британској трговини у Европи биле су Немачка (22% енглеског извоза 1802. и чак 32% 1805), Холандија, Француска (7% размене 1802), те балтичке земље (Русија, Шведска, Пруска), које апсорбују 8–9% њеног извоза. Од мање важности била су за Британце тржишта јужне и југоисточне Европе (Пиринејско и Апенинско полуострво, Турска). Сва ова тржишта су и првих година наполеоновских ратова добро функционисала: са Француском до 1805. са осталим деловима Европе до 1806. па и до 1807. године. Континентална блокада, као што смо видели, затворила их је у великој мери, мада не онако стриктно како је то сам Наполеон желео. Зато ова блокада неће разорити британску трговину тим пре што неће уопште моћи да јој онемогући нове продоре и експанзију на друга светска тржишта – америчка и азијска, пре свега.

У британској трговини са другим континентима Сједињене Америчке Државе заузимале су прво место. Године 1802. у њих је ишло 13%, а 1805-те чак 21% целокупног британског извоза. Најважнији извозни артикли били су: тканине, сирово гвожђе и метални предмети. Британски увоз из САД, међутим, није био нарочито велики – чинио је само 6,4% целокупног увоза 1803/1804. године. Највећи део тог увоза чинио је памук а затим дрво.

После САД, значајно место у британској трговини заузимала су тржишта на Антилима и у Азији (нарочито у Индији и Кини). Извозни предмети из Енглеске били су највећим делом вунене и памучне тканине, гвожђе и предмети од метала. Отуда се увозило највише чаја, сировог свиленог влакна, памука, зачина. Ставку од значаја у енглеској трговини са прекоморским територијама представља све до 1807. године посредничка трговина црначким робљем, које се куповало у Африци, а преносило на Антиле, у Јужну Америку, па и у САД. Године 1807. британски Парламент донео је Закон о забрани трговине црнцима.

Што се тиче енглеске трговине са Јужном Америком, она је највећим делом ишла кријумчарским путевима па њен укупни обим никад није израчунат. Та контрабанда била је тако развијена после 1800-те, да се слободно може рећи да је латиноамеричка трговина тог времена већ потпуно зависила од енглеске робе. На ова тржишта Британија је извозила памучне тканине, платно, метално посуђе, разне алате, керамику, стаклене предмете, сапун, свеће и, према могућности, црне робове. Заузврат, у Латинској Америци куповала је природне боје, какао, крупну стоку, памук, кожу, лој, ретке метале итд. Центри кријумчарске трговине налазили су се на Јамајки, на Бахамским острвима и на Тринидаду. Како је трговина са Латинском Америком стицала за Британију све већи значај, већ крајем XVIII века, а после 1800. нарочито, њен важан политички циљ био је отварање ових тржишта за слободну размену.

Као што се види, британска спољна трговина је на почетку XIX века била ванредно снажна. У њеном развоју у периоду од 1789 до 1815. године било је колебања, успона и падова, али она је непрестано одржавала изразиту супериорност над трговином других земаља света. Њена главна снага лежала је у јакој производној основи земље, у разноврсности и широким могућностима прилагођавања, те у неуништивој премоћи британске ратне флоте на Атлантику. Зато Наполеонове мере, за њено гушење и руинирање нису постигле циљ.

* * *

У својим надметањима са Енглеском, Французи су вазда рачунали на рањивост њених финансија. После непријатних искустава са Лоовим системом и са асињатима у самој Француској, веровало се да британски

финансијски систем, у којем су папирни новац и вредносне хартије играли значајну улогу, не може издржати дужи ратни напор. Међутим, губило се из вида да енглески финансијски систем почива на развијенијој привредној структури и много широј и солиднијој, организацији новчаног тржишта, него што га је иједна друга земља света до тада имала. То тржиште сачињавало је 1804. године 527 провинцијских банака (cauntry banks), 79 приватних банака у Лондону, те Енглеске банке, као централне финансијске установе са стогодишњом традицијом и снажним капиталом иза себе. Она игра улогу државне банке с тим што ужива пуну слободу финансијске иницијативе. Привредна активност свих ових банака била је врло жива и разноврсна, тако да је покривала све области привређивања: индустрију, пољопривреду, трговину, саобраћај и друге.

У току ратова против револуционарне и Наполеонове Француске и британско новчано тржиште претрпело је тешке притиске и дестабилизацију. Пре свега да би се онемогућио одлив злата из земље, држава га је свесно повлачила из оптицаја, замењујући га папирним новцем. Да не би претераним емисијама папирних новчаница изазвала теже поремећаје, она их је изводила дозирано и пажљиво, па је инфлацију држала под контролом. За 17 година (1790–1807) на новчаном тржишту Велике Британије количина папирног новца порасла је са 12, на 17,5 милиона фунти, а то је било пропраћено и одговарајућим повећањем цена од око 50%.

Највећа искушења су за британске финансије а нарочито за државну благајну, наишла тек после тога. Нико од савезника Енглеске није могао да ратује против Наполеона без њене обимне новчане помоћи. Само у виду субвенција другим европским земљама, чланицама антифранцуских коалиција Британија је у раздобљу од 1792. до 1815. године исплатила огромну суму од 50 милиона фунти стерлинга. Ради обезбеђивања све већих ратних трошкова Парламент и влада су више пута повећавали директна и индиректна пореска оптерећења радних и произвођачких маса, тако да су државни приходи порасли са 18 900 000 фунти 1792. на 71 900 000 фунти 1815. године. Све то, међутим, није било довољно па се и државни дуг вртоглаво гомилао. Само на измиривање камата и ануитета за њега држава је пред крај ратова, исплаћивала око 30 000 000 фунти годишње. И поред тога, британске финансије у целини, нису запале у дубљу кризу и нису претрпеле катастрофалне ломове, које су очекивали Французи.

* * *

Дуготрајне ратне прилике веома су компликовале и отежавале друштвене односе и политичку ситуацију у Великој Британији. У току свих двадесетак година ратовања против Француске (1793–1815) живот је изгубило око 100 000 Британаца: највише (40 000) у колонијама западне

Индије, још толико на Пиринејском полуострву, а осталих двадесетак хиљада по осталим копненим и поморским бојиштима. Материјални губици Британије су, међутим, били огромни. Они су на самом острву изазвали дуготрајну и неизмерну беду и патње велике масе радног и експлоатисаног народа, које је индустријска револуција и сама по себи, без рата, бацила у тешке прилике. Социјалне неједнакости, неправде и супротности између горњих слојева друштва, који су се богатили, и маса градског пролетаријата и сеоске сиротиње, које су грцале у највећој немаштини, постале су вапијуће, па и трагичне. Земљишна аристократија, крупна финансијска и предузетничка буржоазија, врхови државне бирократије пливали су у обиљу, комфору и доколици. Никад њихова уживања, доколица и радости живота нису били толико упадљиви и никад тегобе уништавајуће експлоатације људи, жена и деце у рударству, у текстилној и другој индустрији, нису биле тако драстичне као у деценијама рата и непосредно после њега. На селу бескућничке масе сељака остављене су без земље и домаће радиности; у великим градовима претрпане по подрумима и „сламовима" сиротињских четврти, стотине хиљада радничких породица пропадале су у материјалној и моралној мизерији и поништености најгоре врсте.

Између двеју друштвених крајности налазила се тзв. средња класа трговаца, занатлија, интелектуалаца, чиновника, ситних предузимача, која је, такође, осећала тегобе рата и несигурност материјалног и социјалног статуса коју је донела индустријска револуција. Ови друштвени слојеви били су незадовољни политичким монополом и друштвеном доминацијом аристократије и крупне буржоазије али су се грчевито борили, пре свега, за то да не падну на низак ниво пролетаријата. Једним делом без запослења, у тзв. масовној „резервној армији рада", другим делом, као најамни радник, бездушно експлоатисан, лишен права на удруживање и синдикално организовање, пролетаријат је пружао локалне, стихијске отпоре, због којих је бивао окрутно кажњаван и прогоњен. Један од облика таквих отпора био је и покрет за разбијање машина и паљење фабрика, познат под називом *лудизам* (по легендарном Неду Луду), који се јавио почетком XIX века, а највеће размере достигао 1811/12. године. Заустављен је суровим одмаздама и многобројним осудама починилаца на смрт.

Материјално доведен на сам руб егзистенције, морално унижен и деградиран, друштвено дискриминисан и политички потпуно обесправљен британски пролетаријат је у првим деценијама XIX века био потпуно уклоњен из јавног живота и од могућности утицања на државне послове. Чувајући свој политички монопол, аристократија и крупна буржоазија су чиниле све да би и ситну и средњу буржоазију у овом смислу што потпуније онемогућиле. У току ратних година а и дуго после њих, оне су потпуно угушиле слободу штампе, слободу збора и говора, слобо-

ду опозиционог политичког деловања. Носиоци слободне демократске мисли били су прогоњени у колоније, на ратне лађе, или осуђивани на затвор. Тако је после амијенског мира међу Енглезима, бар оним који су усмеравали кретање државног брода, постигнута висока мера унутрашње политичке кохезије. Све револуционарне и демократске организације биле су уништене, појединци су потпуно онемогућени, а десничарске организације и листови, помогнути од државе, развили су снажну против револуционарну пропаганду. Једна од најјачих таквих организација, која се трудила да око себе окупи што више „часних људи" и „пријатеља реда", било је Удружење за чување слободе и својине.

Допуштено јавно мнење Британије, оно које је изражавало погледе и интересе владајућих друштвених слојева земље, показивало је 1801–1802. јака расположења у корист мира. То је и омогућило влади да са Француском 1802. године закључи амијенски мировни уговор. Ту исту јавност, међутим, жестоко је иритирала отворено експанзионистичка политика Француске коју је Наполеон водио и после овог мира а која је непосредно угрожавала трговачку и политичку доминацију Енглеза у појединим деловима света. Зато се она све више стала окретати ратоборној политици торијеваца, који су мир са Француском сматрали „лудом и опасном" идејом. Све више је претезало мишљење да је Бонапарта необуздан скоројевић, диктатор и империјалиста, па је група демократских виговаца, окупљена око Фокса, која се залагала за мир, губила утицај у јавности.

И поред пораста ратоборности, председник владе Адингтон, који је закључио Амијенски мир, сачувао је популарност у јавности. То је имао да захвали укидању пореза на доходак, који је погађао буржоазију, и његово надокнађивање повећањем царина и неких, посредних, пореза који су ишли на терет широке масе потрошача. Адингтонова влада је, осим тога, издејствовала у Парламенту и мере строже контроле над државним финансијама. У том циљу први пут је уведена и пракса да Парламент, сваке године, усваја државни буџет. Све је то резултирало смањивањем регуларне армије на само 95 000 војника, а ратне морнарице на 70 000, уместо дотадашњих 130 000 морнара. Ове последње мере изазвале су жестоке нападе ратоборне, торијевске опозиције (Пита и Гренвила) на политику Адингтонове владе. Под утицајем њихове критике, Адингтон се 1803. године одлучио на промену политике и раскид са Француском, али га то неће спасти. Британски експанзионисти, који су тражили да се против Француске води „рат до истраге", сматрали су Адингтона непогодном личношћу за то. Да би их одобровољио и Адингтон се определио за офанзиван рат, али то је захтевало нова средства. Зато је морао да тражи од Парламента враћање пореза на доходак. Тиме није постигао ништа: ратоборну, освајачку већину у Парламенту није задобио, а популарност у јавности је изгубио. То га је у априлу 1804-те, нагнало да поднесе оставку

кабинета. На дан 7. маја владу је поново формирао Вилијам Пит, млађи. „Рат до истраге" је могао да почне. Са највећом енергијом Пит ће га и водити све до своје изненадне смрти 1806. године.

Непосредно после Питове смрти у Британији је образована коалициона влада торијеваца и виговаца, названа „владом свих талената". Ма колико јој се противио краљ Џорџ III је у њој морао да трпи и вођу виговаца Фокса. То, међутим, неће трајати дуго. Већ наредне године умро је Фокс а то је био знак за распад коалиције. Тако су 1807. године торијевци поново образовали хомогену владу, која ће с великом одлучношћу и непоколебљивошћу наставити ратове против Наполеона све до његове коначне пропасти 1815. године.

Немачке земље

Порази Аустрије у ратовима Друге европске коалиције против Француске и мир у Линевилу (1801) изазвали су велике промене у Немачком Царству. Царство је препустило Француској целу леву обалу Рајне, а тражење решења за обештећивање немачких кнежева који су овим разграничењем изгубили поседе довело је до крупних територијално-политичких пертурбација у самој Немачкој. На Конгресу немачких кнежева у Раштату, који се бавио овим проблемом, превагу је однела француска теза да ово обештећење треба тражити на рачун поседа католичке цркве. Аустрија је на сваки начин настојала да сачува земље трију великих (изборних) духовних кнежевина – архиепископија у Мајнцу, Келну и Тријеру. То јој је било потребно зато што су ове архиепископије биле најснажније упориште Хабсбурга у читавом Немачком Царству. Циљ Француске био је дијаметрално опречан: она је желела да секуларизацијом њихових имања уништи ове кнежевине, да ослаби Хабсбурге и тиме олакша и ликвидацију самог Немачког Царства. Притисцима, претњама, митом и корупцијом, Французи су успели да наметну своје решење.

Сабор Царства је 24. марта 1803. године усвојио Завршну резолуцију (*Hauptschluss*), који је предложила царска комисија, о реорганизацији Царства. Том су реорганизацијом биле највећма захваћене територије јужне Немачке, а највеће користи су донеле Баварској, која је ушла у сарадњу с Француском, те Бадену и Виртембергу. Пружајући им подршку, Бонапарта је желео да ове државе буду довољно јаке за отпор царевима, али и довољно слабе да га без француске подршке не би могле пружати.

За изгубљени део Палатината, Баварска је добила многобројне и простране територије: Вирцбург, Бамберг, Фрајзинг, Аугзбург, Пасау и већи број опатија, градова, села и других поседа. И Виртемберг је изгубио једну територију али је обештећен четири пута већом. Између остатлог, добио је епископију Констанцу, градове Хајделберг и Манхајм, те већи број манастира и других црквених и световних поседа. Знатне територијалне добити са око 200 000 становника, извукао је и Баден. Крајем 1805-те, ове три државе ће стећи и виши државноправни ранг. Баварска и Виртемберг ће бити проглашене за краљевине а Баден за велико војводство.

Године 1803. и Пруска се користила француском подршком. За неколико изгубљених поседа на левој обали Рајне добила је троструку компензацију: епископије Хилдесхајм и Падеборн, део Минстера, Ерфурт и много других територија, поглавито у Вестфалији. Широка пруска територија између Елбе и Рајне била је сада пресечена још само Војводством Ховер, којем је припојен и Оснабрик.

Духовне кнежевине су овом реорганизацијом биле уништене. Од тројице архиепископа кнежева изборника, политички утицај сачувао је само архиепископ Мајнца, Далберг, који је премештен у Регенсбург с титулом архиканцелара Царства. Његова политичка улога ће до пуног изражаја доћи тек после 1805-те, у Рајнској Конфедерацији. Реорганизација је ликвидирала и многе слободне градове. Тај статус сачувало је само шест градова. Нестали су и стари царски ритери (Reichsritter-и).

Ова реорганизација преполовила је број немачких државица, и већ 1803. године фактички ликвидирала Свето Римско Царство Немачке Народности. И Сабор Царства и хабсбуршки цар су у њему коначно изгубили сваки значај. После 1804-те у Немачком Царству је много већи утицај имао француски него немачко-римски цар. Разуме се да се Аустрија није мирила с овом својом деградацијом у Немачкој, и да се спремала за нови обрачун против Француске. То ће је 1805-те одвести у нову III коалицију, а с овом заједно и до Аустерлица. Овај њен нови слом докрајчиће и формално Немачко Царство чије је укидање проглашено 16. августа 1806. године. Немачко-римски цар Франц II узео је тада скромнију титулу цара Аустрије и почео се рачунати као Франц I.

Од земаља западне Немачке Наполеон је 12. јула 1806-те образовао Рајнску Конфедерацију, коју је ставио под своју заштиту. У њен састав ушло је 16 држава: Баварска, Виртемберг, Баден, Хесен-Дармштат, новообразовано Велико Војводство Берг, Далбергов посед (Регенсбург) и десет других сењерија. У време ратовања Пруске против Наполеона, 1806/1807. године, (IV коалиција) Рајнској Конфедерацији ће приступити и Саксонија.

После Тилзитског мира уследиле су нове територијалне промене у Немачкој. Од Пруске су одузете велике територије. Њени поседи у Вестфалији, заједно с већим делом Ховера, претворени су у Краљевину Вестфалију, којом је управљао Наполеонов брат Жером; од пруских делова Пољске образовано је Велико Варшавско Војводство, које је приклу-

чено Саксонији, а преко ње се укључило и у Рајнску Конфедерацију. Немачка се тада нашла „на најнижем нивоу у својој (дотадашњој) политичкој историји".

* * *

Порази немачких држава 1805–1807. године, нарочито слом Пруске у IV коалицији, представљају важну прекретницу у историји немачког народа. Њима почиње нова етапа у развоју националне свести Немаца, а заједно са њом и идеје о стварању јединствене националне државе. Нови немачки национални дух, који су Клопшток, Лесинг, Хердер, Гете, Арнт и Фихте луцидно осећали и најављивали, још пре ових пораза, сада је почео да се буди и у широким слојевима немачког народа. Испреплетана с духом слободе, који је родила француска револуција, национална свест ће изазвати многе нове појаве изванредне снаге у интелектуалном, политичком и друштвеном животу Немачке. Она ће инспирисати све тадашње и будуће ствараоце немачког народа на нова стремљења и залагања: од Гетеа и Клајста, преко Фихтеа и Хумболта, Гереса и Арнта, до Бетовена и Вебера.

Дух о којем говоримо, дух националног достојанства, промена и реформи, нашао је присталице и међу политичким и војним делатницима овог времена. Он ће омогућити да осакаћена и унижена Пруска баш у тим, по њу тешким годинама, потражи путеве за излазак из кризе. У томе ће јој помоћи и чињеница да се нашла у положају општенемачког средишта националне и реформне активности. Њима ће руководити људи који су се у Пруској окупили из разних крајева Немачке: барон фон Штајн, гроф Харденберг, генерали Шарнхорст и Гнајзенау и други.

Барон фон Штајн сматра се покретачем реформне акције у Пруској. Његов реформни план полазио је од промена у организацији државе и управне власти. Не дирајући у снагу и компетенције владара Штајн је сматрао да промене треба отпочети образовањем стручног и ефикасног министарског савета (владе), који би, одговоран и пред краљем и пред народним представништвом, управљао свим областима државне политике. Ради тога, ова влада би образовала нов управни (бирократски) апарат, изграђен на бази знања и способности а не на положаја у друштвеној хијерархији, мада би се и даље ослањао првенствено на припаднике земљишне аристократије.

Шири од Штајновог био је Харденбергов реформни програм. Харденберг је априла 1807. године наследио Штајна на положају пруског првог министра. Он се није задржао само у сфери политике и државне управе, већ је желео да реформама обухвати и неке области друштвено-економских односа. Заложио се, најпре, за веће слободе и правну једнакост у политичком животу, као и за мање ограничења у привредним

делатностима. При том је, пре свега, мислио на либерализацију земљишне својине, трговачког промета и привредне иницијативе, уопште. У већој мери од Штајна стављао је извршну власт у зависност од законодавне, у којој је народном представништву намењивао шира права и утицаје. На челу извршне власти била би влада у којој би премијер (први министар) или државни канцелар, имао руководећу улогу.

Почетак реформи у Пруској везан је за тзв. другу Штајнову владу од 4. октобра 1807. до 24. новембра 1808. године коју је краљ Фридрих Вилхелм III образовао пошто је после Тилзитског мира морао да уклони Харденберга са власти. Најважнија мера коју је Штајн, за ових 14 месеци, спровео било је увођење слободног располагања земљишном својином од обраде до промета. Та мера спроведена је, по узору на Енглеску, *Едиктом о олакшицама за поседовање и слободну употребу земљишне својине као и личне ситуације сељаштва*. Овим едиктом укинута је забрана да грађани и сељаци купују земљу од феудалаца и да стичу поседе. У вези с овим, поставило се и питање ослобађања сељака од личне зависности према феудалним господарима. Штајнове реформе нису решиле ово питање, јер је оно било скопчано с правом господара да одузима сељаку земљу, уколико овај не би извршавао све своје обавезе. Зато је Штајн, декретом од 8. фебруара 1808. године најпре ограничио ово право феудалаца, али тај декрет није примењиван свуда, већ само у Шлезији, Бранденбургу и Померанији.

Ослобађање сељака од личне зависности извешће друга Харденбергова влада едиктом (*Regulierungsedikt*) од 14. септембра 1811. године. Што се тиче материјалних обавеза које су проистицале из феудалног власништва над земљом, сељак их је могао откупити уступањем једне трећине до једне половине поседа господару.

И поред овако ограничене социјалне реформе пруско племство јој је пружало отпор, па је она спровођена с много застоја. Прва бреша у феудалном систему је, ипак, била начињена.

Штајн и Харденберг су извели и планирану административну реформу, стварањем владе на челу с државним канцеларом, а спровели су и неколико значајних мера на просветном плану. Најзначајнија међу њима је оснивање Берлинског универзитета, чији је прави творац био Вилхелм фон Хумболт. Универзитет је био заснован на идејама просвећености и слободе научног истраживања.

С обзиром на прилике тога времена, међу најважније новине убрајају се војне реформе. Почеле су одмах после Тилзита променама у командном саставу армије. Из ње је уклоњено много високих официра, тако да ће од 143 генерала из 1806-те до краја наполеоновских ратова на највишим командним местима остати само двојица: Блихер и Тауенцин. Творци пруске војне реформе, Шамхорст и Гнајзенау, полазили су од начела да

„све становништво државе представља њене природне браниоце". Спутан ограничењима Тилзитског уговора који је Пруској допуштао да држи армију од само 42 000 војника, Шарнхорст је прибегао систему територијалне одбране, тј. резервиста који се редовно позивају на обуку. Оба реформатора су и теоријски развијала идеју о наоружаном народу који би се у потребном тренутку и под командом изабраних официра, придружио регуларној армији. Из те идеје биће (1813) у Пруској образована позната „земаљска армија" (Landwehr).

И поред тешких пораза претрпљених од Француске, током претходне деценије, и у Аустрији је у периоду од 1806. до 1809. године нарасло ново ратно одушевљење утемељено овог пута на пробуђеним патриотским осећањима и на широком расположењу народа за променама и реформама. Ово расположење је захватило чиновништво, интелигенцију, буржоазију (крупну, као и средњу и ситну), али и делове аристократије и војних врхова. Од рата и промена на унутрашњем плану, које је он имао да донесе, сви су очекивали остварење својих, било материјалних, било политичких циљева и интереса. Аристократија је желела уклањање револуционарне опасности делимичним попуштањем народу; крупна буржоазија је тражила рушење Наполеоновог континенталног система, а ситна више унутрашњих слобода и ослобођење делова земље које је Наполеон одузео Аустрији.

Потребе унутрашњих реформи ради јачања државе, постали су свесни и неки од најистакнутијих припадника водећих кругова државне политике, који су се са симпатијама сећали јозефинских времена. Међу њима су биле и тако значајне личности као што су државни канцелар гроф Стадион и војни команданти надвојводе Карло и Јохан. Они су мислили да је за препород и ослобођење Аустрије од француског туторства потребно преуредити државу на новим политичким начелима која претпостављају признавање права народу да учествује у управљању њеним пословима, ограничавање царске власти, увођење парламентаризма и одговорне владе, те стварање масовне армије наоружаног народа. Тако је и у Аустрији после Аустерлица настао доста јак реформни покрет, који је, међутим, наишао на много жешћи отпор него онај у Пруској. Сам цар Франц I, који се грозио и саме речи „конституција", био им је одлучно противан. Једино на шта је пристао било је образовање ландвера о чему је 9. јуна 1808. године издао и посебан царски патент. И поред тога, саме расправе о реформама политизовале су атмосферу у Аустрији, а утицале су и на пораст ратоборности у њеној јавности. Расположење за рат захватило је не само немачке већ и чешке, мађарске и друге делове државе. Највеће антифранцуско одушевљење распламсало се у Тиролу, који је 1806-те морао бити предат Баварској. Под тешким економским, финансијским и политичким притиском Бавараца и Француза у Тиролу је брзо

нарастао дух отпора, који је априла 1809-те експлодирао масовним народним устанком. За кратко време, готово цео Тирол био је очишћен од француских и баварских трупа и органа власти. Ослобођени су и највећи градови, као и сам главни град области, Инсбрук.

У време избијања тиролског устанка, донета је и у Бечу коначна одлука о уласку у нови рат против Француске. О његовом току већ је било речи. Тиролски устанак је, међутим, имао широки одјек широм Немачке и подстакао је још неке антифранцуске побуне. Најснажније су биле оне које су избиле под вођством пуковника Дернберга у Вестфалији и мајора Шила, који је образовао корпус пруских хусара и с њим једно време оперисао против Француза у разним деловима Немачке. Ове побуне су се показале више као херојске епизоде него као значајан фактор у француској позадини, али се зато устанак у Тиролу претворио у велику епопеју борбе и отпора. Масован, добро организован и вођен, он је Французима нанео неколико озбиљнијих удара (на пример, армији маршала Лефевра од 30 000 људи) и држао се, неко време и после аустријског пораза код Ваграма. Поклекнуо је тек септембра 1809-те под притиском нове француске армије од 50 000 бораца, којом је командовао вицекраљ Италије. Вођ устанка Андреас Хофер је с једном групом најборбенијих следбеника пружао отпор до новембра, кад је најзад био разбијен, затим заробљен и у фебруару 1810-те погубљен.

После 1809-те у Аустрији настаје значајна промена унутрашње политике. Одбацују се све идеје о реформама. Гроф Стадион подноси оставку, а на његово место пење се кнез Метерних. Надвојводе Карло и Јохан, губе сваки утицај. Мноштво чиновника отпуштено је из службе. Реакција и политички запт узимају великог маха. Цар и његова камарила уплашили су се силине и масовности патриотског и реформног покрета, који се подигао и њима је пораз у рату готово и добро дошао за његово пресецање. Апсолутизам је могао остати у неокрњеном облику. На спољном плану, Аустрији је збиља, био потребан дубок и трајан предах. После силних ратних напора и губитака којима је, с мањим прекидима, била изложена преко 15 година, њене државне финансије биле су потпуно руиниране. Влада је ради њиховог оздрављења, била приморана да спроведе две девалвације које су вредност валуте обориле на само једну четвртину од предратне вредности. Штете које су од тога претрпели грађани биле су огромне. Због тога се нови шеф аустријске спољне политике, Метерних, определио за политику лојалности и пријатељства према Француској. Најупадљивије испољавање такве оријентације била је удаја цареве кћери Марије Лујзе за Наполеона 1810-те. Показаће се убрзо, да је пријатељство Аустрије према Француској било неискрено, а Метернихова политика само тактичка а не и стратешка оријентација.

* * *

Пруска и Аустрија дочекале су Наполеонов поход на Русију држећи се покорно према Француској и поштујући одредбе мировних уговора у Тилзиту, односно Шенбруну. Штавише, оне су с Наполеоном ушле и у савез, придружујући његовој Великој армији и две своје помоћне војске које су имале задатак да штите северно (Пруси) и јужно (Аустријанци) крило главнине француских снага. Разуме се да је ова њихова сарадња била изнуђена и да су се њихове армије у Русији понашале пасивно и без иницијативе.

Кад је Наполеон кренуо на Русију, патриотски кругови у Пруској (Шарнхорст, Гнајзенау, Бојен) били су за то да се с Француском одмах кида, да се уђе у савез с Русима и да се немачки народ позове на општенародни рат против Наполеона. Пруски канцелар гроф Харденберг ценио је да за такве потезе и акције још није време и да то може донети велики ризик. Много борбених официра је тада, разочарано пруском политиком, напустило Немачку и ставило се у службу Русије, као што је већ раније учинио и барон фон Штајн, који је постао саветник цара Александра I.

После Наполеоновог слома у Русији пруска и аустријска армија су се одмах повукле из борбе. Пруска је већ 28. фебруара 1813-те закључила уговор о савезу са Русијом, а широм Немачке распламсао се масован патриотски и ослободилачки покрет против Француза (Ландстурм). У источној Пруској је у дејство ступио Ландвер. Сам пруски краљ ступио је у акцију, плашећи се да га општи вал патриотизма не однесе, заједно с Французима. Њега и конзервативне аристократске кругове озбиљно су почели забрињавати изрази општенемачког осећања који су се у оквиру овог покрета стали испољавати. Зато су све чинили да покрет задрже под својом контролом и да умање његов политички радикализам. То ће им на крају и успети.

После много меркања и погађања са обе стране, средином 1813-те определила се и Аустрија – наравно за јачу страну: Русе, Енглезе и Прусе, који су образовали VI коалицију. Од тог тренутка Наполеонове творевине у Немачкој рушиле су се као куле од карата. Распао се Рајнски савез а његов најчвршћи стуб Баварска, пришла је првих дана октобра 1813-те Коалицији, пошто је претходно добила обећање да, осим Салцбурга и Тирола које ће морати да врати Аустрији, других губитака неће имати. Њен владар Макс-Јозеф задржаће чак и титулу краља. То исто обећано је и владару Саксоније, па се и он, уочи саме „битке народа", одметнуо од Наполеона и окренуо против њега. Тако ће Немачка бити ослобођена, али ће њени најжешћи родољуби остати крајње незадовољни: све је предсказивало очување политичке расцепканости и старог режима у Немачкој.

Реформатор Штајн и романтичарски песник Арнт су због тога пали у дубоко очајање.

Русија

Сви социјални и економски процеси уочени у историји Русије крајем XVIII, настављали су се и у првим деценијама XIX века. Ова огромна земља била је и даље царство феудалних поседа чије су се границе, још увек шириле и размицале. Руски цареви, Павле I и Александар I, помогли су то ширење новим поделама државне земље, заједно са кметовима, феудалним господарима – спахијама. Само за четири године своје владавине (1797–1801) Павле I је спахијама поклонио око пола милиона мужика, са одговарајућим поседима. Настављао се, међутим, и отпор сељаштва феудалној експлоатацији, иако у то време није било крупнијих покрета попут оних у XVIII веку. Крепосно право и феудални систем су постепено улазили у кризу.

Кризу феудалног система наговештавао је и даљи, релативно брзи развој мануфактуре и индустријске производње. Захваљујући томе, у Русији већ 1804-те постоји 1200 већих предузећа (тј. са преко 16 радника), у којима је запослено укупно 225000 радника. Индустријска револуција, међутим, још није узела маха, па међу њима доминира мануфактура, док је међу радницима, још увек, знатан број оних који нису најамна радна снага већ су државни или приватни кметови. То закашњење индустријске револуције, која ће заправо, отпочети тек крајем 30-их година, биће разлог што ће Русија, и поред сталног успона, ипак, по темпу индустријског развоја јако заостајати за Великом Британијом и још неким западноевропским земљама.

Изузимајући трговину, која је држала корак са производњом и у пољопривреди и у индустрији, остале пратеће привредне области – на пример, саобраћај – касниће у развоју и тиме ће стварати несклад у привредном животу Русије, који ће неповољно утицати на његов укупни напредак.

Политички односи у Русији на почетку XIX века, обележени су неким противречним појавама, али је преовлађујућа тенденција у њима била она која се залагала за очување феудализма и самодржавља у што потпунијој мери и форми. Млади цар Александар I (1801–1825), који је наследио убијеног оца Павла I, представио се у почетку као владар наклоњен либералним идејама и реформној политици. У ствари, он је био владар без јасне и чврсте политичке концепције, а као личност самољубив, непоуздан и склон хипокризији. И као човек и као наследник престола, био је формиран и васпитаван у сталном противречју и напетости између своје моћне бабе Катарине Велике и неуравнотеженог оца Павла, па другачије особине тешко да је и могао стећи.

Долазећи на престо, Александар I је прокламовао да ће владати по законима и традицијама Катарине II, што је значило да ће штитити привилегије племства. И поред тога, у почетку се окружио групом младих пријатеља либералних схватања, који су се залагали за предузимање политичких и управних реформи. Из реда тих „младих царевих другова“ образован је *Тајни комитет* Царства, у којем су најутицајније личности били Чарторијски, Новосиљцев, Кочубеј и Строганов. Због овог последњег, чији је васпитач једно време био јакобинац Жилбер Ром, противници реформи су овај Комитет одмах назвали „Јакобинском дружином“. Уистину, млади цареви пријатељи нису били никакви револуционари, а изузимајући Сперанског, ни довољно радикални реформатори. Они су са царем више разговарали о реформама, него што су на њима истински радили. Реформе, на које су они мислили, нису смеле да окрње ни царски апсолутизам ни феудални систем. Зато је иза њих остало скромно реформаторско дело: увођење 1802. године осам министарстава, уместо ранијих царских колегија, претварање Сената у највиши судски орган Царства и један царев указ из 1803. године којим се земљопоседницима допуштало да, уколико желе, могу, уз откуп, ослобађати кметове и давати им земљу.

И овако ограничене реформе, нарочито ова последња, која се готово нигде није ни примењивала, наишле су на жесток отпор аристократије која их је сматрала опасним, или бар преурањеним.

Ратовања Русије против Француске, у саставу III и IV европске коалиције, прекинула су на неколико година и ову стидљиву реформну активност. Она није настављена ни одмах након тилзитског мира, јер је неколицина најистакнутијих царевих сарадника напустила Тајни комитет у знак протеста против измирења са Француском, прихватања континенталне блокаде и царевог пријатељства с Наполеоном. Реформе ће од 1809. године поново почети да припрема царев први саветник Михаил Михаилович Сперански. Човек ниског порекла, син сеоског свештеника, Сперански је био најрадикалнији међу либералним људима који су се налазили у царевој близини. Он је после Тилзита постао државни секретар, што је у оно време представљало функцију председника владе и тада је израдио свој програм реформи чији је циљ био да Русију постепено изведе на пут капиталистичког развитка и да је из апсолутистичке претвори у уставну монархију. У том циљу предлагао је да се сељацима дају „личне слободе“, да се сазове Државна дума (представничка скупштина), која би била изабрана на посредним изборима и од стране грађана који поседују својину, да се законодавна власт повери Думи и Државном савету, а извршна влади састављеној од ресорних министара. Од свих ових мера Сперански је успео да спроведе само једну: оснивање Државног савета, којег је цар именовао 1810. године. Савет је уместо законодавне добио само консултативну функцију.

Конзервативна аристократија и дворски кругови бесно су нападали Сперанског и потпуно су онемогућили његов реформаторски рад. Називали су га „злочинцем“, „јакобинцем“, „Кромвелом“, „Наполеоновим доушником“. Један од најљућих и најумнијих противника Сперанског био је историчар Карамзин, који је 1811-те, у књизи *Стара и нова Русија*, са позиција конзервативног племства, осудио планове и схватања М. М. Сперанског. Под притиском ових напада и критика, цар је, у предвечерје новог великог рата против Француске, најзад, попустио и у марту 1812. не само уклонио Сперанског са власти већ га и прогнао из Петрограда. То је за више деценија зауставило сваки озбиљнији реформни покушај одозго у Русији.

Спољна политика Русије на почетку XIX века имала је само једну константну црту: тежњу ка даљем територијалном ширењу. Те тежње су јој, у раздобљу од 1801. до 1810. године донеле нове територије на Кавказу (Грузију), око којих су борбе вођене са Персијом и Турском, а 1809-те у Скандинавији – Финску, која је одузета Шведској.

У осталим спољнополитичким концепцијама и поступцима Русије на почетку XIX века, било је доста промена и колебања. Долазећи на престо Александар I затекао је поремећене односе са Великом Британијом. Павле I је чак био упутио један козачки корпус за Индију да тамо угрози Енглезе. Александар га је одмах опозвао. Односи са Британијом су се после тога поправили. Даља политика Александра I према Западној Европи а према Наполеоновој Француској посебно, позната нам је из ранијих излагања, па је овде нећемо приказивати.

Један, већ традиционални, правац руске спољне политике – онај према Турској и Балкану – био је у раздобљу од 1806 до 1812. године, поново актуелизован. Тих година Русија је водила нов дуг рат против Турске, чији је ток и исход умногоме зависио од развоја догађаја у западној и средњој Европи и, првенствено, од односа са Наполеоном.

До рата је дошло у време док је Русија водила тешке борбе против Фрнацуза на теренима Пруске. Као одговор на руско мешање у прилике у Влашкој и Молдавији, Турци су им, подстакнути од Наполеона, у децембру 1806. објавили рат. Турска је у том тренутку била неспремна за ратовање. У Цариграду је беснела борба између реформаторског султана Селима III и његових многобројних противника, која ће се завршити султановим падом. Турци су, ипак, успели да одбаце британску интервенцију у корист Руса, и у Мраморном мору и у Египту. Али од Руса су, у првој половини 1807. године тучени и од генерала Михелсона на Дунаву и од адмирала Сењавина у Егејском мору. Тилзитским миром, међутим, Русија се Наполеону обавезала да ће прекинути рат против Турске, па је већ у августу 1807. године између зараћених страна дошло до закључења примирја у Слобозији, које ће трајати пуне две године.

Обновљене 1809-те ратне операције су све до 1811-те, када је за команданта армије на Дунаву дошао Михаил Иларионович Кутузов, вођене млитаво и неодлучно. Осећајући да им се поново приближава опасност од Наполеона, Руси су тада напрегли снаге да што пре поразе Турке. Кутузову је то и пошло за руком. Захваљујући томе, наметнуо је Турској победнички уговор о миру који је маја 1812-те, потписан у Букурешту. Овим уговором Турска је Русији предала Бесарабију, (граница између њих је утврђена на реци Пруту), а Влашка и Молдавија су остале у положају султановог вазала. За Србе, који су им у рату били савезници, Руси су 8. тачком Уговора издејствовали само ограничену аутономију. Ослобођени притиска са стране, Турци, после слома Првог српског устанка 1813-те, ову тачку неће хтети да спроведу.

Балканске земље – српска национална револуција

Најеминентнија појава у историји балканских народа на самом почетку XIX века је српска национална револуција (Први српски устанак 1804–1813) са својим широким јужнословенским и општебалканским одјецима и реперкусијама.

Општи узроци Првог српског устанка налазе се у кризи османлијског друштвено-економског и политичког система и у развоју српске националне свести и тежњи ка ослобођењу и стварању независне националне државе. Повод је лежао у растројству Турске империје чија је директна жртва постао и српски народ у београдском пашалуку, којим је завладала група јаничарских одметника – дахија. Њихова угњетавања, прогони и насиља изазвали су непосредну акцију раје.

Први српски устанак избио је у Шумадији (београдски пашалук), 2/14. фебруара 1804. године. Први устанички одреди формирани су од чета хајдука и одметника, бивших учесника Аустро-турског рата (1788–1791) и српске милиције која је 90-их година помагала Мустафа-паши у борби против дахија. У првој фази устаници су прокламовали ограничене политичке циљеве: протеривање дахија непослушних султану и враћање законитости у београдски пашалук. Са успесима у борби против дахија, и локалних турских органа власти, са ослобађањем великих територија, устаници су стали ширити своје захтеве ка извојевању аутономног статуса Србије у оквирима Царства. Тиме су они 1805-те дошли у сукоб и са султаном. На њих су послате царске трупе с југа (из Бугарске), као и са запада (из Босне). Већ добро организовани, под вођством легендарног Карађорђа, устаници су успели да нанесу поразе царским трупама код Иванковца (1805), Мишара и Делиграда (1806). Тиме је борба српског народа дефинитивно добила антиосмански карактер. Устаничка војска од око 50 000 бораца, успела је до краја 1806. године да ослободи цели београдски пашалук, а 6. јануара 1807. године да освоји и сам Београд.

Суочена са снагом српског покрета а осећајући опасност која јој се приближава од Русије, Порта је у другој половини 1806-те, постала попустљивија према устаницима. С њиховим делегатом у Цариграду Петром Ичком, она је не само пристала на преговоре већ је, на савет Француске, прихватила и васпостављање мира на бази гарантовања Србији унутрашње самоуправе, тј. једне врсте широке аутономије у оквиру Османлијског царства. Ичков споразум са Портом, на тој основи (Ичков мир), српска Скупштина је прихватила и одобрила крајем октобра 1806-те. Међутим, већ у децембру исте године дошло је до руско-турског рата, што је изменило међународни положај српских устаника. На позив Русије, они су отказали споразум са Портом и истакли су свој целокупни политички програм: ослобођење и потпуну независност Србије као државе. Иза тог програма стајала је и далека идеја о окупљању, око те државе, свих територија настањених Србима, налазиле се оне у саставу Турске или Аустрије. Срби су, дакле, већ у првом устанку имали пред собом циљеве који ће касније бити карактеристични за све велике националне покрете у Европи.

Везујући, међутим, своју борбу за слободу и независност за руско-турски рат, Срби су прихватили и нови велики ризик: да се исход њихове борбе непосредно веже за међународне токове у решавању источног питања. Пролазећи после тога кроз различите фазе, успоне и падове (нове победе на Штубику и Малајници 1807. године, офанзива према Санџаку и криза устанка 1809-те, победе код Варварина и Лознице 1810), устаници су дочекали и ситуацију, да после изласка Русије из рата 1812-те (Букурешки мир), остану сами суочени са целокупном турском силом. Журећи да себи ослободи руке за борбу с Француском, Русија није могла одвише да инсистира на добицима од Турске. Њене тековине биле су мање од оних које је очекивала (Бесарабија), а што се тиче Србије, она је Турцима успела да наметне само обавезу признавања Србима права на унутрашњу самоуправу у мањим размерама но што је било предвиђено Ичковим миром. Срби, који су у међувремену успели да ударе темеље за решење два капитална проблема сваке буржоаске револуције – да ликвидирају феудализам и приступе решавању аграрног питања и да изграде основе модерне грађанске државе (са Народном скупштином као највишом законодавном и Правитељствујушћим совјетом и вождом као највишом извршном влашћу) овакво поништавање највреднијих тековина своје осмогодишње борбе нису могли да прихвате. Решили су да сами наставе рат с Турском. Та борба била је, сада, безнадежна јер је Турска против Србије у том тренутку могла да концентрише све расположиве снаге. У јесен 1813-те Србија је доживела слом. Турци су је окупирали, спроводећи сурове одмазде и терор над народом. Преко сто хиљада српских избеглица спаса-

вало се од овог терора бекством преко Саве и Дунава, у Аустрију. Међу њима била је и већина старешина, на челу с Карађорђем.

Окупиравши Србију 1813-те, и подвргавајући је насиљу и пљачки, турска сила није ни помишљала да спроведе своју обавезу из 8. тачке Букурешког мира о установљавању српске аутономије. Међународна констелација у то време била је крајње неповољна по Србе. За њих на међународној сцени у време најжешћих борби између Наполеонове Француске и остале Европе (1813–1815) нико није ни могао ни хтео да се заложи; нико, па ни Русија, није могао да изврши притисак на Турску ради испуњавања преузетих обавеза. Угњетени и терорисани српски народ је тада (у пролеће 1815) поново узео ствар у сопствене руке. После једне неуспеле буне (1814) он се априла 1815-те поново масовно дигао на оружје, под вођством Милоша Обреновића. Поучени искуством из претходних година, а добро ценећи реалну ситуацију у Европи и однос својих снага према Турској, устаници су сада, после неколико лепих победа (Рудник, Палеж, Чачак), кренули другачијим путем него 1806-те: определили су се за погађање са сизереном и за освајање своје независности корак по корак. Тој стратегији водио је споразум кнеза Милоша Обреновића са Марашли Али-пашом којим је призната скучена унутрашња аутономија Србије са Милошем Обреновићем као „врховним кнезом". Ширење српске аутономије и изградња њене самосталне државе биће после тога условљена, с једне стране, односом снага између Турске и српског, односно балканских, народноослободилачких покрета, а с друге, међународним положајем Турске у источном питању.

* * *

Национално-револуционарна борба српског народа од 1804. до 1815. године, имала је посредне и непосредне утицаје на токове источног питања. Посредни утицаји ишли су путем снажних одјека српске борбе међу осталим јужнословенским и балканским народима. Тим одјецима српски покрет је утицао на брзо сазревање и других покрета, а они ће деловати и на даље заоштравање источног питања. Може се слободно рећи, да је Први српски устанак створио револуционарну атмосферу у свим српским, и многим јужнословенским земљама и срединама. Тако се овај устанак „претворио у национални и револуционарни покрет целог српског народа", уз истовремено поседовање уочљивих општејужнословенских и општебалканских обележја. У Србију су похрлиле масе људи, не само оних спремних да се укључе у оружану борбу против Турака, већ и оних који су желели да се населе у ослобођеној српској земљи. О привлачној снази револуционарне Србије ништа не говори боље од чињенице да је она, упркос ратним губицима, 1812-те имала два пута више становника него 1804. године.

Снажно патриотско узбуђење захватило је ускоро по избијању устанка Србе у Угарској (у Војводини). Много српских војника и официра из аустријске војне границе прешло је у Србију и придружило се устанку; у Србију је отишло и много учених људи који су младој држави дали прве чиновнике, дипломате, учитеље и професоре; многи трговци су се ангажовали око снабдевања Србије оружјем, муницијом и другим материјалом; српско свештенство је такође пружало, јавну или тајну, подршку и помоћ устанку (бачки епископ Јовановић, митрополит Стратимировић). Одјеком Првог устанка сматрају се и сељачке (граничарске) буне у Срему (Тицанова буна) 1807. године и у Банату (Крушчичка – „Ђакова") 1808. године. Аграрних и војничких буна било је у годинама Првог устанка и у Славонији и хрватској војној граници а помоћ устаницима стизала је из Трста, из Сења и других јужнословенских крајева Хабсбуршке монархије.

У време Првог српског устанка рођена је и концепција о повезивању црногорских са србијанским снагама преко Санџака. У том циљу је Карађорђе и покушавао свој поход на југозапад, према Новој Вароши и Сјеници 1809-те. Притиснута француским присуством у Боки и у приморју, Црна Гора се није могла пуном снагом придружити Србији, упркос покушајима владике Петра I да у два маха (1807–1809) то учини. Врло снажне потресе изазвао је Први устанак и у Босни. До тога је дошло нарочито бурно после изгинућа цвета босанског беговата на Мишару. У Босни је веома нарасла и ојачала хајдучија. Осим тога, хиљаде емиграната и добровољаца прешло је из Босне и Херцеговине у Србију. Херцеговачка племена су већ у годинама од 1805 до 1807. године била у некој врсти латентне побуне, а слично стање створено је и у северној Албанији (Клименти), те у црногорским племенима Дробњаци, Кучи, Пипери и Бјелопавлићи. Побуне већих размера избиле су у босанском Подрињу 1807. и у Крајини 1809. (Јанчићева буна).

Под утицајем устанка мноштво локалних сељачких немира, буна и хајдучких акција појавило се у јужној Србији (око Пирота, Ниша, Лесковца, Куршумлије) и у Македонији. У тим бунама су неки делови јужне Србије били, практично, очишћени од Турака.

У таквим условима јавили су се код вођа Првог устанка и зачеци идеја о уједињењу свих Југословена. Саопштио их је сам Карађорђе у једном писму Наполеону, из 1810-те, у којем је предлагао да се покуша уједињавање свих југословенских земаља ослобођених од Турака, под скиптром француског цара.

Први српски устанак наишао је на јак одјек и код осталих народа Балканског полуострва и по томе је стекао општебалкански значај и карактер.

Нарочито снажан утисак оставио је српски устанак на Бугаре, изложене крајем XVIII и почетком XIX века изузетно тешкој експлоата-

цији, али и суровим насиљима многих војски, одметничких банди крџалија и јаничара које су крстариле њеним планинама, друмовима и селима. Осећајући врење у бугарским крајевима, отоманске власти су, уз тешка насиља, разоружавале њихово становништво а одметници Пазван Оглуа су, после једног свог пораза од српских устаника 1806-те код Соко Бање, бес искалили покољем великог броја Бугара из околине Видина. То је само повећало борбеност сељаштва овог краја, па је дошло до сарадње између српских устаника и побуњених Бугара видинске области. Деловала је и бугарска емиграција. Софроније Врачански је под руском заштитом, 1806-те, у Румунији основао Бугарски ослободилачки комитет, који је окупљао бугарске добровољце и прикључивао их руској војсци у рату против Турске. Истовремено знатан број бугарских добровољаца борио се у редовима српске војске у источној Србији, образујући већи број српско-бугарских чета, које су 1807. године стигле све до Софије, подстичући сељачке немире и хајдучку активност у планинама Балкан, Витоша и Родопи. Та активност довела је до масовне бугарске емиграције од 4000 људи у Србији после прекида руско-турских операција и примирја у Слобозији 1807. године. Од ових људи око 800 се с пушком у руци прикључило српским устаницима. Међутим, и после тога трајала је тајна сарадња између Бугара и српских устаника, која је нарочито жива била од 1809. до 1812. године. Прекинута 1813-те она ће у новим условима, бити обновљена после 1815. године.

Први српски устанак избио је у време када је и Грчка била у великом узнемирењу, које је било најснажније на Пелопонезу и у Епиру. Под утицајем српског устанка покрет је захватио и северну Грчку. Снажно устаничко средиште створено је на планини Олимп, где је одредима клефта и арматола командовао Ентим Влахавас. Њихов покушај да, 1808. године, продру у Тесалију био је разбијен код Метеора.

У редовима српских устаника борио се велики број Грка. На иницијативу Константина Ипсилантија у Влашкој је била образована Грчка легија од 1500 бораца, међу којима је, поред Грка, било и Румуна, Албанаца и Бугара. Многи Грци су се прославили као хероји српске револуције: Конда бимбаша из Епира, Георгес Олимпиос, Јанко Поповић Цинцар, Георгес Заглас и командант Грчке легије Николас Пангалос. Није успео прелаз у Србију једног другог одреда од 550 Грка, који је 1807. године са Олимпа повео познати егејски гусар Никоцарас. Турци су пресрели овај одред и нанели му тешке губитке па је морао да се врати на полазиште.

Вредну материјалну, политичку и дипломатску помоћ пружили су српским устаницима значајни Фанариоти – свештеници и други. Међу њима су били и митрополит влашки Доситеј Филити, цариградски патријарх, видински и београдски митрополити, влашки кнез Константин Ипсиланти који је рачунао и на српски престо, руски генерал гроф Капо д'Истриа и други.

Српски устанак и Руско-турски рат снажно су подстакли и ослободилачки покрет Румуна. Овде је, међутим, социјално (аграрно) питање било веома заоштерно, па су хајдучија и сељачки покрети били уперени колико против Турака толико и против домаћих бојара. Велики број Румуна учествовао је, као добровољци, у руској армији. Међу њима је био и будући вођ револуционарног покрета из 1821-те Тудор Владимиреску. Српски устанак утицао је на њега да 1816-те, формира у Влашкој прву организацију за „ослобођење кнежевина од Отомана".

Тако је Први српски устанак отворио процес и започео ланац националних и социјалних револуција на Балкану и увео тај процес у сложени садржај источног питања. Зато је у праву Димитрије Ђорђевић кад констатује да је Први српски устанак за балканске народе имао исти онај значај, који је Француска револуција имала за осталу Европу.

Пропаст Наполеоновог царства

Француско-руске супротности

Руско-француске супротности почеле су се испољавати убрзо после Тилзита, а видели смо да ни сусрет двојице царева у Ерфурту (1808) није могао да их уклони. Општи узрок тих супротности биле су дубока антипатија и нетрпељивост највећег дела руског племства и владајућих кругова према Француској револуцији и узурпаторском владару Француске. Ту нетрпељивост савез царева из Тилзита није могао да отклони, па ни да ублажи, јер је тај савез донео Русији обавезу да примењује континенталну блокаду, која је руској пољопривреди и руском племству наносила осетне материјалне штете. Зато се континентална блокада, упркос царевим наредбама, из године у годину све недоследније примењивала, а мржња руске аристократије према Наполеону расла је. То широко распрострањено, антинаполеоновско расположење утицало је и на цара Александра I. Недовољно дубок, проницљив и еластичан, Александар I, није био владар који би могао да лако намеће свој утицај другима, али он није лако подлегао ни туђим утицајима. У почетку придобијен снагом и шармом Наполеонове личности он се ускоро ослободио његовог утицаја. Али је дуго успевао да се одупре и притиску оних кругова који су тражили одбацивање континенталне блокаде и раскид са Француском. Да ни царево расположење према свом савезнику није више најбоље, показала је његова одлука да се отклони свака идеја, која се појавила 1809-те, о удаји његове сестре Ане Павловне за Наполеона.

Поред континенталне блокаде, између Русије и Француске су после Тилзита и Ерфурта, стајала још два тешка камена спотицања. Први је било пољско а други источно питање. Да би Пољаке што чвршће везао за себе, Наполеон је подстицао њихову наду у то да је стварање Великог Варшавског Војводства само почетак обнове независне пољске државе у њеној некадашњој слави и величини. То је врло забрињавало Русе колико због амбиција Пољака, толико више због све очевиднијег Наполеоновог настојања да Велико Варшавско Војводство претвори у свој плацдарм против Русије. Што се тиче источног питања Русија је у њему играла прворазредну улогу. Од Катарине II она је изражавала снажну тежњу да се преко рушевина Турског царства домогне излаза на Средоземно море. Да би остварила ову своју тежњу Русија је већ ратовала с Турском од 1787. до 1792. године а ушла је поново у рат 1806-те. Наполеон је одбијао да Русима остави одрешене руке на Балкану. Нудио им је 1808. године грандиозни план о деоби Турске, који је имао да трајно завади Русију са Британијом и учини је зависном од Француске. Кад су Руси то у Ерфурту одбили, Наполеон је стао упорно радити против њихових интереса на Балкану и подстицати отпор Турске.

Од 1810-те, руско-француски односи су се и очигледно стали кварити. Први разлог томе било је даље ширење Француске у Немачкој: заседање старих ханзеатских градова Хамбурга, Бремена и Либека, те нарочито Олденбуршког Војводства, за чијег је престолонаследника била удата царска принцеза Јекатарина Павловна. На цареве протесте због ових поступака, Наполеон је одбио да му пружи било какво објашњење. Као нека врста руске опомене и одмазде дошла је, у децембру 1810-те, нова царинска тарифа, која је погодила неке артикле француског увоза у Русију.

Наредне године у Паризу је откривена једна руска обавештајна мрежа, што је веома револтирало Наполеона. Он је жестоко напао руског амбасадора Куракина стављајући му на знање да је врло незадовољан руском политиком. Руси нису ни покушали да ублаже ово Наполеоново, незадовољство, већ су му упутили захтев („ултиматум“) да евакуише Пруску, онако како је Тилзитским миром било предвиђено. Постајало је све јасније да се сукоб међу савезницима неумитно приближава.

Наполеонове припреме за поход на Русију отпочеле су већ 1810-те кад су послата војна појачања у Пољску и источну Пруску. Крајем 1811-те односно почетком 1812-те Наполеон је приволео Аустрију и Пруску да с њим закључе војне и политичке уговоре против Русије. По тим уговорима Аустрија је имала да Наполеону стави на располагање корпус од 30 000, а Пруска од 20 000 војника. Аустријски канцелар Метерних је одмах тајно известио руски двор о постојању ових уговора, али је истовремено и уверавао да аустријски корпус неће дејствовати против Руса.

У пролеће 1812-те Наполеон је убрзао концентрисање огромних снага на територијама Пољске и Немачке и стварање Велике армије, састављене од контингената мобилисаних у свим крајевима поробљене Европе. На прагу лета 1812-те, та армија је била припремљена за поход. О њеној снази и бројности, од Наполеона до данас, постојале су разне процене. Сам Напоелон је говорио о 400 000 војника, његов секретар барон Фен о само 300 000, а генерал Сегир о 375 000. Сент-Илер је наводио цифру од 614 000 а неки су је чак подизали и до 680 000. Најприближнији су подаци које наводи Тарле: Наполеонова централна армија бројала је око 380 000 бораца; две крилне армије (Мекдоналда и Шварценберга) бројале су 60 до 65 хиљада војника; у току похода у борбу је уведен корпус маршала Виктора од 30 000 људи. Према томе у поход на Русију Наполеон је водио укупно 470 – 475 хиљада војника. У саставу те Велике армије, невиђене за оно доба, он је имао 1 600 топова.

Суочени с француским ратним припремама ни Руси нису седели скрштених руку. Њихове припреме састојале су се, најпре, у реорганизацији армије започетој 1810-те, по француским узорима. Спровођена споро, ова реорганизација до јуна 1812-те, неће бити завршена. Друга мера припрема обухватила је стварање нове, снажне и модерне артиљерије. Резултати ће овде бити добри па ће Русија дочекати Наполеонов напад са 1 550 топова. Њена копнена армија ће, међутим, по својој бројности знатно заостајати иза француске Велике армије: бројаће укупно 180 000 до 220 000 људи. Ни тај контингент, међутим, неће у почетку рата бити у целини спреман за дејство. У борбу ће у првим летњим месецима 1812-те, ући само армија Барклеја де Толија од 115 000 и армија Багратиона од 45 000 људи, под заједничком Барклејевом командом. Значајан војно-дипломатски потез уочи Наполеоновог напада за Русију је било закључивање повољног мира са Турском 22. маја 1812-те, у Букурешту. Овим миром Русија је добила Бесарабију и „исправку границе“ на Кавказу. Дипломатски успех за Русију било је и обећање добијено од Шведске да ће у наступајућем рату остати неутрална.

Са којим су надама, мотивима и циљевима противници, Француска и Русија, улазили у овај велики рат? Наполеоновим минималним циљем могло се сматрати успостављање апсолутне француске хегемоније над Европом и толико слабљење Русије да се она за дуго време не појави као партнер Британије у оспоравању те хегемоније. Иза овог циља који је Наполеон „до краја живота сматрао врло разумним и умереним“, крила се и једна његова потајна тежња коју није прокламовао, па ни јавно износио. Својим најближим сарадницима рекао је пред поход на Русију: „Сад полазимо ми на Москву, а из Москве зашто не бисмо скренули на Индију?“ Реч је о Наполеоновој тежњи ка светској моћи, коју је неко време, на врхунцу славе, нејасно осећао. Оном првом, „разумном и умереном“

циљу Наполеон је подредио и своју стратегију: масовни упад у Русију да би се уништила њена војска и диктирали цару Александру услови мира, који нису били унапред прецизирани.

Руска политичка стратегија била је једноставнија од француске. Састојала се управо у сламању Наполеонове хегемоније и у, колико год је више могуће, васпостављању „легитимног" стања у Европи. Војна стратегија, међутим, била је знатно сложенија од француске. Њене основе лепо је формулисао руски амбасадор у Лондону Воронцов у једном писму написаном на почетку Наполеонове најезде на Русију: „Цела Европа отворених очију очекује догађаје који треба да се одиграју између Двине, Дњепра и Висле. Бојим се само дипломатских догађаја, јер се војних догађаја ни најмање не бојим. Чак и кад би почетак био по нас неповољан, ми ипак можемо све да добијемо ако будемо упорни у одбрамебном рату и ако одуговлачимо рат повлачењем. Ако нас непријатељ буде гонио, он је нastрадао, јер уколико се буде више удаљавао" од својих магазина са храном и складишта оружја и уколико се буде више упуштао у земљу без пролазних путева, без залиха хране, које ће се моћи одузети од њега опкољавајући га козачком војском, утолико ће пре доспети у најжалосније стање и завршити тиме што ће бити покошен нашом зимом која је увек била наш верни савезник." Неће сви руски великодостојници, дворјани и команданти мислити као Воронцов, али је битно да су тако мислили они најодговорнији за одбрану земље – команданти Барклеј де Толи и Кутузов.

Поход на Русију

Наполеонова Велика армија кренула је у поход на Русију у зору 24-ог јуна 1812-те прелазећи Њемен код Ковна. Преко три постављена понтонска моста прелажење реке трајало је три дана. Тих дана прва руска армија, под командом Барклеја де Толија, с којом је био и цар, налазила се у околини Вилне. Багратионова армија била је распоређена јужније, између Њемена и Буга. Да не би био нападнут од надмоћнијег непријатеља, Барклеј је своју армију повукао на Двину у логор Дриса.

Наполеон је стигао у Вилну 29-ог јуна. Ту му је неколико дана касније дошао руски министар полиције Балашов с поруком цара Александра: „Ако Наполеон има намеру да ступи у преговоре, они могу одмах отпочети под једним условом... – да се његова војска повуче иза руске границе; у супротном пак случају господар му даје реч да све дотле док се макар и један наоружани француски војник буде налазио у Русији, он неће преговарати нити хтети да чује ниједну реч о миру".

Наполеон није прихватио руске услове, а Руси после овога више доиста нису показивали никакве намере да преговарају. Њихове армије су се повлачиле у дубину земље. Цар је напустио војску и отишао за Петроград. Барклејева армија кретала се линијом Дриса–Бобрњск–Могиљев–Витепск–Смоленск. Настојећи да му се придружи и заустави повлачење, Багратион је оштро нападао Барклеја због ове стратегије. И Наполеон је силно желео да се Руси зауставе и да му дају одлучну битку. Ту битку он је очекивао код Витепска али му је Барклеј измакао, остављајући иза себе спаљену земљу. У тим данима повлачења Руса из Витепска Напоелон је, под утицајем неких од својих маршала, био донео одлуку да оконча поход, да организује освојене територије, да их учврсти, да попуни своје јединице и да чека руске мировне понуде. Само два дана касније он је изменио одлуку и последњих дана јула, поход је настављен. Руси су упорно одмицали, а Французи су их исто тако упорно, гонили. Обе армије су трпеле страховите тешкоће и губитке од несносних врућина, несташице хране, воде, санитетског материјала. Гинули су масовно и људи и коњи. Уз све то, и мање битке и крваве чарке руских заштитница и француских претходница биле су свакодневне. На левом, северном крилу фронта, Макдоналдова армија од 35 000 људи (20 000 Пруса) опседала је Ригу; Удино је водио крваву битку са Русима да би овладао петроградским путем и био је одбачен. Маршал Даву је, код Могиљева, успео да спречи спајање Барклејеве и Багратионове армије.

После готово двомесечне потере, код Смоленска се од 16 до 18. августа, између Француза и Багратионове армије, која је штитила извлачење Барклејеве главнине, заподенула крвава битка, у којој су и нападачи и браниоци претрпели тешке губитке. Смоленск је био потпуно спаљен и разорен, а његово становништво или избегло или побијено. Остаци Багратионове армије су се најзад, придружили Барклејевој војсци. Између Барклеја, који се упорно држао дефанзивне стратегије и тактике, и Багратиона, који је по сваку цену желео обрачун са Французима, избио је тада несавладив сукоб који се морао решити царевим указом о смењивању Барклеја са положаја врховног команданта војске. На његово место именован је фелдмаршал Михаил Иларионович Кутузов.

Официр суворовске школе, човек изванредног животног и ратничког искуства, Кутузов је дошао за врховног заповедника војске у једном од најкритичнијих тренутака руске историје, кад су више од свега вределе оне људске особине које је код њега уочио још Суворов: „Лукав, лукав! Мудар, мудар!" Кутузов је веома ценио Наполеона, и није се ни за тренутак заносио мишљу да једним ударцем победи његову армију. Кад су га, после именовања за врховног команданта, упитали хоће ли потући Наполеона, одговорио је: „Потући? Не надам се да ћу га потући! Али се надам да ћу га преварити!" Да би „преварио" Наполеона, он није у основи мењао дотадашњу стратегијску концепцију руске армије. И његова главна замисао била је да сачува руску војску, да исцрпљивањем ослаби Наполеонове снаге и да их онда натера да се повуку из Русије.

Повлачење Руса пред Наполеоном се, дакле, настављало. Али, почетком септембра Французи су се нашли надомак Москве. Двор, војска, цели руски народ гледали су у Кутузова. Зар се и „матушка Москва" може напустити без битке, питали су сви ти погледи. Кутузов се пред тим питањем приклонио: даће пред Москвом битку, иако у њој не очекује победу. Тако су се 7. септембра 1812-те код села Бородино судариле руска и француска армија, у најкрвавијој бици велике наполеоновске ратничке епопеје. У ову битку Французи су ушли са 103 000 пешака, 30 000 коњаника и 587 топова, а Руси са 110 000 војника регуларних трупа, 10 000 домобрана, 7 000 козака атамана Платова и 640 топова. Као што се види, вишеструка Наполеонова надмоћност са почетка рата, у убитачном маршу од Ковна до Бородина сасвим се истопила. У страховитом покољу Бородинске битке, који је трајао од 5 сати ујутру до 6 сати поподне, и био најжешћи на централном делу бојишта („батерија Рајевског"), Руси су изгубили 58 000, а Французи 50 000 бораца. Изгинуло је 47 француских и приближно толико руских генерала. Међу овим последњим, био је и велики јунак отаџбинског рата Багратион. На крају свега, руска војска је напустила бојиште иако, упркос најтежим губицима, није била сломљена. Сећајући се на Светој Јелени Бородина, Наполеон је забележио: „Најстрашнија од свих мојих битака је битка коју сам дао под Москвом; Французи су се у њој показали достојни да извојују победу, а Руси су се показали достојни да буду непобеђени."

После Бородинске битке две војске су неколико дана стајале потпуно исцрпљене, а онда је Кутузов, после војног саветовања у селу Филама 13. септембра, издао наређење: „У име власти која ми је дата од Господара и отаџбине, наређујем повлачење!" Руска војска повлачила се током 14. септембра кроз Москву. За њом су се рјазанским и калушким друмом кретале масе Московљана које су журно напуштале свој град. С народом су евакуисане и све јавне службе из Москве. Командант града Ростопчин, издао је наређење да се из Москве извуку и сви ватрогасни уређаји. Улазећи у Москву, исте вечери, Наполеон је нашао готово пуст град. Још те ноћи, у Москви су се појавили пожари. Ношени снажним ветром они су се брзо ширили, па је Москва од 15. до 19. септембра доживела неколико стравичних дана: изгорело је три четвртине града. Сам Наполеон је пред разбеснелом ватром морао у зору 16. септембра да бежи из Кремља и да се склања у Петровски дворац. Француски војници су ухватили и стрељали око 400 паликућа. Наполеон је био пренеражен: „То они сами пале. Какви су то људи? То су Скити!"

Седећи у спаљеној Москви, на прагу зиме, Наполеон је узалудно ишчекивао руску мировну понуду. Ње није било, а број, морал и борбена готовост његове армије опадали су из дана у дан. За то време, Кутузов је своју армију, распоређену око Тарутина на калушком путу, попуњавао и ојачавао. Први резултати су се показали у једном локалном окршају близу Тарутина 18. октобра, кад је коњица напуљског краља Мираа доживела пораз. Осећајући да време ради против њега, Наполеон је после 34 дана боравка у Москви, 19. октобра издао наредбу за покрет на југ према Калуги. Код места Малојарославац испречила му се армија Кутузова. Око овог места је 24. октобра вођена крвава битка у којој Французи нису успели да пробију руску одбрану. Следећег јутра умало сам Наполеон није био заробљен. Зато он одмах издаје нову наредбу: опште повлачење већ једном пређеним и опустошеним смоленским путем. Тиме је отпочела нова етапа Отаџбинског рата руског народа против Наполеона.

За исцрпљеном, изгладнелом и све слабијом француском армијом Кутузовљева војска дала се у упорну потеру. Осим тога, општи партизански рат, који је покренуо руски народ, наносио је Французима страховите губитке. Одреди Дениса Давидова, Сеславина, Фигнера, сељака Герасима Курина, Јегора Стулова, Василисе Козине и других нападали су их без престанка. Трагедији Велике армије допринеће и оштра руска зима која ће је захватити при крају повлачења. Битке око Красног и на Березини, западно од Смоленска, дефинитивно ће је докрајчити. Између ове две битке, 5. децембра у градићу Сморгону, Наполеон је напустио остатке своје Велике армије и у лаким саоницама, праћен само од грофа Коленкура, појурио према Паризу, у који је стигао већ 18. децембра. „Од узвишеног до смешног само је један корак" – рекао је пролазећи кроз Варшаву. Рат је био изгубљен. Од читаве армије из Русије се спасло само 30 000 француских војника. У питању је била судбина Великог царства, судбина Француске и, наравно, судбина самог Наполеона.

Наполеонов пад

У току зиме 1812/1813. године Наполеон је у највећој брзини образовао нову армију од 300 000 новомобилисаних младића. Неискусна и неприпремљена она ће под његовом командом у априлу 1813-те кренути за Немачку у сусрет армијама нове, VI европске коалиције, која је у међувремену (марта) створена и у којој су, поред Велике Британије и Русије, биле и Пруска, Аустрија и неке друге дотадашње савезнице Француске. Немачку, Италију и друге крајеве поробљене Европе захватио је свеопшти антифранцуски ослободилачки рат.

Борбу против шесте коалиције, Наполеон је почео успешно, добивши у току пролећа и лета 1813. неколико већих битака на тлу Немачке: код Личена, Бауцена и Дрездена. Међутим, у великој тродневној „бици народа" код Лајпцига (16–18. октобра) био је потучен. И последњи његови савезници Саксонија и Шведска, прешли су на страну коалиције.

Битка код Лајпцига означила је почетак расула Наполеоновог царства. Од њега је почела отпадати једна по једна област: поседи на Балкану, у Италији, у Немачкој. Од Наполеона се, у нади да ће сачувати престо, одметнуо и напуљски краљ Мира. Крајем 1813. и почетком 1814. године рат се пренео на територију Француске. Наполеон је пружао лавовски отпор. Током јануара и фебруара тукао је пруску (Блихерову) војску код Бријена, Шампобера, Монмираја, Вошана, Монтероа. Али снага је било све мање, а у политичком и војном врху Царства појавила се издаја и деморализација. Талејран је отворено сарађивао са непријатељем, а Жозеф и Мармон су ширили дефетизам. У таквим условима, Наполеонова одбрана је у марту 1814-те, доживела слом. У пратњи пруског краља и Шварценберга руски цар Александар I, је 31. марта ушао у Париз. Већ 2. априла Талејран је образовао привремену владу, док Наполеон још није ни био свргнут. Он је 4. априла у Фонтенблоу одржао своје последње саветовање са маршалима Нејом, Удиноом, Лефевром, Бертјеом, Макдоналдом, Монсејем и грофом Коленкуром, после којег је донео одлуку о абдикацији. Савезници из VI коалиције су, после тога, Наполеону наметнули уговор о изгнанству на острво Елбу у Средоземном мору, које му је дато на доживотно уживање, заједно с пратњом и 1000 војника. То је било 28. априла.

После Наполеоновог одласка на Елбу царица Марија Лујза је с трогодишњим Наполеоном II отишла за Аустрију, где је „Орлићу" дата титула војводе од Рајхштата. Месец дана касније, у дворцу Малмезон умрла је бивша царица Жозефина. У Француску су се вратили Бурбони. Гроф од Провансе је 3. маја 1814-те попет на престо под именом Луј XVIII. С њима су се вратиле и гомиле емиграната на челу са бесним, реакционарима грофом од Артоа (будућим Шарлом X) и војвоткињом Ангијенском.

Дошавши на престо, Луј XVIII је, 10. Јуна, октроисао земљи нови устав („Повељу"), којим је у Француској заведена буржоаска монархија, крајње ограниченог либерализма. Емигранти и реакционари свих боја нису тиме били задовољни и тражили су да се иде до потпуне рестаурације „старог режима" како у политичком тако и у социјалном погледу. Ту и тамо су се јавиле њихове терористичке акције а у војсци и у администрацији су предузете опсежне чистке. Све је то изазивало зебње и незадовољства сељаштва, грађана, официра и многих других Француза. У атмосфери тог незадовољства у Паризу је група бивших Наполеонових функционера (Фуше, Тибодо, Лавалет, Рено де Сент Анжели и други) сковала заверу против режима. Важнији догађај од тога било је искрцавање Наполеона са његових 1000 војника у Жианском заливу 1. марта 1815-те. Циљ који је пред себе поставио био је: освојити Француску без опаљеног метка.

Са својим одредом Наполеон је кроз Алпе кренуо ка Греноблу. Генерал Миолис, који је био послат да га заустави, допустио је да га Наполеон изманеврише и да настави свој марш. У Паризу су краљевски листови тих дана писали да „људождер", „корзиканско чудовиште" води и овога пута своје људе у пропаст. Близу Гренобла пред Наполеона се испречио одред краљевске војске под командом генерала Лафреа, који је био тридесет пута јачи од његовог. На домету краљевске војске Наполеон је зауставио своју пратњу и сам се упутио ка њеним положајима. Кад им је пришао сасвим близу, повикао је: „Војници, познајете ли ме? Ко од вас жели да пуца у свог императора? Ја стајем пред ваше метке!" Из краљевске војске разлегло се: „Живео император!" Сада већ на челу одреда од преко 30000 људи, Наполеон је тријумфално ушао у Гренобл, а одавде је наставио према Лиону. Уз пут су му прилазиле нове снаге и добровољци. Луј XVIII шаље на Наполеона маршала Неја, који обећава да ће императора довући у Париз у гвозденом кавезу. „Неј! " – пише му Наполеон – „пођите ми у сусрет у Салон. Ја ћу Вас дочекати исто онако као другог дана после битке код Москве." Неј не одолева, и прелази на императорову страну. У Паризу се појављује подругљиви плакат: „Наполеон – Лују XVIII! Краљу, брате мој, не шаљи ми више војника, имам их довољно". Ноћу 19/20. марта 1815-те, краљ и његов двор беже из Париза, а Наполеон стиже у Тилерије 20. марта увече.

После повратка на власт Наполеон покушава да уведе либерално царство, али се непрестано ломи између народне и ауторитарне монархије. Ту његову недоумицу изражава и влада коју је саставио за време ове своје владавине од сто дана. У њој је министар иностраних послова био аристократа Коленкур, унутрашњим пословима је руководио бивши Робеспјеров блиски сарадник Лазар Карао, важне ресоре заузимали су истакнути царски функционери Декре и Лавалет, а ту је био и вечити, мрачни и непоуздани Фуше.

Наполеон није имао времена да реши своју дилему о унутрашњој политици, јер је у читавом периоду „сто дана" питање одбране земље било доминантно. Покушај да се нагоди са Европом на бази status quo-a и да се закључи о томе уговор није успео. Европски монарси били су непомирљиви. Одмах су образовали VII коалицију против „непријатеља људског рода" и почели прикупљање снага за напад на Француску. Наполеон и сам врши убрзану мобилизацију. Лазар Карно му тада предлаже стратегију општенародног одбрамбеног рата, какав је вођен 1793/94. године. Наполеон не прихвата и одлучује се за марш у сусрет непријатељу. Наизглед миран и самоуверен, он на опроштајној вечери пред полазак за Белгију тихо каже госпођи Бертран: „Биће добро ако не зажалимо за нашим острвом Елбом".

У Белгији Наполеона чекају британско-холандске и пруске снаге под командом Велингтона и Блихера. У две мање, уводне битке код Катр-Бра и Лина 16. јуна, маршал Неј и Наполеон их туку, али се главна битка од-

играла 18. јуна 1815-те, код места Ватерло. Главна борба у овој бици водила се између Наполеона и Велингтона. Блихерове пруске трупе су биле у резерви и Наполеон је одредио генерала Грушија да их у стопу прати и не допусти им укључење у борбу. Груши је, међутим, начинио фаталну грешку. Допустио је да га Пруси преваре, и намаме на мали Тилманов одред, а да се Блихер, ослобођен његове пратње, устреми према Ватерлоу. Стигао је тамо у последњи час, када је Велингтон био већ поражен. Долазак Блихерових свежих трупа преокренуо је ток и одлучио исход битке. Французи су потучени. Био је то обрнути Маренго. Тамо је Дезе спасао Бонапарту, овде је Блихер избавио Коалицију. Ствар је могла имати и супротан исход, да је Груши пре Блихера јурнуо на бојиште. Али Груши није био Дезе.

После пораза код Ватерлоа Наполеон пада у апатију и препушта се судбини. Он поново одбацује идеју Камоа о општенародном рату. Прихвата безусловну капитулацију, напушта Париз, одлази на југ, и у Рошфору се 13. јула предаје Енглезима. Они га два дана касније укрцавају на брод „Белерофонт" и отпремају на далеко острво Свету Јелену, изгубљено у Атлантском океану. Бацајући последњи поглед на француску обалу, Наполеон добро зна: „Finita la comedia".

ГЛАВА ПЕТА

ТЕМЕЉИ ЕВРОПСКЕ ИНДУСТРИЈСКЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ У XIX ВЕКУ

У европској историји после 1815-те године догађају се, наизглед, парадоксални процеси. Баш у раздобљу кад је политичка и друштвена реакција тријумфовала над револуцијом, кад је настојала да што потпуније рестаурише облике социјалне организације, политичких режима и идеолошких декорација, на старом континенту узима невиђени замах један тако темељит и тако свестран историјски преображај, који револуционари из 1789-те нису ни слутили. **За непун век, овај ће преображај створити сасвим нову Европу**, која ће се, на сваком свом крају, потпуно разликовати од властите слике из епохе револуција.

Тек у поређењу с овим преображајима видеће се да догађаји, који су силно ломили Европу у раздобљу од 1770-те до 1815-те, упркос свој својој драматичности, нису много изменили њено лице. Јер, после смиривања ситуације у доба рестаурације, како по провинцијама, тако и по великим градским центрима већине европских земаља, живот је углавном поново почео тећи својим уобичајеним токовима и налазити старе темеље. У том животу, међутим, ништа више није било исто као у „старом режиму". Пре свега, нису више били исти људи. Ови који су сада имали да носе и воде историјски развој – она њихова широка стваралачка маса – били су људи који су доживели најдубље политичке, идејне, психолошке и духовне трансформације. Били су то људи који више нису ни умели, ни могли, а ни хтели да схвате стари режим и његов начин мишљења.

Револуције су, дакле, ипак учиниле судбоносне историјске преломе, који се више ни на који начин нису дали премостити или поништити. Ако се у самој епохи револуције и нису одиграле капиталне промене у начину живота, десило се нешто исто тако важно за брзе промене у наступајућем раздобљу: порушени су носећи стубови старог система, „попуцали су конопци, па је – у правом смислу ријечи – све припремљено за полазак некамо" (Шарл Моразе). Сви Европљани, разуме се, нису имали јасну представу куда се иде, али ни на западу, ни на истоку Континента није било човека – ни сељака, ни грађанина – који није био дотакнут или захваћен покретом који је изазвала револуција. **Тај пут, на који се кренуло, био је пут изградње индустријске цивилизације и развијеног капита-**

листичког друштва. За само седам-осам деценија он ће бити пређен. „Могло би се написати да је **индустријска Европа некако у то доба органски довршена...**"

Деветнаести век је, према томе, век великих промена у свим подручјима историјске егзистенције људи. И даље је огроман пораст становништва, као што је масовно и његово померање. За око 120 година – од краја XVIII до почетка XX века – становништво света се утростручило, а Европа није много заостајала за тим светским просеком. Ма колико ова чињеница била неразјашњена, једно је сигурно, бар за Европу: становништво постаје све многобројније, не само због повећаног броја деце у породицама већ и због продуженог људског века. А то је резултат свих осталих великих напредака од науке и производње до хигијене и развоја здравствене културе. У погледу научних истраживања начињени су револуционарни продори у свим правцима. **На подручју средстава и оруђа за производњу дошло је, такође, до толиких промена које нису забележене ни за претходна три миленијума.** Читав тај беспримерни преображај свет дугује, пре свега, Европи. На политичком плану најеминентније тековине европске историје су сталне и разноврсне борбе: борба буржоазије за потпуно овладавање државама, борба маса за демократизацију политике, борба народа за националну еманципацију и уједињења, борба пролетаријата за праведније друштво. Раднички покрет и социјалистичка мисао су главне тековине на друштвеном и идејном пољу.

Са тим и таквим достигнућима, **савремена индустријска цивилизација до краја XIX столећа довршава изградњу својих темеља, а капитализам доживљава врхунац и почиње да прелази у фазу империјализма.** Зато је вероватно био у праву Енглез А. Р. Валас када је још 1898. године, XIX век назвао „дивним веком" (wonderful century).

Основни правац историјског развоја епохе либералног капитализма, правац који је почео с појавом индустријске револуције у Енглеској и друштвено-политичке револуције 1789. године, у Француској, и који с појавом империјализма уопште није прекинут већ само проширен и интензивиран, био је пут **изградње нове јединствене индустријске уместо дотадашњих аграрно-верских цивилизација**. У темељима те индустријске цивилизације, која се изграђивала кроз сложени процес индустријске револуције, лежале су корените тенденције у кретању становништва, колосални, такође револуционарни, преображаји у науци, техници и технологији, структуралне промене у привреди и друштву, те живи покрети у сфери идеја, филозофске, друштвене, политичке и религиозне мисли. Политички живот, који ће се и сам на тим основама надградити, биће двоструко индикативан. С једне стране, он ће и сам служити као катализатор у развоју ових „дубинских снага" историје; с друге, политичке чињенице, као крајња синтеза и општи израз дејства „дубинских механизама" поститиће нову, све специфичнију и сложенију изражајност. Због тога ће и оне поново доћи у средиште наше пажње.

Становништво Европе у XIX веку

Улога становништва у историјском развоју била је од давнина предмет теоријских и методолошких разматрања. Од антике до данас филозофи, економисти, демографи, историчари, социолози, географи, тражили су одговор на питање да ли пораст становништва убрзава или успорава друштвени и привредни, а тиме и укупан историјски, развој. Развој капитализма и брз прираштај становништва у XVIII и XIX веку веома су интензивирали расправе ове врсте. Већ су се теоретичари меркантилизма доста бавили **питањем односа између становништва и богатства друштва**. Они су налазили да богатство, економска, војна и политичка снага државе зависе директно и од броја становника, па су препоручивали мере за његово повећавање. Те мере су биле: кочење емиграције, насељавање пустих предела, смањивање смртности јачањем здравствених служби и јавне хигијене, стимулисање брака и рађања.

Представници класичне енглеске политичке економије нису имали јединствено гледиште о улози демографског фактора у привредном и друштвеном животу. Адам Смит је сматрао да је „становништво важан фактор у стварању материјалног богатства друштва". И други припадници ове школе су то признавали, али су додавали да пораст становништва доводи и до пренасељености, а тиме и до пауперизације великог дела друштва. У формирању овог, другог, становишта очевидан је утицај једног од најзнаменитијих теоретичара демографског развоја из доба индустријске револуције, Томаса Малтуса, који је 1798. године, објавио чувени *Есеј о принципима становништва*. У овом раду Малтус је формулисао свој фамозни „природни закон популације", који говори о диспропорцији између пораста становништва и пораста производње. Док се, наводно, становништво повећава геометријском, богатство расте само аритметичком прогресијом, па је раскорак међу њима све већи. Отуда је пауперизација широких маса народа неизбежна. Начин да се та пауперизација избегне јесте свесна активност на ограничавању прираштаја становништва: каснијим ступањем младих људи у брак, сексуалним уздржавањем, смањеним рађањима деце, подстицањем целибата и другим моралним мерама. Ако човечанство ово не буде у стању да постигне свесном акцијом, постићи ће дејством слепих закона природе и друштва: епидемијама, гладима, ратовима, револуцијама и другим сличним катастрофама.

Малтузијанство је у првој половини XIX века постигло велику популарност. Марксизам му се успротивио класним прилазом проблему демо-

графског развоја. У првом тому *Капитала* Маркс је доказивао да не постоје општи закони становништва који би важили у свако време и у свим историјским околностима, независним од начина производње и од укупне друштвене ситуације. Од начина производње, ступња развијености производних снага и начина расподеле друштвеног производа зависи, пре свега, да ли ће једно друштво осећати дефицит или суфицит радне снаге. Становништво стога није друштвени и историјски фактор само по себи, већ је једна од функција система друштвене производње и свеукупних односа који на њему почивају. Тиме је Маркс „доказао неоснованост Малтусовог детерминизма и тзв. природног закона о становништву..."

После Маркса, од краја XIX века, и грађански и социјалистички теоретичари баве се разним аспектима улоге становништва у животу и развоју друштва, износећи о томе врло опречна мишљења: од негативних, песимистичких, до позитивних и оптимистичких. У мноштву приступа, закључака и предвиђања преовлађује гледиште да је у досадашњем историјском развоју пораст становништва, у крајњој линији, ипак играо позитивну, подстицајну улогу. На тај начин улогу становништва тумачи не само марксистичка већ и социолошка историографија, која овом проблему прилази као друштвеној чињеници дугог трајања, која је један од носилаца историјског развоја.

* * *

У кретању европске, па и светске, популације запажају се у XIX веку неке карактеристичне појаве, које се могу сврстати у две групе.

Прву групу појава чинио је брз пораст броја становника, који је, као што смо видели, започео још у XVIII веку, и који се сада настављао. То показује ових неколико цифара: године 1800. у Европи је живело 187 милиона становника, 1850-те већ 266 милиона, 1870-те целих 300 милиона, а 1910-те близу 400 милиона. Стопа овог пораста броја становника није била стабилна, нити једнака у свим земљама и регионима Континента, а ни у свим раздобљима. Тако је европско становништво у првих двадесет година XIX века расло по просечној годишњој стопи од 6 до 7 промила; у раздобљу од 1820 до 1840. године та стопа је била чак 9,40 а од 1840. до 1850. године само 5,80. Између 1850. и 1870. године стопа прираштаја расте на нешто преко 7 промила годишње, а следећих тридесет година на близу 10 промила. Слична варирања испољавају се и у кретању становништва појединих земаља. Прираштај који бележи Велика Британија је брз: са 16 милиона 1800-те њено становништво је 1850-те порасло на 27 милиона, 1870-те на 31 милион, а 1890-те на 38 милиона. Сличан прираштај има и Немачка: 23,5 милиона (1810), 33,5 милиона (1850), 38 милиона (1870) и 49 милиона (1890). Русија у првој половини XIX века има нешто спорији прираштај, да би га у другој динамизирала: 50 милиона (1815), 68 милиона (1850), 78 милиона (1870) и 95 милиона (1890). Хабсбуршка монархија (Аустрија, односно Аустро-Угарска) је 1815-те имала око 23 милиона становника, 1850-те око 30 милиона, 1870-те око 36 милиона, а 1890-те око 41 милион. Прираштај становништва Италије био је неуједначен по раздобљима: 18 милиона (1800), 25 милиона (1850), 26 милиона (1870) и 30 милиона (1890). Од великих земаља најспорији демографски раст током читавог XIX века бележила је Француска: 29 милиона (1810), 35 милиона (1850), 36 милиона (1870) и 38 милиона (1890). Код ове последње цифре треба имати у виду губитак (1871) двеју покрајина (Алзаса и Лорене) са око 1,6 милиона становника.

И већина осталих европских земаља забележила је у XIX веку брзе порасте популације. Шпанско становништво је повећано са око 10,5 милиона 1797. године, на 15,5 милиона 1857. године и 18 милиона 1895-те. Белгијско се овако кретало: 3 милиона 1800-те 4,3 милиона 1850-те 6 милиона 1890-те. У Холандији је 1815-те живело око 2 милиона становника, 1849-те око 3 милиона, 1879-те око 4 милиона, а 1899-те преко 5 милиона. Данска је 1800. године имала само око 900 000 житеља, а 1890-те преко 2 милиона. Швеђана је 1815-те било око 2,5 милиона, 1870-те преко 4 милиона, а 1890-те већ близу 5 милиона. Брз је пораст становника и у балканским земљама. У Србији је повећано са 678 хиљада у 1834-те на близу 1,4 милион у 1872. године, а у Грчкој са 940 хиљада 1821. на око 1,7 милион 1880. године.

Ирска, као апсолутни изузетак, разбија једносмерност и монотонију ових тенденција у кретању европског становништва. Стицајем крајње неповољних, па и трагичних, околности, о којима ће на другом месту бити речи, ова несрећна земља је једина бележила стрмоглаве падове броја становника. Тако је у Ирској 1821. године живело око 6,8 милиона становника, 1841. близу 8,2 милиона, 1851. само 6,5 милиона, 1871. мање од 5,5 милиона, а 1901. ни пуних 4,5 милиона.

Као што се види, ако се изузме овај ирски „аксидент", прва општа карактеристика демографског кретања у Европи био је снажан пораст становништва. Где му треба тражити узроке и објашњења? Пре свега, у још увек високом наталитету, који је карактеристичан за готово целу Европу, нарочито у првој половини века, кад он надмашује и врло високу стопу морталитета. У другој половини века ситуација се унеколико мења: постепено се смирује наталитет, али и смртност знатно опада, па број новорођених и даље надмашује број умрлих. Колико је наталитет у првој половини века био висок, показују случајеви најразвијенијих земаља: у Енглеској и Немачкој он износи око 40 промила, а у Француској, где је понајмањи, износи чак 32 промила.

У ово време, међутим, и смртност је још увек веома висока, а људски век је релативно кратак. Захваљујући томе, свуда преовлађују млади

људи. У Француској, на пример, око 1820. свет млађи од 20 година чини 44 процента становништва, а старији од 60 година само 7 процената. И то све упркос огромном морталитету међу децом, нарочито у градовима и великим индустријским центрима. У Лилу је, рецимо, само половина деце успевала да преживи пету годину, док је у Милузу просечна старост становника била 22 године.

Два су главна разлога овако ране и велике смртности европског становништва (а Азије, Африке и Латинске Америке још и веће): прво, тешки економски услови живота, потхрањеност, честе неродице и глади и, друго, лоши санитарни и хигијенски услови, епидемије и болести. Од болести које су харале Европом, на првом месту била је туберкулоза, а у медитеранским земљама и маларија. Као врло тешке болести, с великом смртношћу, јављали су се тифус, куга и колера. Док је тифус био „домаћа“, европска болест, изазвана рђавим хигијенским условима („болест прљавих руку“), куга и колера су стизале у таласима, као епидемије, углавном, из Азије и северне Африке. Тако је Европом у периоду од 1831. до 1837. године косило неколико епидемија колере, пренетих са Блиског Истока у Русију, Пољску, Немачку, Скандинавију, Холандију, Белгију, Француску, Велику Британију, Шпанију, Португалију, Италију, Аустрију и Угарску и још у неке земље. Ове епидемије однеле су у Паризу 18 600 живота, у Лондону 6 700, у Берлину 1 400, у Бечу 2 000 итд. Цела Европа била је захваћена паником. Након једне деценије колера се, 1847. године, поново појавила у Европи, долазећи са степа средње Азије. За три године усмртила је 600 000 становника Русије. У Лондону је од ње умрло 13 000 људи, а у Паризу 17 000.

У другој половини XIX века овако масовне епидемије, с толико смртних случајева, нису се јављале.

Демографски притисак, којем је Европа била изложена у XIX веку, није могао да остане без посредних или непосредних утицаја на општу историјску ситуацију. У привредном погледу он је утицао и позитивно и негативно. Обезбеђивао је многобројну и јевтину радну снагу у свим областима привређивања, ширио је унутрашње тржиште и давао је полета и иницијативе привредним делатностима. Истовремено, стварао је релативну пренасељеност, аграрне кризе, пауперизацију дела становништва и вишак радних руку.

Превага младих људи и тешкоће око њиховог запошљавања и уклапања у економске и социјалне токове, утицале су на повећавање друштвених напетости и политичке динамике. Виталност и национална предузимљивост расту, као и ентузијазам, борбеност, револуционарна енергија и политичка агресивност. Све ове појаве су, разуме се, највећим делом условљене и дејством других историјских чиналаца, али у њиховом формирању одређено место заузима и демографски фактор.

Појава на коју је брз прираштај становништва најдиректније и у највећој мери утицао, и која представља ону другу битну карактеристику у овој области, јесу динамична померања становништва. Током читавог XIX века, као уосталом и у претходном или потоњем столећу, у Европи се запажају две врсте миграција: унутрашња и спољна. Унутрашња миграција има главни правац село–град. Изузимајући Енглеску, она у првој половини XIX века није нарочито масовна. Само у Енглеској ће, око 1850. године, половина становништва живети у градовима. У Француској и Немачкој ће још увек преко 70 процената становништва живети на селу. У већини земаља тај постотак ће бити и већи. Највише урбанизована земља је Италија, али је то њена традиција још из много ранијих векова. У другој половини XIX века ова врста унутрашњих миграција се, у вези с убрзаном индустријализацијом, појачава.

Спољне миграције су замашне, и такође све масовније, од средине XIX века. Из неких европских земаља (Француска, Немачка, Холандија, Велика Британија, Швајцарска) највећа исељавања забележена су од 60-их до 80-их година, да би пред сам крај XIX и на почетку XX века нешто опала. У осталим земљама, а нарочито у Аустро-Угарској, Русији, Италији, Шпанији и још неким земљама, емигрирање у прекоморске земље било је из деценије у деценију све масовније, да би се нагло смањило тек за време Првог светског рата. Најважнији правци европских миграција ишли су према америчком континенту: САД, Аргентини, Бразилу, Уругвају, Куби и другим земљама јужне и централне Америке. Пред крај XIX века атрактивно миграционо подручје постала је и Аустралија. Најпривлачнија мета исељеника биле су несумњиво Сједињене Америчке Државе. Већ у периоду од 1830. до 1840. године оне су годишње примале по шездесетак хиљада Европљана. Тај број је затим нагло растао, да би 1850-те достигао цифру од преко 350 хиљада. Шездесетих година пење се и до 400 хиљада, а у раздобљу од 1900. до 1910. године чак на 800 хиљада годишње.

Што се тиче укупног броја Европљана који су се иселили, тешко га је до средине XIX века, прецизно утврдити због несигурних статистика. Рачуна се да је од 1820. до 1848. године просечно износио 100 до 250 хиљада годишње. Пораст је после тога био рапидан: просечно око 315 000 годишње 70-их година, 700 000 годишње 80-их. У апсолутним бројкама највише исељеника давале су Велика Британија, Италија, Шпанија, Немачка, Аустро-Угарска и Русија, али је процентуално, у односу на укупно становништво, бројем емиграната Ирска далеко надмашивала све европске, па и светске, земље.

Миграције су, као што се види, биле саме по себи запажена историјска појава, али прави значај стичу тек у светлу других битних социјално-економских и политичких чињеница. Тако је, уосталом, и са историјом становништва у целини.

Револуција у науци

Једно од најснажнијих обележја духовне климе XIX века у Европи, је склоност ка истраживањима и изумима, која доводе у питање сва постојећа знања и односе. Та склоност била је резултат потреба буржоазије да у рукама има што ефикаснија и што разноврснија, средства пословања и напредовања. Али није само то у питању. Реч је и о пробуђеној и **незаустављивој тежњи ка слободи – све широј и потпунијој – као и о уверењу да је баш наука најсигурније средство за човеково ослобађање. То је оно што је понајпре револуционисало духове и ширило хоризонте европског друштва XIX века**. То неизмерно поверење у науку, та вера да се „на основу истине, а уз помоћ науке“ може преобразити цео живот, постало је неком врстом религије XIX столећа. Окрећући леђа теологији, интелектуална Европа предала се науци и вери у моћ њеног бесконачног развоја. А као сваки верник, ни верник науке није се питао докле га све овај развој може одвести. **Ми данас знамо да домети тог развоја нису само блистави резултати свеукупне људске еманципације већ су и огромни масакри светских и других ратова, револуција и грађанских обрачуна, тоталитаризама и тероризама**, нуклеарних претњи и жртава, еколошких, економских и демографских криза и сличних појава којима обилује наш, XX век. Човек XIX века то није могао предвидети, већ је с огромним ентузијазмом и оптимизмом неговао и изграђивао истраживачки, научни дух епохе. Ту капиталну новину у колективном духу Европе XIX века историчари приписују „новом начину живота каквим људи сада живе, одгајају се и имају узајамне додире: преобразбе друштва омогућиле су да се достигне нова ментална доб“. А ту „преобразбу друштва“ донела је, како рекосмо, епоха револуција: „Било је довољно неколико десетљећа које су потресале непрестане... револуције с њиховим сумњама у устаљене традиције, да би се прешао **пут од Њутна до Ајнштајна**“ (Шарл Моразе).

Брзина којом је овај огромни пут превађен је чудесна. „Продубљење знања збило се мимо здравог разума којем се давало толико значење у вријеме Декартово...“ Преображај научног искуства био је тако свестран и темељит да се мора квалификовати као револуционаран. Он је захватио све тадашње области знања, а отворио је и многе нове: од математике и биологије до лингвистике и антропологије. Што је најважније, тај научни преображај био је само део промена које обележавају општа економска, друштвена и интелектуална гибања XIX века. Једна на друге та гибања, можда, и не утичу тренутно и непосредно, али су у крајњој линији међусобно, ипак, тако испреплетена и условљена да није увек лако одредити шта у једној епохи представља базу, а шта надградњу историјског развоја.

Природне науке

У XIX век природне науке ушле су снабдевене неким врло значајним тековинама оствареним у претходном раздобљу – од средине до завршетка XVIII века. Међу најзначајнија достигнућа у математици убрајају се резултати постигнути у аналитичкој геометрији, затим инфинитезимални рачун, теорија парцијалних, диференцијалних једначина и рачун варијација. Важне полазне основе поставили су у чистој геометрији Французи: Монж и Ламберт, а у Механици Д'Аламбер и Моперцијус. Захваљујући напретку математичке анализе, као и новим астрономским осматрањима, Њутнова небеска механика добила је нове потврде и доказе. Проналазак ахроматичких сочива веома је позитивно утицао на развој оптике, али популарност корпускуларне теорије светлости још није била угрожена.

Крајем XVIII века (око 1780) била је рођена нова научна дисциплина: термодинамика. Значајну прекретницу доживљавала су у то време истраживања у области електрицитета и магнетизма, док је хемија још увек прикупљала знања неопходна за дефинитиван раскид са флогистонском теоријом. На том плану Лавоазије управо изводи капиталне експерименте. На праг препорода још није била доспела биологија.

У области технике и технологије истичу се ови изуми: шмркови на пару, текстилне машине и нове металургијске технике. Конструисано је више научних и мерних инструмената који су омогућили тачније одређивање времена, географских простора, температура и слично. Овоме треба додати и аеростат, као и прве електричне елементе.

Математика

У области *аритметике и теорије бројева* истраживања су током XIX века кренула ка све апстрактнијим појмовима. Апстракција је, међутим, била само привидна „јер је улога математике у различитим знаностима из дана у дан постајала све очитија“. Новине су се јавиле, пре свега, у начину рачунања.

У *теорији бројева* кључно откриће начинио је и 1801. године објавио Немац Карл Фридрих Гаус. Од његове расправе *Disquisitiones aritmeticae* полазила су, затим, многа друга истраживања.

Алгебра је постигла успехе у три области: у постављању основних закона нове алгебре, у изграђивању теорије једначина и заснивању теорије група: Енглези Морган и Пикок, Немац Гресман, Норвежанин Абел, Француз Галоа и други.

Као „камен темељац“ математичке науке *анализа* се у XVIII веку заснивала на интегралном и диференцијалном рачуну, као и на решавању диференцијалних једначина. У XIX веку главна истраживања вршена су

у теорији функција, теорији функције комплексног варијабла, обичних и парцијалних диференцијалних једначина, теорије скупова. Многа знаменита имена европске науке ангажовала су се у овим областима: Фурије, Дирихлет, Риман, Вајерштрас, Легранж, Гаус, Коши, Абел, Писо, Пикар, Фукс, Поенкаре, Јакоби, Кантор, Болеано, Бовел и други.

Од 30-их година XIX века почела је да се, у радовима Була, Моргана, и још неких других научника јавља и математичка логика.

Поменуте математичке теорије брзо су стекле примену у *рачуну вероватноће и статистици*. Те две области истраживања кренуле су већ последњих година XVIII и првих година XIX века од Лапласа, да би се заокружиле радовима Џона Виларда Џибса, који је 1902. године „дефинисао начела статистичке механике“. Друга велика област примене математичких знања била је механика. Пут њеног повезивања с теоријском математиком одредио је, још 1788. године Легранж делом *Аналитичка механика*. Лаплас је *Расправом о небеској механици* створио још већи простор математици у практичној механици, а од средине XIX века физика и математика се нераздвојно повезују.

Геометрија је добила снажан замах. Темеље модерних истраживања у овој дисциплини поставио је Гаспар Монж. Он је дескриптивну геометрију превео на терен пројективне геометрије, која се заснивала на проучавању перспективе. Монжов рад наставили су и снажно развили Лазар Карно и, нарочито, Жан-Виктор Понсле, чија *Расправа о пројективним својствима ликова* (1822) означава „право рођење пројективне геометрије“. Напредовала је брзо и класична аналитичка геометрија, у коју су Гаус, Ламе и многи други унели нови систем координата и нове формуле за њихову трансформацију.

Астрономија

Од краја XVIII века интензивно се врше испитивања Сунчевог система. Један од првих проналазака на том плану било је откриће планете Урана, Вилијама Хершла 1781. године 1801. Пиаци је, између Марса и Јупитера, открио нову, малу планету Кареру, а затим је уследило проналажење низа нових ситнијих планетарних тела – планетоида или астероида. До 1891. године чак 323. Данас се зна за преко 2000 оваквих тела. Међу свим овим открићима најзначајније је оно из 1846-те: планета Нептун.

Значајни резултати остварени су и у проучавању комета и метеора.

У XIX веку ударени су и темељи проучавања звезда – стеларне астрономије.

Многа од ових открића била су омогућена увећаним математичким знањима и њиховом применом у астрономији, али и усавршавањем астрономских инструмената. Мислимо, пре свега, на усавршени телескоп и Беселов микрометар (астеролаб) из 1822. године.

Тарнер, *Брод с робљем*

Гистав Курбе, *Туцачи камена*

Оно што је највише интересовало научнике и филозофе од Томаса Рајта, Имануела Канта и Ламберта, до Ајнштајна, била је природа свемира, порекло и структура његових тела, пре свега, звезда. Тројица твораца (Хершл, Бесел, Рајт) одређених теоријских претпоставки о овим питањима, била су сагласна да је васиона састављена од галаксија, а да је наша галаксија једна „голема накупина звијезда смјештена у Мљечној стази језгра свемира“. Димензије те галаксије даће тек изучавања астронома XX века.

Проучавање наше галаксије створило је посебну астрономску дисциплину – космологију. Она се бавила питањем постанка небеских тела и система. На прелазу из XVIII у XIX век рођена је најпопуларнија теорија ове науке: Кант–Лапласова теорија о постанку Сунчевог система.

Астрономска проучавања у XIX веку, допринела су и развоју неких других научних области, на пример неких дисциплина физике.

Физика

Електрицитет и магнетизам представљају носеће дисциплине физикалних наука у XIX столећу. У темељ изучавања електрицитета уграђени су, пре свега, Галванијеви и Волтини експерименти с краја претходног века, а нарочито конструисање тзв. Волтиног елемента (извора струје). Магнетизам је, опет, у тесној вези с електрицитетом. Из споја електрицитета и магнетизма рођен је појам електромагнетизам, који ће бити право научно чедо XIX столећа. Кад у његовој другој половини буде довољно развијен, он ће „потпуно разорити појмовни оквир насљеђен од XVIII стољећа“. Највиши домет ће му представљати теорија електромагнетских поља, коју ће започети Фарадеј, а довршити Максвел око 1880. године.

Значајан је у XIX веку и низ практичних проналазака у области електрицитета. Капиталну ствар 1831. године учинио је Фарадеј, који је направио *динамо* – справу за претварање механичке у електричну енергију.

Врло рано, још почетком XIX века, научници су постављали питање о природи електрицитета и дошли на помисао о његовом корпускуларном карактеру. О томе је Италијан Авогадро чинио одређене претпоставке још 1814-те. Тако је кренуло физичко-хемијско истраживање, не само о природи електрицитета, већ и о структури материје.

Резимирајући и обухватајући једним погледом све најкрупније резултате физикалних наука у XIX веку, могли бисмо истаћи кључну чињеницу да су оне за мање од сто година успеле да објединe низ дотад одвојених научних дисциплина као што су оптика, електростатика, магнетизам, хе-

мија. „Сад се све могло свести сам електрицитет, а и сам је елеменат електрицитет могао бити измјерен. Тај успјех зацијело представља један од великих часова повијести знанствене мисли.“

Хемија

И модерна хемија је добила основе у последњим деценијама XVIII века. Лавоазијеова основна открића, која су показивала да у природи нема ничега што би одговарало свеприсутном „флогистону“, означила су рађање нове методе у хемијској науци. Капитални удар флогистонској теорији Лавоазије је задао већ констатацијом да ватра, као бурно спајање кисеоника с другим супстанцама, није никакав природни елеменат него појава. Кад је на то дошло Кевендишово откриће хемијског састава воде, традиционална представа о земљи, ватри, води и ваздуху као основним елементима природе била је дефинитивно разорена. Тако је традиционалну почела брзо и незаустављиво да потискује нова хемија. Она је тражила и нову номенклатуру, па су се јавила не само нова имена већ и нове класификације хемијских елемената. А са електрицитетом примењиваће се и нови, дотад непознати, поступци: Волтин елемент ће родити електролизу, као зачетак електрохемије. Њој ће одлучујући допринос дати Дејвијево откриће алкалних метала из 1807. године. Најзад, у то време ће се обликовати и контуре велике гране хемијске науке – органска хемија.

Након увођења нових метода, почели су се откривати и нови закони, као и нове структуре материје. Међу најважнијим од тих закона је онај о сталним тежинским односима у хемијским једињењима. Да би се дошло до овог закона морали су се, најпре, разјаснити неки основни појмови хемије, као што су чиста ствар, смеса и једињење.

Истраживањима структуре материје, која је вршио Далтон, затим Геј-Лисак, значајан допринос је 1811. године дао и Авогадро својом хипотезом о односу запремина гасова и броја материјалних честица које они садрже. Према тој хипотези сви гасови у једнакој запремини садрже исти број честица. А те честице, за којима су хемичари XIX века тако помно трагали, били су не само атоми, већ и молекули. Изучавање молекуларне структуре хемијских елемената и једињења, као и атомске структуре самих молекула, текло је упоредо.

Откривање нових елемената тражило је и нове класификације и систематизације. Капитално откриће на том пољу био је периодни систем елемената који је, на основу њихове атомске тежине, 1869. године сачинио Рус Мендељејев и који је и данас на снази.

Хемијска наука све до XIX века није готово ни завирила у органску материју. Тек са почецима електрохемије (електролизе) били су створени услови за продор у структуру органских једињења. Пионирске експерименте у овој области обављали су, почетком XIX века, Берцелијус, Далтон и Геј-Лисак, који су их вршили уз помоћ електричних елемената. Даљи развој органске хемије био је везан за проучавање хемијских структура.

Методолошке основе за проучавање хемијских структура, поставили су Лоран и Герхард, полазећи од распореда и састава молекула.

Атомска теорија и теорија структура показале су се изванредно значајним за развој органске хемије преко које су врло брзо и широко нашле и практичну примену у индустријској производњи. Индустрија боја, до тада заснована искључиво на коришћењу природних сировина и непосредном искуству, постала је прво подручје широке примене органске хемије. Победу синтетичке хемије означила је и производња ализарина и индига. За развој ове гране хемије посебне заслуге припадају Бертлоу.

Открића у области хемијске структуре веома су приближила истраживања у физици и хемији, а обе заједно, математици. Тако се, на пример термодинамика, као дисциплина физике која проучава топлотну равнотежу и преобраћање топлотне у друге облике енергије, све више примењивала и у хемији. Гибс и Хелмхолц су развили низ поступака за проучавање физичко-хемијских процеса и реакција. Један од најдалекосежнијих процеса те врсте, са веома широком практичном применом, била је *катализа*. Катализа је убрзавање одређених хемијских реакција помоћу одређених агенаса (катализатора) – тј. оних хемијских материја које саме не улазе у тај процес. Каталитичке појаве одиграле су значајну улогу у самим почецима хемијске индустрије, на пример, код производње сумпорне или азотне киселине уз помоћ оксидације амонијака.

Геологија

Године 1756. у немачком граду Фрајбургу била је основана Рударска академија. Ова академија ће крајем XVIII века одиграти капиталну улогу у стварању модерне геолошке науке. Око ове академије и њеног професора Абрахама Готлиба Вернера (1749–1817) водила се дуга и плодотворна научна расправа о пореклу стена и минерала, чији ће резултати ући у саме темеље ове науке. У овом спору искристалисала су се, углавном, два становишта. Прво, које је формулисао Вернер, да су сви минерали морског (океанског) порекла, настали таложењем у неком прадавном, „примордијалном, јединственом“ океану. Друго, чији је творац Енглез Џемс Хатон, да су стене, руде и минерали, тектонског (вулканског) порекла, настали радом прегрејане Земљине утробе.

Две стране су непомирљиво браниле своја становишта, иако су истраживања крајем XVIII и почетком XIX века показала да спољашњу кору Земље чине две велике групе стена, као што постоје и две велике скупине рудних лежишта. Једна скупина стена и руда настала је, очиглед-

но, таложењем из воде а друга убризгавањем вулканске масе. То је показивало да се објашњење о пореклу стена, руда и минерала може наћи само комбинацијом знања двеју поменутих школа.

У оквиру геологије једна од најранијих дисциплина била је минералогија. Њеним оснивачима сматрају се Рене-Жил Ај, који се бавио проучавањем кристала, шведски хемичар Берцелијус, који је проучавао силикате и предложио начин класификовања минерала, те Американац Ден који је ту класификацију 1837. године и извршио у делу *Систем минералогије*. До нивоа егзактне научне дисциплине, минералогија и кристалографија ће се развити крајем XIX века.

Велику преокупацију геологије у XIX веку представљала је историја саме Земље. На том пољу најзначајније резултате дало је проучавање стратификације Земљине коре и слојева који су се у њој, један над другим, формирали. Уз помоћ фосилних остатака органских материјала и живих бића, Вилијам Смит је први израдио геолошке лествице слојева и *Велику геолошку карту*, коју је објавио 1838. године. На основу Смитовог метода геолози су касније проучавали слојеве Земљине коре у многим крајевима света. Други су, затим, на основу тих истраживања, тражили једну општу стратиграфију, помоћу које су одређиване епохе и раздобља у историји Земље. На том плану, већ на самом почетку, драгоцени су били Ламаркови резултати добијени проучавањем фосилних остатака бескичмењака. Зато се Ламарк и сматра оснивачем палеонтологије. Његовим настављачем сматра се Жорж Кивије. Ипак, тек ће Дарвин својим *Пореклом врста* довести до преврата и у овој грани геолошке науке.

Геолози су се у XIX веку позабавили и кретањима Земљине коре – земљотресима. Дошли су до тумачења да су земљотреси последица еластичних вибрација у кори Земље. Хумболт је прорачунао да брзина тих вибрација износи 30–40 километара у секунди. Рађени су каталози потреса. Италијански научници су пронашли инструмент (сеизмограф) за регистровање и мерење јачине потреса, а Немци и Енглези су га усавршили. Немци су, захваљујући томе, 1889-те, забележили земљотрес који се десио у Јапану.

Од средине XIX века почиње да се јавља геологија нафте. Проучавањем овог минералног уља први се позабавио канадски геолог Вилијам Логан, а затим Х. Д. Роџерс, из Сједињених Америчких Држава.

Биологија

„Деветнаесто стољеће обиљежено је интензивним развитком свих већ стојећих грана биологије“, а допринело је и формирању нових. Неколико је околности подстицајно деловало на размах биолошке науке: потребе пољопривреде и сточарства, захтеви медицине и заштите здравља људи и животиња, резултати осталих природних наука (физике, хемије, геологије) који су се односили и на биолошка истраживања.

Област која би се по својим резултатима могла сматрати најзначајнијом за развој биологије у XIX веку било је „проучавање структуре биљака и животиња помоћу микроскопа“, које је довело до једног од највећих открића свих времена – ћелијског састава живих организама. Проучавању структуре претходило је, међутим, описивање и класификовање огромног броја биљака и животиња о којима су подаци прикупљени у претходним вековима. У том послу највећи допринос биологији, на самом почетку XIX века, дао је ботаничар Карл Лине. У области зоологије најзначајнији истраживачи овог доба су били Жан Батист Ламарк, Етјен Жофруа Сент-Илер, Вик д'Азир и Жорж Кивије. Ламарк је дао једну од најпотпунијих и најтрајнијих класификација света бескичмењака, док је Сент-Илер открио два велика начела зоологије, начело корелације, тј. међусобне условљености животињских органа и начело „јединства органског света“. Оба начела Кивије ће развити и поткрепити многим доказима.

У *ботаници* једна од првих великих тековина XIX века је географија биљака (фитогеографија), коју је утемељио Александар фон Хумболт. У делу *Космос* (1845–1847) он је поставио и методолошке основе будуће екологије тиме што је проучавао деловање животних услова на развој биљака и животиња. Обе науке довели су до развијеног облика крајем XIX века Е. Верминг и А. Бајетов.

У XIX веку развила се и физиологија биљака. Први корак у овој дисциплини учинио је Швајцарац Сосир 1804, својим радом о храњењу биљака. После тога, почевши од 1837. године многи ботаничари (Дитроше, Грахам, Пфефер, Ван Хоф) првенствено су се бавили питањем како се вода и сокови крећу кроз биљку од корена до крошње. У тим истраживањима откривен је значај хлорофила и угљен-диоксида у исхрани биља, а од 1868. године започело је проучавање фотосинтезе, којој су основе поставили Тимирјазев и Енгелман. Објашњење и термин фотосинтеза биће, међутим, дати коначно тек 1893. године.

У *зоологији*, поред већ поменутих великих достигнућа, од непроцењивог значаја били су резултати серије великих истраживачких путовања на која се у првој половини XIX века отиснуо велики број научника. Та путовања кулминирала су Дарвиновим на славном „Биглу“, а окончана значајном пловидбом Челенџера (1873–1876). Сва та путовања дала су такво мноштво чињеница и емпиријских сазнања да се оно касније деценијама обрађивало.

Од тековина зоолошких истраживања најзначајнија су изучавања ћелијских језгара и хромозома – носилаца наследних особина живих бића. Од великог значаја, у другом правцу, била су и открића неких врста хо-

минида, животиња са људским својствима, која су упућивала на размишљања о пореклу човека.

Почетком XIX века заснована је и експериментална физиологија, којој су се посветили Ф. Межонди и Ф. Велер. Велер је у лабораторији успео да добије органска једињења, док је Либиг дао капиталне доказе о томе да сагоревање хране у ткивима производи угљен-диоксид и воду, као и да се при том ствара топлота животињског организма. Межондијев ученик, Клод Бернар је, такође, проучавао физиолошке процесе у организму, дошавши до кључних сазнања о размени материја, сагоревању, излучивању и регулацији температуре тела. Његова истраживања била су основа Хелмхолцу „у развијању начела одржавања енергије“, као и у примени тог начела на органски и неоргански свет. Тиме је омогућено и откривање метаболизма, а од овога до дефинисања састава ћелија живих организама (до протоплазме) био је само један корак.

Једна од дисциплина од огромног значаја за медицину, са могућношћу директне примене и у индустрији, која се у XIX столећу развила у оквиру биологије, била је *микробиологија*.

Кључни проблеми на чијем се разрешавању развила ова дисциплина били су врење (ферментација) и труљење. Ови процеси су с много успона почели да се истражују од 30-их година, после проналаска ахроматских сочива и усавршавања микроскопа, који су сада увећавали предмете и по 400 пута. Тако се људском оку указао неслућени свет микроба, чијим истраживањем се одмах показало да су управо они изазивачи сваког врења. Микроби изазивају и труљење и распадање, а изазивачи су и многих болести у људском и животињском организму. У вези с микроорганизмима од велике важности је било и Пастерово откриће из 1863. године да неки међу њима могу да живе и без кисеоника из ваздуха. За здравље људи од највећег значаја, у вези с открићем микроба, било је сазнање, за које је најзаслужнији, опет, Луј Пастер, да је од њих могућа одбрана стерилизацијом. То ће сазнање умногоме унапредити хирургију.

Ћелија и ћелијска теорија је једно од фундаменталних открића XIX века.

Прве идеје о ћелијском саставу живих организама саопштио је још 1809. године, у књизи *Филозофија зоологије* Жан Батист Ламарк. Неки други научници (Дитроше, на пример) су најситније честице из којих се састоји живи организам називали глобулама (куглицама). Уз помоћ новог микроскопа 30-их година је потврђена ћелијска теорија Ламарка.

Теорија еволуције појавила се као замисао већ у идејама Ламарка и Сент-Илера. Мноштво нових открића, током прве половине XIX века, омогућиће Чарлсу Дарвину да средином столећа изгради и 1859, у знаменитом делу *О пореклу врста,* саопшти своју велику теорију еволуције.

Сасвим концизно и поједностављено речено, она садржи ове најбитније постулате:

1. Сва жива бића имају неодољиву тежњу ка бесконачном размножавању.
2. Због неограниченог размножавања жива бића су приморана на немилосрдну борбу за опстанак (strugle for life), како с природним условима и бићима других врста, тако и међусобно.
3. Борба за опстанак доводи до природног одабирања (селекције), до прилагођавања и до постепеног мењања наследних особина. Кроз ове процесе најбољи, најјачи и најприлагођенији организми и врсте опстају, док слабији пропадају.
4. Најбитнији став теорије еволуције јесте онај о сталној борби, сталним променама и сталном развоју од нижих ка вишим облицима живота, који постоји у природи.

Дарвинова теорија еволуције примљена је с највећим интересовањем и пажњом у светској културној и научној јавности. Било је доста оних који су је дочекали непријатељски, али много више оних, и то компетентних, који су је с одушевљењем поздравили. Међу таквима био је и Томас Хаксли, који је својом књигом *Човеково место у природи* (1863) стекао непролазну заслугу за популарисање и ширење Дарвинових идеја. Као и сам Дарвин, Хаксли је на себе навукао мржњу многих конзервативних научних и свештеничких кругова. Историјска судбина теорије еволуције била је, ипак, тријумфална.

Медицина

Најзначајнија достигнућа медицинске науке, до почетка XIX века, била су постигнута у анатомији, у познавању костура, мишићног и нервног система, те крвотока, који је објаснио Харвеј. Клиничка медицина била је на ниском нивоу. Универзалним терапеутским средствима сматрало се „чишћење“ крви и животних сокова, смањивање притиска и смиривање или убрзавање ритмова. Све се то лечило пуштањем крви, презнојавањима, дијетама и релативно ограниченим бројем лекова и мелема. Медицина је због тога сматрана „назадном науком“ и излагана је честим ниподаштавањима.

У XIX веку дошло је до истинског преображаја медицинске науке и праксе. То је била последица организационих и кадровских промена које су се догађале у здравственој служби, али и великих открића у другим природним наукама – биологији, хемији, физици –која су била од непосредног интереса за медицину.

У новој организацији и новој доктрини здравствене службе предњачи Француска. Дијагностици се придаје све већи значај. Плодан утицај ове француске медицинске доктрине шири се и у друге земље. Полазећи од нових схватања група париских лекара, на челу с Бишаом, Корвисаром и Бретоном, „упустила се у сасвим оригинална клиничка испитивања и истраживања на пољу патологије". Тако су већ почетком XIX века ударени темељи ове медицинске научне дисциплине. Средином XIX века значајан допринос развоју патологије, грани анатомске патологије, дао је бечки лекар Карл Рокитански, док ће Рудолф Вирхоф из Берлина, низом микроскопских испитивања установити „целуларну патологију" (проучавање обољења ћелија). Један од његових, врло значајних резултата биће разјашњење обољења тромбозе и емболије, за које је експериментално доказано да су изазвана стварањем тромба (крвног угрушка), који изазива и упале вена (флебитис) и друга оштећења опасна по живот.

Упоредо с патологијом развијала се и хистологија – наука о ткивима, која је била неопходна и дијагностици, и свим другим медицинским дисциплинама. Њен велики успон везан је, као и многих других области, за усавршавање микроскопа. Уз његову помоћ, Јоханес Милер ће, средином XIX века засновати микроскопску хистологију. На основу тога, заједничким патолошким и хистолошким истраживањима, откривен је и описан у XIX веку велик број честих и опасних болести као што су дифтерија, упале плућа и поребрица, бронхитиси, рак плућа, фтиза (сушица), скрофулозе, туберкулоза, разне кожне болести итд. Поред ових, откривена су још 20-их и 30-их година нека честа обољења бубрега (Ричард Рајт из Лондона), затим срца и крвотока, за која су заслужни Ирац Вилијам Стокс и Италијан Луиђи Порта.

Локализација болести и њихово прецизно описивање дало је подстицаја и једној од најстаријих грана медицине – хирургији. Већ у првој половини XIX века предузимају се све смелији хируршки захвати. Али, за пуни размах хирургије постојале су у то време још две велике препреке: анестезија и инфекција. Проблем „опијања" пацијента примакао се потпуном решењу открићем америчког зубара Мортона (1846) да етер може да служи као добар анестетик. И инфекције су, у принципу, постале савладљиве после капиталних открића у микробиологији и бактериологији.

Повезивање физике, и њених знања, са медицином отвара нове путеве и нова сазнања самој медицини. Уз помоћ електрофизиологије Карл Лудвиг 60-их година открива поремећаје у функцији срца, крвних судова и мождaних живаца а Пол Брока открива центар за говор у мозгу. Касније су откривени и други мождани центри и сензори. Брока, 1870-те, изводи и прву операцију на мозгу. Уз помоћ физике откривани су у другој половини века и неки значајни медицински инструменти: офталмоскоп (Хелмхолц), отоскоп, рендген-апарат конструисан на бази коришћења x-зрака. Медицини, нарочито физиологији, много доприноси и хемија. Између осталог, хемија је, Либиговом поделом хране на угљене хидрате, масти и беланчевине, помогла побољшавању културе исхране. То је било значајно за проучавање варења и метаболизма, као и састава крви и других сокова организма. У тој области капитална су открића која је, експериментално, начинио Клод Бернар.

Резултати овог свестраног напретка медицине нису у животима маса људи одмах били спектакуларни, али су већ у другој половини XIX века приметно смањили смртност у већем броју европских земаља. У Енглеској је, на пример, стопа смртности око 1870. износила 21,3 на 1 000 становника, а четврт века касније пала је на 18,7. Слична појава забележена је и у другим развијенијим земљама.

Друштвене и хуманистичке науке

У XIX веку већина друштвених и хуманистичких наука конституише се у самосталне дисциплине дефинишући прецизно свој предмет истраживања, своје методе и своју терминологију. Те дисциплине биле су: политичка економија, историографија, археологија, етнологија, лингвистика, педагогија, социологија, психологија и антропологија. Снажан подстицај њиховом издвајању из дотадашњих филозофско-филолошких студија и умовања и њиховом осамостаљивању дала су достигнућа у природним наукама, а основицу су им представљали интереси и потребе појединих друштвених група (класа и слојева), социјално-политички односи и кретања, тенденције у порасту становништва, промене у привреди, односи међу народима и државама итд.

Снажан успон природних наука родио је идеју да се и хуманистичке и друштвене науке подвргну њиховим методолошким поступцима и теоријским поделама. У том погледу најексплицитнији су били творци социолошке науке Сен-Симон и Конт, као и неки њихови следбеници, на пример, Херберт Спенсер. То је довело до покушаја примене биологистичких, математичких и других метода и поступака у друштвеним и хуманистичким наукама. Конт је науку коју је стварао – социологију – називао друштвеном физиком, а Кетле је у ову дисциплину увео појам „просечног човека", до којег се долази применом математичких и физикалних критеријума. Све је то било последица великог престижа који је наука себи изборила у првој половини XIX века и који ће с појавом позитивизма и даље расти. У науку се гледало са све више поверења, њој се веровало и од ње се очекивало решење за све недаће живота и противречности у друштву.

Успону и афирмацији неких хуманистичких дисциплина допринеће, и пре појаве позитивизма, нови начин мишљења, нови дух и сензибилитет

који је завладао европском културом у време Француске револуције и неколико деценија после њеног завршетка. Реч је о духу и сензибилитету романтизма, којим се одликовао један тип мишљења и осећања потпуно различит од норми и менталитета класицизма и рационализма XVIII столећа. И настао у отпору према укоченим, строго нормираним начинима мишљења и осећања просветитељске епохе, романтизам се енергично заложио за стваралачку интуицију, за машту и осећајност, за аутентичан, страствен доживљај и индивидуално животно искуство. Због тога је сав био окренут човеку, а стваралац – уметник, научник, мислилац – био је на великој цени, па је и вера у њега била огромна.

Претечом романтизма сматра се Жан-Жак Русо. Он је у извесну једноличност и монотонију рационалистичког духа, који је тражио одгој и развијање људског разума, унео захтев за равноправним унапређивањем емоција. Штавише, емотивној компоненти људског бића давао је и предност над разумском, сматрајући да управо она омогућује уживљавање у велике хуманистичке идеале који сежу до божанских идеала. Будући да је свако такво уживљавање индивидуално, Русо и његови следбеници сматрају се и творцима романтичарског индивидуализма. Великим романтичарима, попут песника Шатобријана или романописца Волтера Скота, те немачких поета и драматичара, „свако људско биће се приказивало као нека врста микрокосмоса неограничених могућности". И сваки тај појединац јавља се као јединствени израз Бесконачности. А та Бесконачност испољава се „посредством природне заједнице" каква је народ. Народ, као најпотпуније отелотворење Бесконачности, испољава се кроз свој језик, своју књижевност и уметност, своје обичаје, правну традицију и специфичне народне установе. Све то заједно, обликује душу (дух) једног народа – знаменити Хердеров Волксгеист – који најделотворније утиче на свеукупни развој саме народне заједнице и сваког појединца у њеном оквиру.

Разумљиво је што је романтизам оваквим својим схватањима о појединцу и народу, дао најнепосреднији подстицај развоју не само уметности већ и низа научних дисциплина које су имале задатак да се позабаве свим садржајима и манифестацијама стваралачких снага људи и народа. А то су управо оне дисциплине које смо малочас набројали.

На темељима већ раније, у вековима хуманизма и ренесансе, засноване филологије, развила се, у XIX веку, модерна лингвистика, а из силног интереса за народно стваралаштво и фоклор осамосталила се етнологија. Социологија је право чедо XIX века. Од првих замисли социјалисте утописте Анрија де Сен-Симона да се друштвени односи и пројекције развоја научно заснују, преко Контове „Социјалне физике", до Диркемове разрађене и експанзивне методологије нове науке, социлогија је у XIX веку прошла стреловит пут. Њена најважнија схватања, која су се

још увек тешко делила од филозофских и правно-политичких идеја, биће приказана у поглављима о развоју друштвене мисли, као и најважније правне и политичке теорије и концепције. Педагогију су, ослоњени на идеје Јана Амоса Коменског, у XIX веку конституисали Херберт, Песталоци, Фребел, Монтесори и други, а психологији ће прави друштвени значај тек крајем XIX и почетком XX века прибављати Сигмунд Фројд својом психоанализом.

По својој социјалној, идејној и културно-политичкој улози у XIX веку две дисциплине из породице друштвених и хуманистичких наука заслужују посебну пажњу. Реч је о историјској науци и политичкој економији.

Историјска наука

О израстању историографије у историјску науку у XIX веку историчар Мирјана Грос дала је овај сажети опис:

„Развој хисторије према знанственој дисциплини текао је на два одијељена колосијека. На једној су страни ерудити антиквари припремали критичка издања извора и створили, с тим у вези, помоћне хисторијске знаности. На другој је страни већина повјесничара описивала повијесне чињенице углавном на темељу случајних, непровјерених обавијести. Први ступањ хисторије као знаности могао се појавити само спајањем тих двију струја. Плодни резултати повезивања ерудиције и хисторијске анализе већ су видљиви код Гибона и Мосера. У систематском оквиру тај је процес био довршен тек у првој половици XIX стољећа дјелима њемачких хисторичара Георга Ниебухра и Леополда Ранкеа које сматрамо првим мајсторима традиционалних облика наше знаности. Они су положили темеље вјештини употребе хисторијских метода и техника које су се постепено све више усавршавале."

Ово спајање ерудиције са историјском анализом, и одмах затим снажан успон научне историографије, били су резултат сазнања о сталном кретању и мењању света, и о потреби његове генетичке анализе која би приказала сваку проучавану историјску појаву у развоју, од њеног настанка па до завршетка. Само тако може се разумети и та историјска појава, и укупан историјски развој народа и човечанства. Овакво сазнање створило је идеју *историцизма* у европској култури и друштвеној мисли XIX века. Који су услови и утицаји допринели да дође до појаве ове идеје и до развоја научне историографије? Три су услова била пресудна: први, који је испуњен још у XVII и XVIII веку, био је развитак филолошких студија и појава помоћних историјских наука; други, можда и одлучујући, уплив немачке класичне (идеалистичке) филозофије с њеном идејом кретања, развоја и мењања света, као резултата самоостварења Светског ду-

ха; трећи, веома подстицајан о којем је већ било речи, успон нових романтичарских схватања у култури, њихових сензибилитета и склоности према прошлости.

Немачка класична филозофија оставила је у баштину историографији своја идеалистичка тумачења развоја човечанства, па је и ова на историјске процесе гледала, пре свега, као на кретање идеја и мишљења. Иако под тим утицајима, историографија се првих деценија XIX века, почела одвајати од филозофије, као и од лепе књижевности, конституишући се у самосталну научну дисциплину. Одвајање од филозофије није било ни драстично, ни дефинитивно. Заправо, оно се сводило на повезивање филозофских концепција о прошлости са практичним, истраживачким методама историјске науке. Први корак у том правцу учинио је један филолог – Вилхелм Хумболт, који је захтевао да се појединачна знања, до којих се долази брижљивом анализом докумената, прожму општим филозофским погледима, и да се на тај начин повежу чињенице и идеје. Тиме би се превазишло пуко описивање догађаја, као што би се избегло и празно, спекулативно умовање о историји. Процес оваквог сазнавања прошлости текао би, по Хумболту, у три фазе: прикупљање материјала, његово критичко претресање и разврставање, проналажење у њему истина уз помоћ идеја. Будући, међутим, да је овакво филозофско осмишљавање историји давала немачка идеалистичка филозофија, научна историографија је и даље била оптерећена произвољностима и субјективизмом. Ова филозофија је, ипак, историографији помогла у једној битној ствари: омогућила јој је да прошлости приђе помоћу „јединственог генетичког начела“.

И романтичарски дух, који је овладао Европом после Француске револуције, погодовао је развоју историографије. И феудална реакција и грађанска револуција почеле су, нарочито у прошлости, у идеализованим примерима средњег века, тражити узоре и подстицаје за своје идеолошке и политичке концепције: реакција да би одбранила феудализам, грађанство да би пробудило ентузијазам за идеале политичке и националне еманципације од тог истог феудализма. „Повијест је постала идеал.“ Кроз њу су се изражавале савремене тежње и стремљења.

Одбацујући рационализам, и његов дух озбиљности и одмерености, романтизам је, с једне стране, доносио разноврсност, живост, сликовитост и уобразиљу, а с друге, ирационализам, фантастику и мит. Култ разума, замењиван је култовима „народне душе“ и митовима. Захваљујући томе, у немачкој историографији развио се „реакционарни романтизам“ који је главну покретачку снагу историје видео баш у „духу народа“. Најважнија особина тог духа је да израста из традиција народног живота, које не трпе дисконтинуитете и нагле промене (револуције), већ су стабилне и подложне само врло спорим, дуготрајним и постепеним (еволутивним) кретањима и преображајима. Таква концепција историје одговарала је владајућим снагама немачких држава, па се у њима отварају универзитетске катедре за неговање и развијање историјске науке. На њима је критички и истраживачки дух често потискиван у име романтичарске сликовитости и изражајности, односно идеалистичке глобалне слике, али је зато подизан смисао за историјски развој, па је историографија, ипак, била на добитку. Тим пре што је од 40-их година и у Немачкој реакционарни романтизам био у повлачењу.

Немачка генетичка историографија прве половине XIX века имала је још једно јако обележје: изразито службени, идеологизирани карактер, у духу становишта феудално-бирократских структура које су владале немачким земљама. Ово, као и оно што је напред речено, не оспорава научни значај радовима тадашњих најистакнутијих историчара Немачке. Међу њима на првом месту је Леополд Ранке, који се сматра творцем модерне историографије. Већ један од његових првих великих радова је ремек-дело. То је *Историја романских и германских народа 1495–1535.* (објављена 1824), која представља камен темељац генетичке историографије. С њом је Ранке увео у историјску науку своје основно начело о задацима историографије: да утврди „како је то заправо било“. Ускоро ће се томе додати и питање: „Зашто?“ По Ранкеу, потпун и на чињеницама заснован одговор на ово питање, најважнији је услов за постизање пуне научне објективности и истинитости у историографији. Сам Ранке, а његови савременици и следбеници у још већој мери, није се, наравно, могао ослободити сваког идеолошког и политичког утицаја околности у којима је живео, нити је могао постићи ону „објективност“ у коју је веровао.

Насупрот немачкој, француска романтичарска историографија није носила ниједан од ових негативних идеолошких предзнака. Она није била ангажована у одбрани интереса аристократије, већ је, напротив, радила на афирмацији грађанске прогресивне мисли. Зато се у Француској током прве половине XIX века развила „либерална историографска школа“. Она је заступала погледе оне буржоазије која је 1830. дошла на власт. Тој историографији изгледало је да су, потпуним остваривањем буржоазије као водеће и владајуће класе друштва, сви најхитнији идеали историјског напретка остварени. Бавећи се историјом борбе буржоазије за ту њену позицију и историјску улогу, француски либерални историчари су у историографију унели једну велику тековину: класну борбу у феудализму (борбу грађанства и племства) као покретача историјског развоја. Ту идеју о улози класне борбе у историји преузеће од ње и марксистичка методологија. Задржавајући се претежно на политичким облицима те борбе, француски историчари су идеализовали енглески парламентаризам и ограничени либерализам, који су највише одговарали интересима крупне буржоазије. Најважнији представници ове историографије били су Огистен Тјери, Франсоа Гизо, Франсоа Миње и Адолф Тјер, док је популарни Жил Ми-

сле заступао интересе и идеје средњег и ситног, демократски оријентисаног грађанства.

Романтичарска историографија у Енглеској је, такође, била либерално настројена – виговска, али је и у њој било заступника радикалнијих, демократских идеја и стремљења. Највећи међу енглеским историчарима овог доба, Бабингтон Меколи, подигао је прави споменик парламентарној монархији и „славној револуцији". Томас Карлајл критиковао је материјалистички дух буржоазије, тражио је афирмацију узвишених етичких идеала прошлости, и прослављање великих личности, хероја историје, као њених твораца и покретача.

Средином и у другој половини XIX века, поменути филозофски (идеалистички) и политички (аристократско-бирократски) утицаји у немачкој историографији се одржавају. Међу идејним струјама средином XIX века преовлађује хегелијанска, а у његовој другој половини неокантовска филозофија. Главна методолошка обележја историографије су оријентација на изучавање истакнутих индивидуа, као носилаца историјског процеса, и „уживљавање" у мотиве и пориве њихове вољне активности. „Уживљавање" је једини поступак за „разумевање" историје. Трудећи се да проникну у ирационалну страну људске личности и делатности, немачки историчари су ту делатност посматрали искључиво као производ духовних и емотивних стања човека. Друго битно обележје немачке историографије јесте прецењивање историјске улоге државе као јединог могућег оквира историјског развоја. Отуда подела народа на историјске, који имају своју државу, и неисторијске, који је немају. и потпуна доминација политичко и дипломатско-историјске проблематике у немачкој историографији XIX века. Њени најистакнутији представници били су Густав Дројзен, Хајнрих фон Зибел, Хајнрих фон Трајчке и највећи тумач историје античког Рима, његове државе и права, Теодор Момзен. У правцу изучавања културно-историјске проблематике усмеравајуће је у немачкој историографији деловао Швајцарац Јакоб Буркхарт, велики познавалац италијанске ренесансе.

После романтичарске ере у Француској се, под утицајем позитивистичке филозофије и тзв. реалног правца у науци и уметности, развила нова, позитивистичка историографија друге половине XIX века. Њено главно обележје било је окретање изучавању „друштвених чињеница", тј. појавама социјално-економске природе. То је било у складу и са већ створеном традицијом француске историографије, која је покретачке снаге историје тражила не у држави, политичким и правним идејама и установама, већ у самим основама историјске егзистенције: од географије и демографије, до економике, културе, колективне психологије и религије. Истакнути представници овог правца били су: Алексис де Токвил, Нима Денис Фистел де Куланж и Иполит Тен.

Позитивистичкој историографији у Енглеској најпотпуније је припадао Хенри Томас Бекл, а под њеним утицајем били су и други историчари. Најизразитије појаве британске историографије друге половине XIX века јесу: и даље проучавање њене уставне историје, као и почетак бављења историјом колонизованих земаља. Идејно-политичка оријентација историографије и даље је претежно виговска (либерална), али се јављају и радикално-демократска, па и социјалистичка. Велико је и методолошко шаренило у историографији. И даље је много научне публицистике, биографија, али је све више и ранкеовских дела, позитивистичке и фактографске историографије. Политичка проблематика ипак доминира, чак и у синтезама. Најзначајнији енглески историчари овог доба су: Едвард Фримен, Вилијем Стабс, Ричард Грин, Фредерик Вилијем Мејтланд, лорд Џон Емерик Ектон.

Руска историографија XIX века одликује се богатством облика и разноврсношћу идеја и усмерења. У првој половини века доминирала је тзв. племићка историографија, коју представља Михаил Петрович Пагодин, бранилац самодржавља, православља и руског „народног духа". Средином столећа уздиже се либерална државно-правна школа, коју заступа највеће име руске историографије до Октобра, Сергеј Михаилович Соловјев, да би је крајем века наставио и тематски проширио, друштвеном и културно-историјском проблематиком, Василиј Осипович Кључевскии.

За другу половину XIX века везана је и појава марксистичке историографије у Европи. Основне постулате Марксове методологије и његових схватања историје која су извршила огроман утицај на историографију упознаћемо у оквиру укупног приказа научног социјализма у поглављу о развоју друштвене мисли у епохи либералног капитализма.

Политичка економија

Оснивачем модерне економске науке сматра се енглески економиста XVIII века Адам Смит. Од њега, преко Давида Рикарда, као најизразитије фигуре класичне политичке економије, до Маркса, творца научног социјализма, континуитет је тако јасан и директан да се без указивања на Смитову основу не може говорити о економској мисли XIX столећа, било грађанској, било социјалистичкој. Смит је, наиме, „први економиста који је дао један изграђен и целовит систем политичке економије", систем који ће економисти у наредних стотинак година критиковати, разрађивати и допуњавати али од којег ће увек полазити. Међу њима Давид Рикардо ће бити далеко најзначајнији, па се он, са Смитом, сматра другим носећим стубом грађанске политичко-економске мисли.

Адам Смит је био оригиналан економски теоретичар али је и он полазио од затеченог фонда идеја. Тај су фонд чиниле, пре свега, мисли

енглеског економисте Вилијема Петија и француских физиократа, нарочито Тиргоа. Своје узоре Смит је, међутим, превазишао свестраношћу, свеобухватношћу и целовитошћу своје теорије. Зато се његово дело и обележава као „систем економске теорије у правом смислу речи".

Своје фундаментално дело *Истраживање о природи и узроцима богатства народа* (познато под популарнијим насловом *Богатство народа*) Смит је објавио 1776-те у пет књига. Оно је постигло широку популарност и огроман утицај, не само на економску, већ и на укупну друштвену мисао Европе, захваљујући томе што је садржало најхитније идеје о карактеристикама и процесима развоја капиталистичке привреде на прагу индустријске ере.

Прва од тих великих Смитових идеја била је предност либералистичких економских принципа над меркантилистичким државним интервенционизмом и протекционизмом. Та идеја носила је следеће постулате: пуна слобода привредне делатности, слободна конкуренција, неометано деловање економских законитости и механизама, ослобађање и уважавање личног интереса појединца „као најбољег покретача економског развитка и благостања свих". Сви ови постулати могу се, у ствари, свести на једно начело либералног капитализма – *економску слободу*.

Ако је за Смита економска слобода основно начело, а лични егоистични интерес главни покретач привредног развоја, рад је једини извор народног богатства, без обзира у којој се области производње примењује. А будући да је рад извор богатства, једно од најважнијих питања економске науке јесте *подела рада*. Смит јој зато посвећује велику пажњу. По његовом схватању, подела рада је од одлучујућег значаја за унапређивање производње. Она „повећава *спретност* радника, *уштеђује време*... погодује техничким *проналасцима* и, као резултат свега тога... доводи до подизања *продуктивности рада*". Тиме, наравно, повећава и друштвено богатство. Подела рада изазива и неке негативне последице (на пример, заглупљивање радника услед сталног понављања једне специјализоване операције), али се оне повлаче пред њеним предностима.

Преко поделе рада и размене роба, која је њена последица, Смит долази до питања о функцији новца. Он је тај проблем пажљиво анализирао али није изградио целовиту теорију о новцу. Његов кључни став је да новац игра улогу најопштијег средства размене и да је настао спонтано, кроз дуги, објективни процес економских односа. Тај процес је био природан, нико га није организовао, као што и новац нико није измислио. Разматрајући разне врсте роба, као општа средства плаћања, Смит образлаже предности металног новца, али увиђа и корист од његове замене папирним новцем, па се зато сматра и антиципатором ере папирног новца. Оно што је код Смита највећа иновација је сагледавање новца као својеврсне робе, издвојене од укупне масе осталих роба у друштву. Тиме је Смит у основи одредио све битне функције новца.

Једно од централних питања свих економских теорија, од Смита до данас, јесте питање вредности. Смит му поклања велику пажњу. Он најпре подвлачи разлику између *употребне* и *прометне* вредности производа. Употребна вредност се мери корисношћу производа, а прометна његовом куповном моћи у односу на друге ствари. Корисност не одређује прометну вредност робе. Оно што је одређује, то је *количина рада* уложеног у њену израду. При том, није реч о конкретној количини рада за сваки појединачни производ, већ о *просечној количини* за одређену врсту производа. Тако размена робе за робу, није ништа друго до размена рада за рад. На тај начин је Смит постао један од твораца *теорије радне вредности*. Али, код Смита ова теорија није ни временски, ни просторно универзална. Временски, Смит је ограничава само на преткапиталистичке облике просте робне производње, а просторно на земље с преткапиталистичком привредом. У развијеном капитализму теорија радне вредности наводно не важи, јер се ту вредност робе, приликом размене, не одређује на основу количине у њу уложеног рада, већ на основу трошкова њене производње. До ове Смитове недоследности дошло је стога што он приликом разматрања најамног рада уложеног у један производ, не прави разлику између рада и радне снаге. Изједначавајући најамнину којом капиталиста плаћа *радну снагу радника са вредношћу рада* уложеног у један производ, он осећа да се тржишна цена производа не подудара с њеном вредношћу, па зато одустаје од саме теорије радне вредности, проглашавајући је неважећом у капитализму. Зато је и замењује *теоријом трошкова производње* која се своди на то да вредност робе представља збир најамнине, профита и ренте, као делова дохотка у капитализму.

На овај начин Смит је дошао до још једног кључног политичко-економско питања: доходак и његова расподела између друштвених класа. Те класе Смит види у радницима, капиталистима и земљопоседницима. Доходак радника је најамнина, капиталиста – профит, а земљорадника – рента. Збир најамнине, профита и ренте, чини укупан доходак привреде. За Смита најамнина није историјска већ *природна* категорија, а то значи: вечна је. До капитализма, њу чини цео радников производ, док је у капитализму она само *део* тог производа. Најамнину Смит дефинише као цену радниковог *рада*, а она је, у ствари, цена његове *радне снаге*. Висина најамнине је условљена не величином већ кретањем народног богатства. То кретање богатства утиче у управној сразмери на кретање понуде радне снаге, а у крајњој линији и на висину најамнине. Ако је понуда радне снаге већа, најамнине су ниже; ако је понуда мања најамнине су више, јер је *фонд најамнина* једне привреде константан, па од броја лица на који се дели зависи и висина најамнине.

Профит, по Смиту, настаје одузимањем дела производа радниковог рада од стране капиталисте – предузимача, индустријалца. Он се јавља само у капитализму и зато је историјска категорија. Профит је, у ствари, награда капиталисти за капитал који је уложио у производњу. Он зависи од истих фактора као и најамнина, тј. од кретања (повећавања или смањивања) народног богатства. Профит и најамнина су, међутим, у односу обрнуте сразмере: кад расте профит, опада најамнина; кад расте најамнина опада профит. Услед тога постоји антагонизам између најамнине и профита, што значи између рада и капитала, између радника и капиталиста, сталан. У том антагонизму Смит није априори, на страни капитала. Али, будући против сваког монопола, сваког ограничавања слобода у привређивању, па и против сваког удруживања ради ограничавања тих слобода (удруживања како радника, тако и капиталиста), као што је и против државне интервенције у било чију корист, он је, у крајњој консеквенци, ипак, на страни јачег партнера у овом антагонистичком односу – на страни капитала.

Рента је према Смиту, такође, одузимање дела производа од радника, које се врши на основу власништва над земљом. Зато рента има паразитски и експлоататорски карактер. Смит је сагледао факторе који одређују висину земљишне ренте али анализу тих фактора и свих последица њиховог деловања (диференцијалне ренте) није довршио. То ће учинити Маркс.

Од осталих Смитових преокупација поменућемо још две. Прво је питање капитала. Смит га није целовито размотрио, али је ипак сагледао његово најважније својство – да доноси профит. Други је проблем друштвене репродукције и улоге промета у њој. Ни ово питање није разрешио јер је трговину још увек сврставао у производне гране делатности.

Као што се види, иако веома широк, Смитов економски систем није сасвим целовит и хомоген. У његовом постављању Смит полази од егоистичне природе сваког човека, појединца и од његовог интереса. Уважавање овог интереса је услов за општи привредни напредак. Зато се он ванпривредним средствима не сме ограничавати. Једино његово природно ограничење јесу „лични интереси других људи“.

Према оцени Бранислава Шошкића: „класична политичка економија пише своје најбоље странице у делима Давида Рикарда (1772–1823)“. Његов теоријски систем „појављује се као најнепосреднији извор Марксове економске теорије“. Писано у условима развијеније капиталистичке привреде, од оне у Смитово доба, Рикардово дело је мање широко, али монолитније и систематичније од Смитовог.

Сходно потребама свог времена, Рикардо је, као економски теоретичар, започео рад на проблемима новчаног оптицаја и односа металног и папирног новца. Тек последњих десетак година живота позабавио се питањима капитала, профитне стопе, цена итд. Његово капитално дело *Принципи политичке економије и опорезивања* (1817) садржи већ сва кључна економска питања, и представља изграђени теоријски систем.

Рикардов поглед на друштво карактерише рационалистички суд да је капитализам, за разлику од свих ранијих вештачких, неправедних и неразумних социјалних облика, једини „израз апсолутног разума“, једини природан, и примерен потребама људске природе. И поред тога, Рикардо није прост апологет капиталистичких друштвених односа. Он, као и Смит, види да тим односима доминирају егоизам и лични интерес, али ту особину људи сматра природном и непроменљивом, па је уверен да је вештачким средствима не треба ни сузбијати. Напротив, треба је рационално користити, као полугу развоја, уводећи пуни економски либерализам.

Бавећи се питањем вредности, Рикардо је истицао да га је Смит, у основи, већ решио. Његова је, међутим, велика заслуга што је отклонио Смитово двојно тумачење вредности, и што је теорију радне вредности протегао и на капиталистичку привреду. Уз то, прецизније је дефинисао и однос употребне и прометне вредности, показао је да је корисност услов али не и детерминанта вредности, разјаснио је фактор реткости робе приликом одређивања њене вредности, доказавши да он на макроекономском плану игра безначајну улогу. Рикардо је, дакле, за разлику од Смита, сагледао просторну и временску универзалност теорије радне вредности.

На основу ове теорије, он је решавао и проблем ренте, капитала и акумулације. У разматрању ренте начинио је крупан помак од Смита ка Марксу, али је у анализи акумулације и капитала имао знатних тешкоћа. Оне су потицале отуда што ни Рикардо није видео разлику између рада и радне снаге и између вишка вредности и профита па су му зато модификације теорије радне вредности у капитализму причињавале доста нејасноћа. И поред тога, Рикардо је остао најзначајнији заступник ове теорије све до Маркса.

И Рикардо расподелу сматра главним проблемом политичке економије. Он усваја Смитову поделу дохотка на три дела, уочавајући њихову комплементарност: повећавање једног дохотка аутоматски снижава други. И њега интересује, пре свега, квантитативна страна дохотка. Анализирајући његове компоненте, Рикардо је нарочито прецизан при објашњавању ренте. Он је дошао до суштине диференцијалних ренти указујући на експлоататорски и антидруштвени карактер њихових уживалаца – земљишне аристократије.

У питању најамнине Рикардо се креће у кругу Смитових идеја, али при том не оперише појмом *фонда најамнина*, док неке друге појмове прецизније и доследније тумачи. Његова анализа профита је квантитативна. Профит се одређује као разлика између вредности робе и најамнине исплаћене за њено произвођење. Рикардо још не открива вишак вредно-

сти, али је његова теорија профита управо то – теорија вишка вредности. Зато је он лако уочио да су профит и најамнина две тесно повезане и међусобно зависне величине.

Бавећи се питањем економских криза у капитализму, Рикардо је био мишљења да је општа криза хиперпродукције немогућа. „Могућа је само делимична криза, због тога што производња једних производа може да премаши производњу других.“ Што се тиче новца и Рикардо га третира као својеврсну робу, али у одређивању вредности те робе одступа од теорије радне вредности и прелази на квантитативно тумачење, везујући његову вредност за количину новца у оптицају. У погледу праваца општег привредног развоја у свету Рикардо се залаже за међународну поделу рада као најекономичнију и најпогоднију за укупни напредак заснован на општем интересу. Овај последњи став говори о високој мери уопштености и апстрактности Рикардовог економског система. Њему, осим тога, недостаје историјска димензија, јер Рикардо законе капиталистичког начина производње посматра као универзалне, „као законе друштвене производње уопште, који важе за све ступњеве друштвеног развитка“.

И поред доста критика којима је Рикардов систем био изложен од стране ускогрудих апологета капитализма, његова историјска судбина била је славна: утицао је на све економске школе кроз цео XIX век.

Класичној политичкој економији XIX века припадају, после Смита и Рикарда, економисти прилично разноврсних оријентација и схватања. Њени најзначајнији теоретичари су Француз Жан Батист Сеј и Енглез Роберт Малтус. Њихова учења представљају први корак ка поједностављивању и вулгаризацији идеја класика с једне стране, и постепеном напуштању високог нивоа научне објективности, који су неговали Смит и Рикардо, с друге. Заоштравање друштвених супротности до којег долази током прве половине XIX века довело је до замене непристрасног истраживања полемичарском оштрином и јасном тенденциозношћу. Те особине испољили су већ и Сеј и Малтус. У делу *Трактат политичке економије* Сеј је систематизовао Смитове идеје, одбацујући при том теорију радне вредности и замењујући је тзв. *теоријом реализације*, односно „законом тржишта“. Ова теорија одређује вредност као искључиво тржишну категорију (понуда–потражња) и одбацује сваку могућност хиперпродукције и опште кризе. Из тога произилази да је либерални капитализам идеалан економски систем који обезбеђује пуну запосленост и најбољу и најправеднију расподелу дохотка.

Ако овде изоставимо његову теорију становништва, о којој се говори на другом месту, Малтус се, као економиста, обележава тиме што брани земљишну аристократију од Рикардове критике, што негира теорију радне вредности и замењује је теоријом трошкова производње, те што проповеда неопходност постојања што већег броја „трећих лица“ (припадника

непроизводних занимања), без чије би потрошње и производња дошла у кризу хиперпродукције.

Осим Сеја и Малтуса, у класичну политичку економију убраја се и група припадника рикардијанске школе – школе следбеника, интерпретатора и популаризатора Рикардовог система. Најзначајнији међу њима су Џемс Мил, Вилијем Сениор, Фредерик Бастија и, на првом месту, филозоф, социолог и економист Џон Стјуарт Мил. Његове најзапаженије идеје из дела *Принципи политичке економије* (1843) синтетизовале су поставке и сазнања енглеске економије до половине XIX века, али су унеколико и одступале од Смита и Рикарда. Наместо теорије радне вредности Мил заступа теорију трошкова производње у које укључује и најамнину и профит. Уважава и учење о фонду најамника, а на профит гледа као на „награду за апстиненцију“ од трошења, што ће рећи награду за буржујеву штедљивост и улагање новца у производњу. Овим и неким другим идејама Џон Стјуарт Мил учинио је први корак у напуштању класичне школе економске анализе и упућивања ка тзв. маргиналистичким правцима, који ће се развити од 70-их година XIX века.

У школу класичне политичке економије укључује се, најзад, и творац „малограђанског социјализма“, Швајцарац Симон де Сисмонди. Овај обожавалац свог суграђанина Русоа припада класичној економији по томе што прихвата теорију радне вредности и поделу дохотка на најамнину, профит и ренту. Али, профит и ренту Сисмонди третира као нерадни доходак, чак као пљачку коју обавезно треба уништити. Мисли да се то може постићи укидањем крупне приватне својине и производње, и њиховим свођењем на ситну. То може да постигне само држава својом интервенцијом.

Изван школе класичне политичке економије, четрдесетих година XIX века, јавља се у Немачкој историјска школа економске мисли, која је добила име по томе што су њени припадници наместо дедуктивних метода енглеских економиста „инсистирали на историјском карактеру економских анализа“.

Творац ове школе је Фридрих Лист, идеолог капиталистичког преображаја и индустријског развоја Немачке. Лист је добро познавао енглеску економску мисао, и замерао јој је њену апстрактност и усмереност ка општим, универзалним привредним питањима. За Листа је најважније подручје интересовања индустријска производња у националним оквирима. Лист „космополитској теорији класичних економиста супротставља своју националну теорију“. Он је творац „националног система политичке економије“. Сматрао је да је најважнији задатак економске науке да укаже на путеве што бржег развоја националних привреда, на специфичне правце унутрашње поделе рада и на могућности ширења и заштите националног тржишта. Лако је енглеским економистима – резоновао је Лист – да

се залажу за слободну трговину, а против заштитних царина, кад је Британија, у претходним вековима, баш захваљујући протекционизму, остварила изразиту надмоћ своје индустрије над индустријама свих других земаља. Остале земље, а Немачка међу првима, ако хоће властиту индустрију, морају да прошире своје тржиште и да га енергично бране царинским баријерама. Тим залагањем за велико и јединствено национално тржиште Лист је постао један од најубедљивијих идеолога покрета за уједињење Немачке.

После Листа историјска економска школа дели се на старију и новију. Старијој су од 40-их до краја 60-их година печат ударили Вилхелм Рошер, Бруно Хилдебранд и Карл Книс. Њени припадници уносили су субјективизам и релативизам у економску мисао. Новија школа, која ће деловати од 70-их година XIX века до Првог светског рата, обележена је радовима Густава Шмолера, Георга Кнапа и Адолфа Вагнера, док њени најмлађи припадници Макс Вебер и Вернер Зомбарт чине посебан културно-историјски правац.

Технички и технолошки преображај

Револуционарни техничко-технолошки преображај, започет у Енглеској средином XVIII века наставља се широм Европе кроз читав XIX век, залазећи и у почетак двадесетог. Овај преображај лежи у самој основи велике индустријске револуције која се током XIX века шири Европом и Северном Америком, захватајући поједине земље и регионе раније или касније, с мање или више снаге и интензитета. Како се индустријска револуција не може сводити само на техничко-технолошки напредак, већ се њоме обухватају и други, веома сложени садржаји економског, друштвеног и културног развоја, ово поглавље нисмо назвали индустријским, већ техничко-технолошким преображајем. У њему ће се приказати брзе и темељите промене техничко-технолошких услова на којима су почивали остали битни економско-социјални процеси изградње европске индустријске цивилизације XIX века. Те процесе описаћемо и разјаснити у наредним поглављима ове књиге.

Прилазећи приказивању промена техничко-технолошких основа друштвено-економског живота Европе у XIX веку, позивамо читаоца да никако не губи из вида чињенице изложене у претходном поглављу које је посвећено револуционарном развоју научне мисли у овом столећу. Те две области – научни и техничко-технолошки развој – у тако су директној спрези и међусобној условљености да је њихово издвајање у посебна поглавља мотивисано, пре свега, разлозима систематичности и прегледности, које су неопходне штивима ове врсте.

Технички и технолошки развој у XIX веку захватио је све области привређивања, и све производне процесе и поступке. Променили су се алати, енергетски извори, сировински материјали, технике производње и њени материјални услови. Развила су се нова саобраћајна средства, појавио се низ нових производа, које човек претходних генерација није ни сањао. Али, индустријска револуција донела је и енормни квантитативни скок производње. Појединачну производњу занатских и мануфактурних радионица брзо потискује производња великих фабричких серија. То је омогућавала све специјализованија подела рада на механичким или хемијским производним процесима по фабрикама. Сваки производ сада пролази кроз ланац специјализованих операција на посебним машинама које се синхронизовано надовезују једна на другу. Уместо просте кооперације у мануфактури сада се остварује сложена кооперација и то не људи, већ машина. Кооперација и колективни рад постају нужност коју намећу средства за производњу, а то продубљује основну противречност капиталистичког друштва: противречност између друштвеног карактера производње и индивидуалног карактера присвајања и расподеле њених производа.

Увођење машина у производњу, које замењују велики број радних руку, остављајући без посла масу људи, изазивало је свуда низ озбиљних друштвених потреса и покрета. Један од најпознатијих покрета те врсте, је лудизам (по свом легендарном зачетнику Неду Луду), који је трајао у Енглеској од 1780. до 1825. године. То је био стихијски покрет радника, пре свега, текстилних,[11] против машина. Дошло је до њиховог разбијања, до паљења фабрика, пљачки, убијања инжењера и техничара, и других сличних акција. Британски парламент је против лудиста изгласао строге законе који су предвиђали и смртне казне, и покрет је био сузбијен.

У извођењу индустријске револуције европски континент каснио је за британским острвом. Показало се да у земљама у којима феудални систем још одржава превагу, индустријска револуција није могућа. „Било је потребно да на економском и друштвеном пољу дође до цјеловитих и корјенитих промјена, па да новим техникама буде отворен пут." У Француској ће услови за то у правом смислу бити остварени тек после 1830-те, у земљама средње Европе после револуције (1848–49), а на истоку и касније. Завршетак индустријске револуције, међутим, теже је одредити. Индустријска револуција није догађај, није датум, па ни фиксно раздобље. Она је процес који се, заправо, никад не завршава. Ипак, неке границе се, макар у виду радних хипотеза, успостављају. У Енглеској је, на пример, највећи део носеће индустрије механизован до почетка 40-их година XIX века, па се то узима као завршетак индустријске револуције у њој.

[11] У Енглеској је 1800. године било око 800 000 ручних ткалаца. Машине су учиниле да се њихов број 1834. сведе на само 200 000.

У Француској и неким западноевропским земљама, основе индустријској привреди ударене су до 60-их, а у централној и источној Европи до 70-их година. Те се деценије зато и означавају као горње границе трајања индустријске револуције. Индустријализација се, међутим, настављала и то низом нових, капиталних техничко-технолошких иновација из последњих деценија XIX века. Зато се, понекад, каже да тада започиње нова, друга индустријска револуција, или бар њена нова фаза.

Текстилна производња

У XVIII и на самом прагу XIX века започета у текстилној индустрији, техничко-технолошка револуција после Вајтнијеве справе за механичко љуштење памука из 1789. и Жакаровог разбоја за ткање вишебојних тканина из 1805. није у овој области дала спектакуларних проналазака. Преображај је овде текао непрекинутим низом „ситнијих", свакодневних усавршавања и побољшавања како машина, тако и физичко-хемијских процеса производње, који су непрестано пабољшавали и продуктивност рада и квалитет продукције. Поменућемо само неколико таквих проналазака и побољшања: механичко чешљање вуне (Хајлман, 1845), њено усавршено предење (Рајслер, Диксон и Шлумбергер), механичко ткање свиле у лионским свиларским радионицама, машинско плетење итд. Рачуна се да су ови проналасци, већ у првој половини XIX века убрзали и повећали текстилну производњу за око седам пута. А то је, одмах, на дневни ред поставило и питање како убрзати начине шивења одевних предмета. Одговор на то питање биће проналазак шиваће машине. Прву шиваћу машину направио је кројач Тимоније а усавршили су је Американци Хју и Сингер.

И поред овога, много значајније иновације и проналаске који су значили прави преврат у производњи забележиле су друге привредне гране.

Металургија

Металургија је једна од првих индустријских грана у којој се производња почела механизовати. Поред тога, њен развој и напредак представљали су, у неку руку, услов и основ за ширење тековина индустријске револуције у низу других привредних грана и области. Техничке и технолошке новине у области металургије, остварене у XIX веку, непосредно су се ослањале на достигнућа претходног столећа. Та достигнућа су, после 1775-те, када је Џон Вилкинсон, будући „краљ железа", у производњу сировог гвожђа увео прву парну машину, почела да дају све боље резултате.

Исти резултат даће и замењивање високих пећи на дрво, пећима на камени угаљ и кокс. И овде су Енглези остварили несумњиву предност, иако су Французи прву високу пећ на кокс монтирали у Крезоу већ 1782. године. Белгија је, међутим, на такву пећ чекала све до 1822, Пруска до 1832, а Рурска област до 1847. године. Европске земље су, дакле, почеле да примењују високе пећи на кокс тек онда када су у Британији оне већ биле потпуно истисле пећи на дрво. Настављајући истраживања, конструктори XIX века начинили су низ нових проналазака од далекосежног значаја. Један од највреднијих међу њима је Нилсонов метод загревања ваздуха пре његовог удувавања у високе пећи. Употребом кокса уместо обичног угља он је 1828, у Клајдовим топионицама у Трајалсу, удвостручио температуру тог ваздуха, што је убрзало топљење и смањило потрошњу горива за 40%. На основу Нилсоновог открића Купер је 1853. године израдио систем кружног кретања врелог ваздуха. Кад се три године касније, у усавршавању овог метода, удружио са Фридрихом Сименсом, производња сировог гвожђа доведена је на висок ниво.

У првој половини XIX века, међутим, у све акутнијој форми постављало се питање убрзавања производње и побољшавања квалитета, не само гвожђа већ и челика. Развој машиноградње, железничког саобраћаја, наоружавања итд. све директније су постављали ово питање. У тој производњи је, доиста, и остварен видан напредак у многим земљама, а пре свега у Енглеској, Немачкој и Русији. За тај напредак је од највећег значаја било усавршавање методе ваљања и ковања гвожђа и челика, што је било резултат проналаска парног ваљка и Несмитовог парног маља. Колико је то убрзало производњу гвожђа, показују ове цифре: 1790-те у свету је произведено 278 000 тона гвожђа, а 1870-те већ 12 милиона тона. То је повећање од 40 пута или 4000%.

Толики напредак у производњи челика ни усавршеним ковањем није се могао постићи, а потражња овог метала била је све већа. Одлучујући заокрет у прављењу челика учињен је тек средином XIX века проналасцима неколицине енглеских, немачких и француских инжењера металурга. Најпре је Хенри Бесемер, 1854/55. године патентирао и до 1860-те усавршио свој конвертор, у којем је ливено гвожђе претварао у челик продувавањем компримираног ваздуха обогаћеног кисеоником. Тај ваздух је убрзавао и повећавао сагоревање сумпора, угљеника, фосфора, силицијума и мангана због којих је ливено гвожђе било крто и ломљиво. Сагоревањем већег дела ових елемената гвожђе је добијало својства челика: еластичност и чврстину. Тиме је производња челика огромно убрзана. За 10 до 12 минута у Бесемеровом конвертору се 10–15 тона гвожђа претварало у челик. Овај конвертор је после 1870-те ушао у најширу употребу, неизмерно повећавајући производњу челика. Захваљујући томе, челична опре-

ма је све брже замењивала гвоздену, па су се већ од 60-их година на тржишту појављивале неизмерне количине старог гвожђа. Поставило се питање може ли се оно употребити као сировина за производњу новог челика. Браћа Вилхелм и Фридрих Сименс, некако у то време (1861), изумели супећ за производњу стакла, у којој се, уз помоћ гаса, постизала веома висока температура. Њиховом изуму се 1864. године придружио Француз Пјер Мартен, који је радио на конструисању пећи за производњу челика из ливеног и старог гвожђа. Тако је настала Сименс-Мартенова пећ, која је почела производити квалитетнији и јевтинији челик и од Бесемеровог конвертора.

У другој половини XIX века у употребу су почели улазити и нови лаки и обојени метали, у првом реду алуминијум, који је 1845-те, открио Немац Велер. Његова масовнија производња из боксита почеће, међутим, тек под сам крај века.

Машиноградња

Модерна машиноградња почиње фабричком производњом парних машина. Прва таква фабрика подигнута је почетком XIX века у Сохоу (Енглеска). За две-три деценије ову производњу ће освојити и индустрије неких других земаља. До 1840. у Енглеској ће се развити значајни капацитети у машиноградњи. Поред парних машина производиће и завртње, које је 1800. конструисао Модли, затим резне алате, стругове, ножеве, глодалице и друге производе. Године 1832. Робертс је усавршио токарски строј, који је још 1815. изумео Бланшар, па је и ова машина ушла у асортиман производа машиноградње, као и пнеуматички маљ који су конструисали Несмит, у Шкотској и Жозеф-Етјен Шнедер, у Крезоу (Француска). Вајтворт је довео до велике прецизности компаратор и алат за производњу тачних калибара. Ови и многи други, производи уздићи ће до 60-их година машиноградњу у ред водећих индустријских грана. У последње три деценије XIX века она ће то постати у још изразитијој мери.

У посебну грану машиноградње спада производња мотора са унутрашњим сагоревањем. Настао у другој половини XIX века, овај мотор ће „заузети изванредно важно мјесто у повијести технологије“. Али то ће бити тек крајем века.

Рударство

Развитак металургије, машиноградње, саобраћаја, грађевинарства, те потребе наоружања захтевали су током XIX века све веће количине руда: угља, гвожђа и других метала, нафте. Већ у првој половини XIX века

рударство је постало неизмерно важна привредна грана. За сто година (1770–1870) рударска производња у свету повећала се са 17,3 на 225,3 милиона тона.

Далеко испред свих осталих земаља, око 1800-те, Велика Британија је средином XIX века почела да губи примат у рударској продукцији. САД и Немачка почеле су је сустизати. То је било резултат чињенице да су се техничке иновације у рударству, шириле и у друге земље.

Техничка унапређења остваривана су у разним деловима рударске опреме. Већ у XVIII веку пронађен је нови метод бушења рударских окана помоћу узглобљене шипке или мотке. Тај метод је 1834. године усавршио Немац Ајнхаузен, да би десет година касније била употребљена нова свредла – Киндово и Фабијаново. Око 1860-те уведена су аутоматска сврдла, а 1867. и 1874. године конструисане су Лешитова ротациона, односно Виртова хидраулична бушилица. Од значаја је било и стално појачавање експлозива, за разбијање стена и рудних наслага. Од 1846-те употребљавао се Шенбајнов азотни памук, исте године Собреро је пронашао нитроглицерин, а 1867. године у употребу је уведен динамит Алфреда Нобела. Најзад, 1870. године пронађен је најјачи експлозив XIX века – пироксилин. За активирање експлозива са даљине била је значајна Бикфордова запаљива врпца пронађена још 1830. године.

Током XIX века, у неколико наврата, побољшаван је и начин транспорта руде у јамама и начин њеног изношења на површину. Тај превоз дуго је извођен у малим вагонетима покретаним људском и дечјом или животињском радном снагом. Средином века транспорт је механизован. Кошаре с рудом су вешане на ужад која су намотавана и одмотавана преко два точка, покретана парном машином. Од 1843. године та ужад се, према идеји Јулиуса Алберта, праве од плетене жице. Крајем века биће конструисана покретна трака. За њен погон, као и за погон осталих транспортних средстава, Вернер Сименс је 1879. године први пут употребио електромотор.

Због све дубљег продирања у земљу током XIX века се све интензивније постављало питање испумпавања воде и проветравања јама. Већ од почетка века за испумпавање воде коришћене су парне машине а и ручну вентилацију је, од средине века, почела замењивати ова машина. Тек крајем века је А. Ратенау конструисао центрифугални вентилатор на електрични погон.

Важан, а и тежак, проблем у рударству је дуго било осветљавање јама с обзиром на опасности од експлозије подземних гасова. Још 1815-те Хемфри Дејви начинио је сигурносну уљану светиљку (Дејвијеву лампу), с пламеном на фитиљ заштићеним металном мрежицом. Она се користила све до 80-их година, када су конструисане лампе Волфа и Трувеа на батерије.

Саобраћај

За читав, узаврели привредни развој Европе у XIX веку од виталног значаја било је унапређивање саобраћаја. А кључно питање тог унапређивања било је, већ крајем XVIII века, подизање квалитета друмова и кола која су се њима кретала. Друмови овог времена били су малобројни и у рђавом стању. По њима се путовало углавном у три типа кочија: дилижансом (поштанским колима), калешом и купеом. Терети су се возили тешким и спорим, транспортним колима. Током прве половине XIX века може се чак рећи да се велики део саобраћаја у већини земаља обављао пешице или на леђима неке теглеће и јахаће животиње: коња, магарца, муле. Два су изума у ово време вредна пажње: спиралне опруге и уље за подмазивање точкова. Усавршавање кола састојало се у грађењу лакших и удобнијих каросерија, а од 1840-те и лакших точкова. Упоредо с тим и број кочија се повећавао. То се види на примеру Париза. Француски главни град је 1800-те имао 6000 кочија, 1820. око 9000, а 1850. већ 16000. На овом броју ће остати до краја века.

За све ово време поправљала се и путна мрежа. Од 1760-те у Енглеској а двадесетак година касније у Француској и неким другим западноевропским земљама, почиње изградња савременијих и бољих путева. Технике које се при том примењују добиле су називе по својим конструкторима: Телфорду и Мак Адаму у Енглеској, Тресагеу и Перонеу у Француској. Најширу примену стекла су Телфордова техника градње подлоге и Мак Адамова градња површинских слојева путева. На таквим путевима кола са коњском вучом, постизала су брзину од 17 до 20 километара на сат. Поред ових путева од ситно туцаног камена, било је и друмова поплочаних квадратним плочама са страницама од 30 cm или ситном коцком. То су, међутим, биле скупе технике, па је оваквих путева нешто више било само у Француској и Низоземској.

Од великог значаја за бржу и квалитетнију градњу путева био је изум парног ваљка, око 1860-те, који је служио за набијање подлоге, као и горњег слоја друмова који се правио од туцаника, шљунка, песка и воде. Почетком XX века почеће заливање коцке на путевима растопљеним катраном, а нешто касније и асфалтирање.

Једна од капиталних саобраћајних тековина у XIX веку биле су железнице. Кретање возила по гвозденим шинама било је и стара идеја, и стара пракса. Низ деценија она је током XVIII века била позната у рудницима Енглеске и још неких земаља. Зато је већ 1820. године била позната и фабричка производња железничких шина. Вагонете напуњене рудом по шинама су вукли коњи. Међутим, тек је проналазак парне локомотиве означио стварно рађање железничког саобраћаја. И на томе се дуго радило, али је први озбиљнији резултат постигнут 1803, кад је Рудолф Тревитик саградио у Енглеској прву парну локомотиву. Компликована, незграпна и претешка за ондовремене преслабе гвоздене шине, није дала очекиване резултате. У то време су се и други конструктори безуспешно бавили грађењем парне локомотиве, све док Џорџ Стивенсон 1814-те, није конструисао своју прву локомотиву, коју је по немачком генералу назвао „Блихер“. Показаће се да је то право решење. Стивенсон ће га усавршавати још више од десет година, да би 27. септембра 1825-те на новоподигнутој прузи Стоктон–Дарлингтон, дужине 50 km, за 2,5 сата превезао воз са 450 путника.[12]

Поправљање своје локомотиве наставио је и даље, све док 1829. године није конструисао много савршенији тип, познату „Ракету“, тешку само 4,5 тоне. Терет од 17 тона она је вукла просечном брзином од 22 km на час а са мањим оптерећењем постизала је и брзину од 55 километара. Одмах после тога (1830) је у јавни саобраћај пуштена нова пруга Ливерпул–Манчестер, дуга 279 километара. Прву пругу Француска ће добити 1832. године, Белгија и Немачка 1835, Русија 1837, а Аустрија 1838. године. Од 1840-те, почиње бржа изградња железница, у многим европским земљама и у Сједињеним Америчким Државама. И после тога непрестано се радило на усавршавању како локомотива и вагона (путничких и теретних), тако и пруга, сигналних уређаја и других железничких инсталација. Уз све многобројнија усавршавања, принцип грађења локомотива, који је поставио Стивенсон, није се битније мењао. Поправке су чиниле да локомотиве постану све јаче и брже, а терети које су вукле све већи. Уз то, постајале су и све економичније. Локомотиве Џона Николсона из 1855-те и Анатола Малеа из 1876-те смањиле су потрошњу горива за 15–30%. Нарочито лаке, снажне и рентабилне постале су тзв. *кемпаунд* и *дуплекс-кемпаунд* локомотиве.

Још од 30-их година почиње и брига за сигурност железничког саобраћаја. Једна од мера за повећавање те сигурности, била је изградња кочница на локомотивама и вагонима. Прве кочнице биле су тешке, незграпне и на ручни погон. Вестингхаусове кочнице на компримирани ваздух биле су, међутим, делотворне и при брзинама од 80 km на час. Увођење телеграфа, затим телефона и на крају електричне сигнализације још више ће ојачати безбедност у железничком саобраћају.

Упоредо са развојем сувоземног текло је и унапређивање воденог саобраћаја. Још од краја XVIII века регулишу се реке и оспособљавају за пловидбу, копају се канали, граде се уставе, подижу насипи, пресецају

[12] Репортер лондонског листа *Тајмс* описивао је, с одушевљењем, ову вожњу на којој су учествовали представници власти, акционари, званице, музиканти и други шаролики свет. „На дати знак“ – пише *Тајмс* – „конвој је крнеуо на пут; маса је пустила радостан крик. Момци на коњима који су покушали да прате вагоне били су брзо остављени; тамо где је низбрдица била најјача, брзина конвоја се пењала све до 26 миља (40 километара) на сат“.

речни завоји. Ова појава била је резултат пораста тзв. тешке трговине, тј. промета руда, производа тешке индустрије и сличне робе. Разуме се, ова врста саобраћаја зависила је понајвише, од географских услова и могла се развијати само у равничарским пределима са широким и мирним водотоковима. Први у серији великих канала био је Бриџ вотер канал прокопан у Енглеској још 1751. године. У XIX веку регулације река и прокопавање канала врши се, поред Енглеске, и у Француској, Белгији, Холандији, Немачкој, Аустрији итд. Средином века проширују се неки раније прокопани канали.

Водни, а нарочито поморски, саобраћај доживео је највећи преображај захваљујући пароброду, тј. коришћењу парне машине за покретање лађа. Оно што је за сувоземни саобраћај значио Стивенсон, за речни и поморски је био Роберт Фултон. Модел првог пароброда он је начинио у Паризу 1803, али тамо није наишао на разумевање. Зато се вратио у Америку и, 1807. године, на реци Хадсон, убедљиво приказао свој пароброд „Клермонт", у који је био уградио Ватову дворадну парну машину. Она је покретала два точка с лопатама, смештена на боковима брода. Својим „Клермонтом" Фултон је по Хадсону препловио раздаљину од Њујорка до Олбенија (270 km) за 32 сата. После овог Фултоновог успеха почела је изградња пароброда и у европским земљама.

Кад су се пароброди отиснули на океане, они су најпре били мешовити – на два погона: и на пару и на једра. Такав један брод, „Саванах" је 1819. године први пут препловио Атлантик. Његова пловидба трајала је 19 дана. Седам година касније енглески пароброд „Ентерпрајз" је 113 дана пловио од Лондона до Калкуте. Редовна паробродска линија преко Атлантског океана, од Њујорка до Ливерпула, успостављена је 1837. године, и путовање њом трајало је 13–16 дана. Ускоро затим установљене су паробродске линије између Европе и других континената, а 1842. је први пароброд опловио свет. За све ово време, пароброди на морима и океанима још нису озбиљно угрозили једрењаке. Да би се то десило, требало је уклонити две слабости пароброда. Прва је била обезбеђивање довољне количине слатке воде за рад парне машине, коју слана, морска вода, брзо упропашћује. То је постигнуто убрзо пошто је 1830-те, пронађен кондензатор за претварање водене паре у воду. Помоћу кондензатора бродске машине су врло дуго могле да се покрећу једном истом водом. Други проблем је решен кад су велики точкови, који су покретали бродове – крајње непогодни на узбурканом мору – замењени пропелерима. Од тада су бродови и на морима постали не само бржи већ и стабилнији. И парне машине у бродовима брзо су повећавале снагу: са 20–30 KS у првим паробродима, оне су средином века достигле и 8000 KS.

Услед сталног усавршавања пароброда (већа снага и носивост, лакши и савршенији котлови, мања потрошња горива, а већа брзина бродова), од 60-их година почиње брзо потискивање једрењака. Теретни бродови грађени у то време укрцавали су по 1200 до 3000 тона терета и развијали су брзину од 10 чворова на сат. Двадесетак година касније носивост бродова достизала је 10000 тона, а 1900-те и по 20000 тона уз брзину од 20 чворова. Трупови бродова су од 70-их година грађени углавном, од метала (челика).

Унапређивање пловидбе захтевало је и модернизацију лука. Први задатак је био да се елиминишу негативни учинци плима и осека. Луке постају све дубље, пристанишни докови све дужи, лукобрани од ветра све већи. Највеће луке постају оне на атлантској обали, подигнуте на ушћима великих река (тзв. естуаријске луке), затим на Средоземном, Северном и Балтичком мору. Утоварни и стоварни капацитет лука се вишеструко повећао. Крајем XIX века почиње и механизација утовара и истовара, мада људски рад остаје још дуго доминантан. Много је учињено и на ширењу мреже и домета светионика у лукама и на морским и океанским обалама.

Све што смо поменули о развоју саобраћаја учинило је да се транспорт и копном и водом (рекама, морима и океанима) за један век корено изменио. Промету људи и роба отворене су до тада неслућене могућности.

Грађевинарство

Процват индустрије донео је, поред осталог, и снажан преображај градова. Пораст градова је, опет, револуционисао дотадашње начине градње. На све стране граде се нови објекти: фабрике, банке, трговачке куће, покривене тржнице, стоваришта, железничке станице, стамбени блокови и друге грађевине. Најважнији грађевински материјал, и у XIX веку, је печена опека – цигла. До половине века њена производња је традиционална, а од тада се механизује. Обликована смеса се до пећи, којих је све више, преноси покретним тракама. Немац Хофман је 1858. године конструисао ротациону пећ која је огромно повећала продуктивност циглarске индустрије тиме што је омогућила њен перманентни рад.

Од средине XIX века у грађевинарство све више улази гвожђе. Бесемеров конвертор ће омогућити и примену челика а техника ваљања, која се примењивала од 1862. године обезбеђивала је такве профиле гвоздених конструкција какве су захтевали нови грађевински пројекти. Нешто касније у употребу почиње да улази и цемент. Познат још од 20-их година („Портланд цемент") он се почео шире примењивати тек после 1870. године. Највећи значај цемент је, ипак, стекао онда када је као армирани бетон, почео да се употребљава у комбинацији са гвожђем и челиком. Прве предмете од армираног бетона начинио је 1867. године француски

баштован Жозеф Моније, али је овај грађевински материјал из експерименталне фазе у практичну примену прешао тек 80-их година.

Метал, међутим, није ушао у грађевинарство само у комбинацији са цементом, већ и са стаклом. Још од половине XIX века почиње подизање зграда од гвожђа и стакла као главних грађевинских материјала. Џозеф Пенстон је за светску изложбу у Лондону, 1851. године подигао велелепну зграду од стакла и гвожђа, чувени Кристал палас. После тога од ова два материјала почињу да се граде елегантне и светле пословне зграде, тржнице, железничке станице, изложбени павиљони и слично. Такве су грађевине, на пример, Алберт хол у Лондону (1870), Гран пале у Паризу, велике тржнице Париза, Берлина и Лондона и слично. Најчувенија грађевина од самог гвожђа – од испреплетених железних траверзи – је знаменита Ајфелова кула у Паризу, висока преко 300 метара, а подигнута 1889-те опет поводом светске изложбе.

У току XIX века у правом смислу је революционисан начин пробијања тунела и изградње мостова. Уз помоћ нових техника примењених претходно и у рударству, у другој половини столећа пробијено је неколико најчувенијих европских тунела. Французи су 1857–1870. године прокопали двотрачни тунел Мон Сенис дуг 14 km и тиме успоставили краћу железничку везу с Италијом. Немачка и Италија су се 1880. повезале великим тунелом Свети Готхард, који је дуг 20 km.

Први метални мост подигнут је у Енглеској још 1779-те, а у Немачкој и Француској 1797. године. Архитекта Тилфорд је 1820-те конструисао први висећи мост у Велсу, док је сличан мост преко Роне код Лиона, који је висио на гвозденом каблу, конструисао Сеген 1825-те. Конструктор локомотива Стивенсон је тридесетих година изградио први железнички мост од метала, у облику тунела. Ово „чудо технике" и данас је у употреби. Од 1850. почиње грађење мостова од челичних пречага. Први такав мост подигнут је на Мисисипију, код Сент Луиса, а највећи мост те врсте у XIX веку је Фирто оф форт бриџ у Шкотској, који је по пројекту Џона Фаулера довршен 1890. године. Велики допринос мостоградњи дала је употреба кесона. Први кесон употребљен је средином XIX века у француским рудницима. После 1850. почели су се при премошћивању река постављати кесони у оном облику какав је требало да има стуб пројектованог моста.

Велико достигнуће у хидроградњи, од неизмерног значаја и за саобраћај, било је прокопавање великих поморских канала какви су Суецки, Килски, Коринтски и Панамски. По пројекту Француза Фердинанда Лесепса између Средоземног и Црвеног мора је од 1859. до 1869. године уз велика материјална улагања и неизмерне људске напоре, пробијен Суецки канал, који је огромно скратио пловидбу из Европе у Азију и на Средњи и Далеки исток. Овде је механизација (багери) први пут употребљена тек

при крају посла на којем је радило око 400 000 људи. Канал је дуг 165 km, широк 80, а дубок 10–14 метара.

Електроиндустрија

Мотори са унутрашњим сагоревањем, електрична енергија и хемијска индустрија, су три најзначаније тековине техничко-технолошке револуције у последњој трећини XIX века. За улазак електрицитета у практичну употребу и за преврат који ће он изазвати, пресудан је био изум генератора, као извора струје. Многи знаменити физичари су својим истраживањима допринели изуму ове драгоцене машине – од Ампера, преко Фарадеја до Максвела. Фарадеј је, још 1831, конструисао прототип будућег генератора – Фарадејеву бакарну плочу. На њеном принципу Вајлд је 1863–65. године, уз помоћ електромагнета, произвео толико јако магнетно поље које је било довољно да покрене генератор. Вернер Сименс је, затим, 1866. године изградио први генератор: тзв. самопокрећући динамо, а око 1870. га је веома усавршио Витстон. Исте године је и Теофил Грам конструисао један тип генератора, који је Немац Фридрих фон Хефнер-Алтенек довео до нивоа правог модерног генератора. На њему су Едисон и Максим усавршавали још само неке детаље.

У међувремену се радило и на другом, кључном проблему у електротехници. Генератор се, наиме, базирао на претварању механичке у електричну енергију, уз помоћ магнетског поља и проводника који га пресецају. Питање које се у вези с тим поставило било је како једном произведену електричну енергију, да би она била корисна, вратити у механичку. То је постигнуто конструисањем електромотора. Опет се ослањајући на истраживања физичара који су открили електроиндукцију, Италијан Антонио Пачиноти је 1860-те начинио електромотор са индукционим струјним колом и са сталним ротационим магнетом. Тиме се показало да су електромотори реверзибилни, тј. да могу служити и као мотори и као генератори. На основу тих Пачинелијевих резултата, Вернер Сименс и Иполит Фонтен су, 70-их година, усавршили електромотор, па је он убрзо ушао у широку употребу.

Електрично осветљење било је најочигледнији знак почетка тог преврата. Прве експерименте са електричном светиљком вршио је, без успеха, Делари још 20-их година XIX века. И многи други покушаји у наредних педесет година остали су без резултата. Тек 70-их година Томас Едисон је начинио сијалицу од стакла у облику крушке, у којој је струја грејала угљен као проводник, који се жарио и светлео. Угљен је касније, замењен волфрамом. Едисон ће после тога конструисати и прекидаче за струју, као и електрична бројила, па су у последњој деценији XIX века у многим домовима ноћу засијале електричне светиљке.

Хемијска индустрија

Чедо друге половине XIX века, хемијска индустрија, је процветала тек на самом његовом крају и на прагу XX столећа. Њен развој почео је разрадом метода и постројења за производњу сумпорне киселине, све потребније индустрији боја, експлозива, текстила, метала итд. Поступак с оловним коморама, познат од почетка XIX века, замењен је око 1870. двема савршенијим методама. Браћа Мек Дугал конструисала су пећ за печење пирита у којој се ослобађао сумпор-диоксид. Поступцима уз помоћ азота, или „путем контакта", тзв. поступцима „куле" и „коморе", претварао се овај сумпор-диоксид у сумпорну киселину. Оба поступка убрзавана су употребом ванадијума као катализатора. Производња сумпорне киселине се за тридесетак година упетостручила.

Друго капитално достигнуће у хемијској индустрији било је усавршавање производње соде. Од краја XVIII века (1791) сода се правила по методи Николаса Леблана, од морске соли и сумпорне киселине у специјалним кадама. Како је употреба соде за производњу сапуна, стакла, боја, коже, дрвенарије, прехрамбених и других производа била све већа, тражени су начини за убрзавање њеног припремања. У другој половини XIX века белгијски хемичар Ернест Солвеј решио је проблем производње соде увођењем амонијака у процес.

Крај XIX и почетак XX века донео је развој низа нових грана хемијске индустрије заснованих на преради нафте. У врло ограниченим количинама, помоћу термофизикалних поступака, нафта је прерађивана још почетком XIX века. Тада су из сирове нафте издвајани уље за осветљавање, парафинско уље, петролеј. Од 50-их година усавршава се, пре свега, вађење нафте из земље, а онда, на бази све веће количине, почиње и њена индустријска прерада. Прва фабрика парафина отворена је 1858. године у Бакуу, а после 1860. године овакве фабрике срећу се и у другим земљама Европе.

Производња вештачких боја је такође важна грана хемијске идустрије рођена у другој половини XIX века. У теоријском огледу основе јој је поставио руски хемичар Зињин, радовима објављеним од 1842. до 1845. године, о конверзији нитробензина у анилин. Трагајући за синтетичким бојама, Вилијам Перкин је 1856. пронашао боју слеза, начињену од гримизне шкољке. Од овог проналаска праву индустрију ће направити Французи, који су слезову боју називали *мовен*. Перкин се затим окренуо угљеном катрану као сировини за вештачке боје. Из катранског бензола он је добио анилин и креозит. Анилин је послужио даље за производњу више боја: мађенте (бледоружичасте), кинона (модре), Бизмаркове смеђе.

Упоредо са Перкином, и то такође у лондонским хемијским лабораторијама, на производњи анилина из катрана радио је две деценије, Немац

Вилхелм Хофман. Са стеченим знањима и искуствима, он се 1865. вратио у Немачку и ту покренуо целу индустрију боја. Од 70-их година синтетичке боје су се већ масовно производиле у Енглеској (Манчестер), Немачкој (Лундвигсхафен), Француској (Лион) и Швајцарској. У међувремену била је откривена (1869) још једна боја – ализарин (црвена), која ће постати веома тражена.

Тако је хемија ушла у готово све индустријске гране. „Развитак кемије као знаности, стварање кемијске индустрије која је производила велике количине киселина, боја, умјетних гнојива, синтетичких производа и супстанци којих нема у природи – све је то преобразило методе производње у највећем дијелу индустријских грана."

Други значајни техничко-технолошки проналасци

Мноштво појединачних техничких и технолошких иновација је пратило научни и техничко-технолошки преображај у XIX веку. И не само пратило већ с њим чинило нераскидиву целину. Примера ради укажимо на једну од тих, на први поглед споредних, иновација. Реч је о паљењу ватре, које је, после увођења парне машине и у индустрији и у саобраћају постало изузетно важан моменат. Колико је само тај процес олакшан проналаском шибице: оне Енглеза Вокера, Мађара Ирињија или Немца Камерера, или оне јако усавршене у другој половини XIX века познате под именом шведска шибица, у којој није било опасног фосфора. Узмимо, такође, иновације у начину осветљавања стамбених и јавних просторија, улица, саобраћајних средстава, фабричких хала, и слично. Та област је и пре преласка на електричну расвету, током XIX века, знатно усавршена. Најпре су, од 1817. у расвету уведене стеаринске, а од 1837. године и парафинске свеће. Плетени фитиљ, који је произведен 1834. године знатно је олакшао њихову употребу. До средине века појавиле су се и петролејске лампе са стакленим цилиндрима. Пре тога много опита изведено је са угљеним плином, да би Аустријанац Велсбах, 1855. конструисао добру плинску лампу са мрежицом за пламен. Плинска лампа почела је осветљавати лондонске улице још 1814, берлинске 1825, бечке 1833, а московске и петроградске 1835. године.

И *штампарство* је начинило знатан преображај. Већ почетком XIX века слагачки рад је механизован. Немац Кениг је дошао у Енглеску и тамо, 1812–1814. године, конструисао штампарску машину с ваљком, која је утростручила брзину штампања. Средином века појавила се прва ротациона штампарија у САД (1863), а праву револуцију у штампању новина произвео је 1872. године Моргенталеров изум линотипа с ливеним металним словима. Прва идеја о писаћој машини јавила се познатом металургу Бесемеру још 40-их година, да би је 1867. и 1873. године реали-

зовали Американци Шолес и Ремингтон. У XIX веку у штампарство је уведена и литографија за штампање илустрација. То је било дело Немца Зенефелда. Најатрактивнија илустрација, већ од средине XIX века, постала је *фотографија*.

Фотографија је тековина прве половине века. После неуспелих Нипсових истраживања француски сликар Луј Жан Дагер је 1839. демонстрирао методу хватања и бележења слике (дагеротипија). До овога је дошао уз помоћ физичара Арагоа. Енглески физичар Вилијам Фокс Талбот је 40-их година веома усавршио фотографију захваљујући погодном папиру, осетљивом на светлост, који је произвео. Све то је још више дорадио један други Енглез – Ершер проналаском колоидне фотографске плоче.

Телеграфија је један од највећих проналазака у области комуникација. Истраживања у овој области отворио је Клод Шеп својим оптичким телеграфом из 1792. године. Прави и брз пренос порука на даљину био је, међутим, могућ само на бази електромагнетизма. Када су на том пољу у првој половини XIX века учињена важна научна открића, било је могуће Гаусу и Веберу да 30-их година експериментишу са слањем порука на даљину уз помоћ бакарне жице. На бази тих експеримената, Американац Самјуел Морзе је 1844. успео да конструише прву телеграфску линију између Вашингтона и Балтимора. За кратко време телеграф је освојио и Америку и Европу. Његова усавршавања су била перманентна. Тако је Петрин из Прага 1855. конструисао „дуплекс" телеграф, који је могао да преноси сигнале и на огромне удаљености. Захваљујући томе постављен је подводни телеграфски кабл између Европе и Америке. Значајна усавршавања извео је и бостонски физичар Витстон који је изумео бележење телеграфских знакова на папирну траку. Године 1865. била је основана Светска телеграфска линија. Најзад је Француз Боде 1874. конструисао неки примитиван телеграф за примање штампаних порука. Био је то прародитељ данашњег телепринтера, који је први пут могао бити употребљен тек 1900. године.

„Млађи брат" телеграфа је *телефон*. Први прототип телефона направио је немачки физичар Филип Рајс 1861. године. Прави телефон, којим се разговарало на комерцијалној бази, конструисао је 1876. Американац Грахам Бел. Он је радио на принципу електромагнетне индукције. И други истраживачи су допринели побољшавању телефона: Енглез Томас, Американац Едисон и још неки.

Пољопривреда

Све до почетка XIX века, у највећем делу Европе, је на ораничним површинама примењиван систем двопољног или тропољног плодореда, наслеђен из давних времена. Од тада тамо где је природа тла дозвољава-

ла и где су извршена стручна испитивања почиње научно утврђивање редоследа култура које ће се гајити и примена система ротације. Тај систем је, међутим, споро увођен у праксу. Почетком XIX века, у Енглеској су се појавиле и прве пољопривредне машине, будући да је тамо била извршена највећа концентрација ораница у велепоседе капиталистичког типа. Од 30-их година машине ће се користити и у Француској, Италији, Шведској, Данској и Холандији а после 1848. и у немачким и неким другим земљама.

Техничка усавршавања пољопривредног алата су почела тиме што је 1803. године Енглез Ронсон на плуг монтирао гоздени раоник. Американац Вуд је 1819. конструисао цео плуг од гвожђа на којем су се поједини делови могли замењивати независно један од другог. Овај плуг је брзо нашао примену и по Европи. По нацрту В. Морисона, од 60-их година почела је производња челичних плугова. Још пре тога (1855) Фаулер и Хауард су изумели плугове на парну вучу уз помоћ жичаних ужади, али се тај систем није шире одомаћио.

Још крајем XVIII века јавиле су се и прве сејачице. Најбоља међу њима била је Кукова, начињена 1785. године. Оне нису потиснуле сејање руком. Од 1840. појављује се много кориснији тип сејачице који су конструисали Винтер и Дакет, а читавих двадесет година раније Шкотланђанин Бел начинио је и прву механичку косачицу. Много солиднија и употребљивија од Белове била је косачица Американца Ода Хејсија, која се састојала из три дела: сечива, пречке у облику прстију и проводника. Ову косачицу је, 1831. године, усавршио Мак Кормик и она је после ушла у широку употребу.

После низа покушаја вршених још од краја XVIII века, браћа Хајрам и Џон Питс су 1850. у Сједињеним Државама изградили механичку вршалицу на парни погон. Нешто усавршена и она ће бити све шире примењивана како у Америци тако и у Европи. Овим је изумевање механичких справа за пољопривреду у XIX веку, углавном, било заокружено. Резултати индустријске револуције овде су, у поређењу са иновацијама у индустрији, скромни. Уз то, нису нашли и општу примену, већ су употребљавани претежно на великом земљопоседу. Пољопривреда се зато, иако кроз скоро читав XIX век гледајући Европу у целини, носећа привредна грана, релативно споро развијала – од индустрије у сваком случају много спорије.

Није направила спектакуларне скокове ни индустријска прерада хране. Највише је учињено на увођењу парних стројева у млинској индустрији а што се тиче конзервирања хране ту су резултати били почетни. Крајем XVIII и почетком XIX века на том пољу појавило се неколико изума и патената, насталих из потреба припремања хране за војску, али они су остали изван шире употребе. Тек после Пастерових открића у микробиологији почело је научно третирање ових проблема, па ће од 60-их година

отпочети експерименти с разним системима конзервирања: хлађењем, хемијском заштитом итд.

Наоружање

Новине у погледу наоружања повезане су са развојем доктрина и стратегија ратовања, са начинима мобилизације и обуке људства, као и са општеполитичким оријентацијама, и економским могућностима сваке државе. Без обзира на све то техничке и технолошке иновације се и у овој области брзо шире целим светом. Општа карактеристика европских прилика је да су од Наполеоновог времена армије у готово свим земљама постајале све значајнији политички, друштвени и економски чинилац.

У XIX век европске армије ушле су са опремом и наоружањем својих најважнијих родова (пешадије, коњице и артиљерије), наслеђеним из претходног столећа. Сво ватрено оружје пунило се спреда, имало је глатке цеви, ограничене домете и ватрену моћ. Новине које су донели револуционарни и наполеоновски ратови биле су више ствар стратегије и тактике ратовања (покретљивост трупа, брз маневар, масован напад, ватра картечом) него наоружања и опреме. Нова је била и општа војна обавеза.

После ових ратова, у време релативног европског мира – до средине 50-их година развој је ишао другим правцем. Мање се мењала доктрина и стратегија а још више наоружање. Нико се није одрицао ни опште војне обавезе, али је мало ко имао довољно финансијских средстава да је доследно и спроводи. Ратови који су вођени од 50-их до 70-их година, биће кратки, али ће послужити као добра демонстрација новог наоружања.

Током XIX века се у свим армијама највећа пажња поклањала артиљерији. Један од првих значајних изума у овој области био је шрапнел који је 1803. године направио енглески официр истог имена. Шрапнел је убојита метална љуска напуњена експлозивом који се палио фитиљем или на удар. После битке код Вимијера, 1808. године, он се брзо проширио по европским војскама. По истом принципу попут шрапнела француски генерал Анри Жозеф Пексан је 1822. године начинио експлозивну гранату. Када је у топовским гранатама као експлозив, уместо барута, почео да се употребљава пироксилин, оне су постале много убојитије, а кад су Собреро и Нобел, почетком 60-их година, у употребу увели нитроглицерин, онда је све то постало још убојитије и разорније. На бази нитроглицерина Вибранд је 1867. године, начинио јаки експлозив нитротолуол, а Нобел је изумео динамит. Од 80-их година као врло јак експлозив употребљава се пикринска киселина.

Французи су средином XIX века први постигли значајне резултате у усавршавању артиљеријских оруђа. Глатке топовске цеви почели су замењивати изолученим (ижлебљеним) што су одмах прихватиле и друге војске. Од тада се топовске цеви не праве више од гвожђа већ од челика, а у том погледу Немци су већ до 1870/1871. године постигли предност, захваљујући снази и могућностима Крупових челичана и фабрика оружја. Трку за квалитетом, разноврсношћу, ватреном моћи и осталим борбеним својствима артиљеријског наоружања, све велике земље, и њихове армије, настављају после тога с још више упорности.

Током XIX века усавршава се и пешадијско наоружање, нарочито пушка. Од средине века тзв. предњача уступа место острагуши. У то време најубојитије су пушке Миние, Шаспо и неке друге. Њихови домети достижу даљину и до 1 300 метара а прецизност гађања је и до 650 m. Ватрена моћ пешадијског наоружања брзо расте. Око 1850. један батаљон пешадије избацивао је до 2 000 метака у минути, 1870. већ 7 000 метака а 1914. између 15 и 18 хиљада. Поред пушке, у пешадијско наоружање се у другој половини века уводе ручне гранате, бомбе и бацачи, али је пушка која аутоматски сипа ватру, ипак, најзначајнија иновација. Та справа која се појавила између 1870. и 1880. године била је претеча митраљеза и аутоматског наоружања уопште. После неколико тешко примењивих оружја ове врсте, први митраљез конструисао је вишеструки проналазач Хајрам Максим, али тек пошто је 1884. пронађен бездимни барут.

Од средине XIX века, од конструисања пропелерског погона на бродовима почиње увођење пароброда у ратну морнарицу. У исто врме почиње и изградња првих оклопних бродова. Французи ће 1855. имати прва три таква брода. Од тада почиње изградња снажне оклопне ратне флоте: бојних бродова, крстарица, тешких дреднота, а уочи самог Првог светског рата и подморница.

Као што се види, револуционарни напредак науке, технике и технологије и у XIX веку је, као и свагда, служио не само подизању и грађењу, олакшавању и побољшавању човековог живота већ и разарању и убијању људи. Али, наоружање није било само резултат већ и нови покретач даљег научно-техничког развоја и прогреса.

Резултати техничко-технолошког преображаја

Техничко-технолошки преображај, као основица индустријског преврата од краја XVIII до почетка XX века, из темеља је изменио скоро све области привређивања: индустрију, рударство, саобраћај, грађевинарство, хемијску технологију и многе друге области производње. Донео је и велике заокрете у свакодневном животу људи – од начина становања, осветљавања и грејања, до средстава превоза и путовања, начина међусобног комуницирања и облика културног живљења и забављања. Овај преображај није захватио целу Европу у исто време, нити истом свеобу-

хватношћу и једнаким интензитетом, али до краја XIX века више није било ниједног кутка старог континента који није осетио дејство индустријске револуције.

Индустријски преображај носио је и врло битне и темељне, социјално-економске промене. Будући да ће о главним правцима тих промена у наредном поглављу бити подробнијег говора, овде ћемо просто набројати оне међу њима које су биле директни резултат техничко-технолошке револуције у XIX веку. Први међу тим резултатима је промена структуре становништва. Градско становништво нагло се повећавало у односу на сеоско, нарочито у индустријски развијеним земљама. Велики градови постали су милионске агломерације. На крају XIX века 78% Енглеза и Велшана, 54,3% Немаца и 40,1% Француза живело је по градовима. Лондон се са 865000 становника 1800. повећао на 4536000 у 1900. години. Париз је тада имао 2714000 становника. Тај нагли прилив становништва чинио је многе велике европске градове нарочито у првој половини XIX века, стециштима и поприштима вапијућих социјалних супротности, сјајног луксуза и језиве беде. Масе беспосленог или слабо плаћеног света, на рубовима егзистенције и дубоког очајања, чиниле су читаве градске четврти средиштима опаког начина живљења: прљавштине, опасних болести, епидемија, примитивизма, проституције, криминала и насиља. Уметничка литература тога доба (Дикенс, Иго, Балзак, Достојевски, Зола) препуна је призора таквог живота. Али, техничко-технолошка револуција дала је и велелепне позитивне резултате. Продуктивност рада је фантастично порасла. У Енглеској је она за седамдесет година (1770–1840) порасла 27 пута (2700%). То је постепено смањивало и беду пролетаријата. Његова беда се, наравно, није смањивала у сразмери с порастом продуктивности рада али се егзистенција сиротињи ипак олакшавала. Заправо, распон између сиромаштва и богатства се ширио иако је апсолутно осиромашивање радника – осим повремено и у појединим областима – било заустављено и превазиђено. Сиромашни су, у сваком случају, постали мање сиромашни, али су зато богати постали много богатији. Енглеска је и овде најречитији пример. У њој је 13% имућних располагало са 93% националног дохотка, док је 87% осталог становништва непосредно господарило са само 7% дохотка.

Фантастичне промене у саобраћају (железница, пароброд, аутомобил) веома су повећале покретљивост становништва. Људи су више путовали, лакше се премештали и селили како у оквирима земаља, тако и у оквирима континената. Прекоморске миграције су се нагло повећавале.

Поменимо, најзад, међу непосредним резултатима техничко-технолошког преображаја и силно нараслу разорну и убојну снагу наоружања и осталих ратних средстава, повећану и појачану нагло увећаном покретљивошћу људства и материјалних средстава армија. То ће бити велика погодност за разбуктавање европске колонијалне експанзије широм света, у другој половини XIX столећа.

Правци привредног, друштвено-политичког развитка Европе 1815–1870.

Епоха либералног капитализма ослоњена на тековине научне, техничко-технолошке и индустријске револуције донела је Европи капиталне промене у привреди, друштву и политици. Привредни лик старог континента видљиво се мења. Индустријализација великог броја европских земаља започета у Енглеској 70-их година XVIII века ширила се, постепено са запада на исток Континента, захватајући све већи број земаља. Иако после 1815. а нарочито после револуције 1848–1849. године све бржа и бржа, индустријализација неће успети да до 70-их година XIX века претвори Европу у изразито индустријско подручје света, нити да пољопривреди одузме њену водећу позицију у укупној друштвеној производњи. Чак ће и у Енглеској и Велсу, индустријски најразвијенијим регионима света, пољопривреда по свом укупном значају и уделу у производњи држати корак са индустријом све до краја 40-их година XIX века. Утолико пре њен значај и њена премоћ биће видљиви у другим европским земљама. И у најразвијенијим међу њима, та премоћ ће бити сачувана у читавој епохи либералног капитализма. Зато ћемо најпре размотрити развојне тенденције у пољопривреди Европе до почетка 70-их година XIX века.

Пољопривреда

У европској пољопривреди се током XIX века сусреће неколико типова производње, организације газдинства и система земљишног власништва, из којих су произилазили и типови друштвених односа у аграру и на селу. Иако је чистих типова мало – или их уопште нема, ако се посматрају у оквиру појединих држава – дају се међу њима, ипак, уочити преовлађујуће форме и односи. У првој половини века, до револуције 1848–1849. године доминирају два типа производње и односа у њој: капиталистички тип на традиционалним основама на западу и феудални на истоку континента. У Великој Британији развио се модеран тип производње на капиталистичком велепоседу који је, по својој постојбини, добио назив „енглески тип“ пољопривреде. Без обзира, међутим, на то којем типу организације производње и односа у њој припадала, европска пољопривреда прве половине XIX века обележава се двема битним карактеристикама:

прво, индустријска револуција у њој још увек није узела широког маха, осим у Енглеској, и, друго, њен главни задатак је и даље да обезбеђује непосредну прехрану становништва. Проблем производње довољних количина хране у првој половини XIX века је још увек врло акутан. Готово читава европска пољопривреда је због тога усмерена на производњу основних прехрамбених артикала: разних врста зрнасте хране, међу којом највише житарица (пшенице, ражи, јечма и кукуруза), затим кромпира, неких врста стоке (говеда, свиња, оваца, коза) итд. Само Енглеска унеколико искаче из ових основних задатака, па њена пољопривреда производи већ и сировине за индустријску прераду. У другим европским земљама то се може запазити само спорадично: на пример, производња шећерне репе у Француској и Пруској, свилене бубе у Хабсбуршкој монархији и слично.

Што се тиче *традиционалног* типа производње, његова прва карактеристика је да, упркос преласку на капиталистичке и тржишне аграрне односе, тешко прати све веће потребе нараслог становништва, за храном. То је зато што тековине индустријске револуције у пољопривреду, овог типа споро продиру, што продуктивност рада у њој спорије расте од прираштаја становништва, што је производња у њој још екстензивна и што се излаз из кризе тражи поглавито у ширењу обрадивих површина. И те површине се, међутим, споро освајају. Холанђани су, на пример, у целом раздобљу од 1815. до 1875. године успели да отргну од мора само 58 000 хектара земље. То је, истина, више него што је отето у претходних 150 година, али је очевидно било недовољно и показивало је да излаз из стагнације пољопривредне производње није у ширењу површина већ у повећању продуктивности рада. То је сведочио и пример Француске, у којој су могућности за култивисање нових површина биле веће, али нису донеле брз успон пољопривреде. Укупна пољопривредна површина Француске је, према попису из 1841. године износила 51 763 000 хектара. Од тога се обрађивало само нешто преко 19 000 000 хектара, док је близу 7 000 000 хектара увек било на угару, 8 700 000 ha под шумом, а око 8 500 000 хектара је лежало пусто и необрађено. Француски сељак је улагао велике напоре да обради нешто од тих пустара, да раскрчи нешто шуме и макије и у томе је и успевао, али ће се ипак показати да је право решење у интензивнијој обради оних 26 000 000 хектара ораница под усевом и на угару, које је требало перманентно и интензивније обрађивати.

Та екстензивност обраде је и била главна слабост традиционалног типа пољопривреде. У пољопривреди већине европских земаља до средине века још увек се примењивао тропољни, па и двопољни плодоред, тако да су огромне површине увек лежале необрађене (на угару). Ђубрење земљишта било је слабо и нередовно, вршило се углавном пуштањем стоке на њиве а где стоке није било довољно, земља се брзо исцрпљивала.

Земља се обрађивала искључиво сточном вучом, а у случајевима помора стоке и ручно. Механизације и агротехнике је све до средине века било сасвим мало или нимало. Често су употребљаване и недовољно квалитетне врсте семена, а још чешћа била су закашњења сетвених и других радова услед неповољних временских прилика. Све то објашњава спори раст продуктивности и спори преображај европске пољопривреде. Постало је јасно да само прилагођавање пољопривредне производње индустријској може обезбедити радикалније промене у њеној организацији. За то су, међутим, била потребна велика материјална средства. И једно и друго ће се постепено остваривати у добром делу европске пољопривреде, негде раније негде доцније. Како ће се остваривати? Различитим формама првобитне акумулације и експропријације сељаштва – дакле, преко леђа основне произвођачке масе села, односно, држањем високих цена пољопривредних артикала, што је значило на рачун градског живља, пролетаријата и индустријске производње. Будући да ће ови процеси, осим у Енглеској, ширег маха узети тек средином XIX века, европском пољопривредом ће дотле владати традиционални, нископродуктивни и екстензивни облици производње.

Оваква производња била је крајње осетљива на све спољне (климатске, пре свега, а затим и економске и политичке) утицаје, па је током прве половине века често западала у кризе. Тако су слабе жетве, изазване неповољним временским приликама донеле Европи 1816. и 1817. године озбиљан пад производње, скокове цена житарица, глад и друге последице које је осетила цела привреда Немачке, Француске, Енглеске, Ирске и других земаља. Цене житарица су у њима скочиле за 30–50%, а понегде и двоструко више. Опорављање производње почело је од 1818, али се тада у Француској и Немачкој, поставило питање пласмана производа, услед засићености једних или затворености других тржишта. Дошло је до осетног пада цена, понегде и за 1/3, што је осиромашило многе пољопривредне произвођаче, нарочито ситне. Тек је велика болест кромпира, која је захватила Европу 1825. поново подигла цене житарицама. Ту није био крај кризним ситуацијама. Оне су се понављале 1832, затим од 1838. до 1840. године да би кулминирале од 1846. до 1847. године када су најпре болест кромпира, а затим слаба жетва, захватиле скоро целу Европу. Ове су кризе изазивале и озбиљне друштвене последице: периодично сиромашење и пропадање ситног сељаштва, гладовање градске сиротиње, погоршавање положаја најамних радника, како у индустрији тако и у пољопривреди. Зато се и може рећи да су пољопривредне кризе често играле и улогу покретача стихијских побуна, немира и излива гнева широких маса народа.

И поред ових неповољних појава у европској пољопривреди се током прве половине XIX века, већ уочавају неке важне тенденције које означа-

вају њену преоријентацију на више и развијеније капиталистичке форме. Те тенденције су резултат продора робоновчаних односа и тековина индустријске револуције на село. Пољопривреда се све више и све брже укључује у капиталистичко тржиште, аграрни производи су у све већој мери роба, на селу је све масовнија примена најамне радне снаге, феудални облици организације и односа су у све дубљој кризи и пропадању. Ове опште тенденције капиталистичког преображаја пољопривреде неће се развијати без противречности и неће до 1848. године однети превагу у свим крајевима Европе, али ће свуда пустити дубоке корене. Будући, међутим, да ће у Енглеској бити остварене у најпотпунијој мери, добиће назив „енглески начин" или „енглески систем" развоја пољопривреде. Која су његова најхитнија обележја?

Једно од првих је унапређивање ратарске производње замењивањем тропољног ротационим (са сејањем луцерке) или перманентним системом експлоатације ораница. Искоришћеност земљишта се повећава за 30–50%. Уз то иде боља обрада и прехрањивање њива, која услед ишчезавања угара, постаје неопходна. Нарасле потребе за гнојивом стимулисале су и развој сточарства, али су увеле у употребу и вештачко ђубриво, богато азотом и фосфором, произведено од животињских костију. Од 1840. у Европи, разуме се, највише у Енглеској, почиње увоз јужноамеричког гуана. Од 50-их година појављују се и хемијска ђубрива. Ради ширења обрадивих површина и поправљања квалитета земљишта у Енглеској још 20-их година почиње дренажа (одводњавање) тла уз помоћ цилиндричног канала од црепа, који је пројектовао Шкотланђанин Смит, а први га применио политичар Роберт Пил на свом имању у Стафордширу. Овим системом исушено је после тога више мочвара и полдера у Енглеској (Јоркшир, Ланкашир), Француској (Бурбоне, Гаскоња), северној Немачкој, Холандији, северној Италији. За орање површина примењивани су и нови гвоздени плугови, које су производиле енглеске фабрике, а који су прихваћени и на Континенту. Сеју се нове биљне културе које погодују перманентној обради земље: шећерна и сточна репа, уљана репица, хмељ, детелина, граорица, неке индустријске биљке. Појављују се пространи воћњаци – јабучњаци. И у сточарству почиње селекција врста. Гаје се говеда, издашнија млеком и месом, појавиле су се овце богате квалитетном вуном, као што је чувена мерино овца. Већина ових тековина остварена је најпре у Енглеској, да би се тек после тога проширила на континенталну Европу: у деловима Француске, у Рајнској области Немачке, у Чешкој, Ломбардији, Баварској итд. Најбрже се ширило гајење шећерне репе (Француска, Пруска, Ломбардија, Чешка), затим хмеља (Баварска, Алзас у Француској, рајнски делови Пруске), па мерино овце итд.

Систем власништва и организација производње је друга особеност „енглеског типа" пољопривреде. Већ од доба Тјудора у XVI веку у Енгле-

ској почиње развој крупног, капиталистичког велепоседа. Веома убрзан после Буржоаске револуције, овај се процес од краја XVII века спроводи законском регулативом. До 1845. у Енглеској је донето око 4 хиљаде закона и прописа који регулишу односе у аграру. Резултат свега је завршетак процеса „ограђивања" и концентрисање огромних обрадивих површина у рукама око 2000 најмоћнијих земљовласника – лендлордова. Ова групица најкрупнијих лендлордова поседовала је средином XIX века 35–40% укупних обрадивих површина у Енглеској. Њихови поседи били су велики, по 10–400 хиљада хектара, и на њима је остваривана врло висока стопа акумулације, која је омогућавала богате инвестиције и примену свих најпрогресивнијих тековина индустријске револуције у пољопривреди. Пореклом из највиталнијег и најпредузимљивијег слоја енглеског племства лендлордови су се вишеструким нитима повезали са осталим деловима капиталистичке привреде, укључујући се у њу, производећи за њено тржиште и утичући на њен даљи развој. То им је било утолико лакше што су деценијама, па и вековима, заузимали најистакнутије позиције у политичком и друштвеном животу енглеске државе. Лендлордови нису, дакле, били паразитско племство попут оног у Француској под „старим режимом", или оног у Шпанији, јужној и средњој Италији, Русији итд, већ побуржоажена аристократија велике пословности и предузимљивости. Та аристократија бринула је о увећавању, и унапређивању својих имања, о повећању прихода са њих. Породица Бедфорд, призната по дренажи својих поседа, имала је приход од 2,5 милиона фунти годишње; грофови Лајкастер увећали су у првој половини XIX века вредност својих 12000 хектара ораница са 5 на 25 милиона фунти; Роберт Пил и стотине других су међу првима у ово време прихватили нове агротехничке мере. Било је међу овом аристократијом и таквих који су своје огромне приходе радо трошили и на раскош и удобности. На стотине „кантри џентлмена" такмичило се у изградњи велелепних двораца и ловишта, у организовању ловачких турнира и свечаности, у узгајању паса и тркачких коња, у приређивању монденских пријема и сјајних балова, у издржавању ексклузивних клубова итд. Али, исто тако стотине земљопоседника улагало је своја средства и у најуноснније индустријске, трговачке, предузимачке и финансијске послове. Лорду Вестминстеру и војводи Бедфорду припадале су целе лондонске четврти са становима и локалима за изнајмљивање; лордови Дархем и Лондондери трговали су угљем а други су опет подизали или куповали фабрике. Готово да није било банке или крупног трговачког друштва који нису били повезани и са капиталом лендлордова.

На својим имањима лендлордови су организовали производњу поглавито системом дугорочног закупа и подзакупа. Мање или веће комаде лендлордовске земље узимали су у дугорочни закуп капиталистички предузетници – фармери. Површина тих комада кретала се од неколико десе-

тина до неколико хиљада хектара. Ако су површине биле мање, фармери су сами на њима организовали производњу, уз помоћ најамне радне снаге. Код већих површина примењивао се двоструки закуп – подзакуп. Фармери су у правом смислу били капиталистички предузимачи – организатори производње. Начин и стил њиховог живота је грађански. Станују у кућама које имају салоне, купују књиге и уметничке предмете, одевају се грађански, школују децу. У систему пољопривредне производње који они организују („енглески систем"), појављују се три основна друштвена слоја у оквиру двеју класа (буржоазије и пролетаријата): лендлордови, као власници земље који убирају с ње земљишну ренту; фармери, као закупци који остварују предузетничку добит (профит); радници, који зарађују најамнину. Услед пораста производње, рента и предузетничка добит током прве половине XIX века повећавају се, док најамнина стагнира. Тако су, повећање продуктивности рада и укупан напредак пољопривреде користила два буржоаска слоја сеоског друштва Енглеске, док трећи, онај најпродуктивнији, није од свега имао ништа.

У ери пољопривредних конјунктура, током прве половине XIX века, знатно мању добит од лендлордова остварили су средњи и ситни поседници. Будући да се великим поседом сматрало само имање изнад 2 000 хектара, у поседе средње величине убрајала су се имања између 100 и 2 000 хектара. Њихови власници су их обрађивали било директним запошљавањем најамних радника, било давањем парцела у закуп. Како су и они остваривали одређену акумулацију (кроз ренту или профит), имали су могућности да инвестирају у унапређивање производње, па су производили и знатне тржишне вишкове. Овој врсти поседа у Енглеској је припадало око 35% обрадивих површина. Ситном поседу који је имао испод 100 хектара земље, припадало је нешто испод 25% обрадивих површина земље, иако је ситних поседника било највише. Његова акумулативна способност и могућност проширене репродукције била је, разуме се, најмања.

Што се тиче успеха „енглеског система" пољопривреде, он је био резултат поменутих техничко-технолошких и друштвених услова, али и изузетно повољног положаја аграрних производа на енглеском тржишту. Тај положај обезбеђивао им је привилеговани друштвено-политички статус земљишне аристократије у Енглеској. Од неупоредивог утицаја на локалне органе власти – општинске управе, судство, полицију – и носиоце друштвеног живота, преко преваге у Доњем дому и апсолутне доминације у Дому лордова, до дириговања Владом, ленд-лордови су све до изборне реформе 1832. године готово несметано управљали политиком земље. Резултат тог управљања била је протекционистичка политика Енглеске у спољној трговини, која је енергично штитила интересе аграрне производње. Чувени житни закони спречавали су, све до 1846, увоз најважнијих ратарских производа и тиме су обезбеђивали високу цену домаћих артикала те врсте. То је погађало све градске слојеве становништва и све друге привредне гране али је пољопривреди обезбеђивало високу акумулацију. Истовремено, положај сеоског пролетаријата је остајао тежак. Нарочито је био неповољан положај жена и деце, као и сезонских радника запошљаваних по тзв. „ганг систему" (систему екипа под руководством предрадника). Ниске најамнине у пољопривреди одржавала је огромна понуда радне снаге и у селу и у граду, која је била последица високог прираштаја становништва и непрекидне пауперизације ситних земљопоседника који нису могли да се одрже у конкуренцији са рентабилнијим крупним поседом.

„Енглески систем" у пољопривреди донео је, ипак, највише невоља ситним поседницима и маси безземљаша у Ирској. Лендлордизам је овде однео победу на најбруталнији начин – по праву мача. Велепоседник је у Ирској најмање улагао у унапређивање производње, али је из ње, ипак, извлачио највећу добит. То је имао да захвали изванредно ниским најамнинама и високим закупнинама, које су биле резултат масе слободних радних руку у овој земљи. На ирском селу, наиме, доминирају две категорије становништва: милионске масе припадника безземљашких или ситно-сопственичких породица у којима је бар 600 000 потпуно беспослених људи. Још око 700 000 је њихових чланова који држе у закупу мини фарме од, просечно 2 хектара земље. Положај тих фармера се готово ни по чему не разликује од положаја најамних радника безземљаша, јер је закуп у Ирској много тежи него у Енглеској. Тако су пољопривредни радници и ситни закупци чинили непрегледно море ирске беде, коју је сурово експлоатисала мала група лендлордова са поседима величине између 6 и 60 хиљада хектара.

Беда ирског села била је стална, али је у годинама слабих летина (почетком 20-их и 30-их година) попримала размере трагедија. Најтрагичније последице донеле су кромпирова болест и неродица, 1846–1847. године које су опустошиле ирска села. На стотине хиљада људи умрло је од глади, милиони су се одселили у Америку и Аустралију. Тако разорна није била ниједна аграрна криза ни у једној другој земљи. Овако бедан и угрожен положај католичког ирског сељаштва, сурово експлоатисаног и друштвено-политички немилосрдно угњетаваног од енглеских земљопоседника и њихових протестантских пришипетљи из реда самих Ираца, држао је ову земљу у сталној и крајње заоштреној друштвено-политичкој ситуацији. Вековни живот на самој ивици грађанског рата, стварао је посебну врсту колективне патологије натопљене мржњом и анархичном борбеношћу.

„Енглески систем" пољопривреде није запао у кризу ни после укидања житних закона и замене протекционизма фритредерским начелима у

спољној трговини. Оснажена током претходних деценија, пољопривреда Енглеске је, од 50-их година улазила у нову фазу развоја. Њен успон настављао се све до светске економске кризе,1873. године, у којој је и она претрпела јак ударац.

* * *

Пољопривреде континенталних земаља Европе кретале су се у раздобљу од 1815 до 1870. године, углавном у распону између традиционалног и енглеског система. У Француској пољопривредом изразито доминира ситни и средњи земљишни посед, а пољопривреда доминира над осталим облицима привређивања. Средином века, од 35,5 милиона становника Француске на селу још увек живи 25,5 милиона. Велики посед, ипак, није сасвим ишчезао нити је изгубио сваки значај. После 1815, он и даље заузима око 20% обрадивих површина (наспрам 75% у Великој Британији). Но, основна тенденција у развоју француске пољопривреде није повећавање, него смањивање овог процента у корист ситног и средњег власништва.

Ситни и средњи земљопосед обрађује се на традиционалан начин, на њега споро продиру нове културе и нова агротехника. Крупни посед се обрађује, углавном, системом капиталистичког закупа, али, за разлику од Енглеске, фарме и мајури закупаца овде су мале и средње површине, узете на краћи рок: од 6 до 9 година. Због тога закупци у њих мање улажу, па се традиционалне форме привређивања и овде дуже задржавају. То се најбоље види по културама које преовлађују у француској пољопривреди. Највећи део површина је под пшеницом и другим житарицама, док се од индустријских биљака масовније гаји само шећерна репа. Ширење ове културе, као и њене индустријске прераде, брзо је. У 28 француских шећерана 1828. године, произведено је 6 500 тона шећера; двадесет година касније у 400 шећерана произведено је 52 000 тона. Ово је, међутим, изузетна појава у француској пољопривреди и агроиндустрији. И поред тога, француска пољопривреда је после 1830. године, знатно оживела, мада то не значи да је отпочео и њен бурнији преображај. Напредак је остао спор па се зато споро мењао и начин живота француског сељаштва, његов животни стандард, његове навике, менталитет и погледи на свет. Ситни сељак осећа сталну глад за земљом и сав његов напор усмерен је не на интензификацију производње већ на проширивање поседа. Он упорно и уз огроман труд, крчи шуму и макију, или штеди сваки франак да би купио нови комадић земље. Са својом породицом живи више него скромно, на ивици сиромаштва. У погледима на привреду и друштво је конзервативан, несклон новотаријама и неповерљив према ученим људима; добар је верник, али је, упркос свему, веома одан успомени на револуцију и Наполеона, који су га ослободили и заштитили од угњетавања

свештеника и племића, према којима и даље осећа подозрење и мржњу. Зато француски сељак радо говори о епохи од 1789. до 1815. године и често у својој гостинској соби, уз распеће и Богородицу, држи и Наполеонову слику.

За француску пољопривреду најбоље раздобље је наишло од 1850. до 1880. године. Низ добрих жетви, одсуство конкуренције руских житарица, у време кримског рата, повећана потрошња услед општег привредног напретка, брз успон виноградарства итд. Донели су јој повољну и дугу конјунктуру која ће створити услове и за нешто брже осавремењавање производње.

Основна карактеристика развоја пољопривреде у немачким земљама, била је да је у свима њима, као директна или индиректна последица Француске револуције и наполеоновских ратова, кметство било укинуто и феудална везаност сељака за господара, највећим делом, ликвидирана. Чак је и у Пруској, законским одредбама из 1807, 1811. и 1816, класични однос феудалац–кмет укинут. Поседовна структура на селу се, међутим, није битније мењала, а од земље до земље била је различита. Свуда је крупни земљопосед играо значајну улогу, претварајући се, постепено, од феудалног у капиталистички. У западним деловима земље био је распрострањен слободан сељачки, ситни и средњи посед, док је на истоку, у Пруској и Мекленбургу, крупни посед главни носилац друштвене производње. У свим областима глад за земљом је осетна, број безземљаша и најамних радника у пољопривреди је све већи. Међу заједничким привредним обележјима свих немачких земаља до 1848. године изузимајући донекле Рајнску област, јесте апсолутна превага пољопривреде, над осталим областима привређивања. Што се тиче нивоа, техничке опремљености и продуктивности рада у пољопривреди, може се рећи да је Немачка у првој половини XIX века, била знатно ближа Француској него Енглеској.

Почевши од 20-их година, у појединим крајевима Немачке – у Пруској, Мекленбургу, Рајнској области и још неким – на крупном земљопоседу опажају се знатније позитивне промене, до којих долази применом неких тековина „енглеског система“, како у агротехници, тако и у организацији производње. Тропољни плодоред замењује се системом ротације, којим се искључује угар. Број пољопривредних култура и инвестиције у опрему и агротехнику, повећавају се. Ове су промене биле омогућене бржим претварањем феудалног велепоседа капиталистички. У том погледу пример Пруске је изванредно карактеристичан, јер је обележен специфичним „пруским начином“ првобитне акумулације и развоја капитализма на селу. За разлику од енглеских лендлордова, који су до својих огромних имања дошли ограђивањем и протеривањем одређених категорија сељака са земље, пруски јункери су то постигли применом државног законодавства и „погодбама“ са сељацима. Укидајући феудалне односе, пруско

законодавство признавало је јункерима право власништва над земљом коју су обрађивали дотадашњи кметови. Да би им унеколико олакшао положај законодавац је, ослобођеним кметовима остављао известан рок у којем су могли да од дојучерашњег господара откупе свој посед. Оне сељаке који нису могли да откупе посед племић је требало да, по слободној погодби, обештети. Део нешто имућнијих сељака, успео је да сакупи средства и да откупи своја имања. Већину је племић, уз минимално обештећење уклањао с поседа и претварао у безземљаше. Они су најчешће, остајали у својим кућама и ту се на лицу места претварали у ситне закупце или најамне раднике, код својих господара. Тако је пруски јункер двоструко био на добитку. Повећао је свој посед парцелама кметова који нису могли да их откупе; акумулисао је новчана средства за инвестирање помоћу новца добијеног од сељака који су откупили своја имања. Поред овога, јункери су и даље проширивали свој посед тиме што су јевтино куповали, или просто захватали, општинска земљишта – ливаде, утрине, шуме, рибњаке итд. У годинама када су се сељаци копрцали у често очајничком напору, да бар део својих дотадашњих поседа откупе, пристајали су да у бесцење распродају општинска добра само да би дошли до нешто новца. А купац је готово увек био јункер. Све је то било цена којом је сељаштво морало да плати преоријентацију пруске пољопривреде са феудалне и традиционалне на модерну, капиталистичку. Та је цена била нешто нижа и специфичнија од оне у Енглеској.

У погледу нове организације производње „пруски тип" разликовао се од енглеског по томе што је велепосед у Пруској обрађиван у режији самог власника, уз помоћ најамних радника или ситних закупаца.

Поменути процеси одвијали су се у Пруској и неким другим немачким земљама постепено, с доста застоја, па до 1848. године неће бити завршени. Интензивираће се и привести крају, углавном 50-их година XIX века. Зато су све до средине века дали ограничене резултате у погледу осавремењивања и интензификације производње. Томе, међутим, није крива само организација пољопривреде већ и општа привредна слабост Немачке која је, опет, добрим делом, проистицала из њене политичке и економске расцепканости. Кад после револуције, 1848–1849. године, привредни полет Немачке крене живљим темпом и кад се убрзају приказани процеси у пољопривреди, и њена производња ће брже поћи узлазном линијом, како у ратарству тако и у сточарству. Више се примењује вештачко ђубриво, повећавају се површине под индустријским биљем (шећерна репа, хмељ), унапређује се овчарство. Кратки застој услед неродице, 1865, није оставио последице.

У већини западних и централних европских земаља, пољопривредни системи крећу се од полуфеудалне организације (Шпанија, Португалија, јужна Италија, делови Хабсбуршке монархије), преко превага традиционалног система (Белгија, Холандија, Швајцарска), до модерних облика капиталистичких велепоседничких газдинстава (северна Италија, Данска). Пример Данске је врло карактеристичан. Овде је преовлађивао крупни и средњи замљопосед, који се обрађивао системом закупа или масовном применом најамних радника. Од 20-их година усавршава се агротехника, уводе се нови алати, прелази се на ротациони систем уместо плодореда. Пораст производње је запажен. За само двадесетак година производња житарица је повећана за 50%, а у експанзији било је узгајање индустријског биља, стоке и сточарских производа.

Источна Европа је све до 1848. године а делимично и после тога, пливала у мору феудализма. Феудални односи и положај сељаштва нису били свуда идентични. Знатне разлике запажају се у појединим земљама, па и регионима, Хабсбуршког царства. У Аустрији око 70% становништва живи од пољопривреде, у Чешкој близу 80%, а у Угарској око 90%. Свуда су преовлађивали кметски односи, али је било и других категорија лично слободног сељаштва на царским (коморским) поседима, у Војној граници, у слободним краљевским градовима итд. Сами аустријски и угарски племићи настојали су да подстакну сељаке на откуп од кметских обавеза. Циљ је био да се на тај начин дође до средстава за замашније инвестиције у пољопривреди. Сиромаштво сељака је онемогућило овакав начин укидања феудализма, па се друштвени сукоб на селу, нарочито у Угарској, заоштравао. Том заоштравању је још више допринео započети процес првобитне акумулације у овом делу Хабсбуршке империје. Племство је почело да захвата општинска земљишта, као и тзв. реманенције и контрактуалне поседе. То ће већ до револуције, 1848. године, концентрисати у рукама велепоседника око 72% обрадивих површина, док је ситносопственичко и средње сељаштво поседовало само 28% површина. И поред тога, пољопривредна производња није у раздобљу од 1815. до 1848. успела да направи значајнији прогрес, нити да понови конјунктуру из времена Наполеонових ратова. Покушај умереног реформизма грофа Сечењија, да се уз помоћ јевтиних кредита и других мера капиталистичког преображаја велепоседа коракне напред остао је без виднијих резултата. После револуције, 1848–1849. године, ствари ће се ипак знатније изменити.

Укидање феудализма, ма како било изведено, дало је позитивне резултате. Део сељаштва („сесионалци") задржао је земљу, док су „контрактуалци" и „желири", као ситни закупци, остали без поседа. У Угарској, као и у другим деловима Царевине, кренуо је процес „пруског начина" капиталистичког преображаја пољопривреде. Вршила се нова прерасподела поседа. Велепоседници са поседима изнад 1000 јутара држали су око 80% обрадивих површина, док је око 62% сељаштва остало потпуно без земље. Укидање царинских баријера између разних хабсбуршких земаља које су постојале до револуције, увођење царинске уније 1851.

године и бржи процес индустријализације Аустрије и Чешке, стварали су угарској пољопривреди све шире тржиште, што су велики магнати добро и користили. Почиње брже акумулисање и улагање средстава у саму пољопривреду и у њену ширу инфраструктуру. До 1867. године Мађарска ће добити 2283 km железничких пруга намењених, пре свега, транспорту аграрних производа, као и 150 пароброда који су пловили Дунавом. На њивама и гувнима велепоседника је 1863. године већ радило 163 парних вршалица, а млинарство се брзо развијало и механизовало. Зашто сав овај развој није био и бржи, разлог треба тражити у ограниченом основном капиталу којим се располагало, у рестриктивној економској политици државе према Угарској, те у многим рецидивима феудалних односа.

Све до 1861. у Русији је владао онакав социјално-економски поредак какав је створила царица Катарина II. У овој „племићкој империји" сељачке масе чиниле су 90% становништва. Оно се делило на лично слободне, тзв. „државне" сељаке (око 1/3 сељака) и кметове, који су чинили 2/3 сељаштва. Њих је највише било у централној Русији и на пољским територијама. Феудални тип пољопривреде је, дакле, доминирао. Њему је одговарала и поседовна структура земље. Око 103000 феудалних породица поседовало је 105 милиона десетина земље (десетина је приближна хектару), док је 10,5 милиона сељачких породица поседовало само 35,5 милиона десетина. Најраспрострањеније културе биле су пшеница, кромпир и шећерна репа, које су давале знатне тржишне вишкове. Начин обраде земље је примитиван, а обавезе сељака према феудалцима су натуралне и радне. Друштвене супротности на селу су веома заоштрене. Стихијски покрети сељаштва, које тешко пати, су свакодневни. У раздобљу од 1826. до 1855. године забележено их је 576. Таква пољопривреда је, средином века, доспела у кризу која је претила да се претвори у општи економски и друштвени слом. Цар Александар II је зато, 1861. године, приступио реформама одозго: укидању феудализма („крепосног права") и ослобађању сељаштва. Решења ове царске реформе опомињала су на „пруски начин" преображаја пољопривреде и носила су у себи специфичне елементе првобитне акумулације. Кметство је било укинуто, сељак је био слободан и, чак, је задржао 4/5 имања које је до тада поседовао и обрађивао. Једна петина (она најбоља) му је „одрезана" и остављена дотадашњем спахији. Остале 4/5 сељак је морао у року од 49 година да исплати. Да племство не би тако дуго чекало на „свој" новац, држава се обавезала да га у кратком року „обештети", с тим да после то обештећење, редовним порезима, наплати од сељака. Тако је племство дошло и до довољно земље и до новца за унапређивање производње на њој. Део племства ће тај новац и искористити, а део ће га паразитски потрошити. У сваком случају, капиталистички преображај руске пољопривреде је, 60-их година XIX

века, кренуо бржим темпом, наилазећи још увек на многе тешкоће и изазивајући низ противречности.

Поред Русије, феудализам се најтврдокорније држао у европским деловима Турског царства. О његовим специфичностима и заосталости биће речи на другом месту. У балканским земљама ослобођеним или полуослобођеним од Турске (Грчкој, Србији, Влашкој и Молдавији, Црној Гори) потпуно су доминирали традиционални типови пољопривреде, било да је преовлађивао ситни сељачки посед (Србија), било да је реч о крупном поседу с доста феудалних преостатака (Румунија).

Индустријализација Европе

Започета у другој половини XVIII века, индустријска револуција је до 1815, знатније размере добила само у Енглеској. Ни после тога, све до 30-их година, на европском континенту она неће постићи брзе и широке успехе. За то има више разлога географске, демографске, друштвено-економске и политичке природе. На првом месту је географски положај континенталних земаља са њиховим великим пространствима, недовољном густином насељености и слабим везама међу појединим областима. Одмах затим долазе разлози друштвено-економске и политичке нарави: владавина феудалних друштвених и апсолутистичких политичких односа, праћених правним и другим (еснафским) ограничењима слободе привредне активности; политичка расцепканост знатног дела централне и јужне Европе (Немачка, Италија), обележена затвореношћу малих, локалних тржишта; непродуктивно трошење од стране племства, дворова и државне бирократије, акумулације створене у пољопривреди; преовлађивање у већем броју апсолутистичких земаља меркантилистичких принципа политичке економије, чак и у првим деценијама XIX столећа. Овоме треба додати и неке чисто економске факторе, као што су: оскудност новчаних капитала, непознавање техничких вештина и недостатак технички оспособљених кадрова за рад у модерној индустрији, привредну и финансијску исцрпљеност великог броја европских земаља после наполеоновских ратова итд. Сви ови фактори снажно су спутавали продор механизације и бржу индустријализацију европских континенталних земаља која је, упркос свему, ипак била отпочела. Зато ће у првој трећини XIX века само Белгија успети да оствари запаженији успех на свом индустријском преображају. Неко време она ће представљати и индустријски најразвијенију земљу Европе.

Од 30-их година ситуација се приметно мења. Индустријализација западне, а делимично и централне, Европе постаје све динамичнија, а машинска производња све раширенија и масовнија. До средине века она се концентрише у одређеним регијама с изразитим предностима, да би

после 1850. године прелазила и њихове границе. Укупан привредни развој почиње од тога доба, све више да зависи од индустријске производње, а индустрија постаје једно од главних цивилизацијских обележја епохе.

Индустријски преображај везан је у техничком погледу за механизацију производње и примену паре (Ватове парне машине) као погонске снаге за њено покретање. Као земља са изразитом предношћу у индустријском развоју, Енглеска је, свим другим европским земљама, била далеко одмакла и по броју и капацитету парних машина које су покретале њену индустрију. Док их је на почетку XIX века (1806) имала само 1 000 са укупном снагом од 10 000 коњских снага, дотле ће њихови капацитети 1820. године износити већ 210 000 KS, 1838. око 700 000 (75 000 машина), а 1850. већ близу 1 300 000 KS. Француска ће 1830, када у Енглеској буде радило 15 000 машина, имати тек 3 000, а Пруска 1 000 парних машина. И средином века (1850) европске земље ће у овом погледу, далеко заостајати иза Велике Британије. Капацитети свих парних машина у Француској тада ће бити 270 000 KS, у Немачкој 260 000, у Хабсбуршкој монархији 100 000, у Русији и Белгији по 70 000 KS, у Италији 40 000, у Шпанији 20 000, те у Холандији 10 000 KS.

Привредне гране у које су машине најбрже продирале биле су текстилна индустрија и металургија. Иако брза, механизација ни у овим областима није била безболна. То се нарочито односи на производњу текстила (у првом реду памучних и ланених тканина), у којој су машине масовно потискивале кућну (ручну) радиност, која се томе жилаво опирала све до 50-их и 60-их година XIX века. Тако ће и у индустријски најразвијенијој Енглеској 1815. године још радити 250 000 ручних ткача, 1850. године око 40 000, да би њихов број, за наредних двадесет година, био сведен на само 3 000. У још значајнијој мери мануфактурна и домаћа производња текстила одржавала се у континенталним земљама Европе. У Русији је средином XIX века она производила чак 82,5% памучних тканина. Тријумф машине у текстилној индустрији, где је и започео, ипак се није могао ни зауставити, ни закочити. Колико је он био неодољив показује и податак да је у Манчестеру прва творница текстила на парни погон подигнута 1806, а да је само девет година касније у овом граду било 15 таквих фабрика. За само четрдесетак година (1810–1850) механизација у британској текстилној индустрији ће се повећати за око 40 пута, или 4 000%. Манчестер, као један од центара ове индустрије, за то време ће учетворостручити своје становништво. Број механичких разбоја у текстилној индустрији Велике Британије растао је овим темпом: 1815. – 2400, 1830. – 56 000, 1850. – 250 000. О рапидном успону текстилне индустрије у Великој Британији говоре и многи други подаци о повећавању потрошње сировина, као и о порасту количина готових производа у памучној и вунарској производњи. Тако је само производња памучних тканина од 1815. до 1850. године направила скок од 600%. Захваљујући томе, у првој половини XIX века развили су се моћни центри британске текстилне индустрије какви су били Ливерпул, Манчестер, Рочдел и Бристол, у Ланкаширу или Глазгов, у Шкотској. Они су производили 3/5 светске продукције памучних тканина. Прерада вуне била је ипак знатно спорија: она се само удвостручила.

Иако далеко иза британске од 30-их година XIX века механизује се и текстилна индустрија неких европских земаља. То показују примери запаженог раста њене производње. Тако, на пример, 1835. године на 144 000 тона сировог памука, које троши британска индустрија, долази већ 39 000 тона памука у Француској, 4 800 тона у Белгији и 4 500 у Немачкој. Петнаестак година касније те цифре су изгледале овако: 222 000 тона – Велика Британија, 59 200 тона – Француска, 17 100 тона – Немачка, 7 200 тона –Белгија. Види се, дакле, да је пораст производње у текстилној индустрији Европе, ипак, брз, нарочито у Немачкој. Исто показује и пораст броја ткачких разбоја (у Белгији, на пример, са 700 на 3 500), као и низ других података. У Европи, такође, израста неколико јаких центара индустријске производње памучних, ланених и вунених производа. Најјачи међу тим центрима су они у Фландрији и Вервијеу (Белгија), у Нормандији (Ремс), Алзасу (Милуз, Сен-Кантен), на Лоари (Рубе) у Француској, на Рајни, у Саксонији, Шлезији (Крефелд, Вупертал, Монхан) у Немачкој итд.

По темпу механизације са текстилном индустријом у корак је ишла металургија. И ту је Велика Британија све до краја епохе либералног капитализма, имала изразиту предност над осталим европским земљама. У њој је и темпо раста производње метала све до средине XIX века био најбржи. Године 1806. у Британији је произвођено 258 000 тона сировог гвожђа, а 1852. године преко десет пута више: 2 700 000 тона. То је било више него што су тада производиле све остале земље света заједно. И квалитет овог производа (еластичност, отпорност) стално је поправљан, па су и овде Британци одржавали предност. Слично је било и у производњи челика и обојених метала.

Иако споријим темпом, металургија се у доба индустријског преображаја брзо развијала и у европским земљама: Француској, Немачкој, Белгији, Шведској, Русији. Металуршки центри значајних капацитета настају у Крезоу на Горњој Марни, у Солингену и Ремшајду и у неколико других места и области. У њима продуктивност и производња знатно заостају иза британске металургије, али су у сталном порасту. Тако 1847. године највеће британске топионице недељно производе по 90 тона лива, белгијске по 60, а француске и немачке само по 14–18 тона. И поред тога, у Француској се тих година већ производило близу 350 000 тона лива годишње. За развој металургије, као и неких других привредних грана у европским земљама од посебног значаја био је долазак већег

броја техничара и других стручњака из Велике Британије. До 1825. године британске власти су административним мерама забрањивале њихов одлазак на рад у Европу, као што су забрањивале и извоз најновијих типова машина. Кад је та забрана скинута, многи британски инжењери, техничари, квалификовани мајстори и пословни људи упутили су се на другу страну Ламанша. Само у првој (1825) години у Европу их је прешло преко 2000. И после тога долазили су у значајном броју. Из редова њихових потомака изаћи ће, касније, низ познатих имена привредног, друштвеног и политичког живота Европе, као што су били Вадингтони, Диксони и Џексони у Француској, Мелвини у Немачкој, Кокерли у Белгији, Томаси у Аустрији.

Рударство је привредна грана без чијег се напретка индустријска револуција не би могла ни замислити. И ову грану је у XIX веку захватио низ промена које су донеле вртоглаво повећавање производње. И ту је, све до средине столећа, Британија диктирала темпо развоја који остале земље нису могле да прате. Њена производња угља чинила је тада 2/3 укупне светске продукције. Најхитније је то што је та производња и у Британији и у другим европским земљама била у сталном порасту. Исто је тако било и са вађењем металне руде. У Енглеској је ове руде, 1806. године, ископано 280000 тона, а 1840. године читавих 1400000 тона. Пораст је био импресиван и у низу других европских земаља.

Једина значајнија индустријска грана у којој је Енглеска почетком XIX века заостајала иза неке континенталне земље (Француске) била је хемијска индустрија. Али и у тој грани Енглези су 20-их година остварили успон, којим су превазишли Французе.

Као што се види, у индустријском развоју Велика Британија је у првој половини XIX века, далеко предњачила испред свих осталих земаља не само Европе већ и света у целини. Њен примат, готово ни у једној области нико није могао да угрози. „Британија је за западноевропске земље представљала модел индустријског достигнућа." Може се чак рећи да је она 40-их година XIX века, углавном, извршила индустријски преображај у свим најважнијим гранама своје привреде. То не значи да је она већ тада била изразито индустријска земља. У њој је тек 50-их година доходак индустрије престигао доходак пољопривреде. Али, најважније гране индустрије прешле су на машинску производњу, а пољопривреда се, по учешћу у укупном националном богатству постепено, али непрекидно, повлачила пред индустријом.

Што се тиче осталих европских земаља, све су оне – сем неколико изузетака – до средине XIX века у индустријализацији и примени машина чиниле тек прве кораке. Изузимајући унеколико Француску, Белгију и неке делове Немачке, можемо рећи да су најдаље у развоју индустрије (текстилне, металуршке, прехрамбене) биле отишле Аустрија, Русија и

Италија, док су Холандија, Шведска, Данска, Норвешка и Шпанија биле тек на прагу индустријског коришћења својих природних потенцијала.

* * *

У развоју индустрије и индустријализације европских земаља деценије од 1850. до 1870. године донеле су нове велике замахе и тековине. Најбржи успон забележен је у ширењу железничке мреже, производњи и потрошњи угља, гвожђа и челика, у повећању броја и капацитета парних машина, у продукцији текстила итд. У већини ових грана годишња стопа раста била је веома висока – између 5 и 10 процената. Овако брз продор индустријализације био је омогућен не само новим техничким и технолошким иновацијама, већ пре свега, коренитим друштвено-економским променама, које су после револуције, 1848–1849. године захватиле све земље западне и централне Европе. Феудални односи, еснафска и многа друга ограничења које су они наметали брзо су нестајали. Либерализује се спољна трговина, убрзава се робни и новчани промет, у развијенијим земљама стварају се акционарска друштва.

О томе којим је темпом ишао индустријски преображај Европе у раздобљу 1850–1870. можда ништа не говори убедљивије од пораста капацитета погонских (парних) машина у појединим земљама:

	1850.	1870.
Велика Британија	1290000 KS	4040000 KS
Немачка	260000	2480000
Француска	270000	1850000
Русија	70000	920000
Аустрија	100000	800000
Италија	40000	330000
Белгија	70000	350000
Шпанија	20000	210000
Холандија	10000	130000
Шведска	–	100000

Укупан капацитет парних машина у Европи се, за ове две деценије повећао са 2240000 KS на 11570000 KS. У том повећању најимпресивнији скок су ипак начиниле Немачка и Русија: прва са преко 950%, а друга чак са 1300%. Процентуално изузетно висок скок начиниле су и неке друге земље (Аустрија, Италија, Шпанија, Холандија, Шведска), али су, због скромне основе са које су кретале капацитети њихове индустрије, и 1870. године у апсолутним цифрама остајали ограничени.

Поред погонских машина металургија и рударство су и у том раздобљу биле носеће гране процеса индустријализације. То колико се за кратко време повећавала продуктивност рада у металургији, нека покаже само један пример: једна висока пећ у Француској произвела је 1846. године за годину дана 2450 тона лива, а 1870. године преко 5800 тона. И вађење металне руде је свуда било у снажном успону. Енглези су, на пример, 1840. године ископали 1400000 тона ове руде, а 1870. године преко 1700000 тона. У Француској се количина ископане металне руде, од средине 20-их година до 1870, повећала за близу 600%, у Белгији за 360%, у Русији за 108%, а у Немачкој чак за 950%. Експлоатација угља показује исти тренд, сталног пораста. Само од 1841. до 1870. године европска производња угља повећана је за целих 400 процената и то: у Великој Британији за 220%, у Белгији за 250%, у Француској за 290%, а у Немачкој за 900%.

Важно обележје индустријског развоја Европе, у раздобљу 1850–1870. јесте да је њиме био захваћен све већи број оних земаља које су до половине XIX века у овом погледу веома заостајале, или нису учиниле ни прве озбиљније кораке у индустријализацији. Тако је индустријски развој скандинавских земаља, све до тог периода, био веома успорен. Данска до 1850. године, готово да и нема модерних капацитета и у њој доминира домаћа радиност, која се неће повући ни до 1870-те. Ипак, може се рећи да у текстилној и прехрамбеној индустрији она 50-их и 60-их година, улази у раздобље индустријализације. Слична је ситуација и у Шведској, у којој је већ у XVIII и првој половини XIX века, постојала развијена занатска и мануфактурна производња дрвне грађе и прерада дрвета, као и експлоатација гвоздене руде. На бази ове мануфактуре од 50-их година почиње механизација и изградња индустријских погона. Но, поред индустријске прераде шумског блага и производње метала, јављају се тада и памучна и прехрамбена индустрија – производња пива, шећера, алкохолних пића. У изразито аграрној Норвешкој први индустријски капацитети за прераду дрвета јављају се, такође, 50-их година XIX века. Тада ће бити ударени и темељи индустријске бродоградње у овој земљи. Почеци индустријализације у Финској падају у исто раздобље 50-их и 60-их година.

Зачеци капиталистичке привреде у Русији срећу се већ крајем XVII и током XVIII века, али се први продори механизације бележе, као што смо видели, у XIX столећу. Све до 1861. године ти продори су ограничени и доминантан облик капиталистичке привреде остаје домаћа радиност. Тековине индустријске револуције најмногобројније су у текстилној (памучној) производњи, затим у производњи шећера и хартије. Спорије тече механизација у металургији, која је почела 30-их година XIX века. После укидања кметства 1861. године све је кренуло много брже. Рударство, текстилна, прехрамбена и металопрерађивачка индустрија доживљавају буран преображај а почиње и интензивна експлоатација нафте. Русија крупним корацима ступа на пут индустријализације.

Развој индустрије у Шпанији темељио се на погонима мануфактура текстила, бродоградње и наоружања које су настале у XVIII столећу. Неповољне историјске околности, у којима се Шпанија нашла у прве три деценије XIX века, омеле су претварање ових мануфактура у индустрију. Индустријализација Шпаније почиње тек 30-их година у металургији. У Баскији и Астурији настају центри црне металургије док се Каталонија претвара у подручје модерне текстилне индустрије. Заштитном царинском политиком држава потпомаже развој шпанске индустрије, који од 50-их година постаје бржи. Поред осталог, то је и последица прилива страног инвестиционог капитала у шпанско рударство: у угљенокопе, руднике гвожђа и бакра.

Успон технике, продуктивности и производње без преседана који је остварен 50-их и 60-их година XIX века, „захтевао је обавезно и концентрацију машина и људи у исто тако пространим размерама као и концентрацију капитала". Захваљујући томе, енглеска, немачка, француска, па и руска индустрија постижу већ у деценији од 1860. до 1870. године висок степен концентрације и централизације. Настају први монополски савези, као што су Le Comité des Forges 1864. године у Француској, картели белих лимова и поташе 1865. и 1869. године у Немачкој, руске вертикалне концентрације пре 1870. године итд.

* * *

Једна од кључних компоненти индустријског и укупног привредног преображаја Европе у XIX веку, био је саобраћај. У XIX век стари континент је ушао као и остали делови света, са сувоземним саобраћајем који се обављао искључиво пешице, на леђима неке теглеће животиње или колима на сточну вучу. Зато је ширење и поправљање друмских комуникација увек било прворазредни задатак. У том погледу ситуација у првој половини XIX века није била идилична. Шпанија је, на пример, за првих педесет година XIX века повећала дужину својих путева способних за саобраћај лаких кочија са 3000 на само 6000 km. Сицилија таквих путева није готово ни имала, док је солидан друм Петроград–Москва био изграђен тек 1834. године Француска је, међутим, захваљујући Наполеоновој грађевинској делатности, имала око 33000 километара добрих путева. Приближну дужину достигли су, после закључења Царинског савеза 1834. године и друмови у Немачкој. Доста се радило и да се унапреде путеви у Холандији, Белгији и Швајцарској. Енглези су имали слабије друмове од Француске: све до великих реконструкција започетих 20-их година они су били уски, вијугави и пуни рупа и оштећења. Али, већ 1830. године у

Енглеској ће бити 32000, а 1850. око 50000 km добрих (углавном макадамских) путева.

Јавни друмски саобраћај разним врстама кочија и дилижанси обављао се, углавном, доста споро. Најбрже кочије у Енглеској (Coach и Quiek Silver) прелазиле су раздаљину од Лондона до Единбурга (600 km) за 42 сата, а од Лондона до Брајтона за 4 сата. Највећа брзина од 23 km на сат постизана је на друму Лондон–Бирмингем. У Француској су тешке дилижансе од 5 тона са 16–18 путника, као основно превозно средство на дугим релацијама, савлађивале растојање од Париза до Лиона за 6 дана, до Стразбура за 12, а до Марсеја за 14 дана. Просечна брзина им је при том била 3 km на сат. Лака експресна возила за „хитне" пошиљке (са свега 3–4 путника), која су „летела као ветар", постизале су просечну брзину од 10–15 km на сат и превањивале су путеве од Париза до Лиона, Стразбура или Бордоа за по четрдесетак часова.

Солиднији путеви повезивали су, међутим, само важније и многољудније градове. Већина насеља, мање или више удаљених од ових главних комуникација, користила је слабије сеоске и локалне путеве који су понекад, у лошим временским условима, постајали и непроходни. Отуда су промет робе и путника, као и покретљивост људи, у првој половини XIX века још били ограничени, а живот затворен у провинцијске оквире.

Важна појава у области европског саобраћаја прве половине XIX века, била је отварање нових пловних путева. Ова појава била је резултат сталног раста промета кабастих и расутих терета (руда, производа тешке индустрије итд.) услед ширења и развоја индустрије и рударства. Међу земљама које су у ери индустријске револуције ископале највише пловних канала и оспособљавале реке за пловидбу прва је, опет, била Велика Британија. У првој половини XIX века у њој је прокопано неколико великих канала (поморски на северу, Велики канал Морли–Манчестер), који су веома снизили трошкове превоза тешке и индустријске робе и сировина. У Француској је још уочи револуције дошло до пројектовања, па и почетка изградње, мреже канала. Прекинута за време револуција и ратова, ова изградња настављена је после 1815. године, а нарочито у доба јулске монархије. Ова мрежа, у којој је најважнији био тзв. Средишњи канал (повезивао је Сону и Рону са басеном Лоаре), никад није сасвим завршена, а њено комплетирање је, од 40-их и 50-их година зауставила изградња рентабилнијих железница. Велики значај канали су имали и за привредни живот Белгије, Холандије и Немачке.

Од европских река највећи интернационални значај имале су Шелда, Рајна и Дунав. Режиму пловидбе на њима, регулацији њихових токова итд. пажњу је поклонио већ Бечки конгрес 1814–1815, а о Дунаву је посебна правна документа и међународне уговоре усвојио и Париски конгрес 1856. Иако су значајнији радови на регулацији ових река изведени

тек у другој половини века, оне су биле пловне и пре тога: Рајна од Ротердама до Стразбура, а Дунав од ушћа до Пасауа. Рајном су рано почели пловити и пароброди. Велике руске реке Волга, Кама, Дон и Дњепар су такође, биле значајни пловни путеви, али је да се оне регулишу и међусобно повежу до половине XIX века мало учињено. Нева је, међутим, била везана са језерима Ладогорн и Оњегом.

Са развојем водених путева тесно је повезана и бродоградња. У том погледу прва половина XIX столећа представља, с једне стране, раздобље великог успона једрењака, а с друге, време постепеног уласка пароброда у саобраћај. До 1850. године, једрењаци су одржали доминантну позицију, а пароброди су још били далеко од тријумфа, нарочито на морима. На 10 милиона тона носивости једрењака тада је на светским морима долазило тек 750000 тона паробродских капацитета. Од средине века ситуација почиње брзо да се мења, па у Великој Британији још пре истека 50-их година пароброди већ сачињавају четвртину тонаже трговачке флоте. И друге земље ће кренути тим путем.

Прави преврат у европском саобраћају средином XIX века произвешће ипак железнице. Започете као и толике друге иницијативе индустријске револуције, у Енглеској, оне ће тамо и постићи прве велике успехе. Дужина британских железничких пруга достићи ће 1850. године, већ 7625 миља или око 12000 километара. У земљама европског континента идеја о изградњи железница примљена је с извесним неповерењем, мада је свуда налазила и одушевљене присталице. Било је, међутим, и много конзервативаца који су говорили да је железница „болест епохе", да се од ње може полудети или, због силне брзине, ослепети итд. Далековидији и напреднији су у њој одмах спознали епохалну новину. Француз, Мишел Шевалије сачинио је, већ 1832. године, за ондашње услове фантастичан и неостварљив, али визионарски план о повезивању железницама медитеранских лука са свим значајнијим индустријским центрима Европе. Сличне планове имао је и Италијан Д'Ацељио.

Упркос многим отпорима прве железнице у западној Европи појавиле су се већ 20-их и 30-их година. У Белгији је прва пруга изграђена од Брисела до Малина још 1825. године, а најважнија белгијска пруга Брисел–Остенде–Анверс биће пуштена у саобраћај 1842. године. То ће бити пруга стандардног модела за мале земље са густим становништвом и високим степеном индустријализације. Немачка је била међу првим европским земљама која је приступила изградњи железница. За њу су железнице поред привредног имале и политички значај. У њеној буржоаској јавности се, наиме, рано раширило уверење да железнице могу постати снажно средство у борби за уједињење земље. Упорни заговорник ове идеје био је већ поменути економиста из Тибингена, творац Царинског савеза, професор Фридрих Лист. Благодарећи њему и градоначелнику Нирнберга, Шареру,

у Немачкој је 1835. године изграђена прва железничка пруга од Нирнберга до Фирта у дужини од 6 km. Само четири године касније једно акционарско друштво, које је опет инспирисао Лист, подигло је пругу Лајпциг–Дрезден. Ствари су после тога кренуле брзим темпом, тако да је сама пруска држава морала узети у руке пројектовање железница и надзор над њима. Само на територији Царинског савеза (Zollverein) у Немачкој ће до 1850. године бити изграђено око 5800 km пруга, од којих су најзначајније биле Ахен–Хановер–Берлин–Позен, Бремен–Хамбург и Франкфурт–Базел.

У време Јулске монархије, у Француској су око изградње железница вођене велике полемике, тако да све до 1842. године осим неколико кратких пруга (прва је била Париз–Сен Жермен из 1837), неће бити саграђена ниједна значајнија линија. Тек после прекида расправа и увођења државних стимулација, пруге су се стале брже градити, па их је Француска већ 1848. године имала око 3000 km. Оне, међутим, још нису чиниле јединствену железничку мрежу као у Немачкој.

Остале земље биле су у знатном заостатку са изградњом пруга. Русија је, додуше, прву локалну железницу од Петрограда до Царског Села добила још 1836. али ће значајна линија Петроград–Москва бити пуштена у саобраћај тек 1855. године. Своју прву пругу Беч–Бреслау Аустријанци ће отворити 1847. године а у Мађарској ће до 1848. постојати само једна локална пруга око Будимпеште. Прве италијанске пруге, изграђене с много напора 1845, повезивале су Милано са Монцом, Венецију са Падовом и Ливорно са Пизом. У Напуљској Краљевини постојала је једна мала сеоска пруга. Данци су прву пругу изградили 1847, а Швеђани 1856-те године.

У целој Европи било је до 1850. саграђено и пуштено у саобраћај 22000 km железничких пруга. Којим је вртоглавим темпом после тога кренула изградња европских железница показаћемо само неколиким цифрама. За само пет наредних година (1850–1855) у Европи је подигнуто нових 12000 km железничких пруга, а од тада па до 1871. још 61 000 km. Те године укупна дужина европских железница прелазила је 95000 километара. Само у Русији, саграђено је од 1856. до 1869. године 7865 km железничких путева. Железнице су у то време продирале и на балканске поседе Турске, прошивале су италијанску чизму, а освајале су Шпанију, Хабсбуршку монархију и остале земље Европе.

* * *

Индустријска револуција је, темељитим преображајима у производњи морала изазвати и значајне промене у промету роба и трговачкој размени. Пораст трговачког промета пратио је, па и премашивао, пораст производње у друштву која је само у раздобљу од 1815. до 1848. године,

удвостручена. У значајној мери повећавају се и унапређују како трговина на мало (детаљистичка) тако и она на велико (гросистичка). Трговина на велико постаје све значајнија јер игра улогу неопходног посредника између све масовније производње и све развијеније детаљистичке трговине. Расту и развијају се крупне трговачке фирме, које се баве импортом и експортом робе, али све значајнија постаје и улога посредника и комисионара. Особит значај стичу трговачки путници и продавци по кућама, типа Балзаковог „Славног Годисара". У трговини на мало се, поред дућана и бакалница, јављају, с једне стране, специјализовани бутици, а с друге, велике робне куће и магазини. Оне су у почетку, намењене богатијем свету који прати моду, док се у другој половини века оријентишу и на масовну продају јевтиније робе клијентели скромнијих могућности. Први велики магазини отварају се у Паризу, а прва специјализована кућа за трговину рубљем и одећом била је „Belle Jardinière", коју је основао трговац Паризо. За њом су следиле „монструм радње" „Les Deux Magots", „Le Bonhomme Richard", „Les Trois Quartiers". Ускоро после Париза овакве куће су стали добијати и други велики европски градови.

Пораст унутрашње пратио је у XIX веку и раст спољне трговине. Мора се, међутим, рећи да је спољнотрговински промет у првој половини XIX века растао спорије него у истом раздобљу претходног столећа. То је разумљиво ако се има у виду меркантилистичка оријентација већине европских држава XVIII века ка спољним тржиштима. Захваљујући томе, спољна трговина западних земаља је у периоду од 1717. до 1750. године, повећана за 400%, а од 1815. до 1848. за само 130%. Овако успореном расту спољнотрговинске размене у првој половини XIX века допринело је напуштање меркантилистичких начела привредне политике, снажан пораст унутрашњег промета, који је апсорбовао добар део производње, као и ограничена куповна моћ и засићеност доброг дела тржишта индустријском робом домаће производње. На све то треба додати и протекционистичку политику већине држава које су, у интересу властите производње и владајућих друштвених снага, прибегавале високим заштитним царинама. Енглески Парламент је, на пример, штитио интересе земљопоседничке буржоазије тако што је високим царинским наметима онемогућавао увоз јевтинијег жита и других пољопривредних производа са стране. Слично је чинила и француска држава, која је царинама заштићивала, од иностране конкуренције, како своју пољопривреду, тако и неке гране своје младе индустрије. Zollverein (Царински савез) је у Немачкој одиграо капиталну улогу у формирању националног тржишта, али је, истовремено, затварао ово тржиште за многе иностране производе.

Од 30-их и 40-их година се, међутим, све чешће јављају идеје о укидању царине и одрицању од протекционизма. Природно је што је идеја о слободној трговини имала највише присталица у Великој Брита-

нији, чија је индустрија по обиму, квалитету, продуктивности и конкурентској способности на светским тржиштима била готово без премца. Отуда се у Британији образује читава школа економиста и политичара (Манчестерска школа), која се бори за принципе фритрејдерске (free-trade) политике, која је Британији имала да донесе јевтино жито, а да њеној индустрији отвори многа до тада тешко приступачна европска тржишта. Средином XIX века начела фритрејдерства (слободне трговине) су у Енглеској и однела победу, али су у другим, индустријски инфериорнијим земљама теже прихватана. Упркос томе, снажан успон производње, развој железничког и поморског саобраћаја, који све тешње повезује северну и западну, са јужном и источном Европом, доприносе од средине XIX века постепеном стварању европског тржишта. Многе земље, ако и не одустају у потпуности од протекционизма, знатно снижавају или делимично укидају, царинске запреке међународној размени. Захваљујући томе, светска трговина, а у њој наравно, и европска, доживљава прави процват. Педесетих и 60-их година XIX века њен раст је импресиван и креће се од 200 до 600 процената. У њој енглеска трговина и даље држи убедљив примат. Вредност њене размене чини 25–30% целокупне светске трговине. У Европи је на поприличном одстојању прате само Француска (10–11%) и Немачка.

* * *

Финансијски проблеми се у доба индустријске револуције постављају у акутној и заоштреној форми. „Новац је редак, а његов промет је ограничен.“ Пласман капитала обавља се крајње обазриво и то само у сигурне послове. Помањкање новца нарочито је карактеристично за раздобље од 1815. до 1848. године које историчари називају и периодом ретког новца. Ситуација у вези с количином расположивог новчаног капитала, најбоља је у Енглеској, у којој лендлордови своје ренте улажу у индустрију, трговину и друге капиталистичке послове. Иницијатива те врсте, у много мањим размерама, има још само међу пруским племством.

У свим земљама овог доба у промету је највећим делом, метални новац, који је, услед спорог повећања количине племенитих метала, веома скуп. Светска продукција племенитих метала је све до 40-их година XIX века, малена и износи једва око 20 тона годишње. Између 1840. и 1850. године она ће се, услед почетка експлоатације нових налазишта у Америци и Аустралији, нагло повећати на просечно 55 тона годишње. У наредној деценији та производња ће достизати и 200 тона годишње. Папирни новац, повлачен масовно из оптицаја после наполеоновских ратова, није радо употребљаван у првој половини XIX века због лоших искустава која су с њим стечена у претходном раздобљу.

Велика потражња новца у XIX веку створила је један посебан вид привредно-финансијске активности, толико карактеристичан за развој индустријског капитализма у Европи. Реч је о зеленашком начину приватног кредитирања привредних и других делатности. Камате које су у тим операцијама власници новчаних капитала наметали својим клијентима биле су у оно време дефлације енормне: пењале су се до 50%, 60%, па и 100%. Бављење зеленашењем и новчаним шпекулацијама било је врло уносно, доносило је велике зараде и играло је, понегде, улогу првобитне акумулације капитала. Људи овог занимања постали су, захваљујући литератури, класични типови капиталиста новчара, какви су, на пример, Балзаков отац Гранде из романа *Евгенија Гранде*, Дикенсов Мардстон из *Давида Копперфилда* и Ралф Никлби из романа *Николас Никлби*, или, у српској литератури, Вуле Пупавац из Глишићеве *Подвале*. Поред наплате камата, зајмодавци су строго пазили и на рокове враћања дугова. Није редак случај био да су, због непоштовања тих рокова, или немогућности враћања позајмљеног новца, до тада угледног занатлију, трговца, индустријалца или чак банкара уз пуно садејство државних власти, материјално упропашћивали, или чак трпали у затвор.

Беспарица која је после 1815. године, захватила Европу погодила је и државе. Свуда су смањивани буџетски расходи, стезани су издаци за војне сврхе а државне новчане резерве нису повећаване. У таквим условима новчани капитал је, углавном, концентрисан у банкама, па финансијска буржоазија игра изузетно значајну улогу у привредном, друштвеном и политичком животу готово свих земаља Европе. „Банка је глава државе... банкари су племство буржоазије“ – забележио је у то време Стендал. И доиста, у већини држава формира се моћна финансијска олигархија, која врши директан утицај на владе, а преко штампе, коју такође усмерава и контролише, и на јавно мњење. „Њихове праве династије, као што су Ротшилди, третирају се једнако као и владари и владе.“ Пореклом поглавито из протестантских и јеврејских кућа, ове „династије“ држе у рукама тзв. велике банке. Међу њима чувене су у Паризу куће Хајне (Ене), пореклом из Немачке, Перего, пореклом из Швајцарске, и Перије (браћа Антоан и Казимир). У Лондону је таква кућа браће Баринг, а у Бреслау кућа Ајхборн. Чувенија од свих је међународна банкарска фирма Ротшилд, која држи конце многих банака, привредних и државних послова по Немачкој, Аустрији, Француској, Енглеској и Италији.

Темеље куће Ротшилд поставио је франкфуртски Јеврејин, Амшел-Мајер Ротшилд. Још у XVIII веку почео се бавити мењачким пословима, а лепе паре зарадио је дајући зајмове курфирсту из Хесен-Касела. Његови синови, „петорица господина из Франкфурта“, претворили су очеву банку у праву међународну финансијску корпорацију. Најстарији Амшел остао је на челу очеве банке у Франкфурту, Саломон је основао

банку у Бечу, Натан у Лондону, Јакоб (Џемс) у Паризу, а Карл у Напуљу. Браћа су пословала као једно предузеће и међусобно су тесно сарађивала и помагала се држећи се пословне девизе: „Concordia, industria, integritas". Велики успон Ротшилди су остварили финансирањем европских коалиција против Наполеона што им је на крају донело крупну добит. После ратова, у деценијама дефлације и беспарице, мало је који европски владар могао без зајмова од Ротшилдових, па им је аустријски цар Франц I, у знак захвалности, 1820. године, подарио баронске титуле. Ротшилди, наравно, нису остали на терену финансијских пословања с владама и владарима, већ су улагали новац и у индустријска, рударска и трговачка предузећа широм Европе. У том погледу најактивније су биле Натанова (лондонска) и Саломонова (бечка) банка, које су, поред осталог, држале у својим рукама и рудник живе у Идрији и флоту аустријског „Лојда". Већ пре 1848. године Ротшилди су се ангажовали и у изградњи железница. Подизали су велелепне палате, а као уметничке мецене помагали су многе установе и појединце: композитора Мајербера, песника Хајнеа, романописца Балзака и друге. Друштвени углед им је растао: Натан и његов син Лајонел су се потпуно уклопили у енглеску аристократију, Џемс је постао француски барон, а Карл је био персона грата на свим италијанским дворовима. Њихово богатство ушло је у приче и пословице, а реченица: „Богат као Ротшилд", изговарала се са усхићењем и завишћу по целој Европи.

Да би се ослободила беспарице, трговачка и индустријска буржоазија почиње већ од 30-их година XIX века, да уједињује а своје капитале, да ствара пословне банке и новчане заводе акционарског типа. Прва пословна банка основана је у Холандији, под именом „Генерално друштво за помагање националне индустрије". Класични пример ове акционарске банке, оријентисане, пре свега, на кредитирање привреде, била је енглеска „Лондонска и вестминстерска банка" (London and Westminster Bank), образована 1833. године Покушај француског банкара, Лафита, да створи пословну банку у Паризу није успео, па ће Француска морати да сачека Друго царство да би је браћа Перер формирала. Енглезима је, међутим, пошло за руком да већ у првој половини XIX века формирају неколико пословних банака, помоћу акционарских капитала. Оне су, додуше, дуго наилазиле на неповерење пословног света, али је већ њихово стварање означило нови стил рада и будуће повезивање новчаног и индустријског капитала. Слично је било и у Белгији, где су створене највеће банке акционарског типа: „Генерално друштво" (Société Générale) и „Белгијска банка" (Banque de Belgique). Спорије се развијала ова појава у Немачкој, у којој је држава (Пруска) прискакала индустрији у помоћ.

Од средине XIX века у Европи настаје велики број крупних, пословних банака, финансијских и акционарских друштава, берзанских установа. Највеће такве банке су: Crédit mobilier (браће Перер), Crédit foncier de France, Crédit Lyonnais и Société Générale у Француској, Schaffenhaussenschen Bankverein из Келна и Darmstater Bank из Дармштата у Немачкој, те Kredit-Anstalt für Handel und Gewerbe i Boden-Kredit-Anstalt у Хабсбуршкој монархији. Количина новца у оптицају, како металног, тако и папирног и у облику вредносних хартија, брзо расте. Банкарски депозити и готовине су такође у сталном порасту. У Француској је, на пример, 1815. године, циркулисало само 40 милиона франака, а 1870. 1544 милиона. Вредност депозита у британским банкама повећана је са 3348000 фунти стерлинга 1840. на 78189420 фунти стерлинга 1870. Све ће то утицати, не само на раст привредних активности у целини, већ и на промену економске структуре Европе.

* * *

Развој индустрије и трговине, масовно померање становништва и преструктуирање друштава, до којих је довела индустријска револуција, донеће још једну карактеристичну друштвено-економску појаву: брзо мењање изгледа европских градова. Град је у XIX веку најзад, загосподарио селом, не само административно-политички већ и економски. Он постаје носилац и регулатор робоновчане привреде на којој почива капиталистички друштвени систем. Не треба, наравно, мислити да су градови преко ноћи променили свој традиционални лик нити да је промена захватила све градове. Било је доста градова који су сачували архаични начин живота, полурустикалну структуру или традиционалне облике и боје. То се, нарочито, односи на градове јужне и источне, а делимично и централне Европе. У индустријски развијеним земљама промене су, међутим, брзе, најпре у порасту броја њиховог становништва, а затим и у организацији живота. У Енглеској средином XIX века, поред Лондона, још 7 градова има преко 100000, а 18 градова преко 50000 становника; број њихових житеља галопирајуће расте. Лондон је 1815. имао око милион становника, а 1850. преко 2300000; Глазгов је порастао са 77000 на 329000 становника, Манчестер са 95000 на 401000, а Бирмингем са 71000 на 232000. На европском континенту раст градова је мање експанзиван а понегде, њихово становништво чак и стагнира. Париз је удвостручио становништво (са 550000 на 1050000) али Рим је забележио мали пораст. Изузимајући Милано, споро су расли и остали италијански градови, као уосталом и шпански. Зато неки немачки градови брзо нарастају, нарочито они у Рајнској области: Келн, Елберфелд, Бармен, Крефелд. Берлин је средином XIX века достигао пола милиона становника.

Лик градова мења се брже него животни услови у њима. Индустријски центри, униформишу се и постају ружни. Француски историчар Мисле описивао је пут од Рочдела до Ливерпула као једну дугу, једноличну

улицу с кућама подједнаких облика, висина и боја. Поред старих градских језгара, која ће се одржати све до 50-их и 60-их година, па и дуже, настаје много нездравих, мрачних и прљавих градских четврти и предграђа, пуних беде, болести и порока. Друштвени стандард, хигијенски услови и удобности становања, су се много спорије развијали од величине и броја становника европских градова. У већини градова још нема текуће воде, добре канализационе мреже, редовног одржавања чистоће улица, солидне јавне расвете итд. Праве преокрете у овом погледу донеће тек 50-те и 60-те године XIX века. У том погледу млађи и новији градови ће се брже и лакше мењати од старијих.

* * *

Изложени индустријски и општепривредни развитак Европе у раздобљу од 1815. до 1870. године, био је темељит и континуиран. Плаћен је тешком експлоатацијом и жртвама милионских маса радног становништва града и села. То је била цена великог и свестраног социјалног, економског и цивилизацијског напретка старог континента. Никако, међутим, не би била тачна представа о том напретку као хармоничном, уравнотеженом развоју без застоја, падова и кризних ситуација. Вишеструки су разлози њиховог појављивања: природни (климатске недаће, биљне и животињске болести, епидемије итд.), демографски (бржи раст становништва од производње), друштвени (дубоке противречности и стихијност у производњи, неуравнотеженост и неправедност расподеле) и политички (класне и политичке борбе, револуције, ратови). Под дејством тих узрока друштвено-економски живот и развој Европе били су у епохи либералног капитализма потресани низом криза и поремећаја. Ако овде изузмемо поремећаје које су донеле сложене околности епохе револуција и ратова 1789–1815, можемо као најозбиљније критичне ситуације поменути две врсте привредних криза: оне изазване потресима у пољопривредној производњи и оне које се од 30-их година циклично јављају као кризе хиперпродукције. Прва врста кризе имала је извориште у аграру, да би се затим пренела и на индустрију, трговину и финансије. Од 30-их година смер кризног тока се мења: почиње у сферама индустрије, трговине и финансија, да би се затим одражавао и у пољопривредној производњи. До 20-их година кризе су биле локалне, захватајући шире или уже регионе. Од 1826. постале су европске, да би од 1839. до 1842. године добиле светско обележје. У том погледу криза из 1856/1857. године, права је прекретница: то је прва велика светска економска криза. У неку руку, својеврстан пример је у раздобљу које разматрамо – криза од 1846. до 1847. године. И она је почела на селу – великом болешћу кромпира и неродицом, али се затим снажно пренела и на остале привредне активности, захвативши велике регионе света. Најтеже економске кризе којима је Европа после 1815. била захваћена одиграле су се 1817–1819, 1826, 1839–1842, 1846–1847, 1856–1857, и 1873–1877. године.

Имајући све ово у виду, могли бисмо закључити да су економски резултати индустријске револуције и индустријализације у Европи као и у другим деловима света, били вишеструки и противречни. На једној страни, фантастично је повећана продуктивност рада; количине, врсте и квалитети производа нарасли су до неслућених размера, створене су нове потребе људи, процветала је трговина, нагло су умножени новчани и други капитали, национална богатства су многоструко увећана. На другој страни, међутим, веома је умножен пролетаријат, чиме је вишеструко повећана маса експлоатисаних, од средстава за производњу одвојених људи; распони између богатства и сиромаштва су растегнути – ако су крајем епохе либералног капитализма сиромаси и постали нешто мање сиромашни, богати су постали много богатији, па се овај распон није смањивао него увећавао. Класни сукоб се зато није стишавао већ се заоштравао.

Друштвени односи

Од почетка смо истицали да индустријску револуцију не треба схватити само као технички и економски већ и као дубок и свестран друштвени преображај, који је створио материјалну основу и класну структуру модерног грађанског друштва. А како одређене друштвене структуре рађају и посебне форме политичких односа, мора се и целокупна сфера друштвено-политичких, па и идеолошких феномена епохе либералног капитализма, посматрати као директни резултат индустријске револуције.

Било је тешко до сада говорити о европској привреди као целовитој историјској појави XIX века. Још теже је говорити о некаквом јединственом друштвеном организму Европе. Социјалне структуре појединих европских региона и земаља биле су веома различите и специфичне. То је зависило, поглавито, од нивоа и праваца њиховог привредног развоја, али и од историјских традиција, природних и других услова њиховог друштвеног живота. Упркос томе, неке опште црте и појаве социјалне историје Европе се могу сагледати, с тим што су у неким деловима Континента преовлађивале једне, а у неким друге од тих појава. Најопштија међу њима је та да су, изузимајући Енглеску, до краја 60-их година XIX века сва европска друштва – претежно аграрна друштва. Међутим, док су у Русији, Турској и већини Хабсбуршких земаља, затим у Шпанији, деловима Италије итд., та аграрна друштва све до средине века (негде и даље) још увек носила многа обележја феудалних структура и односа, дотле су у западној Европи, сасвим, а у централној делимично, већ стекла све карактеристике капиталистичке епохе. То значи да је и основна сељачка маса

становништва већ била раслојена, и да су и на селу преовладали робоновчани економски и капиталистички друштвени односи.

* * *

У привредно заосталијим земљама Европе, које до средине XIX века нису прошле ни кроз економску (индустријску), ни кроз политичку револуцију, владајућу друштвену класу представљало је још увек старо, феудално племство. Иако бројчано незнатна мањина друштва (1–3%), оно свуда држи кључне социјалне и политичке позиције, и располаже највећим делом друштвене акумулације. То племство није јединствено ни по економској снази, ни по друштвено-политичком положају и утицају. Дели се – грубо и поједностављено речено – на две категорије: крупно и ситно (центријско) племство. Оваква поларизација племства најуочљивија је у Угарској, Пољској, Шпанији и неким другим крајевима Европе.

Феудална аристократија влада или сама (уз помоћ и у савезу са апсолутном монархијом), или ту власт дели са најкрупнијом државном бирократијом, војним врховима и клером, као што је случај у Аустрији, италијанским монархијама или Шпанији. Утицај ситног племства на политичку власт у тим земљама је незнатан, или бар веома ограничен.

Буржоаски друштвени слојеви се овде тек формирају у класу и још су малобројни. Њих заступа мали слој банкара и новчаних капиталиста који су у тесној вези са дворовима, врховима државне администрације и феудалним племством. Тим везама они су, и кад не учествују директно у државној власти, утицали на њу. Средње слојеве буржоазије сачињавају у овим срединама, опет недовољно развијене и многобројне, групе крупних трговаца, мануфактуриста, ретких индустријалаца и неких интелектуалаца. Ситна буржоазија је знатно многобројнија. Њу чине занатлије, ситни трговци и дућанџије, превозници, ситни робни произвођачи у пољопривреди, локални чиновници, учитељи, лекари, ветеринари итд. Слојеви ситне и средње буржоазије су без видљивије друштвене моћи и утицаја, и сасвим су лишени учешћа у политичкој власти.

Потлачене, експлоатисане масе народа чини највећи део сељака и још неразвијени и малобројни градски пролетаријат. На селу се већ опажају правци започете социјалне диференцијације на безземљашке слојеве сеоског пролетаријата, ситне и средње земљовласнике и крупне капиталистичке земљопоседнике. Ова диференцијација добиће у већини земаља источне и јужне Европе веће замахе у другој половини XIX века.

Развијенија друштва западне Европе су већ и до 1848. године била знатно сложенија и разуђенија. У њима је најхитније то да буржоазија даје тон и правац друштвеном животу, а да одређени њени слојеви држе политичку власт у рукама. Раслојеност и издиференцираност у редовима

саме буржоазије чини структуру капиталистичког друштва сложеном и компликованом.

По пореклу и карактеру, западноевропска буржоазија се дели на две велике групе. Прва је група потекла из старе владајуће класе феудалне аристократије. То је побуржоажено племство које је напустило феудални и прешло на капиталистички начин производње. Оно се често (нарочито у Енглеској) не ограничава само на аграрну производњу и пољопривредну делатност већ улази и у разне финансијске операције, индустријске и трговачке подухвате, грађевинарска предузећа итд. Тим правцем, осим што служи у војсци, креће средином XIX столећа и део пруског јункерства, док се француска земљишна аристократија оријентише претежно на убирање ренте, понекад на учешће у новчаним шпекулацијама и на службу у војсци, дипломатији и цркви.

Другу, многобројнију групу буржоазије чине они њени слојеви који се у првој половини XIX века називају „новим класама". Ти су слојеви потекли из народа: из сељаштва, нижих слојева грађанског сталежа, изузетно ретко из пролетаријата.

На самом врху грађанске друштвене пирамиде су две категорије крупне буржоазије. То су земљишна и финансијска аристократија. У ову групацију, поред крупних земљопоседника (енглеских лендлордова, француских великих власника, пруских јункера), улазе још и банкари, најкрупнији индустријалци, велетрговци и бродовласници. Само једну степеницу ниже стоји слој крупне буржоазије, у који улазе други индустријалци, велики закупци земљишних поседа, власници трговинских фирми, високи државни функционери и генерали, најбоље ситуирани интелектуалци (неки професори универзитета, поједини омиљени писци, уметници и публицисти, чувени лекари, адвокати и други припадници слободних професија). Средњи буржоаски слој састоји се из власника мањих индустријских и мануфактурних предузећа и јачих трговачких радњи, знатнијих чиновника и интелектуалаца, виших официра, закупаца средњих фарми и земљопоседника са ограниченим приходом, лекара, апотекара, ветеринара, инжењера, трговачких и финансијских посредника. Најзад, у ред ситне буржоазије убрајају се занатлије, ситни бакали и дућанџије, сеоски домаћини, мали поседници и закупци, локални чиновници и службеници у банкарству и трговини, нижи официри, сеоски учитељи и трговачки путници.

Буржоаско друштво је, као што се види, веома слојевито и у материјалном погледу издиференцирано. Разуме се, између појединих слојева буржоазије, економске, друштвене и политичке границе, нису оштро повучене, нити лако одредљиве. Као класа у целини, буржоазија је веома динамична друштвена категорија. Унутар ње су кретања и померања непрестана. Најхитније социјално-психолошко обележје буржоазије као

класе, јесте да јој је економски и пословни успех, мерило сваке вредности, чак основни критеријум у животу. Новац влада односима унутар буржоазије, а буржоазија влада друштвом, тако да је новац најважнији покретачки фактор и регулатор друштвеног живота у целини. Зато се сваки буржуј свом снагом бори да „успе“, да се још више обогати и тиме обезбеди себи још повољнији друштвени статус. Најогорченије се, пак, бори да не „пропадне“ и не стропошта се на бедну позицију угњетеног и експлоатисаног пролетера. У тој борби без милости, једни успевају, други пропадају, једни иду навише, други наниже. Зато је флуктуација унутар буржоазије, међу њеним слојевима, стална, као што је стална и између буржоазије и експлоатисаних слојева. Због тога што оштрих и стабилних граница између различитих група грађанске класе нема, за све припаднике средње и ситне буржоазије распрострањен је заједнички назив „средњи слојеви“, или „средње класе“. Овај назив има оправдања у низу заједничких карактеристика друштвених интереса, идејно-политичких тежњи и схватања, те колективне свести, ових буржоаских слојева.

Који део друштва представљају ови, различити слојеви буржоаске класе? На то је тешко одговорити. Израчунавање, које је извршио француски историчар социолошке школе Жан Лом, узело је у обзир и сеоске слојеве друштва, као интегралне делове буржоаске класе. Полазећи од тога, Лом је израчунао да је у Француској 40-их година XIX века било 45–46% припадника „средње класе“, око 40–41% припадника градског и сеоског пролетаријата и око 2% припадника крупне буржоазије. Око 12% становништва се није могло сврстати у ову социјалну типологију. Ту је, највећим делом, реч о оним сељацима који су једном ногом у ситној буржоазији а другом у пролетаријату. Ово процентуално учешће појединих слојева и класа у саставу друштвеног организма Француске, може се приближно узети и за многе друге капиталистичке земље.

Основни тон и најхитнија обележја грађанском друштву XIX века, природно, давала је буржоазија. Политичке и идејне темеље тог друштва представљала су следећа начела: правна једнакост, капиталистичко приватно власништво, слободан рад, право на неограничено стицање богатства. Око тумачења и примене ових начела унутар буржоаске класе, водила се непрестана, жестока, па и немилосрдна, политичка борба. Реч је, у ствари, о сукобу противречних економских, друштвених и политичких интереса различитих буржоаских слојева, чије само постојање и трајање, представља једно од два најхитнија обележја друштвено-политичког живота Европе у XIX веку. Друго обележје биће класна борба између радничке класе и буржоазије која је, такође, имала свој континуитет и која је добијала размере непомирљивог друштвеног сукоба. У раздобљу од 1815. до 1870. године, борба унутар грађанске класе водила се, углавном,

око двеју концепција друштва и државе: либералне и демократске. Док је концепција либерализма захтевала јаку државу, ограничена политичка права народа и што потпунију превагу крупне буржоазије у управљању јавним пословима – демократска се залагала и борила за потпуну политичку једнакост грађана, за што веће и што свестраније присуство народа на политичкој сцени и за што већи његов утицај на политичку власт земље преко народног представништва изабраног општим правом гласа. Борба ових двеју концепција је у доба рестаурације и политичке реакције (1815–1830), пригушена неопходношћу заједничког наступа највећег дела буржоазије у одбрани тековина револуције, у земљама које нису прошле грађанску револуцију она се не отвара ни до 1848. године, али ће је четрдесетосмашка револуција отрити у пуном светлу. Битно је, у вези с тим, на овом месту додати још само то да је кроз ове политичке сукобе са феудалном контрареволуцијом, са радничком класом, као и унутар самог себе, европско грађанско друштво XIX века изграђивало неке важне особености свог властитог стила живљења, својих идеала и погледа на свет. „У грађанским салонима (...) главних и провинцијских градова, како су их описали Балзак и Флобер у својим романима, разговарало се о свакодневним политичким и уметничким догађајима. Захтјев за слободом штампе (...) и укидање цензуре провлачи се кроз све расправе и сукобе између грађанског либерализма и реакције у првој половини XIX. стољећа.“ Већ од 30-их година у те расправе се укључују све чешће, и теме о демократизацији политичког живота и политичких институција. Како расправе нису остајале само у оквиру академских и салонских дискусија, оне постају и предмет бављења широке јавности, а у појединим историјским тренуцима и разлог крвавих револуционарних обрачуна. У свим тим сукобима и борбама ангажовани су, у мањој или већој мери, готово сви слојеви буржоаске класе, али грађанска интелигенција игра најчешће, покретачку и предводничку улогу. То је слој образованих припадника грађанске класе, **les hommes de lettres**: студенти, чиновници, припадници слободних професија. Њихова политичка улога је доминантна у свим правцима јавног мишљења, од најконзервативнијег до најрадикалнијег, и револуционарног. Отуда изванредно повећана улога општег и политичког образовања, опште и политичке културе, у животу грађанског друштва. У њему је најутицајније оно јавно мњење, које мобилише средње друштвене слојеве – средњу и ситну буржоазију, која је у готово сталном бројчаном порасту. Њена расположења и опредељења, њени заокрети често су одлучивали исходе политичких битака. Она је, додуше, често колебљива и неодлучна, разапета између своја два страха: с једне стране, од аристократске контрареволуције и плутократске олигархије, с друге, од пролетаријата и народне сиротиње. У сталном конфликту са аристократијом и крупном буржоазијом, средња и ситна буржоазија ће у тренуцима нај-

оштријег класног (револуционарног) обрачунавања са пролетаријатом, с њима ипак налазити основу за класну солидарност и сарадњу.

Перманентна борба између буржоазије и пролетаријата водиће се током читавог раздобља од 1815. до 1871. године у распону између два концепта: умереног – за реформисање и поправљање буржоаског друштва, и револуционарног – за његово рушење и замену новим, социјалистичким системом. И док ће у борби за реформе радничка класа наилазити на одређену меру разумевања и подршке међу демократским снагама буржоазије, за своје револуционарне захтеве придобијаће само неке њене изузетне појединце.

* * *

Колико је индустријска револуција у XIX веку допринела развоју и раслојавању буржоазије, толико је допринела и порасту пролетаријата и његовом конституисању у посебну и самосталну друштвену класу. Тек после појаве индустрије радничка класа издваја се из тзв. доњих слојева друштва, с којима је у сталешкој подели припадала трећем сталежу заједно са сељаштвом и буржоазијом.

Што се тиче бројчане снаге радничке класе у грађанском друштву, сасвим прецизне показатеље тешко је извести. Видели смо да је пролетаријат према неким прорачунима, 40-их година XIX века чинио нешто преко 40% од укупног друштвеног организма западноевропских земаља. У тој маси становништва, која је у Великој Британији износила око 11 милиона (од укупно 27), у Француској око 12 (од укупно 30), у Немачкој 14 (од 35) итд., индустријски пролетаријат је свуда, осим у Британији, био у мањини. Тако је у Британији индустријско радништво чинило око 70% самог пролетаријата, или 25–30% укупног становништва. У Француској и Немачкој индустријски пролетаријат је само трећина радничке класе, или 10–15% укупног становништва. Тридесетак година касније (1870) учешће индустријског пролетаријата у укупном становништву западних земаља (нарочито Немачке, Француске и Италије) значајно је увећано. Тада је индустријско радништво представљало 37,4% становништва Велике Британије, 38% Француске, 38,5% Немачке и 33% Италије. Бројчано повећавање радничке класе било је резултат сталног повећавања европског становништва, даљег пролетаризовања његових делова и пропадања неких категорија занатлија и радника домаће радиности, а на првом месту развоја индустрије.

Општа карактеристика у животу и историји радничке класе током прве половине XIX века јесте њен изванредно тежак материјални и потпуно бесправан политички положај. Овај период је, у ствари, најтежи период у историји западноевропског пролетаријата. Привредни замах започет индустријском револуцијом захтевао је што већу и што бржу акумулацију капитала, а буржоазија је то остваривала првенствено на рачун радничке класе – повећавањем степена њене експлоатације. То се постизало на два начина: ниским надницама и дугим радним временом. Обесправљени друштвени положај радничке класе се управо и огледао, пре свега, у њеној потпуној незаштићености пред притиском капитала у циљу повећавања експлоатације. Ни радно време, ни висина надница, ни здравствена, инвалидска или старосна заштита, нити било које друго витално питање егзистенције радничке класе ничим није било регулисано или гарантовано. Радно време је, у принципу, трајало од изласка до заласка сунца и обично је лети износило 12–14 часова (код сезонских послова и до 16 часова), а зими око 10 часова. У неким привредним гранама (металургија, рударство) производња је обављана перманентно, дању и ноћу, при чему између дневног и ноћног рада није прављена никаква разлика.

Непостојање било каквих законских или других норматива који би штитили радничку класу нарочито је тешко погађало женску и дечју радну снагу, коју је индустрија масовно укључивала у производњу. Женски и дечји рад био је врло распрострањен у текстилној индустрији, али се употребљавао и у другим гранама – чак и у металургији и рударству. Ево о томе неколико примера. У Шкотској је 1816. године на 10 000 радника у 41 индустријском предузећу било 6 850 жена. Предионице и ткачнице Боаје-Фонфреда у Тулузи запошљавале су по 350 деце, искључиво за стан и храну. Домови радионице (workhouses) у Енглеској – куће принудног рада за незапослену сиротињу – изнајмљивале су фабрикама и дечицу од 4–5 година. Према једној статистици, из 1847. године, у француској индустрији било је запослено 244 000 жена и 131 000 деце.

Радничке наднице су у раздобљу од 1815. до 1848. године свуда биле мизерне. Најниже су имали радници текстилне индустрије, којих је било највише, а најбоље су били плаћени радници у радионицама уметничких заната, специјализовани за израду стилског намештаја, бронзаних украса, фине керамике и стакларије итд. У боље плаћене раднике спадали су и типографи. То је била нека врста радничке елите. Већини радника, међутим, у било којој земљи, наднице нису омогућавале ни минимум егзистенције и излазак из ужасне беде и сиромаштва. Но, ни најнижа надница, за коју је ступао у радни однос, раднику није била сигурна и власник, односно предузимач, могао је на разне начине да је умањи и окрњи. У том погледу, раднику су најтеже падале многобројне казне које су га погађале за сваки пропуст или погрешку. Понајтежа је била казна примењивана према британским рударима који у случају болести не би сами себи обезбедили замену. Рудар у том случају не само да не би добио надницу за дане боловања, већ би платио и казну због необезбеђене замене. Посебно тешка је била експлоатација жена и деце. Деца су често радила само за

стан и храну, док је женама надница умањивана, за 30–50% у односу на наднице мушкараца.

Уз дуго радно време и ниске наднице, радничку класу погађало је непостојање било каквог здравственог и пензионог осигурања. Тешки услови рада у рударству и индустрији доприносили су брзом онеспособљавању радника: осакаћивањем, погибијама, обољевањем итд. Закона о хигијенско-техничкој заштити на раду није било, а онеспособљени радници бацани су на улице без икакве милости. Исти је био случај и са остарелим пролетерима, а породице умрлих или настрадалих радника остајале су без средстава за живот.

Упркос свим овим нељудским условима рада и живота, прилив нове „слободне" радне снаге у европским градовима био је све већи. То је стално повећавало „резервну армију рада" (армију незапослених радника), која је и омогућавала одржавање ниских надница и суровог система експлоатације. Тачних и глобалних података о армијама незапослених на тржишту радне снаге има мало, али и подаци о броју „убогих", „скитница" и „просјака", које су бележиле званичне статистике, о томе доста говоре. Само, на пример, у индустријском департману Ер-е-Лоара, у Француској било је 1833. године забележено 17566 „убогих", међу којима и 8861 „просјак". У севем департманима Француске било је 1828. године око 163000 запослених и 224000 незапослених радника. У Енглеској је 30-их година било 2 милиона радника у домовима радионицама, и још око 1400000 без икаквог запослења, који су тражили помоћ. То значи да је на 3 милиона запослених долазило још око 3,5 милиона незапослених радника, без обезбеђене и најбедније егзистенције.

Сва ова маса беде, беспослице и немаштине, концентрисала се претежно по већим индустријским градовима и четвртима. Градови као Ливерпул, Лил, Ремс, Руан, Анеси, Милуз, четврт Вајтчепл у Лондону, неки делови Париза итд. постали су прави центри најужасније материјалне, а с њом у вези и моралне мизерије. Стамбени услови у којима су живеле радничке породице били су очајни. Многи нису имали никаквих смештаја – скитничили су, спавали по рударским окнима, фабричким магазинима и шталама, под мостовима и шупама. Они који су обезбедили кров над главом обично су имали „станове" по подрумима, таванима или по најбеднијим страћарама. По својој беди у литературу су ушли чувени подруми Лила, Лиона, Ливерпула и Лондона. Потресан опис подрума Лила оставио је либерални економист Адолф Бланки, који их је посетио 1847. године. А као што су бедно становали, радници европских индустријских средишта су се бедно и хранили. Хлеб и каше од пшеничног или ражаног брашна били су најважнији састојак исхране. Уз то се трошило нешто јевтиног поврћа (кромпира, купуса, пасуља), понекад се на трпези налазио покоји комад сира, много ређе маслац, док се месо појављивало у изузетним, свечаним приликама. Живот у радничким четвртима био је просто вегетирање. „Живети... то значи не умрети" – записао је 1835. године др Гепен, гледајући призоре радничке беде.

Исцрпљивани дуготрајним ропским радом, без икакве здравствене заштите, станујући у крајње непогодним условима, хранећи се слабо, радници су лако обољевали и пропадали, а болештине су харале и њиховим породицама. „Скоро дете у двадесетој, већ старац у тридесетој" – гласи стих неке социјалне песме Виктора Игоа. Шкрофулоза, рахитис, туберкулоза, биле су болести које су косиле радничким четвртима. А уз болести и смртност, ишла су и друга друштвена зла које рађа велика беда: алкохолизам, неморал, сексуални промискуитет, проституција. Проституција је, опет, повећавала тешкоће тиме што је доносила проблем „незаконите" а тиме и незбринуте деце. Колико је то постало озбиљно, показује чињеница да је у Паризу, на пример, свако четврто дете било „незаконито". У Милузу је ствар била нешто боља: „незаконито" је било свако пето дете.

Беда радничке класе била је, у првој половини XIX века, толико драстична и вапијућа да апсолутно није могла оставити индиферентним припаднике других друштвених класа и слојева. О њој се много писало, а ондашња штампа често је доносила потресне описе призора радничке несреће. Њом су се бавили познати буржоаски економисти (Адолф Бланки), социјални теоретичари (Мартен Недо), државни функционери и политичари (Роберт Пил и Ричард Кобден), те угледни здравствени радници, који су звонили на узбуну због физичке дегенерације нације услед огромног сиромаштва њеног великог дела. Страшну материјалну, моралну и духовну угроженост пролетаријата узбудљиво и реално сликали су и многи књижевници. Елизабет Барет 1841. године, објављује роман *Јаук деце*, а Елизабет Клегхорн Гејскел 1848, роман *Мери Бартон.* У њима се, као и у књизи Томаса Худа *Песма о кошуљи* (1843), представљају сурова експлоатација и нељудски услови живота радничких породица. У светску књижевну и културну баштину ушли су социјални романи и поеме посвећени овим темама из пера великих писаца ове епохе: Шелија, Дикенса, Хајнеа, Виктора Игоа и других. Велики романтичарски песник Џорџ Гордон лорд Бајрон, врло рано у Дому лордова устао је против сурових казни за лудисте, упозоравајући на саме узроке радничког незадовољства и дивљачног отпора.

Социјалисти, дакле, нису били једини који су алармирали јавност због стања радничке класе. Од припадника грађанске јавности они су се разликовали по томе, што су за превазилажење тог стања тражили много радикалнија средства него што су филантропске мере, политичке реформе и законско ограничавање експлоатације. Међутим, све до појаве револуционарног социјализма и њихови ће захтеви и програми носити основна обележја епохе – романтичност и утопичност. Зато ће бур-

жоаски реформизам први донети опипљиве, мада минималне, резултате у борби за побољшавање положаја радничке класе. Реч је о појави тзв. радничког законодавства у првој половини XIX века, којим је буржоаска држава настојала да колико-толико олакша положај великог дела својих поданика, јер је разумела да би продужавање њихове прекомерне експлоатације угрозило саме темеље и снаге нације и виталности капиталистичког система.

Први раднички закон био је донет у Енглеској још 1802. године и њиме се ограничавало радно време деце на 12 сати, а забрањивао се и њихов ноћни рад. „Мировне судије" које су биле задужене за контролу провођења овог закона најчешће су биле немоћне пред многобројним прекршиоцима из реда послодаваца који су газили закон кад год им се за то указивала потреба. Следећи раднички закон донет је 1819. године такође у Енглеској на предлог Роберта Овена и Роберта Пила. То је био закон о забрани употребе деце испод 10 година у производњи и о смањивању радног дана на 10 1/2 сати за сву омладину млађу од 18 година. Контрола спровођења овог закона поверена је специјалним инспекторима плаћеним од државе. Оба ова закона односила су се само на предузећа текстилне индустрије у којој је највише и експлоатисана дечја радна снага. Истој индустријској грани био је намењен и Фабрички закон (Factory Act) из 1833, којим је радно време омладине ограничено на 10 сати дневно, а ноћни рад забрањен свим лицима млађим од 21 године.

Кампања против претеране експлоатације дечјег и женског рада, која је вођена у енглеској штампи 30-их година уродила је најзад плодом, кад је 1844. године у Парламенту усвојен нови Фабрички закон. Овим законом рад деце од 10–14 година ограничава се на 6 1/2 сати дневно, а рад омладине и жена на 12 сати и то само дању (између 5,30 ујутро и 8 увече). Најзад, 1847, за жене и омладину одређено је опште радно време од 10 сати.

Наравно, ниједан од ових закона није довољно поштован и стриктно примењиван. Контрола је била слаба, а армија радника у домовима радионицама, у које су се после доношења Закона од 1834. морали уписати сви незапослени радници, била је огромна и радна снага се могла добити, такорећи, под сваким условом. Наиме, да би се избавили ових „Бастиља за раднике" и ропских услова принудног рада у њима, радници су били спремни да у фабрикама прихвате сваки услов и чак да штите послодавца који крши закон на њихову штету.

И овако ограничено и недоследно спровођено, радничко законодавство Енглеске било је велики напредак у односу на све остале земље у којима никакве регулације у експлоатацији радне снаге није било. У Француској је први закон, који је ограничавао дечји рад донет тек 1841. године. По овом закону било је забрањено запошљавање деце испод 8 година, деца од 8–12 година, могла су радити 8 сати дневно, а од 12–16 година, 12 сати. Ноћни рад био је забрањен само деци млађој од 12 година. Чак и ова минимална, ограничења законодавцу су се учинила претешким за послодавце, па је одредио да се закон односи само на предузећа са преко 20 запослених радника. Но, услед помањкања ефикасне контроле, закон, ни у великој већини таквих предузећа није примењиван.

Закони слични овим француским донети су 40-их година XIX века и у Баварској, Бадену и у Аустрији, али њихова судбина није била ништа боља него у Француској.

Тако је ово прво радничко законодавство које се појавило средином XIX века веома мало или, изузимајући Енглеску, готово ништавно доприносило поправљању положаја радничке класе. Пролетаријат је, захваљујући томе, доста рано почео схватати да у борби за избављање из своје материјалне беде, из свог друштвеног и политичког бесправља треба да рачуна само на себе и своје властите снаге. У том сазнању леже корени и почеци радничког организовања, и радничког покрета, које ћемо приказати на другим местима. Овде је важно рећи толико да је тај покрет радничке класе, од синдикалног (тредјунионистичког у Британији), преко стихијског и бунтовног (лудизам, устанци лионских ткача 1831. и 1834. године и шлеских ткача 1844), до великог револуционарног вала (1848–1849) био веома важан разлог бржег продирања у свест грађанске класе сазнања о неопходности поправљања положаја пролетаријата. Зато ће она, почевши од 50-их година, почети да одваја мање делове својих, у великим индустријским коњунктурама веома нараслих, профита за подизања надница и превазилажење најцрње беде радништва. Тако су после револуције, 1848–1849. године, у многим земљама радничке наднице почеле номинално приметно да расту. За наредних двадесетак година оне ће се у Великој Британији повећати за 50–65%, у Француској за 58–60%. С обзиром на скокове цена, то је реално поправило материјални положај радничке класе за 20–30% тим пре што се и однос између броја запослених и незапослених радника у тим деценијама померно у корист запослених. Делови најбоље плаћених, квалификованих радника приближили су се тада, својим животним стандардом, нижим слојевима буржоазије. Док је, међутим, на овај начин апсолутно сиромашење радничке класе заустављено, њено релативно осиромашење у односу на горње слојеве друштва, а и на укупно национално богатство, настављало се. Расподела националног дохотка је и даље била крајње неравномерна и неправедна, фаворизујући, све више, најбогатије слојеве друштва. То најбоље показује податак да је само 2% најимућнијих Енглеза 1868. године присвојило око 35–40% националног дохотка, а да је у Пруској било слично: 3,5% најкрупнијих власника приграбило је 40% дохотка.

То показује да упркос привредном и друштвеном напретку, оствареном у европским земљама, током деценија 1815–1870, узроци дубоких

друштвених и политичких конфликата нису отклоњени, па ни ублажени. У знаку тих конфликата протицаће историја европских држава кроз цео XIX век.

Друштвена и политичка мисао у епохи либералног капитализма

Друштвену и политичку мисао епохе либералног капитализма обележава упоредно постојање већег броја идејних покрета, који су се, сваки понаособ, унутар себе даље гранали у одређене школе и правце. Међу тим покретима се најпре, крајем XVIII и почетком XIX века, сусрећемо са већим бројем антирационалистичких учења, која су се јавила као идеолошки израз аристократске или клерикалне реакције на теорије француских просветитеља, и на друштвену и политичку праксу Француске револуције. Упоредо с њима, као директни наставак просветитељске идеологије, јавиле су се, такође многобројне, идеје и теорије грађанског либерализма. Покрај и ван овог покрета либералистичке мисли стоји особени правац апстрактног либерализма немачког грађанства, који се крајем XVIII и у првој половини XIX века јавио у оквиру велике духовне тековине тога доба – немачке класичне филозофије, од Канта до Хегела. Својеврсни резултат бујања идеја грађанског либерализма је и демократска национална идеологија XIX века. Напослетку, од великих тековина друштвене и политичке мисли грађанске класе у епохи либералног капитализма, ваља поменути и позитивизам у филозофији, науци и политици.

Епоха либералног капитализма изнедрила је и идеолошку негацију новог грађанског друштва са позиција социјалних снага које су се тек уздизале и ступале на историјску позорницу. Реч је о идејама социјализма, које се рачвају у велики број учења и праваца, али које је најглобалније могуће поделити у две основне групе, две крупне етапе: преднаучни (утопијски) социјализам и научни социјализам (марксизам).

Историјски основ из којег су се развиле све ове идеологије, теорије и филозофски правци представљале су реалне економске, друштвене и политичке прилике кроз које су Европа и свет пролазили у раздобљу од започињања енглеске индустријске и француске друштвено-политичке револуције, до распростирања њихових тековина широм европског, и других континената 60-их и 70-их година XIX века. Међутим, на њихову појаву, развој и обликовање битан утицај извршила су и изложена достигнућа у разним областима природних и друштвених наука: небеској механици, геологији, палеонтологији, физици, хемији, биологији, географији, затим историји, економији, социологији и другим.

Антирационалистичке теорије

Идеологија антирационализма јавља се на прелазу из XVIII у XIX век, као мисаони одговор феудалне и клерикалне реакције на идеје рационализма и на програме и праксу снага буржоаске револуције у Европи. У борби са тековинама револуције, стекле су током прве половине XIX века доста присталица и следбеника у Великој Британији, Француској, Немачкој, Италији и другим земљама.

Најопштија карактеристика контрареволуционарне идеологије била је њена оштра критика „апстрактног" рационализма, који, наводно, преувеличава могућности чистог ума, изводећи из њега своје пројекте будућности, а занемарујући, при том, пребогата искуства прошлости и живу, конкретну историјску стварност. Уместо те „апстрактности" и „метафизике" која је карактеристична за рационалисте, њихови реакционарни противници заговарају што веће ослањање на традицију, историју и религију као проверене, трајне вредности људске егзистенције. У тим вредностима треба тражити и најважније истине о држави и друштву.

Едмонд Берк (1729–1797) је један од утемељивача и покретача антирационалистичке идеологије у епохи либералног капитализма, јер се својом расправом *Размишљања о Француској револуцији*, у којој је ову револуцију и њено рационалистичко идејно порекло подвргао оштрој критици, у енглеској јавности огласио већ 1790. године. Својим контрареволуционарним, традиционалистичким ставовима наишао је брзо на широк одјек не само у Великој Британији већ и међу противницима револуције широм Европе.

Берк је одлучан непријатељ рационализма. Он одбацује разум као извор и мерило истине. Разум и памет подложни су дејству индивидуалистичких, у друштвеном смислу негативних, људских страсти и себичности. Зато се критеријуми истине о човеку и друштву морају тражити у традицији и њеним хиљадугодишњим искуствима. Традиција, поред тога, даје човеку, као друштвеном бићу, потребну чврстину карактера и стваралачку енергију. „Због тога је врховни закон опстанка народа не револуционарни рационализам него хисторијски конзерватизам." А тај „народ", о којем говори Берк, то није скуп слободних, правно и политички једнаких појединаца, како то учи теорија природног права, већ је то органска заједница састављена од сталежа, чији положај у друштву није, нити може да буде, једнак. Сталешку поделу друштва, која почива на одређеним, вековима стицаним повластицама, не треба, дакле, насилно укидати, како раде револуционари, јер то води у хаос и анархију. Народ није способан за политичку владавину, те слободу не уме корисно да употреби. Способност владања припада најбогатијим и политички најискуснијим слојевима друштва. Зато се затечени, сталешки склоп друштва, чију је трајност

оправдала историја, не сме мењати „апстрактним" замислима „метафизичара". Ако се, међутим, промене покажу неизбежним, треба их изводити крајње опрезно и одмерено, а никако радикално и насилно. „Не бих у потпуности искључио промјене" – вели Берк –„ али и кад бих требао мијењати, мијењао бих да бих сачувао." Он не одбацује у потпуности ни револуцију, али само ако се она јави као неумитни продукт историјског процеса, а не као резултат разумске одлуке, каква је Француска револуција. Таква, разумска револуција, води демократији, која је „владавина нереда и разузданости". Париски револуционари су за Берка „банда зликоваца и разбојника", а Француска револуција је, дефинитивно, разорила „доба витештва" и заменила га добом „софиста, економиста и рачуновођа". Тиме је „заувијек упокојена и слава Европе".

У том неславном времену које је наишло Берк ипак не губи сваку наду и идеал друштвене и политичке организације. Тај идеал он види у енглеском моделу парламентарне монархије изграђене „спорим гомилањем повјесних искустава". У њој „имамо насљедну круну, насљедну аристокрацију, те Доњи дом и народ који су насљедници привилегија, повластица и слобода које потјечу од њихових прастарих предака".

Жозеф де Местр (1754–1821), филозоф и писац, најистакнутији је француски идеолог антирационализма, чије су идеје клерикалне реакције најпотпуније дошле до изражаја у делу *О папи* (1801). Де Местр је, уместо критике рационализма и револуције помоћу традиционалистичког историцизма, како је то чинио Берк, ту критику вршио фанатично религиозним, чак апокалиптичним, тумачењем света. „То више није умјерени хисторицизам, неповјерљив према свакој иновацији, него је то предочавање једне врсте присутности бога у повијести, то је чврсто инсистирање на недостижној дубини божје провидности, то је нешто страхопоштујуће и, још више, позив на страхопоштовање пред догађајима који се могу свести на божју вољу" – несагледиву, свемоћну и претечу (Ф. Валентини).

Крајњи циљ овог де Местровог учења ипак није религиозан, већ је политички: свим средствима и арсеналима власти, идеологије и религије, супротставити се разорном рационализму и његовом производу – револуцији. Рационализам је у човеку угушио веру у бога, уништио људскост и племенитост и тиме „уздрмао темеље друштвених односа". Због тога је бог и допустио револуцију, као своју казну. Препустио је грешног човека његовој „слободи", која се изврглa у злочин. Револуција је зато „радикално неваљалство" и „чиста нечистоћа".

Де Местр бескомпромисно одбацује уверење рационалиста да се државна власт, политичке институције и друштвени односи могу уредити на основама људског разума. Власт је дело бога и она је зато старија од разума. Законити израз божанског порекла и карактера власти је апсолутна монархија, која је најбољи и најприроднији облик државе. Од ауторитета апсолутне власти монарха јачи и старији је само ауторитет католичке цркве на челу са папом. Бог је, уз то, извор и утока свих других облика живота у друштву и њихових промена. „Ништа се не може променити међу људима без бога."

Због свега тога, идеје рационалиста и револуционарне мере буржоазије су ремећење божанског реда ствари на земљи, те према томе су кажњива дела. Владари зато имају „божанску и застрашујућу повластицу" да кажњавају револуционаре. Извршилац те њихове повластице је крвник. „Свака величина, свака власт, свака подређеност темеље се на крвнику: он је ужас и вера људског зближавања. Уклоните са свијета овог несхватљивог дјелатника, и одмах ће ред уступити мјесто каосу, рушит ће се пријестоља и друштво нестати."

Доследно бранећи апсолутну монархију и нападајући све институције народног суверенитета, де Местр закључује да је природно стање човека ропство, а не слобода. То тако жели и бог.

Луј де Бонал (1753–1840) је такође одлучни идејни, али и практично-политички борац против Француске револуције. Због њиховог идентичног односа према револуцији између де Местра и де Бонала је често стављан знак једнакости. И поред низа сличности, међу њима има и знатних разлика. „Де Бонал је много мање апокалиптичан и много систематичнији, ни у којем се случају не би могао успоредити с неким библијским пророком." Разлика међу њима постоји и у схватању апсолутне монархије. Де Местрово схватање је „ултрамонтанско", јер проповеда подвргавање монархијске власти папском ауторитету; де Боналово је схватање „галиканско" и националније. Бонал, најзад, „не допушта никакву надмоћ цркве над државом, ни папе над концилом".

Своје концепције о држави и власти де Бонал је најпотпуније изложио у делу *Теорија политичке и верске власти у грађанском друштву* (1796). Власт је, вели се у том делу, најзначајнија кохезиона снага друштва, а њен циљ је општа корист. Зато се њена воља мора поштовати као закон. Власт се испољава у свим сферама живота и свим ћелијама друштва – од породице у којој почиње ауторитетом старешине, до државе где се завршава владавином суверена. Однос према свакој од њих мора бити пун респекта јер је свака божанског порекла. Ни друштво, ни државу, ни власт, ни законе, није створио човек већ бог. „Људи су неспособни да сами нешто створе." Њихово дело није ни језик, ни култура, ни уметност. Све је то производ божје воље и провиђења. Зато људи без роптања морају да се подвргавају земаљским законима и власти државе. Сваки покушај тумачења друштва, државе, власти као резултата разумског договора међу људима, свако залагање за стварање републике, демократије или уставног поретка, само је удар деструктивних снага по божанској вољи и законима који владају светом. Према томе, легитиман и усклађен

с тим божанским законима је само онај облик државног и друштвеног уређења који почива на начелу: један бог, један владар, један господар, један отац породице. То је начело патримонијалног уређења друштва и апсолутне власти монарха у држави.

Опат *Фелисите де Ламне* (1782–1854) представља сасвим особену појаву у историји француске друштвене мисли XIX века. Његово стваралаштво прошло је кроз три фазе: „ултрамонтанску (према томе, реакционарну), католичко-либералну и демократско-социјалистичку" – у смислу хришћанског социјализма. У свим фазама заједничка му је својеврсна критика „ланчких" и „постпросветитељских идеологија". Њима Ламне доследно супротставља идеологију „идеалног кршћанина из изреке: unum ovile, unus pastor (једно стадо, један пастир)". Тога се држао без обзира на то да ли је бранио реакционарни апсолутизам, либерални верско-политички поредак или хришћанско-социјалистички егалитаризам.

Антирационалистичка мисао у Немачкој дала је две блиске филозофско-политичке и правно-историјске школе.

Историјска школа права супротставила је рационалистичкој теорији природног права и друштвеног уговора не божанско право већ ирационални појам „народног духа". Друштво и државу ова школа објашњавала је деловањем вечних и непроменљивих „природних закона", чије постојање доказује историја. За творца ове школе *Густава Хуга* (1764–1844) ти природни закони су производ „народног духа" који се образовао сам од себе, дугим таложењем историјских искустава и традиција, без икаквог свесног или разумског настојања људи. Народни дух је, према томе, нешто иманентно одређеној етничкој и националној групи, нешто што настаје спонтано, као и језик. Трајан и готово непроменљив, народни дух, као своју битну манифестацију, формира властиту „народну правну свест". Из те свести извиру, затим, све правне норме и сви закони једног народа и његове државе. Закони који не би настали на овај начин, већ свесном акцијом законодавца, били би противни народном духу, обичајима, традицијама, искуствима и природи једног народа. Такви „неприродни" закони су револуционарни закони. Хуго, дакле, сматра да је оно што постоји природно, док би оно што би дошло револуцијом било неприродно и одвело би у деструкцију и хаос.

Хугов следбеник *Савињи* (1779–1861) такође полази од убеђења да се право развија деловањем унутрашњих, ирационалних и, чак, мистичних сила „народног духа". При том, Савињи разликује две врсте права: природно и научно. Природно проистиче непосредно из народног духа, научно формирају правници из свести и разума. Уколико научно изражава принципе природног права, оно је сагласно народном духу и помаже стварању хармоничног, општег државног права. Ако, пак, научно право покуша да се изведе само из разума, оно је стерилно и без корена у народној свести.

И за трећег значајног представника историјске школе права, *Георга Пухта* (1798–1848), све правне норме, друштвене и политичке установе произилазе из „мистичног народног духа". У таквом праву „изражава се својство једног народа на исти начин као и у његовом језику и у његовој нарави". Зато су и право, и језик, и менталитет једног народа трајне творевине, којима су револуционарне промене стране и неприродне. За Пухта, међутим, народни дух, па према томе, и његова држава и његово право, имају у крајњој инстанци „божански извор". Због тога је најбољи облик државне власти монархија а најприроднији друштвени однос је феудализам.

И *органицистичка политичка филозофија*, настала у Немачкој у епохи романтизма, супротставила је „апстрактном" рационализму „конкретне" историјске чињенице. Попут историјске школе права и ова филозофија полази од тзв. изворних вредности народног духа, насталих у дубоким тминама прошлости и традиције.

На првом месту у овој школи стоји *Фридрих Шлегел* (1772–1829). У свом идејном развоју он је прешао пут од присталице демократске републике, поделе власти, равноправности свих чланова заједнице и права народа на побуну, до браниоца апсолутне монархије феудалног типа. У последњој фази свог рада Шлегел је за „идеално", „божанско" и „једино трајно" државно уређење проглашавао апсолутну монархију која почива на принципима теократије и хероизма, тј. у којој неограничену власт монарха „ублажују свеђеници и племство".

Филозоф дијалектичар, *Фридрих Вилхелм Јозеф Шелинг* (1775–1854) почео је своју делатност као заступник индивидуалистичких идеја Канта и Фихтеа. Доцније, прешао је на позиције органицизма тврдећи да се држава, као какав живи организам, састоји од низа делова (индивидуа) подређених интересу целине. Зато и тај државни организам мора бити „по својој природи апсолутан и увијек само окренут нечему унитарном..." Носилац тог уједињујућег интереса у држави је монарх, који свој ауторитет и своја права не може ни с ким да дели.

У основи истоветне идеје, које су величале средњовековну монархију, заступао је и рано преминули романтичарски песник *Новалис* (1772–1801).

Један од најистакнутијих представника органицизма *Адам Милер* (1779–1829) такође је водио полемику против просветитељског интелекта „у име онога што је флуидно и живуће". За њега су природа, држава, уметност, наука, религија „нешто органско", тј. „плод полаганог и складног нагомилавања". Држава, дакле, није настала вештачком, импровизованом акцијом чистог ума, већ дугим заједничким животом људи кроз историју. У њој ништа не може бити самостално, а сваки појединац, чак ако је и владар, само је део који може деловати једино унутар целине.

Сагледавајући нарастање нових друштвених снага (буржоазије), Милер се залаже да у држави водећа позиција припадне монарху, који би се ослањао на две класе у сталној равнотежи: племство и буржоазију. Док би буржоазија обезбеђивала материјални напредак државе, племство би штитило њен политички континуитет.

Карл Лудвиг Халер (1768–1854) довео је органицистичку мисао до врхунца њене контрареволуционарности. Он је тврдио да цео друштвени и државни строј почива на односу господство–ропство и на уређењу друштва по принципу хијерархијске међузависности на свим нивоима – од породичног до државног. Само такво уређење је природно и разумно јер су неједнакост, зависност, богатство, сиромаштво, снага и слабост од природе дате категорије. Према томе, природна је и разумна само она држава која та својства и на њима засноване односе, штити и уређује. Историја нам показује да је најсавршенији државни облик патримонијална држава, у којој је монарх тај господар за којег су сви поданици везани једном врстом синовљевске зависности, односно, зависности слуге од господара. Изнад монарха стоји само бог, као једини општи и стварни господар света.

Либерализам

Опште карактеристике – Либерализам XIX века настаје на традицијама раног либерализма чије почетке треба тражити још у доба реформације. Први захтеви грађанског сталежа који су се тада појавили и који ће се доцније појављивати у свим теоријама либерализма били су: слобода мишљења и верско-политичка толеранција. „Све оно што је подржавало нетолерантно средњовековно црквено схватање дошло је под удар протестантизма.“ Калвинисти саопштавају мисао да је бог створио свет, али да се после тога у његов развој није мешао. Ту идеју о трансцендентност бога прихватили су касније Лок и Волтер. „Тако је протестантизам отворио пут либерализму.“

Друштвену основу либерализма чинила је, пре свега, грађанска класа којој су највише сметале средњовековне предрасуде на социјалном, економском, политичком и моралном плану. Касније ће се у редовима либерала, и то истакнутих, наћи и известан број људи, аристократског порекла и припадности. Природно је, међутим, што је либерализам био и остао првенствено идеологија буржоазије. Ослобађајући се објективних сила природе (везаности за земљу), грађанство тежи и ослобађању личности од разноврсних других стега и ограничења. То ослобођење је морало бити морално (од ауторитета цркве), политичко (од владарског апсолутизма), друштвено (од неравноправног положаја у феудалном друштву), те економско (од еснафских и других ограничења карактеристичних за феудализам и апсолутизам). Путеве и правце тог ослобођења означила је грађанска друштвена и политичка мисао XVII и XVIII века, својим теоријама природног права и друштвеног уговора, те физиократским економским учењем. Једна од најбитнијих претпоставки целокупног људског ослобођења у свим овим теоријама и учењима, било је неприкосновено право приватне својине. На том праву почивао је читав систем свих осталих права грађанског друштва и зато је оно, као његово кључно место одређивало класни, буржоаски карактер целокупне идеологије либерализма. Такође је значајно што ће ова премиса либерализма о приватној својини одредити и његову историјску судбину након извршене, победоносне буржоаске револуције: „Након тога што је буржоазија извршила побједоносну револуцију, либерализам је добио измијењену садржину. Он се почео манифестирати као филозофија слободе моралне, интелектуалне и економске, али искључиво повезане с интересима буржоаске класе. Након тога што је буржоазија освојила политичку власт, она је утврђивала своју слободу на отуђењу слободе других. Она се сада једнако борила против феудалаца, који су одлазили, као и против пролетаријата, који је долазио. Одбацивши или ограничивши начело народне суверености, буржоазија је устрајала на очувању индивидуалне слободе, неотуђивих права појединаца, бранећи формалну слободу која је стварно значила ничим ограничену власт новца“ (Ј. Колаковић).

Либерализам је, дакле, носио у себи своју сопствену противречност која је, као и код капиталистичког друштва у целини, потицала из приватног власништва над средствима за производњу, тј. из неравноправног положаја људи – припадника друштва – у процесу друштвеног рада. Противречности либералне идеологије већ су се биле испољиле и у пракси, и у теорији буржоазије када су током прве половине XIX века, грађанска друштва закорачила у епоху зрелог либерализма. У то доба либерализам је дошао до пуног изражаја на економском, политичком, интелектуалном и друштвеном плану.

Економски либерализам заступао је, па и остварио, енергичну заштиту приватног власништва, слободу стицања профита, уклањање државне и друге, административне регулативе у привреди. Основно његово начело је: „laisser faire, laisser passer“. Конкуренција је третирана као природни закон, материјални интерес и профит као најважнији подстицај привредне активности, а рад као роба, попут сваке друге робе, на коју се примењују закони тржишта.

Политички либерализам одликује се борбом за увођење парламентарног система власти и представничке владе, слободе страначког (политичког) организовања, правне једнакости, широких грађанских слобода (слободе савести, слободе штампе, збора и договора), неповредивости личности, законитости рада државних органа итд. Држава, по овим схватањима,

има само тај задатак да штити ове слободе и права грађана и да обезбеђује приватну својину. Никако нема задатак да регулише привредни живот, да ограничава привредну иницијативу и да се меша у друштвене односе. У овој области, нарочито у заштити политичких права и слобода грађана, либерализам ће после победоносних буржоаских револуција учинити највећа одступања и изневеравања својих првобитних идеала.

Социјални либерализам састоји се у ставовима да је свака друштвена класа, сваки слој друштва, као и сваки појединац, ковач сопствене среће, да је сам одговоран за своју судбину и да никаква интервенција државе, у циљу поправљања положаја одређених категорија друштва, није потребна. И у овој области либерализам ће у XIX веку еволуирати.

Главна начела интелектуалног либерализма су антиклерикализам, дух толеранције, одвајање цркве од државе, слобода интелектуалног стваралаштва, независност духа и слобода савести. Иако у мањој мери, буржоаска друштва су и на овом плану починила извесна изневеравања начела, нарочито у борби против клерикализма, и за лаицизацију државе, политике и образовања.

Током XIX века либерализам се у разним крајевима и земљама Европе различито манифестује и добија специфична својства. У Великој Британији, Француској и неким другим западноевропским земљама (Белгија, Холандија, Скандинавија) његови принципи после 1830, углавном, односе победу и почиње њихова негативна еволуција. При том, начела и учења либерализма, како у политици, тако и у економији („манчестерска школа"), најдоследније се примењују у Великој Британији, док њихову реализацију у другим земљама (Француска) омета оштра класна и политичка борба. Либерализам централне, јужне и југоисточне Европе, носи у себи низ карактеристика борбене идеологије класе која се још увек бори да дође на власт. Такав је случај у немачким земљама, у Шпанији, у Италији, у Хабсбуршкој монархији, на Балкану. У неким од ових земаља либерализам се посебном милитантношћу испољава као национална идеологија. У земљама источне Европе либерализам је још нејак и прогоњен. У Пољској он 1830/31. године доживљава тежак пораз, а у Русији је под најтежим заптом царског самодржавља.

Енглески утилитаристички либерализам обележен је делом двојице друштвених теоретичара друге половине XVIII и прве половине XIX века: *Џеремија Бентама* (1748–1832) и *Џемса Мила* (1773–1836). Бентам и Мил, представљају типичне идеологе буржоазије на власти. Њихова се учења директно настављају на политичку мисао просветитељства, али из ње преузимају и разрађују, само оне ставове и захтеве који су од непосредног интереса за буржоазију као владајућу класу друштва и као класу чији се даљи успон мора обезбедити. Њихова заједничка особина је и то да су, насупрот Берку, критични према поукама историје и традиције и

да желе те поуке да рационализују, „демитизирају" и обогате тековинама моралног развитка грађанске класе. На све људе и Бентам и Мил гледају као на једнаке, не само у биолошком, већ и у правном погледу. Али међу њима се у друштвеном и политичком животу ипак јављају разлике. Оне су резултат деловања закона слободне економске конкуренције која је природна и неопходна за свеколики друштвени напредак. Зато ни држава не би смела да се бави таквом врстом делатности која би ограничавала конкуренцију, јер би се тиме ометала и слобода иницијативе и стваралаштва појединца у друштву. Зато се једнакост људи, о којој говоре Бентам и Мил своди на једнакост полазних услова, могућности и прилика за успех и афирмацију појединца.

Бентам и Мил су, напослетку, имали и ту заједничку особину да су свој индивидуалистички либерализам, постављали на морално-психолошке основе, посвећујући етичкој страни живота у грађанском друштву прворазредну улогу. Овај проблем Бентам је повезивао са начелима економског либерализма. Полазећи од учења Адама Смита и француског филозофа Хелвеција, он је створио читаву теорију тзв. „радикалног утилитаризма", или теорију о „максимализацији среће". Основна претпоставка ове теорије јесте да „човек све ради по задовољству", тј. да се у својој делатности руководи интересом, рачуном, коришћу и тежњом ка срећи, али да при том не губи из вида ни темељна начела грађанског морала. Та начела захтевају да човек контролише свој егоизам и да га ограничава обзирима према тежњама других људи ка срећи. То ограничавање није само ствар алтруизма и хришћанске љубави према ближњем већ, пре свега, ствар добро схваћене сопствене користи. „Тако се из добро схваћеног индивидуалног интереса рађа жеља да се учини добро другим људима, јер се тиме осигурава властито добро." На овај начин се – чинећи добра другим људима – човек усмерава у правцу унапређивања општег добра, а унапређивање општег добра је основни постулат грађанског морала, који гласи: допринеси срећи што већег броја људи. Ко је на овај начин схватио свој индивидуални интерес, тај је поштен и моралан; ко није, подложан је претераном егоизму, непоштењу и неморалу.

Многи људи, услед неизграђене грађанске свести не могу правилно да схвате ни своју ни општу корист од ограничавања егоизма. Зато је ту законодавац и зато је ту држава да их ка тој свести приведе. И политика државе мора, дакле, бити руковођена утилитаристичким моралним начелима о „срећи највећег броја људи", која се откривају тзв. „моралном аритметиком".

Одбацујући, у делу *Одломак о влади* начела *Декларације права човека и грађанина* и револуционарну теорију о власти, Бентам тражи такву државу у којој ће бити успостављена политичка равнотежа између старих снага аристократије и нових снага буржоазије. При том се у политичким

схватањима Бентама уочава извесна позитивна еволуција. Док до почетка XIX века (до отприлике 1815) он заступа умерени либерализам, после тога, по мишљењу историчара друштвене мисли Е. Халевија, постаје „теоретичар странке демократског покрета", наглашавајући све више народни суверенитет (народ је „врховни конституенс") и залажући се за предају власти једнодомној, свенародној скупштини. Он је за недељивост власти и проширивање изборног права на све пунолетне грађане, осим на војнике, морнаре и неписмене. Што се тиче еманципације жена био је неодлучан.

У свему овоме Џемс Мил је, у основи, сагласан са својим узором Бентамом. Мил је, додуше, знатно радикалнији од Бентама у критици аристократизма британског друштва али је у политичким решењима која је предлагао умеренији. Он прихвата и монархију и дводомни парламент (са Домом лордова) и, чак, нешто веће ограничење бирачког права, искључивањем из њега жена, младих људи (све до 40 година), те свих оних који немају никаквог власништва. У сфери економског либерализма, међутим, Мил је опет радикалнији од свог учитеља. Бентам је бескомпромисно на принципима економског либерализма, формулисаног у пароли: *Be quiet!* Мируј!, која значи уздржавање државне власти од сваке интервенције у привреди која би ограничавала слободу иницијативе и делатности. Мил не пориче ово начело али тражи од државе да врши „правилну раздиобу производа, односно такву раздиобу да сватко узме највећу могућу количину плода својег рада", чиме ће се остварити тежња свих ка „највећој могућој срећи". А то, у крајњој линији, подразумева државну регулативу у расподели што је већ одступање од доследног тумачења економског либерализма.

Класични европски либерализам дао је, најпре, троје врло изразитих теоретичара ове идеологије у Француској. То су: *Бенжамен Констан* (1767–1830), *Жермен Некер г-ђа де Стал* (1766–1817) и *Алексис де Токвил* (1805–1859). Њима је по идејама близак и немачки политички мислилац *Карл Вилхелм фон Хумболт* (1767–1835). Иако у учењу сваког од ових теоретичара постоји низ специфичности – којима се нарочито истиче Алексис де Токвил – уочљиво им је неколико заједничких погледа и ставова: неповерење према друштвеној и економској улози државе, још упорније инсистирање на слободном развоју и правима појединаца „као правих протагониста цивилизације и напретка", замењивање економистичко-утилитаристичких етичко-културолошким мотивима људске активности, негирање народног суверенитета као битног елемента ослобођења индивидуе, друштвени конзерватизам.

Стална брига свих ових теоретичара класичног либерализма била је слобода личности. *Бенжамен Констан* је сам за себе писао: „Четрдесет година сам бранио исти принцип, слободу у свему, у вјери, у филозофији, у књижевности, у индустрији, у политици; а под слободом мислим на побједу појединачности, било над ауторитетом који би хтио владати деспотизмом, било над масама које траже право да покоре мањину већини". За Констана је, дакле, као и за све друге теоретичаре класичног либерализма, слобода нешто „свето" и „апсолутно". Али то је слобода за елиту: власничку, политичку, интелектуалну. За ту слободу није прихватљив ни просветитељски народни суверенитет, ни русоовски друштвени уговор јер власти дају превелика права и тиме стварају услове за деспотизам. Уместо тога потребно је створити „минималну владу" која неће моћи да угрожава слободну, спонтану и неспутану активност личности. То је, у ствари, залагање за познато физиократско начело „Laissez faire"... по којем је једини задатак владе „да забрани унутрашње нереде и да одбије стране инвазије".

Сходно оваквим схватњима о задацима државе Констан подвлачи да, у ствари, и није најхитније политичко питање коме власт припада, већ како се врши и колико је грађани осећају. Добра је она власт коју грађани што мање осећају јер је то знак да им она не угрожава слободу. Зато и није важно „да власт преузме народ", већ да он буде заштићен од њене свемоћи и њених злоупотреба. Најбољи начин да се грађанин заштити од самовоље власти јесте да се она подели и ограничи. Таква, неће моћи да угрози основна права грађана-појединаца: личну слободу, верску слободу, право на властито мишљење, слободу штампе, економску слободу (слободу избора занимања, стицања и располагања имовином). Ова права и слободе обезбеђују грађанима, посредно или непосредно, и право утицања на државне и јавне послове.

Да је потпуна грађанска слобода, за коју се залаже, слобода само за имућне, био је свестан и сам Констан: „Једна извјесна доколица је" – вели он – „неопходна за стјецање свијести и вршење правде. Само власништво осигурава доколицу, људи од власништва у могућности су да врше политичка права." Да таква слобода имућних почива на отуђивању слободе сиромашних и експлоатисаних то ни Констан ни остали идеолози либерализма, нису увијали. Зато је и он за најбољу државну форму проглашавао парламентарну монархију, у којој ће најважнију законодавну функцију вршити скупштина изабрана на основу високог имовинског цензуса, који ће сиромашније грађане лишити политичких права. То зато јер „они које је биједа осудила на сталну овисности којима је суђено да раде из дана у дан, немају више разума од дјеце, нити већег интереса за народно благостање од туђина".

Будући да, по Констану, имовински ценсус није довољна гаранција против уласка у скупштину радикалних елемената, чије би одлуке могле угрозити „свету" слободу имућних и њихово власништво, у грађански парламентарни систем треба увести и горњи дом, састављен од представ-

ника аристократије, који ће контролисати законодавну делатност народног представништва. У таквом систему Констан предлаже деобу државне власти на пет функција (а не на три као Монтескије) и то: краљевску, извршну (владу), сталну представничку (горњи дом), власт јавног мњења (доњи дом) и судску.

Ради што потпунијег испуњавања функције браниteља слободе, држава мора бити децентрализована.

У социјалном погледу Констан је за енергичну одбрану друштвених односа, проистеклих из Француске револуције. Противан је рестаурацији феудализма али и друштвеним и државним мерама за заштиту сиромашних и експлоатисаних. Да би убедљивије оспорио захтеве феудалне класе, постављане у време рестаурације у Француској, за реституцију конфискованих имања, Констан је према питању власништва и својине заузео особен став: он га не сматра ни „светим", ни „природним", већ „стеченим" друштвеним правом. Због тога, то право и није неотуђиво. Оно се може изгубити, а да при том свет не пропадне. То, ипак, не значи да власништво не треба штитити и бранити свим средствима – јер је оно један од најхитнијих услова слободе.

Гледано у целини, Констанов свет је један „пацифистички, антихеројски, радин, антиполитички" свет. То је типичан свет задовољног буржуја који ради али жели и да ужива у миру и лагодностима свог богатства.

Констанова сарадница и дугогодишња сапутница *Мадам де Стал* (бароница Жермен де Стал-Холштајн), изградила је читаву једну „религију слободе", како је сама назвала своје учење. Кроз то учење она је водила сталну идејну борбу против „наметљивости власти" и „самовоље тирана", у које је убрајала и краљеве старог режима, и Робеспјера, и Наполеона. Присталица умерене, уставне монархије енглеског типа, или бар монархије какву је у Француској уводио Устав из 1791. године г-ђа де Стал је веровала да баш таква држава оптимално обезбеђује индивидуалне слободе. У њој би владала „природна аристократија" настала из спреге власништва и разума. Та би спрега подстицала напредак разума, а овај би развијао слободу. Слободу, при том, не треба изједначавати са „једнакошћу политичких права", јер та једнакост води „краљевству Робеспјера", које је опасније и од „првобитног природног стања". Која онда права држава треба да обезбеди људима да би се они осећали слободним? То су, по г-ђи де Стал, тзв. „незастарива права", која „се састоје од једнакости пред законом, индивидуалне слободе, слободе штампе, слободе религијских обреда и доступности грађанима свих служби" у држави. Све остало – учешће грађана у власти, државна форма и слично – другостепене је важности за слободу и срећу људи.

Означавајући прелаз од немачког органицизма ка класичном либерализму, савременик Бенжамена Констана и г-ђе де Стал, *Карл Вилхелм фон*

Хумболт, бавио се, највише, проблемом државе. Тумачећи њен настанак на историјско-органицистички начин, он јој одређује задатке који припадају арсеналу либералистичке идеологије: „Одражавање сигурности било против вањских непријатеља, било против унутрашњих неслога треба да буде сврха државе; то треба да буде њезина дјелатност". Држава за коју се залаже фон Хумболт је сталешка монархија са тачно разграниченим компетенцијама између краља и скупштина сталежа.

Алексис де Токвил представља особену појаву у историји западноевропског либерализма. Бавећи се многим наукама (правом, историјом, филозофијом, социологијом и економијом), био је веома широко образован, али је сва своја знања усмеравао ка једном циљу: изградњи научно засноване политичке теорије грађанског друштва. Зато га сматрају првим модерним политикологом.

Политичким проблемима своје епохе Токвил прилази као питању односа двају екстрема: аристократског и демократског друштва. Борба ових екстрема доводи до друштвене и политичке нестабилности која Француску потреса, почевши од револуције 1789. године. Излаз из ове нестабилности био би у обустављању борбе, али она може престати само ако се нађе друштвено-политички модел који би представљао неку врсту мешане владавине, створене повезивањем и прожимањем позитивних особина једне и друге форме власти – аристократске и демократске.

Аристократа по пореклу и по души, демократа по разуму и интелекту, Токвил је покушавао да у теорији измири ова своја два опредељења и некако разреши дилему аристократија–демократија, која никако није била само његова лична, већ реална друштвено-политичка дилема његовог доба. Попут Балзака, он је волео аристократију и с њом је саосећао, али је добро разумео њену историјску преживелост и узалудност одбране њених позиција, њених идеја и традиција. Разумом и знањем дошао је до закључка да је наступило време буржоазије као носиоца нових историјских односа и садржаја. Као неминовност он је прихватао те односе, али је уочавао и њихове мане и плашио их се. Нарочито су га забрињавале демократске тенденције које у грађанском друштву хватају све више маха. О томе он каже: „Ја имам за демократске институције склоност главе, мисли, али сам по инстикту аристократа, тј. презирем гомилу и бојим је се. Ја страховито волим слободу, законитост, поштовање права, али не демокрацију... Ја еквилибрирам између оног што одлази и онога што долази".

С таквим сазнањима и преокупацијама, Токвил се напрезао да излаз из друштвеног и политичког сукоба нађе у сједињавању два стања, пре свега, на правној и етичкој основи. То сједињавање треба да се обави оплемењивањем буржоаског друштва најпозитивнијим елементима аристократског духа и морала. Уместо да буржоазија преузима од аристократије

неке њене негативне особине (похлепу, надменост, страст за сјајем и привилегијама), њу треба придобити за аристократску независност духа, моралну чврстину, оригиналност и частољубивост. Тако оплемењена буржоаска демократија била је Токвилов идеал. Њен смисао објаснио је у својим најбољим делима *La Democratie en Amerique* и *L'Ancien et la Revolution*.

Описујући амерички тип демократије, Токвил га је супротстављао „шареној" и „конфузној" демократији Француске револуције. Америчка демократија је чистија, здравија и племенитија, јер је проистекла из „чисто аристократског друштва Енглеске" и то више његовом „трансмутацијом" него револуционарном променом. Француска револуција је, напротив, рушећи стари феудални систем, порушила и све његове позитивне традиције, које би се без револуције, једним полуспонтаним процесом, пренеле и на ново друштво, како је то било у Америци. Токвил при том изводи једну развијену дефиницију демократије. За њега је демократија стање политичке и индивидуалне слободе грађана, односно њихова слобода да учествују у јавном животу и да располажу својом личношћу. Али, демократија је и нешто више од тога: она је право људи на једнакост. „То што људи вјечно љубе јесте једнакост" – каже Токвил. Једнакост се испољава као једнакост пред законом и као једнакост политичких права. Иако од ове друге врсте једнакости страхује, Токвил зна да друштво „нужно еволуира демокрацији и једнакости" и да је супротстављање тој еволуцији илузорно.

Зашто Токвил страхује од једнакости и демократије? Зато што она, како се већ десило у Француској за време револуције, може лако да одведе у „демократски деспотизам" и да уништи слободу, морални и умни интегритет појединца, подвргавајући га тиранији „друштва", које увек изражава ниво „просечног човека". До таквог извргавања демократије у деспотизам долази, по Токвилу, успостављањем, најпре, тираније већине над мањином, која израста „у сјени народног суверенитета", да би се затим та већина, коју сачињавају неслободни и политички неуки људи, попут „плашљивих животиња", препустила манипулацији својих властољубивих, демагошких и деспотизму настројених пастира и предводника. Да би прикрили свој тирански интерес они све више уздижу друштво, при чему индивидуе постају све мање и безначајније. Услед тога, „људи демократског времена имају веома високо мишљење о привилегијама друштва а врло скромно... о индивидуалним правима". Иза ове фетишизације друштва стоји реално, деспотизам власти.

Овакву деформацију демократије у деспотизам, поспешују, по Токвилу, две ствари: државно-политички централизам и привредни интервенционизам. Централизацијом државе и интервенцијама у привреди власт постаје толико моћна да престаје да преза и од контроле над свешћу и савешћу грађана.

Овакве перспективе, искривљавања и претварања демократије у диктатуру застрашују Токвила. Зато он покушава да пронађе такав тип организација државне власти који ће онемогућити њено израстање у силу изнад људи. У том погледу Токвил као и многи његови претходници, једно од решења види у деоби државне власти. Да ли ће, при том, та власт по форми бити монархијска или републиканска није најбитније. Важно је да се поделом власти спречи њена претерана концентрација у рукама једне личности (шефа државе) или једног државног органа (конвента и сл.). У свакој грађанској држави најбитнији су положај и улога законодавне власти. Ова власт по Токвиловој замисли, треба да се организује као дводомни парламент. Задатак доњег дома би био да ограничава егзекутиву, а горњег дома да ограничава доњи и да одржава равнотежу између легислативе и егзекутиве. Уз деобу власти Токвил, као предохрану против деспотизма предлаже и децентрализацију државне управе и ширење локалних и комуналних слобода.

Сав овај политички механизам власти не би био довољан без широких мера друштвеног самоорганизовања, у духу професионалне, политичке и сталешке солидарности и сарадње. То је, по Токвиловом мишљењу, пут ка стварању нових моралних, духовних и интелектуалних вредности неопходних грађанском друштву и његовој елити духа и иметка. Та елита, да би бранила друштво од насртаја деспотизма, мора поседовати највише моралне квалитете, развијено осећање друштвене одговорности, оданост јавном добру итд. „Чврсто вјерујем" – каже Токвил –„ у то да се не би могла утемељити нека нова аристокрација у свијету. Мислим, међутим, да обични грађани, удруживши се, могу творити врло утјецајне установе, имућне и јаке, односно, једном рјечју, аристократске особе. Тим би се системом постигле многе велике политичке предности што их је пружила аристокрација, али без њезиних неправди и опасности. Политичко, индустријско, трговачко, такође знанствено и књижевно удружење је као неки просвјећени и моћни грађанин, који се не може покорити по вољи, нити тајно угњетавати и који, бранећи своја посебна права против захтјева власти, спашава заједничке слободе."

Тако је Токвил створио теоријски модел једне врсте аристократског демократизма са грађанима организованим у удружења аристократског духа.

Класични либерализам имао је значајних присталица и стваралаца и у Италији. Лепеза њихових идеја и друштвено-политичких погледа врло је широка. Кретала се од социјално и политички веома конзервативних хришћанско-либералистичких концепција једног Розминија, преко ауторитарних, антидемократских становишта Ђобертија и етичко-религиозног демократизма Мацинија, до демократске мисли Катанеа и радикално-социјалистичких концепата Фераријa и Пизакана.

Антонио Розмини-Зербати (1797–1855) сматра да је идеална она држава у којој доминира божански ауторитет, чије поштовање обезбеђује духовно јединство поданика, општу љубав и разумевање међу људима а искључује социјалне и политичке сукобе. У овој теократској држави приватна својина („власништво" је једно од суштинских човекових права, а достојанство појединца је једна од сталних брига државе. Добро појединца се, дакле, не може жртвовати јавном добру. При том се код Розминија јавно добро изједначава са добром већине. Све је то, по Розминију, најпре могуће остварити у држави „енглеског" типа, тј. у држави у којој „монархијска влада, умјерена законима" ствара заједницу социјалне хармоније. У тој држави на челу извршне власти је краљ, који има и одређене законодавне прерогативе. Уз њега законодавну власт врши и дводомна скупштина. Посланици за њих бирају се од бирача чији је број ограничен високим цензусом. Међутим, Розмини предвиђа у држави један врховни судско-политички орган изабран општим правом гласа. То је политички суд или „Врховни суд политичке правде", који контролише законодавну власт и спречава је да у интересу јавног добра угрози индивидуално добро. Иначе, каже Розмини, ако би се дало опште изборно право, могло би доћи до уништења власништва, до имовинског изједначавања грађана, и до комунизма.

У односу на религију, Розмини је против одвајања цркве од државе а за то да црква врши контролу штампе, културе и образовања, али да нема право санкције.

Што се тиче грађанских права и слобода, он је за њихово ограничавање: против је „неморалних и неверничких" удружења и против атеистичке пропаганде.

Винченцо Ђоберти (1801–1853) такође је либерал конзервативне оријентације, пун неповерења „према модерним демократским доктринама". Њега стога убрајају у либерале епохе рестаурације. Главни му је циљ да нађе теоријски модел чијом би се применом створио систем идеја, установа и културе који би мирио, а не подстицао, супротности у друштву. У првој, тзв. неогвелфској фази, свог стваралаштва, он сматра да се такав модел може остварити у једној врсти аристократоидне хришћанске монархије, која штити поданике, али код њих развија „побожно и спонтано вазалство према Кристу и његову Викару".

Друга, каснија фаза Ђобертијевог теоријског рада, тзв. фаза *Обнове*, везана и за његову борбу за уједињење Италије, много је демократичнија и носи у себи неке изразито лаицистичке моменте. Он почиње да говори о потреби веће економске равноправности у друштву, о одбацивању реакционарног католичанства (језуитизма, папског ауторитаризма и сл.). И даље је, међутим, против рационализма, социјализма и других „модерних доктрина". Он је за једно демократизовано и модернизовано католичанство.

Ђузепе Мацини (1805–1872) је највећи италијански и један од највећих идеолога демократског национализма и национално-ослободилачких покрета уопште. Он је и запажен политички идеолог либералне мисли.

Мацини политику поставља на религиозно-етичке основе. Политика је морални чин у који се верује као у религиозно начело. Тај чин треба да буде усмерен према демократији у којој ће се смањити економске, социјалне и политичке неравноправности међу људима. То ће се постићи васпитно-реформном акцијом а не класном борбом. Протагонисти те акције су припадници средњих класа, а њихов главни савезник је пролетеријат. Мацини мисли да ће за реформу друштва много више вредети савез радника и капиталиста него њихова борба. Приватно власништво, слободна конкуренција, стицање профита, не би се, дакле, укинули, јер би то дестимулисало производњу, али би се њихове негативне последице постепено уклањале дејством класног споразума. Све би то било вршено и на националном и на још ширем, европском плану. Мацини се супротстављао приговорима да демократија води у анархију. Напротив, вели он, она води једној вишој форми јединства и реда. Али, услов за то је, понавља Мацини више пута, да демократија не буде демократија за једну класу, или једну политичку групу, већ за целу заједницу. Класна и страначка демократија цепа политичко јединство народа, и води у сукобе. Демократија се мора заснивати на уставном поретку, општем изборном праву и на слободним асоцијацијама грађана, као деловима политичког организма друштва.

И *Карло Катанео* (1801–1869) је значајан идеолог италијанског националног препорода, чије су политичке и социјалне идеје имале либералистичко исходиште, да би постепено еволуирале у леви буржоаски радикализам и демократизам. Он је неуморан бранилац индивидуалних слобода и права грађана али је истовремено и за организовану акцију државе у циљу спровођења социјалне заштите сиромашних. Залаже се за опште право гласа, за уклањање друштвене и политичке неравноправности, као и за укидање стајаће војске и поверавање одбране земље наоружаном народу.

Још изразитију еволуцију ка радикализму, па и социјализму, испољили су *Ђузепе Ферари* (1812–1876) и *Карло Пизакане* (1818–1857). Њихове идеје зато и нећемо разматрати у оквиру теме о класичном либерализму.

Апстрактни либерализам немачке класичне филозофије

Недовољно друштвено, економски и политички развијена и организована, а живећи под заптом феудално-апсолутистичких режима, грађанска класа Немачке је крајем XVIII и у првим деценијама XIX века своју

напредну, либералну политичку мисао заодевала у апстрактне форме филозофског умовања. То умовање је достигло врхунац у немачкој класичној филозофији, која је развила дијалектички начин мишљења. Дијалектика као филозофски метод сазнавања света и његових противречности, као мисаони поступак тумачења и разрешавања тих противречности, није потпуно оригиналан производ немачке класичне филозофије. Она има своје далеко порекло у античкој грчкој филозофији, као и знатно ближе у идејама грађанских мислилаца XVII и XVIII века (Спиноза), којима су се инспирисали и утемељивачи и носиоци немачке класичне филозофије. Њихова највећа заслуга биће у свестраној разради овог метода и у сазнању да се он може применити и у тумачењу историјских појава грађанске епохе у развоју. Будући, међутим, да су филозофи ове методе били идеалисти и да су на свет гледали као на остварене идеје, ни саму дијалектичку мисао нису могли довести до краја и помоћу ње објаснити материјалне процесе у природи и друштву. И поред тога, дијалектички метод је већ немачкој класичној филозофији омогућио да спозна „да човек има активан однос према свету, да је стваралац који суделује у конституисању свога света" и да је субјекат историје, „а не пуки рефлекс и прималац спољних утицаја".

Дијалектичко мишљење немачке класичне филозофије није јединствено и није се појавило одједном, у виду готовог и целовитог филозофског метода. Постоје различити типови дијалектичког начина мишљења, који се везују за имена појединих представника немачке класичне филозофије: Имануела Канта, Јохана Готлиба Фихтеа, Фридриха Вилхелма Јозефа Шелинга и Георга Вилхелма Фридриха Хегела. У стручној филозофској литератури ови типови дијалектике називају се: привидна или негативна дијалектика (дијалектика као логика привида), дијалектика субјекта и објекта, дијалектика реалитета (дијалектика природе) и спекулативна дијалектика тоталитета.

Привидна, или негативна, дијалектика *Имануела Канта* (1724–1804) је метод изграђен у области теорије сазнања (гносеологије). Она се развила у условима идеолошког обрачуна с феудализмом под специфичним утицајима просветитељске филозофије. У тој концепцији дијалектика се јавља само у сфери сазнања, изван материјалног света, те се зато и може сматрати да она постоји само привидно, у сфери формално-логичног мишљења. Захваљујући томе дијалектика има само функцију разумске критике реалности, тј. функцију откривања заблуда дијалектичком анализом појмова. „Отуда је то негативна дијалектика, која се ограничава само на критику."

Најважнија тековина Кантове дијалектике лежи у тумачењу сазнања као борбе противречности, која постоји између „чистог ума, практичног ума и рефлексивне моћи сазнања".

Јохан Готлиб Фихте (1762–1814) творац је дијалектике субјекта и објекта, у којој се објашњава однос јединке или једне људске заједнице (субјекта) према стварности (објекту). Овај однос може, према Фихтеу, бити негативан и позитиван: критички и стваралачки. Како је сама стварност једна стална противречност, субјект се, заправо, одређује и заузима став према тој противречности. То се одређивање врши према етичким нормама, па је ова дијалектика етичке природе, а однос према противречностима је сасвим субјективан. „Основни постулат дијалектике субјекта и објекта је идеја слободе и њена реализација у чину деловања." Отуда ова дијалектика поставља и питање „односа филозофије и револуције".

Дијалектика реалитета (природе) припада *Фридриху Вилхелму Јозефу Шелингу* (1775–1854), а полази од тога да је људска производња подређена производњи саме природе. Природа се схвата „као динамични процес с властитом иманентном законитошћу, у ступњевитом развитку од нижих према вишим ступњевима". Тај развитак тече кроз процес еволуције који претпоставља материјалност света природе. Шелинг ипак, остаје идеалист, будући да дијалектички развој природе поставља на основе тзв. апсолутног идентитета, који није материјалне већ духовне природе.

Спекулативна дијалектика (дијалектика тоталитета) *Георга Вилхелма Фридриха Хегела* (1770–1831) је она дијалектика на коју се обично мисли кад се говори о овом начину мишљења. То је природно јер је ова дијалектика најразвијенији и најпотпунији облик идеалистичке дијалектике. Хегелова дијалектика има „изразито друштвено порекло", што значи да у њеној основи стоји „филозофска концепција историје", тј. посматрање укупности људске историје и стварности с тачке гледишта њихове суштине. „Спекулативна дијалектика је универзална зато што се стварно заснива на свеукупној делатности људи као друштвених и историјских бића, на друштвено-историјској пракси човечанства у њеном тоталитету... Ослањајући се, међутим, на спекулативно-идеалистичке претпоставке, она нужно остаје дијалектика апстрактног тоталитета."

Као дијалектика тоталитета, Хегелов метод у себи обухвата и „све претходне облике дијалектичког мишљења"– негативну дијалектику, дијалектику субјекта и објекта, те дијалектику природе. Основни принципи овакве Хегелове дијалектике су: идентитет идентичног и неидентичног, јединство јединства и разноврсности, јединство мировања и кретања, непрестано мењање стварности кроз борбу супротности повезаних у синтетичко јединство. Свет је, дакле, саздан од самих противречности. Носилац тих противречности је апсолутни дух, у којем се уједињују битак и небитак, настајање, постојање и нестајање и све друге дијалектичке супротности.

Оцењујући значај Хегела у развоју немачке класичне филозофије, Енгелс је написао: „Свој свршетак добила је ова новија немачка филозо-

фија у Хегеловом систему, у коме је први пут – и у томе је Хегелова велика заслуга – читав природни, историјски и духовни свет представљен као процес, тј. у сталном кретању, мењању, преображавању и развитку. С тог гледишта, историја човечанства није више изгледала као пуста збрка бесмислених насиља, која су пред судом сада већ сазрелог филозофског разума сва подједнако за осуду и која треба што пре заборавити, већ као процес развитка самог човечанства, и задатак мишљења био је сада да пропрати поступни ток тога процеса преко свих странпутица и да докаже његову унутрашњу законитост кроз све привидне случајности".

Ако се изузму Шелингове друштвене и политичке идеје, које смо већ помињали у оквиру антирационалистичких схватања, мисли осталих великих представника немачке дијалектичке филозофије припадају кругу прогресивније грађанско-либералне идеологије.

Најважнија Кантова дела: *Критика чистог ума* и *Критика практичног ума*, садрже, поред филозофских, и његове најбитније мисли и идеје о моралу, политици, праву и историји. У свим тим мислима се, као црвена нит, провлачи једно суштинско питање: „што је човјек, што он може да зна, што треба да чини и чему треба да се нада?" За Канта човек је у исто време природно, нагонско и духовно, разумско биће. У њему постоји велика противречност и напетост између њега као природног и духовног, неслободног и слободног бића.

Како превазићи ову противречност? Тако што ће се у њему ускладити обавезе које из ове двојности људског бића проистичу и које не делују увек складно и у истом правцу. Док је деловање човека, као природног бића условљено нагонима, дотле се његово деловање као духовног бића обавља на основу *свести о дужностима*. Ова свест даје човековој активности моралну вредност и једну вишу, *духовну законитост*. „Тај општеобавезни закон који није емпиријског порекла, већ у априорној вези с вољом умног бића, јесте *категорички императив*."

У основи овог Кантовог учења, о двострукости људског бића и двојности права и политике, која отуда проистиче, леже идејни и друштвени сукоби његовог времена. „Његово учење о слободи је филозофски, апстрактни израз грађанског либерализма и индивидуализма његовог доба..."

У складу с овим, основним схватањима човека као носиоца идеје слободе, изградио је Кант своју правну и политичку мисао. У њој је основно да се позитивном праву и конкретној политици постојећих држава супротставља „једно замишљено, императивно разумско право и једно идеално државно уређење"... По Канту, то је оно уређење које се заснива на моралним начелима категоричког императива. „Свака политика", вели он, „мора да се поклони пред моралом и само тако се може надати да ће достићи, макар полако, онај ступањ кад ће моћи блистати трајним сјајем."

Истим моралним начелима попут политике мора бити надахнуто и право, па се и читав друштвени живот мора заснивати на праву и моралу, а не на насиљу и самовољи. Лукавство мора бити замењено верношћу, лаж истином.

Коначни циљ моралног преображаја Кант види у стварању државе засноване на „чистим начелима права". Таква држава је идеал ка којем постојеће државе треба да теже. У тој идеалној држави власт би се делила на: *врховну*, *извршну* и *судску*. Врховна власт је, у ствари, законодавна власт која припада „колективној вољи народа". То не значи да сви грађани имају политичка права (немају их, на пример, слуге јер нису независни), али сви уживају слободу од спољне принуде и једнакост пред законом. Извршна власт може бити појединачна или колективна али увек мора бити подређена законодавној власти. Судска власт је изборна и задатак јој је да пази на примену закона.

За идеално-рационалну државу Кант сматра републику с представничком владом, чија је најважнија обавеза да поштује народни суверенитет, да гарантује слободу грађана и да штити право. Будући, међутим, да у конкретним историјским условима не може постојати таква идеална држава, Кант се опредељује за државу просвећеног апсолутизма. И у њој народ мора да поштује закониту власт а ова опет треба да штити слободу мисли, говора и штампе. Народу не припада право на политичку иницијативу, а још мање на пружање отпора властима. То, ипак, не значи да ће просвећени апсолутизам бити вечити облик државне организације јер ће се и он, сходно начелима категоричног императива, постепено, реформама одозго, мењати у правцу идеално-рационалног типа државе.

Јохан Готлиб Фихте настојао је да превлада дуализам Кантове филозофије на тај начин што је објашњавао да свет људске природе и свет људског духа произилазе из истог начела. То начело је слобода. Фихте, међутим, слободу схвата другачије него Кант. За Канта слобода је равна умности, она је „ум у мени". По Фихтеу слобода је лични (субјективни) моменат човековог стања које се изражава кроз његову делатност. За Канта суштина личности изводи се из ума, за Фихтеа суштина ума изводи се из личности.

У друштвеном животу човека питање његове слободе се, по Фихтеу, поставља као питање односа личности и заједнице. Индивидуална личност и друштвена заједница су нераздвојни појмови и њихов однос Фихте решава на дијалектички начин – кроз борбу супротности. Поред супротности индивидуа – друштво, Фихте се бави и следећим односима: *ја* и не *ја*, субјект и објект, активност и трпљење, биће и требање итд. Супротности теже ка спајању и уједињавању али се оно не може никад извршити коначно и савршено. То је, дакле, методолошки став помоћу којег Фихте решава проблем слободе појединца у друштву.

Слобода индивидуе је према том решењу, формална слобода, ограничена коначним *ја* сваког човека. Њој насупрот стоји универзална слобода с којом индивидуална тежи да се споји. Поредак, који се на тај начин ствара је морални поредак. Он представља „слободну заједницу слободних људи". Описујући ту заједницу Фихте изграђује властиту политичку филозофију, у којој је политика стављена у функцију морала. Циљ и задатак политике је, по тој филозофији, да изграђује морални свет слободних појединаца, свет без принуде и насиља. У овом погледу Фихтеова филозофија је у најближем сродству са погледима и принципима Жан-Жак Русоа и бораца Француске револуције. И за њих је слобода била „право и дужност слободних људи да одговарају не само за своју слободу него и за слободу других".

Ово човек постиже потчињавањем моралним законима највише форме друштвене заједнице – државе, која и сама није ништа друго до „средство за развијање моралног живота".

Посматрајући историјски пут државе – који је, по њему, текао у складу с једном „идејом водиљом", од азијске деспотије, преко античких грчких модела и хришћанских идеала (најпотпуније достигнутих у лутеранској формули), до француске револуционарне државе као њеног најнапреднијег облика – Фихте развој света тумачи као његово ступњевито кретање ка свом све већем ослобађању и приближавању разумској и моралној организацији. Разумска основа света ту се изражава у заснивању државне заједнице на темељу уговора „свију са свима". То је државни уговор који треба да буде резултат опште воље и пристанка свих појединаца. Неотуђиво је право човека да признаје само оне законе које је сам себи дао. Зато Фихте и предвиђа могућност да се група грађана која није задовољна постојећим државним уређењем, нити је у стању да своју вољу претвори у вољу већине, издвоји из заједнице и оснује себи нову државу. То је њихово природно право, истиче Фихте, изводећи отуда закључак да је свака држава која своју егзистенцију заснива на сили и потчињавању (као, на пример, постојеће апсолутне монархије) неприродна и незаконита.

И Фихтеова уставно-правна теорија полази од Русоа. Он је, као и Русо, за неокрњено начело народног суверенитета и за начело недељивости (јединства) државне власти. Та власт треба да почива на три државна уговора: „о власништву, о заштити и о уједињењу". Реч је о уговорима који регулишу приватну својину, њену заштиту и уједињавање појединаца у државну заједницу. Законодавна, извршна и судска власт у тој „моралној држави" мора бити у рукама једног органа, изабраног непосредно од народа, јака и ауторитативна. Њени облици могу бити: монархија, република, чиста демократија, чиста аристократија, мешовита аристократија и империја. У датим околностима XVIII и почетка XIX века Фихте се задовољавао просвећеним апсолутизмом у којем би просвећени деспот био нека врста русоовског законодавца који би своје грађане припремао за слободан и морални живот.

Да се јединствена и снажна државна власт не би изврглa у деспотизам или неконтролисану демократију, Фихте предвиђа и право народа на побуну. Из тог става проистиче једна револуционарна порука Фихтеове политичке теорије: „Стварна воља народа јесте апсолутни извор политичке рационалности, а уједињени је народ апсолутни владар".

У схватањима о својини, власништву, привредном животу и улози државе у овим областима Фихте се знатно удаљио од класичног грађанског либерализма и нудио је нека решења која ће се касније сусретати у социјалистичким учењима. Такво је, најпре, његово становиште да држава нема само морално-политичке већ и економске функције. Она мора да узме у руке организацију економског живота и расподелу богатства у друштву старајући се да у њему сви грађани буду запослени, да свако живи од властитог рада и да се искорени сиромаштво. Држава, дакле, у интересу својих грађана у приватну својину може да засеца. Најзад, и у сфери друштвених односа компетенције централистичке државе су огромне. Друштво се дели на три „класе": земљораднике, занатлије и трговце. У свакој од њих су и власници и радници, а њихове међусобне односе уређује држава.

Фихте је дао велики допринос развоју идеја о нацији али ће о томе бити речи на другом месту.

Хегел представља врхунац и завршни облик у развоју немачке класичне филозофије. Он је творац најцеловитијег и најдоследнијег система идеалистичке дијалектичке филозофије. Задатак овог система био је да развитак света представи „као самоостварење духа".

Сам тај дух, међутим, није статична, једном за свагда дата, категорија, већ је променљива, динамична, пуна унутрашњих противречности и сукоба. Дух, дакле, има дијалектичку структуру и отуда и цела стварност, која је његово отелотворење, носи у себи ту структуру, тај динамизам и те противречности.

Полазну тачку у Хегеловом идеалистичком тумачењу историје и стварности представља схватање о једнакости бића и мишљења. По њему, наиме, биће претпоставља ум, без ума нема ни бића. „Све што је стварно, умно је, и све што је умно, стварно је" – каже Хегел. Како је ум само део и облик апсолутне идеје, свет би, према томе, био „идеја која у развоју остварује свој битак..." Идеја се развија кроз два ступња, два стања у којима се биће јавља: кроз „биће по себи" и кроз „биће за себе". „Биће по себи" је потенцијално, а „биће за себе" је остварено стање једне идеје. Пут од потенције до остварења води кроз борбу противречности. Та се борба одиграва према законима и принципима дијалек-

тике. Закони дијалектичког развитка говоре о остваривању апсолутне идеје кроз трочлано (трофазно) кретање: тезу, антитезу и синтезу. То је чувена Хегелова тријада која је међусобно повезана и јединствена. Она полази од става да свака појава, сваки појам сам по себи представља једну тезу – једну дијалектичку нужност. У самој себи она, међутим, носи властиту противречност, властиту негацију – антитезу. Исход ове противречности је виша форма остварене идеје – синтеза. Али, већ самим својим настанком и синтеза носи у себи компоненте једне нове тезе и нове антитезе. Она је једно ново јединство супротности које тежи још вишој синтези. И тако у бескрај, ка све вишој и вишој општости, а кроз стално сударање супротности.

У развоју људског мишљења – до нивоа кад је постало способно да разуме, тумачи и осмишљава стварност – Хегел је разликовао три фазе: „кад није било свијета, кад је постојала мисао за себе; кад се мисао остварила, али замрзла (кад је створен свет, али га мисао није разумела); и кад се освијестила" (кад је мисао постала свесна сама себе). Када се идеја претвори у стварност (кад се „спусти до збиље") настаје природа. У њеном органском делу јавља се и човек. Његова појава означава преломни моменат у развоју природе у коме се отуђена идеја спаја са својом реалношћу, кад долази до самосвести. Човек је, дакле, моменат у којем „природа постаје свесна сама себе".

У тренуцима кад се освести дух се, најпре јавља као субјективни дух, да би се кроз вишефазни развој винуо до објективности. Када постане објективан људски дух се испољава кроз скуп правних, мисаоних, моралних и друштвених творевина. Тај развој духа, од субјективног ка објективном је исто што и његово кретање од нужности ка слободи. Зато је за Хегела, као и за Фихтеа, смисао целокупног историјског развоја постепено ослобађање човека и човечанства. Ово ослобађање – као негирање нужности – врши се делатношћу, радом свести. За Хегела се, међутим, права слобода не састоји у самовољи или слободи појединаца, без ограничења, већ у владавини закона и свесном подвргавању његовим одредбама. Слобода човека је, према томе, спозната друштвена нужност која је сврсисходна, разложна и законита. А она је таква јер је израз „апсолутне воље", у којој је садржано јединство општег и појединачног, нужног и слободног.

Оригиналност овог Хегеловог схватања односа нужности и слободе је у томе што је он, за разлику од својих претходника (од рационалиста до Канта и Фихтеа), који су друштвену нужност схватали као ограничавање слободе, ту нужност узимао као моменат и услов остваривања слободе. Човек је као део друштвеног тоталитета, утолико слободнији уколико је ближи том тоталитету, јер је тиме постигао виши степен општости у себи. Слобода је, дакле, изједначавање с општим.

У овом схватању слободе налази се кључна тачка Хегелове филозофије историје, права, морала и политике. У свакој од ових области испољава се ступњевити развој човечанства ка слободи. При том је најзначајније да се објективни дух остварује у форми организоване људске заједнице – државе. И она је, крећући се у свом развоју ка постепеном ослобађању човечанства, прошла три фазе: у првој фази (источне деспотије) влада „апстрактно право" и у њој је слободан само један човек; друга фаза (грчко-римски свет) обележена је „моралитетом", а у њој је слободан један део људи; у трећој фази германско-хришћанског света, фази више моралности својствене „грађанском друштву", слободни су сви људи, остварена је слобода у заједници. У тој фази „грађанског друштва" људи поштују норме понашања које, сажете у једну реченицу, гласе: „Буди личност и респектуј друге као личности." За појам личности Хегел је, поред осталога, везао и питање власништва. Он га сматра неопходним, јер кроз власништво личност опредмећује своју слободу. Но, то власништво по Хегелу да би служило својој сврси, мора бити „слободно и потпуно", тј. буржоаско, а не феудално.

Из реченог се види, да је држава за Хегела највиша форма људске заједнице, тј. оне заједнице у којој појединац поистовећује своју личну вољу са општом вољом. Држава је, каже Хегел, „апсолутно коначна самосврха у којој слобода долази до свог највишег права и, као што овај коначни циљ има највише право у односу на појединце, тако је њихова највиша дужност да буду чланови државе". Као реализовани општи дух, као остварена апсолутна идеја – држава је вечна. Видели смо да је и држава прошла дуг и ступњевит историјски развој док није достигла овај ниво остварене апсолутне идеје. Тај развој државе представља окосницу целокупног историјског процеса. Сходно томе и народи се код Хегела деле на историјске и неисторијске, тј. на народе који су учествовали у некој од фаза у развоју државе и на народе који то нису. Најзначајнији, по тој класификацији, су народи у чијој се држави и реализовала апсолутна идеја. За Хегела то су, наравно, германски народи чија је држава најсавршенија. Као за државу апсолутног духа он се определио за пруску монархију уставног уређења, јер у њој се најпотпуније остварује јединство воље њених грађана. То се јединство манифестује у личности која себе, своју индивидуалну вољу, најпотпуније стапа са општом вољом. Та личност је монарх. „Монарх је отелотворење државе само у јединству са својим народом." А то је управо у Пруској.

Уздижући Француску револуцију Хегел је, ипак, био против њених тековина – либерализма и демократије. По њему, демократија је „у наше вријеме и у великим државама контрадикција сама по себи". Народ је само мноштво појединаца које „не зна шта хоће", јер не поседује рационалну вољу. Да би ту вољу стекао, народ мора бити организован у стале-

же („класе“) којима мора припадати сваки појединац. Сталежи су прелазни ступањ политичке организације од индивидуе и породице ка држави. Хегел говори о три „класе“: „битној“ класи земљопоседника, „индустријској“ класи занатлија, трговаца, мануфактуриста и других, те „општој“ класи чиновника и бирократа. Сталежи играју прворазредну улогу у организацији и политичком функционисању државе. Њима припада законодавна власт, преко њих појединци заступају своје интересе и повезују их с интересима целине.

Држава, дакле, у којој се, по Хегелу, најпотпуније остварује слобода, тј. општи дух, јесте уставна монархија сталешког типа. Власт се у њој дели на три функције: законодавну, коју врше сталежи, извршну, која припада бирократији, и арбитражну, коју поседује личност монарха која ником не одговара. Монархија мора бити наследна да би се очувао континуитет државе.

Хегелова политичка филозофија је, као што се види, изразито „етатистичка“. Држава је по њој највиши и једини ауторитет у друштву. Изнад и поред ње не може постојати никакав други ауторитет. Изнад државе је само „светски дух“.

„Прогласивши грађанску државу за 'царство истинске слободе', Хегел је“ – закључује Ј. Колаковић – „поставио границу свом дијалектичком учењу о слободи. Тиме му завршава и свјетска хисторија и њена дијалектичка динамика. Ово ограничење развитка на грађанску државу као остварење божанског ума у свјетској хисторији указује на Хегелов класни карактер.“ Разуме се да је ова филозофија морала претрпети темељиту критику с разних страна.

Хегел је иза себе оставио многе следбенике – хегелијанце. После Хегелове смрти они су се разгранали у две школе: левицу – младохегелијанце и десницу – ортодоксе. Припадници прве школе (младохегелијанске) били су Давид Штраус, Бруно Бауер, Лудвиг Фојербах, неко време Маркс и Енгелс, и многи други. Заступници ортодоксног хегелијанства су Габлер, Хинрихс и Гешел. Ова последња група (ортодокси) претварала је Хегелову филозофију у „затворен концепцијски систем“, догматизовала је и лишавала њених најважнијих подстицајних иницијатива за новим истраживањима у разним областима које је захватала свеобухватна Хегелова мисао. Насупрот њој младохегелијанци су настојали да и даље развијају хегеловски начин мишљења али су при том остали једнострани. Изузимајући Маркса и Енгелса, који ће се од њих брзо одвојити, и у доброј мери Фојербаха, који ће напустити хегеловски идеализам, младохегелијанци ће највећи део снага усмерити на развијање филозофије религије. У тој области ће и доћи до најплодотворнијих резултата и то у радовима Давида Штрауса и Бруна Бауера.

Националне идеологије епохе либералног капитализма

Национални покрети XIX века политички су резултат процеса формирања модерних европских нација, који је текао упоредо с развојем капиталистичких економских и друштвених односа од краја XV до половине XIX века. Нације, које се тада изграђују, настају стицајем различитих историјских околности као социјалне и природне творевине. Међу тим историјским околностима поменућемо најпре привредне – све сложенију друштвену поделу рада епохе мануфактуре и индустријске револуције која убрзава развој робне производње, ширење тржишта и размену добара, разгранава саобраћај и појачава кретање радне снаге. Овакве тенденције у развоју привреде, водиле су све живљој и свестранијој, не само економској, већ и друштвеној, политичкој и културној комуникацији међу удаљеним територијама и између све већег броја људи. Природно је да се та комуникација најлакше изводила у оквирима територијално повезаних заједница истог језика, истих етничких особина, обичаја, историјских и духовних традиција и вредности. Како је с временом повезивање међу припадницима таквих заједница постајало све чешће и свестраније, почела се јављати и свест о њиховој припадности једном народном (националном) колективитету. С појавом те свести почиње интензивна интеграција етничких (природних) група у заједнице вишег друштвено-политичког типа – нације. За такву интеграцију били су неопходни одређени социјални услови које је створила епоха капитализма: постојање довољно развијене грађанске класе („средњих слојева“), носеће снаге тог процеса, као и националне интелигенције изашле из крила грађанске класе, као субјекта који формулише националну свест и националне тежње и програме. Тако се национална свест јавља као завршни али неопходни моменат у коришћењу објективних природних и културно-историјских предуслова за претварање етничких у националне заједнице.

Први наговештаји израстања националних бића, и националне свести, јавили су се код Енглеза у доба Тјудора, код Француза после стогодишњег рата, код Италијана у доба позне ренесансе и италијанских ратова, код Шпанаца после завршетка реконквисте, уједињења земље и великих географских открића. Свест која се тада јавила у народу, значила је сазнање и уверење њених носилаца да сви припадају једној дубоко и чврсто повезаној заједници без обзира на то колико она била унутар себе издиференцирана и у социјалном (класном), политичком или верском погледу сукобљена.

Завршни чин у процесу изградње већине европских нација одиграо се у току грађанских револуција које су потресале стари континент крајем XVIII и у првој половини XIX века. У деценијама тих револуција, од 1789. до 1848/1849. године многе европске нације добиле су своју духов-

но-политичку физиономију. И то захваљујући чињеници што је баш у ватри Француске револуције основни политички принцип револуционарне буржоазије, принцип народног суверенитета допуњен једним новим начелом – националним суверенитетом. Посланик Алзаса у Француској уставотворној скупштини, Мерлен де Дуе то је први пут формулисао 18. октобра 1790. овим речима: „Данас кад је суверенитет народа тако сјајно потврђен... (ни) право нација се више неће одређивати уговорима кнежева.“ Ово додавање начела националног суверенитета у револуцији општеприхваћеном принципу народног суверенитета стећи ће ускоро двојако историјско значење.

Прво, тиме ће – да тога протагонисти и идеолози буржоаске револуције нису уопште били свесни – бити санкционисана још једна велика, и скривена, противречност између општељудских права грађана и посебних права припадника нација. Тако ће се још у току саме Француске револуције, а још више после ње, лепо видети да је „царство разума и вечите правде“, које су замислили просветитељи, а прегли да крвљу и огњем остваре француски и други револуционари, у ствари, грађанско друштво, које уз прогресивна својства носи у себи и многе противречности, сукобе и неправде. Поред економске експлоатације, угњетавања, неједнакости у друштву, дискриминација и поробљавања, класних и политичких борби, једна од изразитих противречности биће она, између разних нација и њихових интереса, што ће родити национализам као облик фаворизовања своје на штету туђих нација.

Друго значење принципа националног суверенитета биће у томе, што ће позивање на њега бити поуздан доказ већ оформљене националне свести. А једно од основних обележја националне свести биће тежња свих њених носилаца да се окупе у јединствену националну државу, са свим потребним политичким и другим институцијама националног карактера. Тамо где припадници једне нације нису живели у својој националној држави одмах по стицању националне свести, испољиће јаку тежњу за ослобођењем од туђинске власти, националним уједињавањем и образовањем властите националне државе. Та ће се тежња изграђивати и каналисати у све снажнији национални покрет. Тако ће формирање нација родити националну свест, а ова ће водити стварању националних покрета који ће, најчешће, имати своју идеолошку, политичку и оружану страну.

Као што се види, нације, националне идеологије и национални покрети у Европи, били су чедо буржоаског друштва и то епохе либералног капитализма. Из те чињенице проистекла је и битна карактеристика да се већина националних покрета, и њихових идеологија, у својим првим фазама, у фазама борбе против туђинског угњетавања, одликује тежњом ка универзалном правном поретку, ка друштву политичке правде, демократије и прогреса. Зато су и пароле ових покрета у тој фази борбене,

напредне, демократичне и хуманистичке. Јављају се, додуше и у то време у оквиру ових покрета и конзервативне, антидемократске идеологије, али оне у малом броју случајева успевају да се наметну као носећа национално-политичка мисао. Међутим, након завршетка своје револуционарно-ослободилачке мисије, а неретко и у самом њеном току, те се демократске пароле о братству, равноправности, слободи и једнакости напуштају, деформишу, или се бар недоследно примењују, да би се замениле политиком и идеологијом експанзије, хегемоније, доминације, национализма и шовинизма. Уместо на принципе националне слободе и равноправности тада се позива на „вечне законе природе“ који увек дају за право већим, јачим и „бољим“ нацијама; уместо демократске, прогресивне свести израстају агресивни национализам и националистичка искључивост. Иако ће ове недемократске и агресивне, идеологије бити првенствено обележје империјализма, сусрешћемо их већ и у деценијама либералног капитализма.

* * *

Колевкама националних идеологија XIX века сматрају се Немачка и Италија, земље чији су народи током већег дела овог столећа водили жилаву борбу за националну еманципацију и уједињавање. Два најистакнутија представника демократске националне мисли Европе у том веку били су управо један Немац – филозоф Јохан Готлиб Фихте – и један Италијан – борац, револуционар и идеолог Ђузепе Мацини. И један и други су основе својим идејама и теоријама о нацији и националном питању налазили у реалној политичкој стварности својих земаља; и један и други су имали своје претходнике у области друштвене мисли XVIII, XIX, па и ранијих векова.

Претечом Фихтеовог учења о нацији сматра се немачки књижевник, историчар и филозоф епохе просвећености *Јохан Готфрид Хердер* (1744–1803), који је својим истраживањима о развоју немачке књижевности и културне традиције, својим изучавањем историје и народног стваралаштва, како Немаца, тако и других народа, дошао до појма „народног духа“ (Volksgeist) и јединственог духовног обележја појединих народа. Литерарно стваралаштво, музика и фолклор, а на првом месту и изнад свега, заједнички језик, јесу, по Хердеру, основна обележја те „народне душе“ и духовно-културног јединства нације.

Полазећи од Хердерових схватања, ослањајући се на реалну друштвено-политичку ситуацију Немачке и Европе на почетку XIX века и користећи се методама дијалектичке филозофије, којој је, као што смо видели, и сам припадао, Фихте је своје идеје о нацији и националном питању најпотпуније изложио у делу *Reden an die Deutsche Nation* (*Говори немачкој нацији*) из 1810. године. Основна претпоставка овог дела и целе Фих-

теове теорије, јесте да је нација она заједница људи која се одликује одређеним националним особеностима, различитим од других сличних заједница, а да је национална држава најбоље средство за развијање и унапређивање националних особености. Тако се Фихте јавља не само као теоретичар нације већ и националне државе.

У чему се, по Фихтеу, изражава национално јединство неке људске заједнице? „Јединство се испољава у јединству мисли, карактера и тежњи" њених припадника. Један народ је у националном смислу утолико снажнији и већи, уколико је његово јединство чвршће. А ова снага и величина се, опет, испољава у дубини уверења о својој историјској мисији, о томе да се мора заједнички, колективно, испунити одређени историјски задатак који је „божански закон". Та вера у историјску мисију је својство „националног духа", а сам национални дух рађа се само тамо „где постоји изворна стваралачка животна снага". Како се и где открива стваралачка животна снага? „Први израз те стваралачке снаге јесте национални језик. Од њега зависе сви остали духовни изрази." Тако Фихте, као и Хердер и као сви будући носиоци демократске националне идеологије, узима јединство језика као главно и најпрече обележје националног јединства. Говорећи у вези са тим, о западноевропским језицима, Фихте констатује да је немачки језик „најсамосталнији и најизворнији". Он је примио најмање страних утицаја, а извршио је снажне утицаје на друге европске језике. „Одатле и закључак да је њемачка нација духовно остала најближа својој изворној националној потенцији."

Сходно својим схватањима о слободи као циљу духовног и моралног развоја човечанства, Фихте је учио да су слобода и самосталност особености које красе развијене, историјске народе. Ти народи су нације, они морају створити своје јединствене државе и кроз њих афирмисати принципе слободе. Фихте, како се види, као и Хегел, дели народе на историјске и неисторијске, тј. на народе који су стекли националну свест и националну државу, и оне који то нису. Афирмација нације води, дакле, националној држави. Али, ни нација, ни њена држава, нису за Фихтеа саме себи циљ. Оне се јављају само као ступњеви и етапе до шире, универзалне људске заједнице, јер се само у њој принципи слободе могу у потпуности остварити. Национална држава је, према томе, само моменат универзалне заједнице, а национално је клица универзалног. Свест једног народа о потреби борбе за националну државу, и преко ње за универзалну заједницу слободе, је заправо свест о оној историјској мисији коју је Фихте означавао као битно обележје нације. Овај универзализам Фихтеове националне идеологије није ништа необично за романтичарску епоху прве половине XIX века која још увек представља херојско доба грађанских и националних револуција у Европи. Исти утопистички универзализам срешћемо и код другог највећег националног идеолога тог доба – Ђузепеа Мацинија.

У самој Немачкој, међутим, иако изразито етатистичке и државно-унитаристичке, демократским се могу сматрати и Хегелове идеје о нацији. Те се идеје убрајају у програме и концепције за стварање Велике Немачке у којој би били окупљени сви припадници немачке нације. Али и Хегелове концепције садрже универзалистичке елементе и претпоставке по томе што у нацији виде један од ступњева остварења апсолутног духа. Највиши ниво у свом развоју тај ступањ – нација достиже у националној држави. Нација која није у стању да створи своју националну државу није, у ствари, нација и нема право да постоји. По том критеријуму – поседовања или непоседовања националне државе – Хегел је делио народе на историјске и неисторијске. Ова његова идеја о нужности борбе за националну државу имала је још једну демократску и прогресивну црту – доприносила је изградњи теорије о праву нација на самоопредељење.

У другој половини XIX века, у време појачавања борби за уједињење немачког народа, у Немачкој ће се појавити читав низ интелектуалаца и политичких писаца који ће давати идеолошка образложења те борбе. Већина од њих полазиће од хердеровско-фихтеовске традиције, али ће истицати и акцентовати поједине њене поставке. Тако ће најистакнутији међу њима, историчар Х. фон Трајчке, у нацији и националној држави видети „живо биће које расте" и то „захваљујући несвесној акцији неке више силе", којом и он сматра „национални дух" или „геније" (Volksgeist). Спољне знаке националне припадности Трајчке налази у јединству језика и верности људи одређеним обичајима и култовима старих традиција. Људи који имају ове особине сигурно припадају једној нацији, били тога свесни или не.

Проблем италијанског националног јединства нашао је своје идеологе знатно пре Мацинија. Од Макијавелија, преко Вика и Ђобертија, до Д'Ацељија и Балбоа, уједињење Италије схватало се као „колективни феномен националне свијести својствене народу". Ово схватање имало је врло конкретну националну и политичку основу. Она се састојала у стварној тежњи италијанског народа да се превлада феудални државни сепаратизам како би се уједињеним снагама Италија ослободила туђинске власти. Зато то ослобођење не би било само национално већ и грађанско, тј. имало би карактер буржоаске револуције, будући да би донело остварење и националног и народног суверенитета, те правну и политичку једнакост људи и уставни поредак.

Сложни у циљевима, теоретичари италијанског националног јединства разилазили су се у погледу метода и средстава за њихово остваривање. Николо Макијавели је улогу ујединитеља додељивао световном владару који неће презати ни од једног средства корисног за остварење основног циља. Ђоберти је кохезиону снагу италијанског уједињења гледао, најпре, у духовном ауторитету католичке цркве и њеног поглавара. У делу

Првенство (1843) он заступа идеју неогвелфизма, тј. стварања италијанске федерације под предводништвом папе. Међутим, већ 1853. године, у делу *Обнова* он излаже знатно радикалнији и демократскији програм италијанског уједињења, уз уважавање значаја дипломатских компромиса са великим силама. Овај програм неки су историчари поредили с концепцијама Камила Кавура. Дело *Обнова* садржи и тезу „о првенству италијанског народа, као народа универзалних значајки, који је одређен за универзалне задаће..."

Демократичније од Ђобертијевих биле су Д'Ацељијеве концепције уједињења, које је он постављао на основе разума, противећи се како насиљу световне власти, тако и ирационалном ауторитету папе. Чезаре Балбо је. са своје стране, видео могућност да се до јединства Италије дође политичком погодбом са Аустријом: уместо поседа и утицаја на Апенинском полуострву дале би јој се компензације на Дунаву и на Балкану.

Имајући у виду све ове, а и многе друге концепције, Ђузепе Мацини (1805–1872) је у основе своје националне идеологије поставио два појма: револуцију и републику. При том је мислио на националну револуцију и на демократску републику.

Мацини представља врхунац у развоју идеја либерално-демократског национализма не само у Италији већ и у целој Европи. Од осталих теоретичара националног питања он се разликује и по томе што је своје идеје и теорије повезао са практичном активношћу националног револуционара, што је те идеје покушавао и да оствари. Оснивач је тајног друштва „Млада Италија" (доцније и „Млада Европа") с којим се борио, чак и с оружјем у руци, за своје идеале.

Мацини нацију посматра као духовноисторијску, а не као расну или територијалну појаву, па каже: „Језик, територија, раса, то су само знакови *националности*, непостојани кад нису сви повезани и који, сваки, траже да их потврди повјесна традиција и дуги развитак одређеног колективног живота..." Нација је, дакле, свест људи једног колектива да му судбински припадају, а та свест стиче се дугим заједничким животом. Мацинијев главни идеал је јединствена национална држава, која би по облику и унутрашњој организацији била унитаристички устројена република. Он је одлучно против монархије, али и против федерализма. Федерализам би, по његовом мишљењу, „довео до немоћи земље и повратио у живот средњовековни локални ривалитет". Унитаризам за Мацинија не значи крути централизам и бирократску диктатуру. Локални друштвени, културни и политички услови, морају се поштовати у јединственој националној држави, јер без тога у њој не би било праве слободе. Степен њене централизације, ипак, врло је висок, јер у јединственој, националној држави политички и правни систем, друштвена организација и васпитно-образовни рад морају бити унитарни. С друге стране јединствена национална

република мора бити демократска. Власт у њој мора се ослањати на најширу народну подршку. Без тога она никад не би била у стању да изведе препород свог народа, што је један од најважнијих задатака националне државе. Зато ни национална револуција не сме бити класна. „Претворите ли револуцију у класни рат, пропаст ћете или ћете морати посегнути за нечувеним насилним средствима..." Широка друштвена основа националне државе за Мацинија је, дакле, идентична са питањем слободе. Јер, да би држава имала широку народну основу, она мора бити демократски организована, а такве организације нема без слободе.

У свом животу и нације се, као и појединци, руководе одређеним моралним принципом. Основни морални принцип нације јесте развијање позитивних, креативних снага народа и његово васпитавање у духу братске сарадње и стварање опште људске заједнице. У реализацији овог моралног принципа нацији помаже религија, као фактор кохезије и везе између појединих нација, у оквиру целог човечанства. Циљ потпуне афирмације нација, у оквиру националних држава, за Мацинија је, дакле, као и за Фихтеа, стварање универзалне људске заједнице. „Савез нација је" – истиче Мацини –„човјечанство чије је посланство на земљи да оствари мир и љубав." И закључује: „Нације су појединци човјечанства..."

Суштина Мацинијеве национално-револуционарне мисли је у следећем: пре него што би се могло говорити о демократском путу уједињења Европе и човечанства, мора се приступити окупљању народа у посебне националне државе. Тек после тога доћи ће уједињавање тих држава у јединствену Европу, а преко ње и у уједињено човечанство. То је била омиљена идеја европског романтизма и либерализма XIX века.

Пре него што се приђе стварању „Сједињених Држава Европе", говорио је даље Мацини, мораће да нестану анахронична царства каква су Хабсбуршко и Османско. Замениће их 13–14 националних држава, са посебним историјским задацима. „На челу сваке блиста знак специјалног *задатка*: знак који је на челу Британаца говори: *индустрија* и *колоније*; на челу Пољака: *словенско просвећење*; на челу Московљана: *цивилизирање Азије*; на челу Германа: *мисао*; на челу Француза: *акција*; и тако с народа на народ." Задатак Италије јесте „да почне еру нација, да уздигне човјечанство на рушевинама папинства, домовину на рушевинама царства".

Мацинијеви приступи националном питању били су како се види, умногоме романтичарски и утопијски. Он је национално питање лишио реалне економске основе, и поставио га на пиједестал апстрактне општељудске асоцијације која почива на религији, природној човековој доброти, алтруизму и моралности. Из тих разлога Мацинијева теорија о нацији имала је двојако својство: била је рационална и делотворна кад се залагала за стварање јединствених националних држава; остала је нереална, утопистичка, кад је предвиђала даљу судбину националне идеје.

Упоредо са Мацинијем, у Италији су своја либерална и демократска схватања о нацији износили још неки теоретичари. *Карло Катанео* је, насупорт Мацинију, био против политички централизоване и духовно монолитне нације, сматрајући је опасном за слободу и демократију. Његов идеал је конфедерација, швајцарског или америчког типа, у којој ће се неговати плурализам култура, политичких и институционалних решења. „Слобода је биљка с много коријења." Али, залажући се за федерализам, Катанео га не ограничава на националне оквире. И он попут Мацинија, говори о Сједињеним Државама Европе, као демократској заједници народа без ратова, дипломатије, стајаћих војски и језуита. Главни противници тако уређеног старог континента, по Катанеу, јесу Аустрија и Русија, од којих је тада страховала цела либерална Европа. Зато је Катанео пред дилемом: „Оцеан је узбуркан и вировит; струје иду према два рта: или *аутократ Европе* или *Сједињене државе Европе*."

Ђузепе Ферари се у свом демократском радикализму заузимао за национално-револуционарну акцију Италијана и других поробљених народа, док је Карло Пизакане у револуцији, и то како националној, тако и социјалној, видео једини пут, не само националног ослобођења и уједињења већ и васпитавања за будући живот у слободи. Под утицајем Прудона, он националну државу види као заједницу добро уређених и „удружених" комуна.

Са италијанског теоријског исходишта, мацинијевског пре свега, проистекла су и нека схватања о нацији која су се јавила у Француској у другој половини XIX века. За француске, као и за италијанске теоретичаре, припадност нацији није толико ствар језика и културе, колико свести и савести. Заједнички језик, историјске традиције и етничка сродност, ефикасно делују у правцу образовања националних осећања али свакако нису одлучујући елементи за обележавање нације. Есенцијални моменат је „воља да се живи заједно". Полазећи од Мацинијеве премисе која гласи: „Отаџбина то је свест о отаџбини", Фистел де Куланж је писао: „Није то ни раса, ни језик што ствара националност... Отаџбина то је оно што се воли." Најзнаменитија је, ипак, дефиниција нације коју је у овом смислу дао Ернест Ренан: „Нација је душа, духовни принцип. Две ствари које, уистину речено, творе само једну, сачињавају ту душу, то духовно начело. Једна је у прошлости, друга у садашњости. Једна је заједничко поседовање богатог завештања успомена; друга је сагласност, жеља да се живи заједно, воља да се настави коришћење наслеђа које је добијено неподељено... Имати заједничке славе у прошлости, заједничку вољу у садашњости; учинити скупа велика дела, хтети их чинити још, то су битни услови да би се било један народ."

Немачка и италијанска грађанска националнодемократска идеологија вршиће велики утицај на прегаоце националних покрета у разним земљама Европе. Под њиховим упливом, пристиглим директно и посредно, биће и многи носиоци и идеолози националних покрета код Чеха, Словака, Пољака, Мађара, Грка и јужнословенских народа. Код Чеха, на пример, Ригер и Палацки, код Пољака Мицкијевић и Добровски, код Хрвата илирци (Гај, Драшковић и други), а касније народњаци (Штросмајер, Рачки), код Срба Вук Караџић, Владимир Јовановић, Михаило Полит-Десанчић, Светозар Милетић, код Бугара Љубен Каравелов, код Мађара Лајош Кошут и други. Сви су они заступали тезу о језику и култури, као главним обележјима нације, и реорганизацију Европе на „принципу националности".

* * *

Насупрот демокртским идеологијама националних покрета, које су полазиле од рационалистичке филозофије и главне интегришуће факторе нација виделе у језику, култури и духовној сфери живота, јављају се средином XIX века и антидемократске, друштвено и политички конзервативне идеологије, које снагу националног уједињавања виде у држави и то оној традиционалној, „историјској", средњовековној сталешкој монархији.

Најистакнутији представник ове идеологије, која је највише заступника нашла у средњој и југоисточној Еворпи, био је мађарски филозоф права, барон *Јожеф Етвеш*, под чијим ће утицајем своје националне правно-политичке идеје развити Анте Старчевић код Хрвата, а нешто касније и аустријски теоретичар Лудвиг Гумпловиц.

Етвешова политичка идеологија имала је у основи два идеолошко-политичка схватања, изграђена у доба реакције, између Бечког конгреса и револуције 1848. године. Једно схватање садржано је у теорији „историјског права", која је била распрострањена у првој половини XIX века, а нагло оживела непосредно после револуције 1848–1849. године, и легитимизму. Друго је једна теоријска поставка француске историографије, из доба рестаурације и јулске монархије, чији су најистакнутији представници били Франсоа Гизо и Огистен Тјери а коју су прихватили и многи историчари других земаља. Њихова основна поставка је да су европске нације постале на тај начин што су у раном средњем веку мале, али јаке скупине ратничких и господарењу вичних раса покориле већину становништва слабијих, подложништву склоних раса, наметнуле им се као господари (племство), подвргле их експлоатацији, али им и створиле државе. Кад је у те државе дошло хришћанство, оно је својом универзалном културном акцијом утицало да се расне разлике између господара и робова постепено изгубе, тако да су они постали један народ, мада их је и даље, све до ере револуција, делио социјални (класни) јаз. Према овим схватањима, тако је од покорене англосаске већине и освајачке норманске мањине настала енглеска нација, од поробљених Галоромана и господа-

рећих Франака француска нација, од освојене словенске већине и ратничке германске мањине немачка нација, од многих романизованих племена и њихових виолентних господара Лангобарда италијанска нација; од пасивних мирољубивих Словена и борбених Варјага (Нормана) руска нација. Свуда су, касније, те господарећe мањине израсле у националну аристократију (племство мача), док се поробљена већина претворила у трећи сталеж.

Барон Етвеш је ову теорију у пуној мери, применио на случај Угарске. По њему је мађарска ратничка мањина постала господар над већином Словена и скупина разних других племена преосталих у Панонској низији из времена велике сеобе народа. Анте Старчевић ће све то прихватити, али ће доказивати да Хрвати нису припадали тој поробљеној већини, већ господарећој мањини, која је на Балкану покорила Славо-Србе и друге етничке групе заостале иза римске владавине. Међутим, док је Етвеш, као владајући слој мађарске нације, имао пред собом угарско племство врло многобројно у XIX веку, дотле је Старчевић најчистији остатак овог „хрватског" господарећег слоја видео у босанском беговату. И један и други су том племству признавали легитимност власти.

У кратком року од две године (1850. и 1851) Етвеш је објавио две књиге (*Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich* и *Der Einflus der herrschenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat*) у којима је разрадио своја схватања о нацији. У њима је осудио дело грађанске револуције XVIII и XIX века, а нарочито њене идеје о слободи, једнакости и националним правима, које су Европи донеле побуне, нереде и анархију. Етвеш је критици подвргао и католичку цркву, зато што је пасивним држањем допустила раскол хришћанства у XVI веку и што се није довољно енергично супротставила разорним идејама рационализма и либерализма, допуштајући им да ударе на стара права и традиционалне вредности друштва. „Идеје слободе, идеје једнакости и идеје националности се", вели Етвеш, „нису оствариле, али су постале извор сваковрсног зла и беде, будући да су противречне не само с природним односима међу људима него и једна с другом".

Слобода се, по Етвешу, нужно претвара у право владања над људима, а једнакост у деспотију чији је циљ сабијање свих људи у Прокрустову постељу стандарда и просека, „у којој би све што прелази преко одређене мјере бивало насилним путем на њу редуцирано". Доследно спровођење једнакости значи, осим тога, увођење социјалне и имовинске, тј. апсолутне, једнакости, а то је комунизам. Међутим, „принцип апсолутне једнакости може се остварити само у форми апсолутне државе" која подразумева неограничену моћ управљачке елите. Трећа идеја револуције – идеја националности, у супротности је с прве две јер „борба за своју нацију на крају доводи до неједнакости међу нацијама" и до поробљавања припадника једних од припадника других нација. Тако се нације, као скупине припадника једног језика и једне културе, никако не могу конституисати у слободи и независности. Зато се нацији као заједници језика, супротставља нација, као државна заједница. Само таква нација–држава може обезбедити слободу свим својим припадницима. Такве нације–државе настале су, вели Етвеш, у раном средњем веку „кад је један господарећи народ поробио други, подложни народ, а они су се ујединили кад их је хришћанство асимиловало у једну цјелину". Тако су „путем освајања", настале скоро све европске државе. Према томе, нације нису постале као заједнице језика и културе, већ као државно-политичке заједнице, настале освајањем. Зато се и модерни национални покрети, закључује Етвеш, не могу поставити на језичко-културну основу, већ на основу историјског права, стеченог оружјем, у време стварања држава. Та историјска права, по Етвешу, најбоље штити држава монархијске форме с јаком извршном влашћу и дводомним законодавним телом: горњим домом, састављеним од племства (господарећег слоја), и представничким домом, у којем су заступници потчињене већине.

Из ових схватања Етвеш је развио и теорију о политичкој нацији у држави. Наиме, суочен с проблемима вишенационалне Хабсбуршке монархије, па и саме Угарске, у којој су народи говорили различите језике, припадали различитим културама и религијама и одликовали се различитим менталитетима, он је морао признати да припадници једне нације – државе могу имати и врло различита језичко-духовна обележја. Зато је националну припадност и поделио на две сфере: државно-правну и приватну. Сви становници једне државе творе, с једне стране, јединствену политичку нацију, и њима та држава гарантује личне – грађанске слободе и права. С друге стране они се у приватном и породичном животу, могу служити својим језицима и осећати се припадницима различитих нација, али из тог осећања не проистичу никаква права која би држава имала да штити. Напротив, као политички једна нација, ови народи би постепено и неизбежно били асимиловани, чиме би изгубили своја посебна језичка и културна својства, али би проширили своје грађанске слободе.

Под утицајем Етвешових, и сличних схватања, као и у судару са стварношћу Хабсбуршког царства, настала је и легитимистичка теорија бечког професора Лудвига Гумпловица, који је нацију такође дефинисао као државну творевину. По њему, свака држава представља једну нацију. „Била је само забуна, која је постепено напуштена – каже Гумпловиц – што се у дефиницији појма националности узело обележје заједничког порекла; исто тако не може се узети ни заједнички језик у тај појам, ако хоћемо да буде прикладан за све националности... Националност је у свом језгру културна и душевна узајамност коју рађа и унапређује заједничка

држава; није нужно да се та узајамност свуда изражава у заједничком језику." По Гумпловицу, историјски редослед настанка није нација–национална држава, већ обрнуто држава–нација.

Иако су све поменуте теорије имале и реалну политичку садржину, мотивацију, па и тенденцију, ова Гумпловицева је најпровиднија: њоме је требало доказати да су сви становници аустријске половине двојне монархије Немци, а угарске половине Мађари.

Крајем епохе либералног капитализма јавиће се и прве расистичке теорије (Гобино, Лапуж) али ће оне ући у фонд реакционарних националистичких и шовинистичких теорија епохе империјализма, па ћемо их тамо и приказати.

Предмарксистички социјализам

Карл Маркс и Фридрих Енгелс су прве темеље научног социјализма почели ударати већ средином 40-их година XIX века, да би њихова теорија четврт века касније добила потпуно развијене и свестране облике, у којима је, највећим делом, и данас познајемо. Како би то рекао сам Енгелс и научни социјализам је, „као свака нова теорија... најпре морао полазити од затеченог идејног материјала, ма колико да му је корен био у материјалним економским чињеницама". Једна од најзначајнијих компоненти тог затеченог идејног материјала за творце научног социјализма била је критичка друштвена мисао утопијских социјалиста, која се јавила у прве три-четири деценије XIX века, носећи у себи, поред овог критичког и свој позитивни и програмски теоријски садржај, на основу којег је и оцењена као утопистичка. Иза ове прве генерације критичара капиталистичког друштва и бораца за његов темељит преображај доћи ће, од краја 30-их до почетка 70-их година, дакле, упоредо са Марксом и Енгелсом, већи број нових твораца и носилаца социјалистичких идеја, од којих ће марксизам, такође, моћи понешто да преузме, али са којима ће много чешће улазити у жестоке идејне и политичке полемике и обрачуне, кроз које ће изоштравати или разрађивати и низ властитих поставки и становишта. И ове припаднике друге генерације социјалистичких теоретичара многи историчари подводе под заједнички појам „утопијски социјализам". Ми ћемо овај термин задржати ипак само за прву генерацију теоретичара социјализма у којој доминирају Французи Анри де Сен-Симон и Шарл Фурије, Енглез Роберт Овен са својим школама, те Немац Вилхелм Вајтлинг. Другу генерацију европских социјалистичких мислилаца (Луја Блана, Прудона, Ласала и Бакуњина) приказаћемо, због јаких елемената рационалног и реалистичког карактера у позитивним деловима њихових учења, који и данас нису изгубили сваку актуелност, као посебну целину.

Утопијски социјализам

Фридрих Енгелс је у расправи *Развитак социјализма од утопије до науке* установио да за утопијске социјалисте прве трећине XIX века „затечени идејни материјал", од којег су полазили у изграђивање својих мисаоних конструкција, нису била маштања и снови теоретичара примитивног комунизма из далеких столећа ренесансе и реформације – Мора, Кампанеле и Минцера – већ друштвене теорије француских просветитеља XVIII века. И утопијски социјалисти су, као и просветитељи, још веровали у „царство разума" и у могућност рационалног уређивања света споразумевањем између људи на основама друштвене правде, једнакости, братства и опште хармоније интереса. Истина, они су већ, на основу нове стварности грађанског друштва, могли да уоче и оно што просветитељи нису: „да то царство разума није било ништа друго него идеализовано царство буржоазије", препуно унутрашњих несклада, противречности и неправди. Свеједно, они су и даље веровали да се излаз из тих друштвених несклада и неправди може наћи даљим разрађивањем и усавршавањем баш просветитељских идеја и замисли.

У погледима социјалиста утописта било је доста разлика, нарочито у позитивном делу њихових теорија. Било је, међутим, и неколико битних заједничких обележја. Прва њихова општа карактеристика, као што смо рекли, било је њихово заједничко идејно исходиште, док би друга била њихов изразито критички однос према реалној стварности буржоаског друштва. Трећа заједничка особина свих утопијских социјалиста јесте њихов основни друштвени циљ: „Свој тројици (Сен-Симону, Фуријеу и Овену – Ч. П.) заједничко је то што не иступају као представници интереса пролетаријата, који је за то време историјски већ био настао. Како и просветитељи тако и они хоће одмах да ослободе цело човечанство, а не најпре једну одређену класу. Како и просветитељи и они хоће да заснују царство разума и вечите правде; али се њихово царство разликује од царства просветитеља као небо од земље. Буржоаски свет, уређен по начелима тих просветитеља, исто тако је неразуман и неправедан и стога се мора одбацити, као и феудализам и сви ранији друштвени пореци. Што истински разум и правда нису досад владали у свету долази једино отуда што их људи нису схватили како треба. Није било оног генијалног појединца који се сада појавио и који је спознао истину; што се он сада појавио, што је истина баш сада спозната, то није неминован догађај, који нужно произилази из повезаности историјског развитка, него пука срећна случајност. Он се исто тако могао родити и 500 година раније, те би онда уштедео човечанству 500 година заблуда, борби и патњи" (Енгелс).

У вези с овом заједничком заблудом свих социјалиста утописта поставља се питање: Одакле она долази? У одговору на ово питање, Енгелс

општу заблуду утопијских социјалиста објашњава незрелошћу и неразвијеношћу капиталистичке привреде, нарочито крупне индустрије, на почетку XIX века, као и нејасношћу и неразвијеношћу класног конфликта између буржоазије и пролетаријата, до кога ће доћи баш у време преваге индустријске производње капиталистичког типа. На основу тога, он закључује: „Незрелом стању капиталистичке производње, незрелим класним односима одговарале су незреле теорије. Решење друштвених задатака, које је још било скривено у неразвијеним економским односима, требало је изводити из главе." „Њихов утопизам се, пре свега, састоји у *йушевима* који, по њима, треба да доведу до тог новог друштва, до социјализма. Они у *йросвећивању* умова и у проповедању хуманости виде пут ка остварењу тог друштва. Зато се оријентишу на агитацију и пропаганду својих идеја, пре свега, међу просвећеним делом друштва, властодршцима, па и самим монарсима, сматрајући да је то најбољи пут за непосредну реорганизацију друштва."

Ово ће бити важан разлог што социјалистичку мисао ове врсте, која се није оријентисала на класну борбу, радничка класа, углавном, неће прихватити, па ће социјализам као идеологија остати одвојен од пролетаријата. Други разлог биће, свакако, у неостварљивости његових позитивних програма и практичних решења које ће нудити као излаз из „пакла капитализма". И поред тога, мора се истаћи да је утопијски социјализам имао занимљиву и значајну историјску судбину. Та судбина представља његову четврту општу особеност. Највећи његов значај је у томе што је својом разорном критиком капитализма доприносио револуционарним расположењима у друштву. Поред тога, социјал-утопистичка учења су у првој половини XIX века била веома распрострањена и завладала су умовима многих бораца за друштвену правду и једнакост. Утицај социјал-утописта није ишчезао ни одмах након појаве научног социјализма, нарочито у круговима напредне интелигенције неких неразвијених земаља – каква је, на пример, била Русија. Од 60-их година XIX века тај утицај је ипак почео да слаби и ишчезава, па ће се идеје утопијских социјалиста убрзо преселити из сфере идеологије у подручје историјске баштине.

Међу носиоцима утопијске социјалистичке мисли истичу се, најпре, три велике фигуре: Сен-Симон, Фурије и Овен. Уз њих иду и читаве групе социјалних и политичких реформатора и сањара, међу којима су нарочито многобројни француски писци и мислиоци. Зато се Француска и сматра колевком социјалног романтизма и утопизма, прве половине XIX столећа.

Анри де Сен-Симон (1760–1825), племић, учесник рата за независност САД, сведок Француске револуције, постао је почетком XIX века један од најзначајнијих политичких теоретичара и зачетник нове науке о друштву – социологије. Иза себе је оставио обимно, али несистематично

дело, „богато оригиналним мислима", али и противречностима и контроверзама.

Сен-Симонов мисаони и идејни развој прошао је кроз три фазе, које се дају уочити у његовим делима: *Писмо женевског грађанина савременицима* (1802), *Увод у научне радове XIX века* (1807), *Нацрт за Нову Енциклопедију* (1809), *Историја човека* (1811), *Индустријски систем* (1820–23), *Катехизис индустријалаца* (1823–24) и *Ново хришћанство* (1825). Између ових фаза не могу се повући сасвим оштре границе али се оне ипак дају уочити и дефинисати.

„У првој фази Сен-Симон усмерава тежиште својих размишљања на изградњу посебне науке о друштву и новог целовитог научно-филозофског система као основе друштвене реорганизације." Резултат ових размишљања јесте ударање темеља социологији као науци, и формулисање низа идеја позитивистичког филозофског система, који ће доцније разрадити његов ученик Огист Конт.

Други период Сен-Симоновог рада испуњен је критиком економске и друштвене анархије капитализма и изградњом „теорије индустријског система", у којој се образлаже потреба увођења организоване, планске привреде.

У последњој фази рада Сен-Симон се бавио конкретном друштвеном проблематиком, са изразито социјалистичким циљевима и мотивацијама. Полазећи у делима из ове фазе од методолошких основа „позитивне науке", које је поставио у претходним раздобљима, Сен-Симон сада у њих уноси и елементе месијанизма и религиозности, па она исто толико пророкују колико се држе законитости друштвеног развоја.

Задржаћемо се кратко на најважнијим идејама сваке од поменутих фаза у Сен-Симоновом идејном развоју.

Полазећи од искустава америчке и Француске револуције Сен-Симон је изражавао уверење да су све грађанске револуције остале недовршене будући да нису успеле да изврше „тоталну промену социјалног система". Зато су свет уместо у хармонију, одвеле у дубоку социјалну, економску, политичку и моралну кризу. Задатак је нове „позитивне" науке о друштву, коју Сен-Симон не назива социологијом већ „социјалном физиком", да проучи грађанско друштво и да пронађе путеве и механизме за излазак из ове кризе. Основни методолошки постулат те науке мора бити егзактност. У том погледу она мора бити слична природним наукама. Отуда – „социјална физика".

По Сен-Симону људски свет дели се на велики и мали свет. Мали свет, то је *ја* сваког човека. Велики свет, је оно што је изван појединца – то је друштво. Велики и мали свет непрестано делују један на други и међусобно се условљавају. Сен-Симонова „позитивна наука" имала би да проучава процесе и да открива законитости развоја великог света (дру-

штва), док би се проблемима малог света (човека као јединке) бавила филозофија. Тако је предметом проучавања, а касније и методама, социологија одвојена од филозофије.

„Позитивна наука" би проучавала друштвене појаве у њиховом континуитету и целини. То значи да би полазила од самих почетака друштвеног развоја у дубокој прошлости. Прошлост би тако представљала први, а садашњост други „одсечак" друштвеног развоја који проучава „социјална физика" не би ли открила, или бар наслутила, правце његовог кретања у будућности.

Увођење егзактних метода у проучавање друштва, за Сен-Симона значи да наука мора да „читаво своје умовање темељи на чињеницама које су утврђене опажањем и расправљањем". А кад се тај рецепт примени, настаће не друштво слобода и природних права, о коме су говорили просветитељи, већ друштво апсолутне организације, у којем ће сви његови сегменти деловати као полуге најсавршеније машинерије. У тој машини, сваки корисни појединац ће бити делић „који доприноси на разне начине заједничком кретању".

Створивши овако „нову науку" којом је желео да преображава свет, Сен-Симон је могао приступити процени постојеће друштвене ситуације и тражењу путева за њено превазилажење и прогресивно мењање. Његов први закључак био је, да је та ситуација оптерећена елементима дубоке кризе. Извори те кризе су у економској, социјалној и политичкој расцепканости, у класној и политичкој подељености и сукобљености друштва. У њему су богатство и моћ концентрисани на једној страни, а беда и потлаченост на другој. Да би се ове невоље уклониле, друштво се мора темељно преуредити. Први и најважнији задатак у том преуређивању биће да се сва брига око организације друштвене поризводње и њеног управљања повери самим произвођачима: привредницима свих врста, научницима и уметницима, као припадницима корисног дела друштва. Овај део друштва чини његову душу и ум, па је и разумљиво што баш он и треба да управља.

Из овог става произилази да је, по Сен-Симону, друштвено-корисни рад, који он назива „производним", основица друштвеног напретка и да политичка власт у друштву треба да припада онима који тај рад обављају. Будући да су ови „произвођачи", или „они који воде индустријске послове", већина у друштву, кад они узму власт у руке настаће друштвени поредак без криза и сукоба, чврст и хармоничан.

Као што се види, Сен-Симон је у другој фази стваралаштва, изградио теорију класне поделе друштва. После извесног лутања, у њој се усталила подела на две основне класе: „произвођаче" („индустријалце") и „паразите". Произвођачи су власници средстава за производњу у индустрији и занатству: радници, ратари, трговци, научници, уметници, интелектуалци – сви радни људи. Паразити су племићи, официри, рентијери, чиновници-бирократе, свештеници, правозаступници („правознадци"). Ове две класе су у перманентном сукобу, зато што паразитска мањина влада над радном већином и то у свом властитом, егоистичном интересу, са јединим циљем да сачува власт и своју привилеговану позицију. Тиме она не само што угњетава већину, већ омета и напредак организације и ефикасност производње.

Израдивши овакву, класну типологију друштва, Сен-Симон се од ње упутио у разраду позитивног (програмског) дела своје теорије. Њен најважнији циљ је да се владавина над људима преобрази у управљање стварима, да се народом што мање, и што јевтиније влада, да управљање пређе у руке што способнијих људи који ће умети да осигурају благостање, ред, мир и напредак. А то се, како рекосмо, постиже преношењем власти из руку „паразита" у руке „произвођача". Како то извести? Свакако мирним путем, и без употребе силе. „Насилна средства су добра" – каже Сен-Симон – „да се обара и разара, али... мирољубива су средства једина која се могу употребити да би се зидало, градило, једном речју, да се постави чврст поредак." Која би била та, мирољубива средства? Пре свега, то је васпитни и образовни рад; то је, затим, проповедање новог морала и нове религије (новог хришћанства, као религије среће и благостања); то је пропаганда писаном и усменом речју.

Кад се људи, под овом интензивном васпитном и пропагандном акцијом науче да разликују добро од зла, кад схвате да је организација, да је управљање производњом, да су братска солидарност, међусобна љубав и саосећање најбољи пут ка благостању, срећи и хармонији интереса, они ће тај пут и прихватити.

Утопизам овог програма је очигледан. Њега не треба тражити првенствено у сањаријама о општој срећи и благостању већ у полазним претпоставкама да се једна друштвена револуција може извести на тај начин што ће се најпре једна класа („паразита"), а затим и водећи слој друге класе („индустријалаца") својевољно, из алтруизма и моралних начела, одрећи водећих, привилегованих и владајућих позиција у име произвођачке већине и њених интереса.

Сен-Симон је оставио видан траг иза себе – читаву једну школу, која се 1828. године и формално организовала да би трајала до 1833. године. Група његових ученика, окупљена око листа *Le Producteur* (*Произвођач*), одржавала је низ предавања, у којима је популарисала идеје великог учитеља. Та су предавања, касније, сакупљена у књигу под насловом *Доктрина Сен-Симона*. Најзначајније личности ове школе били су Анфантен, као њен формални шеф, борбени Базар и повучени Родриг. Највећи део сенсимониста потицао је из редова напредне техничке интелигенције. Њихов утицај у француској јавности био је знатан, крајем периода рестаурације

и почетком Јулске монархије, али ни тада он није допирао у шире кругове радничке класе.

Сенсимонистичка школа се релативно брзо распала. Идејне разлике, међу њеним припадницима биле су временом све уочљивије. Анфантен је постепено отпловио водама секташког мистицизма и религиозног месијанства; бивши карбонар Базар вратио се рационализму русоољевског типа; многи сенсимонисти напустили су „младалачке сањарије" и постали угледни грађани и пословни људи. Један од њих (Луј Наполеон Бонапарта) постаће цар Француске, а други (Огист Конт) носилац великог правца, у грађанској филозофији и друштвеној мисли – позитивизма. Иако ће неких трагова сенсимонистичких идеја бити у друштвеној мисли Европе, све до 60-их година XIX века, може се рећи да његов завршетак пада већ на крај 30-их година.

Највећи историјски значај Сен-Симона и његове школе, у томе је што представљају исходиште и плодоносну инспирацију и контовског позитивизма и марксистичког научног социјализма.

* * *

Шарл Фурије (1772–1837), млађи савременик Сен-Симонов, и сам је настојао „да изради своју слику свијета и да даде једну њену глобалну интерпретацију".

Потекао из редова ситне буржоазије а близак пролетаријату, био је упознат са животом обе ове друштвене скупине свога времена, које су на сопственој кожи и директно осећале последице индустријске револуције. Зато је његова критика капитализма оштрија и убедљивија, а његов програм решавања друштвене кризе радикалнији од Сен-Симоновог. Своја најважнија схватања Фурије је изложио у делима: *Теорија четири покрета и општих судбина* (1808), *Расправа о домаћем пољопривредном удруживању* (1822) и *Нови индустријски и друштвени свет* (1829–1830).

Све појаве у свету, како материјалне тако и духовне, Фурије настоји да протумачи „одређеном врстом кретања физичког, материјалног света". И он је, дакле, као и Сен-Симон, тежио да законе који владају у природи, примени и на друштвено-историјску сферу, на човеков свет. При том је најрадије кокетирао са законима гравитације, атракције и репулзије (привлачења и одбијања), за које не треба да будемо сигурни да су код њега најтачније интерпретирани. Најбитније у тим његовим размишљањима је гледиште да се човечанство законито креће узлазном линијом друштвеног прогреса од нижих ка вишим социјално-политичким формама. Тих форми је у историји укупно 36, а оне су груписане у 8 фаза историјског развоја. Ове су фазе опет, даље сврстане у тзв. *четири покрета*, тј. четири основна раздобља.

Иако је своје методе тумачења природе и друштва заснивао на претпоставци о материјалности света, Фурије из друштвеног развоја није искључивао ни бога. По њему је и сама природа имала божанско порекло а њени закони духовно исходиште. Штавише он је говорио да божанска воља делује и даље, после формирања материјалног света, и то преко принципа привлачности који је општи и чија реализација производи саму природу. Моторну снагу принципа привлачности представљају страсти. Оне делују у правцу повезивања живог света па и међусобног повезивања људи. Страсти ће, на крају, довести и до усклађивања људских жеља и до стварања срећне заједнице људи, у којој ће владати вечно човекољубље, општа добронамерност и солидарност. Али, да би овако срећна заједница могла да настане, потребно је да се испуне и одређени материјални и друштвени услови: „да читав људски род буде богат, слободан и праведан". Задатак је науке да открије како треба распоредити и усмерити страсти као покретаче развитка, да би се ови услови остварили. Та наука, иако оперише тако апстрактним појмовима као што су страсти, мора по Фуријеу, бити максимално егзактна. „Друштвена наука, према томе, треба бити математика страсти. Она класифицира до минуциозности људске страсти."

Тако је Фурије, као и Сен-Симон, друштвеној науци дао пресудну улогу у преображају човечанства, улогу која се ослањала на моћном развоју технике и индустрије. Њен задатак би био да открије путеве преласка из буржоаске цивилизације „дисхармоније" у нову цивилизацију „хармоније", или цивилизацију „асоцијације". И не само да открије путеве, већ и да убеди људе и народе да њима и крену. Прво средство убеђивања људи да напусте буржоаску цивилизацију, јесте њена темељна критика. У том погледу Фурије је и свестран, и убедљив.

Критички део Фуријеове теорије садржи ове најважније поставке. Капиталистичка цивилизација изазвала је масовно пропадање ситних произвођача, осиромашење већине и богаћење незнатне мањине становника. Индустријски систем ствара „друштвени пакао". Он изазива хаос у производњи и општу економску и друштвену несигурност. Размена добара у капитализму је неусклађена, и показује сталну диспропорцију између понуде и потражње. Разорна конкуренција, која свуда влада осиромашује или упропашћује многе произвођаче и обара радничке зараде. Несклад и противречности између општих и појединачних интереса вапијући су. Због тога се у друштву води беспоштедни рат свих против свих. „Сватко ко ради, води рат против масе и у свом јој интересу жели зло. Лијечник жели својим суграђанима поштену грозницу, а одвјетник масну парницу у свакој обитељи. Архитект треба какав честит пожар који би четвртину града претворио у прах и пепео, а стаклар жели тучу која би поразбијала све прозоре."

Овако хаотичној, и неорганизованој привреди одговара и државна управа капиталистичке цивилизације. Она је „инструмент дискриминације радних људи". Све државне институције су у рукама богатих и служе заштити њихових интереса. Истим интересима служе и законодавство, судство и званична идеологија. У таквој држави и таквом друштву, за Фуријеа су највећи носиоци зла трговци-шпекуланти, берзански и зеленашки капиталисти и други „паразити" и „гуликоже".

Са овог критичког Фурије прелази на позитивни део теорије, којем је циљ да изради један модел „друштвене хармоније". Та хармонија остварива је у тзв. привредном друштву, у којем би нестале све побројане невоље капиталистичке цивилизације.

До хармоничног друштвеног стања стиже се оснивањем, на пријатељској основи, друштвених скупина – произвођачких асоцијација. Тај прелазак са индустријског система на систем асоцијација, извршиће се искључиво уз добровољно учешће припадника свих друштвених класа. Фурије је противник класне и политичке борбе која, по његовом уверењу, изграђеном на искуствима француске револуције, не доноси ништа. Пут друштвеног преображаја мора бити мирољубив; средства да се он пређе морају бити убеђивање, васпитавање, просвећивање, упознавање народа с тековинама нове друштвене науке и доказивање њених поставки, успешним експериментима.

Оваквим средствима створиће се друштво асоцијација, у којем ће кључна ћелија бити *фаланга*. То је пољопривредно-индустријско удружење, које окупља 1 500 до 1 600 особа оба пола и различитих профила стручности и разноликих „по богатству, доби и значају, по теоретском и практичном знању". Интереси чланова фаланге су потпуно усклађени. Богати неће тежити повећању богатства, на рачун осталих чланова фаланге, већ ће, напротив, бити срећни да виде постепено материјално јачање сиромашних сутрађана. Интереси свих класа у фаланги биће, дакле, усаглашени. Међусобно повезани радом и заједничким интересом унапређивања фаланге, припадници различитих класа ће престати да се гложе, мрзе и боре између себе. Тиме ће нестати и политика и владање људима, а настаће слобода, што значи да ће у фаланги владати једнакост права и равноправност људи. При том, Фурије нарочито полаже на равноправност, коју ће у фаланги остварити жене.

Што се тиче приватне својине, она се у фаланги не укида: штавише, респектује се и узима се као један од три критеријума при расподели производа. Доходак фаланге би се, наиме, делио на следећи начин: 4/12 ишло би на уложени капитал власницима средстава за производњу; 5/12 на резултате уложеног рада; 3/12 за стимулацију талента. По мишљењу Фуријеа, овај систем расподеле најбоље гарантује повезаност и усклађеност „капитала, рада и талента". Фурије је био против друштвене, или колективне, имовине у фаланги.

У друштву асоцијација нестаће, најзад, и класичне, грађанске државе. Држава ће се, преко тзв. „афективног акорда", претворити у федерацију слободних асоцијација. Место државе заузеће слободно организовано друштво.

И Шарл Фурије је иза себе оставио доста присталица, а извршио је видљив утицај и изван Француске. Од његових ученика који су деловали средином XIX века треба поменути бар двојицу: Леруа и Бишеа. Од утицаја ван Француске најзначајнији је онај који је извршен на руску револуционарну демократију, а у првом реду на Н. Г. Чернишевског.

* * *

Роберт Овен (1771–1852) био је радник, службеник, а затим сувласник текстилне фабрике у Њу Ленарку (Шкотска). Године 1825. продао је фабрику и отишао у Сједињене Америчке Државе, где је у држави Индијана основао комунистичку колонију „Нова хармонија" (New Harmony). Пошто је колонија пропала, 1829. године, вратио се у Енглеску где се бавио теоријским и практично-организационим радом у синдикалном покрету.

Као индустријалац у Њу Ленарку спроводио је филантропске мере ради побољшавања положаја радника и њихових породица: скратио је радни дан на 10 h, повећао је наднице, изградио школу и чисте радничке станове, унапредио је заштиту радника на раду. Залагао се за законско регулисање запошљавања деце у индустрији. Иако успешне, његове реформе нису биле прихваћене од других капиталиста и нису имале шири одјек. Овена ни то, као ни пропаст комунистичке колоније „Нова хармонија", није обесхрабрило. Постајао је све занесенији и упорнији. За њега је Бертран Расел забележио: „Од дубоко штованог вође покрета радничке класе постао је велики свештеник једне мале секте..."

Овен проповеда да у друштву делују, складно и синхронизовано, две врсте закона: божански и природни. Поред њих или, боље рећи, насупрот њима, делује низ нерационалних фактора, који ометају реализацију ових закона. Ти фактори су производи људских предрасуда и себичности. Зато се морају уклонити. Како? Тако што ће се мењати сам човек, са својим укорењеним схватањима и егоизмима. Али, човек је, пре свега, производ своје рђаве средине, те да би се он мењао, мора се променити та средина. Тако Овен упада у circulus vitiosus, карактеристичан и за просветитељске узоре социјалиста утописта: човек је рђав и нерационалан зато што га квари друштвена средина; друштвену средину, пак, чине ти исти нерационални људи. Зато пут до преображаја у друштву води, ипак, преко чове-

ка (појединца) и његовог васпитања и образовања. То је опште место код свих социјалиста утописта који су, као и просветитељи, веровали у свемоћ васпитања. Циљ васпитања је, по свима њима, искорењивање предрасуда, егоизма, неразумности, и изградња моралних личности. Кад се људи ослободе себичности, престаће да буду индивидуалисти, и сазреће за организовање друштва на социјалистичким начелима. Појединац и друштво ће се усагласити и међусобно ће допуњавати своје интересе.

Важно средство за превазилажење индивидуализма и несагласности интереса међу људима, јесте уклањање посредника између производње и потрошње, тј. искључивање новца и трговине из привредног живота. Друштво би уместо робно-новчаног промета организовало непосредну размену добара на бази количине рада која је у њих уложена. То би била трампа, која би довела до социјализма.

Овен је одмах покушао да и ову своју замисао оствари, па је у Лондону основао „Банку замишљеног богатства или кредитних титулуса“, или „Базар праведне размене“, у којој је требало да се производи директно размењују по основи количине у њих уложеног рада. И у овој замисли Овен је пропао. Упркос свему и даље је планирао стварање савршеног, геометријски организованог друштва, у којем би све било до танчина испланирано и конструисано. То би био комунистички рај постављен на „научне“ основе.

* * *

Вилхелм Вајтлинг (1808–1871), немачки социјалист утопист, потекао је, као и Овен, из радничке класе. Кројачки мајстор, провео је велики део живота у путовањима, сељакањима и изгнанствима, по разним европским земљама и градовима (Магдебург, Лајпциг, Дрезден, Беч, Париз, Цирих, Брисел, Берлин), да би живот завршио у Сједињеним Америчким Државама, у које се дефинитивно одселио после револуције 1848–1849. године. Не само теоретичар, већ и практични борац против друштвене и политичке реакције у Немачкој, члан организације Савеза прогнаних, односно Савеза праведних, из које ће израсти Марксов Савез комуниста, Вајтлинг је и један од првих великих бораца међународног радничког покрета у XIX веку. Најважнија теоријска дела су му: *Човечанство какво јесте и какво би требало да буде* (1838), *Гаранције хармоније слободе* (1841) и *Јеванђеље убогог грешника* (1843).

Вајтлинг је, као и други социјалисти утописти, био оштар критичар хаотичног и наказног капиталистичког друштва, у време индустријске револуције. У њему се сучељавају беда, неједнакост, угњетавање и експлоатација на једној, и богатство, расипништво, неморал и бездушност, на другој страни. Против таквог стања у друштву, учи Вајтлинг, пролетаријат мора да се бори свим средствима. За разлику од других утописта, Вајтлинг помоћ за раднике и сиротињу, не тражи ни код владара и државa, нити код богаташа филантропа. Пролетер, вели он, мора сам себи да помогне, сам себе да ослободи. Зато је пожељно да његова беда и патња буду што веће, како би се он што лакше покренуо на револуционарну акцију, не бирајући при том средства: од друштвене (класне) борбе, преко политичке и идејне активности, до лупенпролетерских оружја – krađe и разбијања.

Револуционарна акција пролетаријата је, дакле, за Вајтлинга једино средство за рушење капитализма и за прелазак у социјализам. Али, кад та акција обори капитализам, одједном ће свака борба престати, сви ће прихватити програм друштвеног преображаја који ће израдити генијални реформатор, настаће друштво хармонија, а револуција ће се завршити у општем братству и задовољству. Биће створене мирољубиве заједнице добара, у којима ће потребе сваког члана друштва бити докраја испуњене.

Вајтлингов план друштвеног преображаја постављен је на етичко-религиозне основе и полази од начела хришћанског морала, који богатство и експолоатацију осуђују као грех. Зато он Исуса Христа назива првим, а себе другим комунистичким пророком. И баш у том схватању, да се пророковањем и пропагандним придобијањем људи за генијалне планове реформатора може лако и брзо стићи до опште друштвене хармоније и лежи утопичност Вајтлингове теорије.

Друга генерација предмарксовских социјалиста

Социјалистичка идеологија у целини, јавила се у првој половини XIX века као израз настојања да се, полазећи од искустава Француске револуције и учења рационалиста, пронађу средства и начини за превазилажење нових класних подела и сукобљавања које је донела епоха индустријске револуције. Средства и методе које су предлагали сенсимонизам и фуријеризам врло рано су испољили неефикасност и непрактичност, па су се, као нека врста реакције на њих, у Француској већ крајем 30-их и током 40-их година јавили нови идеолошки системи социјалистичке оријентације чији су творци били Луј Блан и Пјер Жозеф Прудон.

* * *

Луј Блан (1811–1882) почео је као свештеник, да би доцније био професор, публициста и оснивач часописа *Revue de Progrés*. Активни је учесник револуције 1848. године (члан је Привремене владе), а у време Другог Царства је емигрант у Енглеској. Написао је низ дела, од којих три заврeђују посебну пажњу: чувена књига *Организација рада* (1839), у којој је изложио основе својих реформаторских идеја; политички рад *Истори-*

ја десет година 1830–1840 (1841), у којој је подстицао опозицију против јулске револуције; волуминозна *Историја Француске револуције* (12 томова, 1847–1862).

Иако његово прво дело, *Организација рада*, већ садржи све најхитније идеје и пројекте Луја Блана о организацији друштва, у каснијим делима (*Историја Француске револуције 1848*, *Социјализам*, *Право на рад*) ове идеје ће само ширити и разрађивати. Због практичности решења која је садржала, *Организација рада* је постигла велику популарност. Само до 1850. године, доживела је девет издања. У њој Блан разматра могућност истовременог довршавања политичке револуције и решавања друштвених проблема револуционарним мерама „одозго" – од стране државе.

Индустријско друштво је, по Блану, подељено на две класе – угњетаче и угњетене – а засновано је на слободној конкуренцији која угрожава све: раднике, којима обара наднице; ситну буржоазију, коју уништава средња; и средњу, коју сатире крупна; ова последња трпи због општег сиромаштва и мале куповне моћи маса. Зато је најважнији задатак друштвене реформе да се искорени сиромаштво. То се може постићи ослобађањем рада, тј. удруживањем радника у слободне произвођачке асоцијације у којима би се примењивало начело: „сваки према способности, свакоме према потребама". Тиме би нестало најамног рада и угњетавања а створило би се друштво склада и сарадње.

Како спровести ову реформу и доћи до друштва које би било збир слободних произвођачких асоцијација? Оружана револуција и грађански рат се искључују, јер су се ова средства баш у Француској, по мишљењу Блана, показала некорисним, нарочито у решавању друштвених проблема. Уместо борбом, друштво би се реформисало иницијативом државе: влада би државним новцем образовала друштвене радионице у кључним индустријским гранама. У почетку, овим радионицама би управљала сама влада, а касније би управу преузели радници. Пошто би, у међувремену, стекли управљачку свест и вештину, они би, преко слободно изабране управљачке хијерархије, руководили радионицама, у свом сопственом интерсу.

Приходе асоцијације Блан дели на три дела: Први део припада члановима асоцијације, други иде на општедруштвене потребе (на пензије, издржавање деце, болесних, немоћних и друго), трећи се употребљава за солидарну помоћ привредним гранама које погађа криза и за проширену репродукцију – тј. за набавку нове опреме и средстава на којима би радили новопримљени чланови асоцијације. Овакве асоцијације биле би створене и у индустрији, и у пољопривреди, а на сличним основама, као произвођачке, стварале би се и потрошачке асоцијације. Постепеним ширењем оне би стицале све већи значај у друштву. У њих би се „тихо и постепено" прелиле и „све приватне радионице". Када до тога дође, држава ће моћи да своју економску улогу сведе на контролу поштовања статута и коректности односа међу различитим радионицама.

Држава, ни после овога, не би изгубила значај у привредном животу земље. Као власник свих средстава за производњу, на којима раде асоцијације, она располаже снагом за искорењивање несклада који би се јавили унутар самих радионица, или услед настанка њихове међусобне конкуренције. Овако постављени односи у држави, који би се заснивали на усклађивању интереса и искључивању конкуренције, представљали би основу и за отклањање супротности између различитих држава. И не само то, већ би довели и до преображаја, и то темељног, у образовању, моралу, нормама друштвеног понашања, па и у самој индивидуи.

Што се тиче облика државе која би имала све ово да организује и спроведе, Блан га види као демократску али централистичку републику, с општим правом гласа, у којој се народни суверенитет остварује потпуно.

Бланова политичка активност у револуцији 1848. године као члана Привремене владе Друге републике и председника Луксембуршке комисије, била је усмерена ка реализацији планова о „укидању пролетаријата" које је задржала Организација рада. Економски и друштвени услови, епохе либералног капитализма, показаће неостварљивост Бланових пројеката.

* * *

Пјер Жозеф Прудон (1809–1865), син занатлије из Безансона, сам најпре занатлија, затим публициста, политички борац и страдалник, извршио је велики утицај на социјалистичку мисао и раднички покрет у Француској, а и у многим другим земљама Европе. Његова доследна борба против државе и њене водеће улоге у друштвеном развоју, како у грађанском, тако и у социјалистичком друштву, донела му је репутацију оца анархистичког социјализма.

За око четврт века Прудон је објавио велики број радова, од којих ћемо овде навести само неколико: *Шта је својина?* (1840), *Систем економских противречности или Филозофија беде* (1846), *Исповест револуционара* (1849), *Општа идеја Револуције у деветнаестом веку* (1851), *О правди у Револуцији и Цркви, I–IV* (1858), *Рат и мир* (1861), *Федеративни принцип и потреба обнове партије Револуције* (1863).

Своје учење о привреди и друштву, о класној борби, о држави и праву, Прудон је изградио полазећи од идеја правде и слободе. Идеја правде налази се у основи читаве његове филозофије и његових схватања о природи и друштву.

Битна претпоставка за остваривање правде је слобода, јер само слобода омогућује пуно поштовање и свога и туђег достојанства што је, такође, неопходан услов за праведност. Слобода, пак, „не значи пуну особ-

ну безобзирност, већ поштовање других личности, односно солидарност", која је исто тако својство људске природе. Тај солидаризам у човеку, потиче из његове предодређености да живи у друштву и да изван њега не може да опстане. Према томе, друштво које би најбоље одговарало људској природи било би оно у којем се у пуној мери остварују: правда, слобода и солидарност.

Један од услова за остваривање начела слободе и правде јесте једнакост. При том Прудон не мисли на природну једнакост, коју не признаје јер се људи по способностима разликују, а не мисли ни на административно изједначавање грађана, јер то захтева ауторитет изнад људи. Једнакост, то су једнаки „материјални увјети за развијање способности" које су људима од природе дате. Средство за остваривање овакве једнакости јесте остваривање принципа – једнака награда за једнак рад.

Друштвени и политички поредак у којем би се најпотпуније остварили принципи правде и слободе Прудон види у држави као федерацији комуна, будући да тај тип друштвено-политичке заједнице најбоље одговара људској природи. У том типу дотадашња неприродна „политичка конституција" у којој људи живе, прераста у природну „друштвену конституцију". У „друштвеној конституцији" успоставља се „равнотежа интереса" заснована на „слободном уговору" и природној организацији „економских снага". Док се „политичка конституција" заснивала на ауторитету власти, класној неједнакости, хијерархијама, административној централизацији и представничком суверенитету – „друштвена конституција" ће обезбеђивати рад и његову правилну поделу, колективни интерес, узајамно помагање, солидаризам, јевтине кредите, савремену производњу итд. Тиме ће се осигурати „равнотежа интереса" и добра организација економских снага, без којих нема ни слободе ни правде. Али, до „друштвене конституције" и до слободе, по Прудоновом мишљењу, не може се стићи политичким средствима и политичком борбом. Ту не помажу револуције, не помаже ни демократизација државе, јер и најдемократичнија држава има превише концентрисане моћи у рукама, а то је предуслов за ауторитет, а не за правду и слободу. Уместо свега тога, државу као „политичку конституцију" треба разградити и нову, економску организацију друштва препустити радницима и њиховим асоцијацијама, као и службама и градским органима које су они створили. Радници се, дакле, организују у асоцијације, асоцијације у комуне, а комуне у федерацију – државу.

Радничке, производне и друге, привредне асоцијације организоваће се и деловаће на принципима узајамности и реципроцитета, што подразумева равноправност и солидарност међу произвођачима и слободно дејство привредних законитости. Сарадња и повезивање асоцијација по вертикали, не постиже се посредовањем државе, као код Блана, већ слободним уговарањем самих произвођача. Тиме се држава губи не само као регулатор и организатор производње, већ и као носилац суверенитета и ауторитета над људима. Суверенитет се враћа појединцима. А кад држава тако буде развлашћена и лишена права да доноси општеважеће одлуке, нестаће и све њене институције за угњетавање: полиција, војска, судство и др. Све државне функције, потребне друштву, створиће се путем слободног споразумевања и уговарања између асоцијација на нивоу комуна, а између комуна на ширем територијалном подручју. На тај начин, регулисаће се и сви други односи међу основним ћелијама друштва: произвођачким асоцијацијама и комунама. Главни принцип друштвене правде: „Не чините другима ништа што не желите да вама буде учињено" – на овај начин ће постати стварност.

Овако организовано друштво, базирано на начелима митиализма (узајамности) у привреди, и федерализма у политици, биће, по уверењу Прудона, друштво без класа и класних борби и без државе као силе над друштвом, а то значи друштво правде и слободе. И све ће се то постићи без револуције и политичког насиља. Како ће се то постићи, којим средствима и путевима, која ће то сила приволети друштво економског и политичког угњетавања, друштво експлоатације и неједнакости, да се без сукоба преобрати у федерацију самоуправних комуна и слободних асоцијација – то Прудон није убедљиво показао. На том питању се најдубље и разишао са марксизмом, негирајући његове поставке о класној борби, политичком организовању и диктатури пролетаријата, о пролетерској држави. Он је утопистички веровао да ће његов модел друштвене организације добровољно прихватити, не само пролетаријат, већ и буржоазија, само кад схвати да тај модел најбоље задовољава природне потребе човека и општи интерес друштва. „Међу буржоазијом и пролетаријатом треба успоставити компромис" – сматрао је Прудон – „који би све друштвене слојеве довео на ниво средње класе, на остварење осредње имовине." Из оваквих ставова избијао је ситнобуржоаски, индивидуалистички карактер његовог социјализма.

Прудон и прудонисти бавили су се и чисто политичким питањима свог времена, међу којима је национално питање било најважније. Сматрајући да национална еманципација нема никакве користи за радничку класу и социјалистички преображај, они су осуђивали националне покрете XIX века, чак и оне ослободилачке.

* * *

Фердинанд Ласал (1825–1864) припада групи тзв. државних социјалиста, коју су у другој половини XIX века у Немачкој сачињавали још Карл Родбертус, Густав Шмолер и Адолф Вагнер. Најистакнутији међу њима и као теоретичар и као практични политички борац, мада ни остали

нису били без утицаја (нарочито Родбертус), Ласал је најважније средство за социјалистички преображај друштва видео у држави. О томе је у делу *Раднички програм* писао: „На тај начин свраха је државе да осигура човјеку његов властити позитивни развитак, његово постепено развијање; другим ријечима, да оствари људске циљеве, напредак културе за коју је способна људска врста, укратко, то је одгој и постепени развитак људске врсте у слободи."

У овом цитату су две основне претпоставке целокупног погледа Фердинанда Ласала на развитак човечанства и друштва. Главни циљ тог развитка јесте слобода човека, а до њега се стиже уз помоћ државе. Обе ове претпоставке Ласал је усвојио у хегелијанској школи из које је, као и толики други немачки интелектуалци, као и Маркс и Енгелс, изашао 40-их година XIX века.

Пореклом из јеврејске трговачке породице из Бреслава, Ласал је носио у себи бујну и бунтовну природу, која ће га одвести у револуцију 1848. године а касније у раднички покрет Немачке, у којем ће показати огромну агилност и постићи велике организаторске успехе, од којих је стварање Општенемачког радничког савеза у Лајпцигу 1863. најзначајнији. Поред *Радничкоī ūроīрама* значајна теоријска дела су му „монументални" *Сисūем сшечених ūрава*, у којем је градио „тврђаву научног правног система за револуцију и социјализам", и полемички спис *Оūворени одīовор*, у којем је 1863. развио тезу о „гвозденом закону наднице" и неопходности отварања радничких кооперација, уз помоћ државних кредита, као „првом кораку ка претварању капиталистичког друштва у социјалистичко". Сматрајући, наиме, да се у капитализму положај радничке класе никад не може поправити због тога што је „гвоздени закон" политичке економије капитализма да наднице држи на минимуму неопходном за радничку егзистенцију, Ласал је тврдио да је прелазак у комунизам за пролетаријат једини спас. До комунизма ће се стићи стварањем великих радничких произвођачких и потрошачких кооперација, уз помоћ државних кредита. Не увиђајући класну природу буржоаске државе, Ласал је веровао да баш она, ослоњена на радничку класу и ситно грађанство, може извршити тај револуционарни, друштвени преображај од капитализма ка комунизму. Али, да би то могло да се деси, пролетаријат и ситно грађанство морају, кроз уставни поредак и парламентарни систем, стећи одлучујућу улогу у политици државе. Зато се Ласал јавља и као упорни борац за демократију, опште право гласа и политичку активизацију пролетаријата. Из тих разлога је понекад, и занемаривао његов ужи класни интерес.

Комунистичко уређење, до којег би се на овај начин дошло је, по Ласалу, такав ступањ развоја слободе човека у којем „демократија постиже свој мир". То значи да је комунизам такво уређење у којем нестаје

свих економских, политичких и друштвених (сталешких) привилегија, у којем личност постаје потпуно слободна, а производња се организује њиховим слободним удруживањем у кооперације. Повезујући на овај начин комунизам и политичку демократију, Ласал закључује да демократија претходи комунизму, да је само уз њену пуну примену „на подручју јавног права" могућ и комунизам „на економском подручју" и да прогрес у историји, заправо, није ништа друго до успињање човека ка слободи, којој треба да послуже и демократија и комунизам. И ова схватања Ласал је имао да захвали свом хегелијанском образовању."

* * *

Михаил Бакуњин (1814–1876), бунтовник, прогнаник и вечита луталица, потекао је из реда високог руског племства. Васпитавао се на декабристичкој револуционарној традицији, и у духу прве генерације руске револуционарне демократије. По филозофским схватањима и образовању био је хегелијанац, а по свом делу и значају истакнута појава европске друштвене мисли XIX века. Готово цео живот посветио је борби за „слободу која не подноси никакву људску институцију, која увијек остаје неостварени и неостварљиви идеал". Полазећи од оваквог схватања слободе израстао је у најистакнутијег представника идеологије анархизма.

Револуционарну делатност Бакуњин је започео 40-их година XIX века као борац за ослобођење и препород словенског света, сматрајући да би еманциповано словенство, са својим патријархалним сеоским друштвом, могло да одигра улогу ослободиоца Европе. То његово схватање дошло је до пуног изражаја у Револуцији 1848–1849. године да би му, као панслависти, донело дубоко неповерење многих западноевропских социјалистичких идеолога, а нарочито Маркса и Енгелса. После дугогодишњег робијања и сибирског прогонства, Бакуњин је 60-их година доживео дубоку идејну еволуцију од револуционарног панславизма ка западноевропском анархизму, који је бар што се тиче XIX века, довео до врхунца. Трпећи утицаје, пре свега, Макса Штирнера и Пјера Жозефа Прудона, он је у својој анархистичкој идеологији полазио од њиховог анархоидног ситнобуржоаског индивидуализма и антиетатизма оличених у девизама: „Нема више власти него што је моје ја" и „Ја сам против устава, јер је то устав", што треба читати као одбацивање сваког државног поретка.

Полазећи од пуне слободе јединке, као предуслова друштвеног преображаја, Бакуњин је одбацивао сваки ауторитет који би ту слободу ограничавао – од божанског, преко политичког, до научног. „Кад би бог и постојао, требало би га уништити" – говорио је. Што се тиче ауторитета ума и науке, он му је био, исто тако, одвратан. Нарочито је жесток био у осуди „научних доктринара" који. по њему, презиру појединца и

реални живот, гледајући у њима објекте („маховина“) историје, којима управљају и поигравају се гвоздене историјске законитости. „Научне“ идеологије, које својим мисаоним системима желе да усреће човечанство, заборављајући при том на човека, сматрао је једном од највећих несрећа. Ако је у доктринама „научника“ гледао велику опасност, у држави и њеним институцијама видео је највећу реалну, практичну препреку ослобођењу човека. Она је за Бакуњина оличење ропства и угњетавања па с њом никаквог компромиса не може бити. Нема рђаве и добре државе. Све су рђаве, јер и најдемократичнија у основи штити интересе неке експлоататорске мањине: племства, буржоазије, бирократије или неке друге групације. А одбацујући сваку државу, укључујући и ону изашлу из револуције Бакуњин, без остатка, одбацује и сваку политичку организацију или партију, као институцију елите која жели да се домогне власти. Он не прихвата ни револуцију коју би водила некаква револуционарна елита, партија или организација јер би се и она, неизбежно, завршила стварањем нове државе, а то би значило смењивање једног угњетача другим. Сходно овом схватању, Бакуњин је оштро критиковао и Марксову тезу о диктатури пролетаријата као држави прелазног периода.

Све ово што је критиковао и одбацивао, Бакуњин је сматрао да треба без милости уништити. „Страст разарања је стваралачка“ – проглашавао је он. Тако је стигао до нихилизма, потврђујући то и заједничком књигом с једним од најчувенијих руских нихилиста, Нечајевом, под насловом *Револуционарни катихизис* (1869). У овом програматском спису Бакуњин и Нечајев говоре о „народној револуцији“ као спонтаном, рушилачком револту маса који ће разорити државе, власништво, традиције, моралне норме и све друге елементе класне цивилизације. Задатак свесних револуционара неће бити да воде и усмеравају тај револт, већ да га изазивају и подстичу, не бирајући при том методе. Револуционар при том мора бити немилосрдни усамљеник, који је покидао „све везе са постојећим свијетом“. Настојећи да у себи синтетизује језуитска и макијавелистичка начела борбе, он мора тражити бескомпромисно опредељивање сваког појединца у друштву и то по принципу „ко није с нама тај је против нас“.

Бакуњин уопште није страховао од исхода ове револуције, која је „више инстикт него мисао“, која је само рушење, а не и грађење. Он се није бојао да ће неограничена слобода донети хаос. Слобода се за њега „састоји у томе да сваки човек може потпуно да развије све материјалне, духовне и моралне моћи које су у њему притајене“. Кад једном темељно очисти друштво од свих постојећих институција, народ ће баш у том циљу и употребити слободу, не злоупотребљавајући нестанак стега, јер је природно својство човека да буде неограничено слободан, али и да

живи у друштву, споразумно с другим људима. Да би могао да живи у друштву, једанпут ослобођени човек више неће чекати неки ауторитет одозго да му организује и уреди тај живот, већ ће га сам обликовати, у međусобном споразуму с другим људима, а према својим природним потребама. Те потребе подразумевају изградњу и неговање хуманистичких, солидаристичких, праведних и алтруизмом надахнутих односа у друштву.

Како ће то ново, после револуције изграђено, друштво изгледати и које ће бити његове основне ћелије?

Прихватајући Прудонове погледе на државу, Бакуњин их није прихватао у погледу својине. Док је Прудон признавао постојање малог приватног власништва и у социјализму, Бакуњин га је оспоравао, залажући се за његово ликвидирање укидањем права наслеђа. Сва средства за производњу у новом друштву Бакуњин, дакле, види искључиво у колективном власништву. „Земља припада искључиво онима који је обрађују својим рукама“ – каже Бакуњин – али не појединцима, већ „земљорадничким општинама“. Што се тиче средстава за производњу у индустрији и занатству, она припадају радницима удруженим у радничке асоцијације. Из овога произилази да су основне ћелије друштва после револуције, по Бакуњину, земљорадничке општине и радничке асоцијације. Оне се међусобно удружују у „апсолутно аутономне“ комуне, које представљају основне политичке јединице друштва. Те комуне могу се, ако желе, удружити у „револуционарну нацију“. По истом принципу добровољности „револуционарне нације“, као државе новог типа или „универзалне социјалистичке федерације“ могу се повезати у „интернационалну федерацију“.

У самој „универзалној социјалистичкој федерацији“ не би било никаквог апарата власти, не би било чиновништва, судства, војске, полиције нити икаквих органа који мере и вреднују људски рад. Све њихове послове обављали би сами произвођачи, уз помоћ органа створених спонтаним договарањима одоздо до горе.

Тако је Бакуњин замишљао анархистичко царство слободе. У њему не би било места ни за какву искључивост и ускогрудост, па ни за националну. Као синоним мржње према другим народима, Бакуњин је, у својој фази анархизма, одбацивао чак и патриотизам. Ипак, остао је код уверења да ће спонтана револуција, за ослобођење човечанства, отпочети баш на истоку, међу Словенима, који нису деформисани етатистичким предрасудама западне цивилизације. Због овога су га Маркс и Енглес сматрали прикривеним панславистом, тумачећи његов анархизам незрелошћу словенских друштава. „Господин Бакуњин је само“ – писао је Маркс – „Прудонову и Штирнерову анархију превео на пусти татарски језик.“

Друштвена мисао у Русији

Руска друштвена мисао има многа своја исходишта у западноевропским идејама XVIII и XIX века, али и низ специфичности насталих на особеним друштвено-економским и политичким условима живота Русије тога доба. Због тога се она и издваја у посебан одељак, а не уклапа се у наведене правце идејних кретања у западној Европи. У развоју руске друштвене мисли до 70-их година XIX века уочава се неколико струја и тенденција. Све те тенденције овде ћемо груписати у два основна правца: идеје самодржавља и словенофилства и идеје револуционарне демократије.

* * *

Званична политика апсолутистичке Русије имала је своју идеологију. Најважнији принципи те идеологије сажимани су у фамозну паролу: „Православље, самодржавље, народност". Најистакнутији њен творац Пагодин заступао је мисао да су путеви историјског развоја Русије и западног света потпуно различити, па им зато мора бити различита и будућност. Западне државе, настале освајањем, почивале су на непомирљивим класним и сталешким поделама. Зато је за њих карактеристична оштра класна и политичка борба са тенденцијом ограничавања или збацивања монархије. У Русији је држава формирана добровољним признавањем власти кнежева над месним и локалним организацијама. То је учињено да би се уз помоћ кнежевског ауторитета обуставила њихова међусобна борба. Отуда је Русија земља политичке хармоније и сагласности између владара и народа. Она је и земља класне слоге између племства и сељаштва, јер је њихов однос постављен на патријархалне основе ауторитета старијег над млађим.

Из службене идеологије самодржавља развила се, средином XIX века, идеја словенофилства. Њени најистакнутији представници били су у то време А. Х. Хомјаков, А. С. Аксаков и К. С. Аксаков, П. В. Кирјејевски, Ј. Ф. Самарин. Оно што су непосредно преузели из званичне идеологије, било је противљење развоју капитализма у Русији, одбацивање идеја грађанског либерализма и Француске револуције, прихватање самодржавља као специфичне институције руске историје, у којој између цара и народа нема посредника. И њихова основна начела су: православље, држава и неокрњени владарски ауторитет. У друштвеном погледу су, такође, имали конзервативна гледишта. Изјашњавали су се, додуше, за укидање крепосног права, али и за очување економске снаге племства. Залажући се за очување аграрног карактера руске привреде, бранили су сеоску општину („мир") као форму „разумног конзерватизма" која ће онемогућити продор „свакојаких туђинских теорија..." и утицаја, а у првом реду демократизма и социјализма. У политичком погледу то је значило чување „неполитичности" руског народа, нарочито мужика, који треба да остану изван свих класних и политичких организација и сукоба. Ти мужици треба да добију нешто сопствене земље, али не довољно, већ толико да би били приморани да допунски раде и на племићком велепоседу. На тај начин би се створио „покоран и миран" мужик, на којег би се и цар, самодржац ослањао. Но, да би самодржавље могло да се одржи оно мора да попусти неке постојеће административно-бирократске и судске стеге и да, поред мужика, за себе придобије и интелигенцију као водећу умну снагу друштва, као „силу његовог мишљења". Тако би, према плану словенофила, цару припадала „сила власти", а народу „сила мишљења". У овом погледу, словенофили су, као што се види, испољили и извесну меру либерализма. Она је, међутим, била прескромна за прогресивније људе Русије, па су словенофили били у сталном идеолошком спору не само са револуционарним демократима већ и са саговорницима бржег капиталистичког преображаја Русије и начела грађанског либерализма – тзв. западњацима.

Врло су значајни погледи словенофила на улогу Русије у Европи и свету, који су, у другој половини XIX века вршили утицај и на руску спољну политику. Поред већ поменутих словенофила, у том погледу велики допринос изградњи словенофилске идеологије дао је Николај Јаковљевич Данилевски књигом *Русија и Европа*, која ће, убрзо после објављивања 1871. године стећи широку популарност. У овој књизи Данилевски је покушао да објасни однос словенског са германско-романским светом. По његовом мишљењу, нема никаквих битних, ни географско-природних, ни историјско-политичких, разлога за сукобљавање ова два света. Ипак, сукоб међу њима је перманентан. Откуд то? Данилевски сматра да је разлог у различитости културно-историјских типова (или цивилизација) Словена, на једној, и Германо-Романа, на другој страни. Посматрајући ове цивилизације као заокружене целине, Данилевски одбацује сваку претпоставку о надмоћности германско-романске цивилизације, која себе жели да представи универзалном. Да би доказао неодрживост овакве тезе Данилевски развија запажену филозофско-историјску концепцију цикличног кретања историје и смењивања цивилизација. При том се друштвене, историјске и културне појаве понашају као и природно-биолошке: у њиховом развоју не постоји континуитет и вечност, већ и оне настају, расту, старе и умиру. Главни узрок тог старења и умирања је унутрашње исцрпљивање друштвеног организма, док евентуални спољни удари само убрзавају његово пропадање. Из свега овога, Данилевски закључује да „општечовечанска цивилизација не постоји и не може постојати..." Оно што постоји, то су појединачне, међусобно неповезане цивилизације од којих свака „развија само једну или неколико специфичних вредности".

Читава ова теорија Данилевског имала је да послужи словенофилима као доказ како Запад, како германско-романски културно-историјски тип, „труне", опада и умире. „Почиње сумрак Европе", па о надмоћности и универзалности њене цивилизације не може бити ни речи. „Насупрот томе, руски културно-историјски тип почиње да цвета и улази у свој најкреативнији период." То ствара ривалитет словенског и германско-романског света. Ове тезе постојале су у руском јавном животу и пре Данилевског, па су упливисале и на нека конкретна понашања у спољној политици велике царевине.

* * *

Идеје револуционарне демократије јавиле су се у Русији, с једне стране, као облик отпора суморној друштвеној стварности апсолутистичке Русије, а с друге, као вид најжешће конфронтације са званичном и словенофилском идеологијом. Прва генерација мислилаца револуционарно-демократске генерације (Херцен, Огарјов, Бјелински и други) стасала је после декабристичке побуне 1825-те, и с њеним порукама, и поукама као непосредном духовном инспирацијом. Ова генерација писаца и мислилаца Русије идејно се формирала под два непосредна и пресудна филозофско-теоријска утицаја: немачке класичне филозофије и француског утопијског социјализма од Сен-Симона до Прудона. Хегелова филозофија за њих је била „алгебра револуције" и „топионица" за „челичење" савременог духа. Што се тиче социјализма, Херцен је забележио: „Нови свет је куцао на врата, отворили смо му наше душе и наша срца. Сенсимонизам је постао основа наших схватања и остао неизмењен у суштини". За Бјелинског, опет, идеја социјализма постала је „алфом и омегом уверења и звања". За њега, социјализам је апсорбовао „и историју, и религију, и филозофију". Зато је и могао послужити као основ једне борбене идеологије која је дизала глас како против феудализма и самодржавља, тако и против капитализма и његове експлоататорске суштине.

В. Г. Бјелински (1811–1848), књижевни критичар, естетичар и теоретичар, покушао је да књижевност доведе на поприште политичке борбе и да је употреби као средство „за раскринкавање руске феудалне стварности". У филозофском смислу Бјелински је био хегелијанац. Једно време заносио се Фихтеовом дијалектиком, али је тај занос кратко трајао. И Хегелову филозофију, међутим, примао је на особен начин, као неку врсту „револуционарне алгебре", очишћене од сваке конзервирајуће премисе. Најближа му је Хегелова идеја о законитости историјског развоја и непрестаним променама које он доноси. Истовремено, незадовољан је тиме што Хегел не даје конкретне перспективе, на основу којих би се могли сагледати путеви изласка Русије из њене тадашње ситуације. Не налазећи код Хегела ни решење глобалног конфликта, између појединца и објективне стварности, Бјелински је доста лутао по идеалистичкој антропологији, тражећи то решење у сфери човековог духа.

Главна друштвена преокупација Бјелинског је ослобађање кметова. Испољавајући велику љубав према сељаштву, он једино средство за његово ослобођење види у револуцији. Тиме је и ударио темеље револуционарно-демократској идеологији. Да би подстакао социјални сукоб у Русији био је спреман на примену неких револуционарних искустава западног света у својој земљи. При том, сагледава и револуционарну улогу буржоазије у одређеним фазама историјског развитка, као што увиђа и пролазност такве њене улоге. Иако му перспектива социјализма није сасвим јасна, Бјелински у њу верује и социјализам дефинише као друштво без неправди и насиља. „Наићи ће време" – машта он о друштву будућности –„када никог неће спаљивати, никоме одсецати главе... где неће бити богатих и бедних, ни царева и подложника, већ ће сви бити браћа, људи."

А. J. Херцен (1812–1870), племићки син и представник прве генерације идеолога из редова племића револуционара, формиран је на историјском примеру декабриста и филозофско-теоријским утицајима француских просветитеља, Хегела и социјалиста, утописта. Емигрант, од 1847, издаје у Лондону руску опозициону штампу – *Поларну звезду* (1855) и *Звоно* (*Колокол*, 1857–1867) – помоћу које врши видљив утицај и на стање духова у земљи. „У *Колоколу* су Херцен и његов пријатељ Огарјов ударали на самовољу апсолутистичке власти, на бесправно стање широких народних маса, тражећи ослобођење кметова..." Према овом листу, главни циљеви борбе Херцена, Огарјова и њихових следбеника били су: „Ослобођење речи од цензуре! Ослобођење сељака од спахија! Ослобођење пореског система од батине!"

Остајући до краја, у филозофском погледу, на позицијама Хегелове идеалистичке дијалектике, Херцен је, после револуције 1848–1849, превладао свој други младалачки узор – Сен-Симона и његов модел класног мира у индустријском друштву. То не значи да је прихватао класну борбу и револуцију као начин решавања социјалног питања. Револуција је насиље, а „насиљем је", вели, „могуће разрушити и рашчистити место – не више". Уз то, Херцен не верује у способност угњетених маса да решавају друштвена питања. Њима то решење треба да дође од стране просвећених и прогресивних припадника владајуће класе. Зато се он и обраћа млађим нараштајима руског племства, позивајући их да се ставе на чело велике реформне акције у друштву.

Први корак у тим реформама требало је да буде ослобађање сељака. Херцена није задовољила царска реформа укидања крепосног права из 1861. у којој је видео само нови вид поробљавања сељака. Зато после ове реформе заоштрава и своје идеолошке ставове и практично понаша-

ње. Са Огарјовом учествује у стварању тајне револуционарне организације „Земља и слобода“, којој је задатак да припреми народни устанак у Русији. Тако је Херцен са позиције реформатора прешао на позиције револуционарног борца за „руски социјализам“. Основна друштвена ћелија тог социјализма, помоћу којег је требало истовремено ликвидирати феудализам и прескочити капитализам, била је сеоска општина, а водећи слој друштва у њему интелектуална омладина. То је било сасвим различито од социјализма какав се замишљао у западној Европи. „Ми нисмо буржоазија, ми смо сељаци. Не треба нам ништа да позајмљујемо од буржоаске Европе.“ Тако говорећи, Херцен се знатно приближио погледима словенофила. Сеоска општина била би, по њему, носилац власништва над земљом, која би била додељена сељацима на обраду према броју глава у домаћинству. Сеоска општина би постала и основа локалне самоуправе и демократског учешћа народа у власти. Држава би се, по Херцену, који се у овоме угледао на Прудона, образовала као добровољни савез ових демократских општина, у којима се усаглашавају човеков лични, урођени егоизам и шири друштвени интереси. У социјалистичкој држави превага ће увек бити на страни општег, друштвеног интереса. По облику та држава ће бити демократска република радних људи. „Република која не води социјализму, чини нам се да није права“ – закључује Херцен.

Осврћући се често и на национално питање, Херцен испољава руски патриотизам, али и доследан интернационализам, устајући отворено против словенофилског нацинализма и шовинизма. Био је, ипак, за демократску „кристализацију“ свих Словена око Русије, јер их на то наводи међусобна сродност.

Најважније Херценово дело је књига *Прошлост и размишљања.*

Н. П. Огарјов (1813–1877) припадао је, заједно са Херценом, првој генерацији руске револуционарне демократије. Борећи се за коренити друштвени преображај Русије, Огарјов за најважнији корак тог преображаја сматра ослобађање кметова и поделу земље сељацима. Без тога, Русија ће ући у социјалне немире „чија ће окрутност бити страшна“. И Огарјов авангарду реформног покрета види у младим образованим нараштајима средњег племства, којем је и сам припадао. И он се радије опредељивао за мирну реформу, него за насилну револуцију. Разочарење резултатима реформе 1861. године и њега ће, најзад, као и Херцена окренути радикалнијим идејама и средствима. Обојица сада, поред земље за сељаке, траже и слободу за цео народ; траже уставност, парламентаризам, слободу мисли. Њихов генерални закључак је: „Апсолутизам се даље не може држати“.

Огарјов, међутим, иде и даље па се залаже да се пре било каквих других реформи у Русији уведе федеративна република. Он је свестан да се то може спровести само револуцијом. Зато израђује целу шему тајне револуционарне организације и стратегију устанка, који она има да подигне. Захваљујући томе постаје истакнути конспиратор и организатор тајног друштва „Земља и слобода“. У то време, 60-их година, Огарјов и Херцен главне носиоце друштвеног преображаја Русије више не виде у образованој младежи средњег племства већ у интелигенцији потеклој из народа – разночинцима. Зато им се и обраћају: „У народ! Народу! – тамо је ваше место, изгнаници знаности; покажите... да од вас неће постати писари, већ борци руског народа.“

* * *

Другу генерацију руских идеолога који су устали против самодржавља и одликовали се борбеношћу, демократичношћу, склоношћу револуционарним методама и спремношћу на жртве, представљају припадници поменуте разночинске интелигенције (разночинци – интелектуалци потекли из народних и грађанских средина), који су се појавили после кримског рата и окупљали се око Чернишевског и часописа *Савременик*. И њихов први и најважнији задатак био је ослобођење сељаштва, којем су одмах додавали и поделу земље сељацима и то без икакве накнаде племству.

Николај Гаврилович Чернишевски (1828–1889) је и сам потекао из интелектуалне групе разночинаца. Крајем 50-их година постао је главни идејни вођ руске револуционарне демократије. Као уредник знаменитог часописа *Савременк* окупљао је око себе многе прогресивне интелектуалце оног доба, борце против самодржавља и феудализма, али и против буржоаског либерализма и конзерватизма, а за сељачку револуцију и социјализам специфичног типа. Непоколебљив револуционар, био је хапшен и осуђиван на робију, да би око 20 година живота провео у прогонству у Сибиру и Астрахану. Најважнија су му дела романи *Шта да се ради?* (1863) и *Пролог*, политичко-економске расправе *Капитал и рад* (1860) и *Огледи из политичке економије (по Милу)* (1869), те књижевно-историјски есеји о Гогољу, Лесингу и другим појавама у литератури.

Одлучан противник религиозне затуцаности, мистицизма и духовне учмалости, Чернишевски је био упоран бранилац филозофског материјализма и теза о јединству силе, кретању и материји, о неуништивости материје и енергије итд. У основи социјални револуционар, он је, као и Маркс, у филозофији, науци и литератури видео, пре свега, средство за револуционарно мењање света. Зато је свој материјалистички поглед и сам прожео дијалектиком, стављајући то све у службу револуционарне политичке праксе. О социјалној револуцији, којом је вазда био заокупљен, Чернишевски је у *Дневнику* из 1848. забележио ове далекосежне мисли, које су надахњивале многе руске револуционаре у XIX, па и XX веку:

„Ево шта ја мислим о Русији: неодољиво очекивање блиске револуције и жудња за њом, иако знам да дуго, можда врло дуго, она неће моћи да донесе ништа добро, да ће можда задуго изазити из ње угњетавање још веће од онога које ми познајемо. Шта мари? Ту нема чега да се плаши човек кога идеализам није заслепио, који може да чита у прошлости шта ће бити у будућности и који слави неке револуционарне периоде упркос зла које су они у почетку донели. Такав човек зна да ништа друго не може очекивати, да мирна и спокојна еволуција не долази у обзир. Радије бити захваћен грчевима историје, јер ја знам да без таквих грчева историја никад не би учинила ниједан корак напред".

Заокупљен општом визијом револуције, Чернишевски није занемаривао ни њене најнепосредније циљеве и задатке: ослобађање сељаштва, лична слобода грађана, смањивање војног и административног апарата државе, рад на еманципацији жена, широко просвећивање народа итд.

Главну снагу револуције, што за њега значи и целокупног историјског развоја, Чернишевски види у народу. Њему треба само помоћи да своју улогу што успешније одигра. Како? Просвећујући га духовно и материјално га уздижући. Показујући своје материјалистичко схватање историје Чернишевски је у овом погледу, ипак, пренаглашавао моћ знања, идеја и васпитања у покретању маса на историјску акцију.

Што се тиче схватања Чернишевског о друштву, политици, праву итд., она су садржала многе елементе социјалистичких учења. Говорећи о својини, он сматра да је приватна својина довела до поделе друштва на класе, до класне борбе и стварања државе. При том, Чернишевски нема сасвим прецизно објашњење о претварању родовске и племенске организације у државну. Зато и класну борбу не сматра пресудним фактором у настанку државе, већ у њој гледа спасиоца друштва од свеопште борбе интереса која је наступила с појавом приватне својине. С оваквим схватањима о држави Чернишевски је ближи просветитељима него социјалистима. У каснијим фазама развитка државе он је ипак уочавао њен класни и експлоататорски карактер.

Чернишевски није сасвим разумео ни класну суштину права, остајући у неким схватањима у оквирима теорије друштвеног уговора („опће сагласности људи"), али је, и поред тога, покушавао да правну регулативу, са политичког (за које се залажу буржоаски теоретичари) прошири и на социјално-економско подручје, што је карактеристично за социјалисте. Сматрајући социјализам историјском нужношћу, Чернишевски о њему размишља на начин предмарксовског социјализма. У његовим размишљањима те врсте има доста оригиналних идеја, има погледа којима се приближава поставкама научног социјализма, али су у њима врло приметни и утицају Фуријеа, Прудона, па и грађанско-демократских теоретичара (Мила, на пример).

Признајући капитализму прогресивност у односу на феудализам, али указујући и на његове мане и наказности, Чернишевски је настојао да докаже како Русија, у којој се капитализам тек зачињао, има начина да ту фазу историјског развоја прескочи. На основу искустава других, западних земаља, она може, после једне народне револуције, одмах кренути путем изградње социјализма. Полазиште те изградње чиниће сеоске општине, које ће преузети целокупни земљишни фонд што ће се одузети спахијама и велепоседницима. О капиталистичкој својини ван пољопривреде, ваљда зато што ју је сматрао занемарљивом, Чернишевски се није изјашњавао. Кад постану власнице земље, сеоске општине ће се претворити у произвођачке задруге социјалистичког типа а уједињене у федерацију, оне ће представљати основицу социјалистичког друштва и државе.

Производну кооперацију, остварену у сеоским општинама од по 1 500 до 2 000 чланова, Чернишевски је сматрао ћелијом комунизма као друштва слободних људи. Идиличну слику тог друштва дао је у роману *Шта да се ради?* На свим његовим страницама осећа се непоколебљива вера у светлу будућност човечанства и комунистички рај на земљи. Такву будућност и такав рај, могу да створе само необични, „нови људи". А Чернишевски је заправо само то и настојао: да васпита те „нове људе".

Н. А. Доброљубов (1836–1861), социолог, естетичар, књижевни критичар и публициста, био је један од најближих сарадника Чернишевског и *Савременика*. По својим филозофским схватањима и он је био материјалист и дијалектичар, а у практичној политичкој акцији револуционар. Веровао је да група прекаљених професионалних револуционара треба да води народ у борбу против феудализма и самодржавља. У проучавању друштва примењивао је материјалистичку дијалектику, па је, попут Чернишевског, доказивао законитост победе револуције и социјализма. У интерсу те револуције израдио је и нову естетику тенденциозне уметности, одбацујући „уметност ради уметности".

Д. Ј. Писарев (1840–1868) је, као и Доброљубов, био међу најближим ученицима Чернишевског и живео кратко. У историји идеја остао је, пре свега, по томе што је до крајности довео погледе Чернишевског и Доброљубова, о друштвеној сврси књижевности. По њему, књижевност је имала једини задатак да служи револуцији и друштвеном напретку, па је свака њена естетска функција занемарљива. Тако је Писарев постао творац тезе о уништењу естетике.

У погледу друштвено-политичких схватања, залагао се најпре за насилну револуцију, да би, после 1861. године, постао фанатични заговорник просвећивања народа. По његовом мишљењу, ропство, сиромаштво и неморал ће расти све дотле док наука „не постане насушни хлеб радника и сељака". У том смислу он закључује: „У свету постоји само једно зло – незнање; против њега има само један лек – наука".

Две велике мисаоне синтезе XIX века – позитивизам и марксизам

Буран развој капитализма у западној Европи у првој половини XIX века, револуционарне промене и кретања која је он доносио у привреди, друштву и политици, низ капиталних достигнућа у природним и друштвеним наукама, те многе прогресивне тековине у филозофији и друштвеној мисли омогућили су да се средином тога столећа појаве два велика мисаона система која су у себи синтетизовала широк спектар филозофских, економских, социјалних, правно-политичких и других идеја. Оба су изражавала тежњу и способност људског ума да, на основу достигнутих степена знања, сачини свеобухватни поглед на свет, којим ће се обујмити сви кључни аспекти човекове личне и друштвене егзистенције, научно протумачити њени носећи развојни процеси у прошлости и садашњости и дати рационална визија будућности.

У намерама и мотивима блиски, усмерени ка сагледавању тоталитета стваралачке судбине човека и друштва у сва три сегмента њиховог развоја (прошлости, садашњости и будућности) и ка откривању законитости тога развоја, ови правци су се у једној ствари битно разликовали: у свом социјалном пореклу, у друштвнеом интересу и тежњи коју су изражавали. Док је позитивизам био мисаони систем класе на власти грађанског друштва, која тежи да своју водећу позицију у свету потврди, догради, стабилизује и овековечи, научни социјализам је идеологија нове, експлоатисане класе – пролетаријата, која се тек бори за историјску афирмацију, за дестабилизацију односа, распореда снага и система вредности буржоаског друштва, за нову револуцију из које би сама изашла као победник и хегемон. Проистекли, дакле, из истог проседеа грађанског друштва, ови системи су, природно, изражавали и његову унутрашњу противречност, сукобљеност и две трајне тенденције општег историјског развоја које су се у њему зачеле и које трају не само током XIX већ и током XX века.

Осим по својој социјалној суштини позитивизам и научни социјализам су се разликовали и по свом филозофском методу. Претендујући и један и други на неоспорну научност своје филозофије, примењивали су различит поступак у проучавању природе и друштва: позитивизам је настојао да методе природних наука примени у изучавању друштва; научни социјализам је покушавао да дијалектиком, која је иманентно хуманистички метод, обухвати и свет природе.

Позитивизам

У свакодневом језику појам „позитивно" употребљава се као синоним за сигурно, тачно, реално, насупрот идеалном, замишљеном, спекулативном

– „метафизичком". Сами позитивисти су радо истицали своју рационалност, модерност, склоност начелу употребљивости и корисности, те су и читаву своју филозофију сматрали средством изграђивања и усавршавања грађанског („индустријског") друштва, путем његовог ослобађања од остатака прошлости, од ненаучних представа, предрасуда и митова. Држали су, дакле, да њихова филозофија има и непосредни друштвени задатак – да политику грађанског друштва постави на научне основе. А то је значило рационализацију политике и њено усаглашавање са практичним потребама „индустријског друштва". Позитивизам се, дакле, јавља као практично политичко умовање на основу „научних чињеница", или, како су то говорили српски позитивисти, „на основу истине а уз помоћ науке"; на основу проверавања, експериментисања, предвиђања и реалног претпостављања.

Позитивизам, међутим, није само, нити је пре свега, политичка теорија, већ је, првенствено, врло разрађен и промишљен филозофски метод. У том својству он се јавља као скуп начела и правила, помоћу којих се оцењује људско сазнање и помоћу којих се одређује шта је *знање*, шта *сазнање*, а шта *информација*. Постоји неколико основних позитивистичких правила ове врсте.

Прво је тзв. *феноменолошко* правило које каже да „нема реалне границе између 'суштине' и 'појаве'". То значи да изван чулима сазнатљивих појава не постоје никакве скривене и тајне суштине, и унутрашње истине. На основу овога позитивисти сматрају како се сме тврдити да постоји само оно што се средствима и методама којима човек располаже (чулима и разумом) може открити. Према томе, може се сазнати само оно што стварно постоји, а општи појмови и суштине нису ништа друго до збирови, комбинације и склопови појединачних, конкретних сазнања о постојећим предметима. У вези с тим, сам оснивач позитивизма Конт писао је да је задатак науке да открије „истинске опште односе који вежу све друштвене феномене међу собом..."

Друго позитивистичке правило назива се *номиналистичким*. Оно говори о томе да и формулације знања, изражене општим терминима, морају бити изведене искључиво из конкретних појава. „Постојање ма чега... имамо право да признамо онда кад нас искуство на то примора." Из тога проистиче један од основних принципа позитивистичке филозофије и науке: „Свијет који познајемо представља збир појединачних чулно опажајних факата. Наука смјера срeђивању и класификацији тих факата, и захваљујући том ангажовању на срeђивању постаје истинском науком, а то значи нешто што се може практично користити, и што омогућује предвиђање једних догађаја на основу других. У овим системима, који факта доводе у поредак, садржани су сви наши апстрактни појмови, сви математички схемати и читава идеализација природе." Апстрактна наука је,

према томе, само сређени, класификовани и скраћени, опис огромне емпирије до које се долази истраживањем.

Трећа правило позитивизма састоји се у *негирању вредносних судова* и нормативних исказа, као критеријума сазнања. За позитивисте вредносни суд је категорија оправдана са становишта неког, унапред постављеног циља, али не и са становишта фактичког и научног сазнања. Човек, додуше, има право да вреднује свет око себе, али нема право да тај свој суд сматра научном истином, или закључком који се заснива на научном сазнању.

Четврто, и последње правило позитивистичке методологије јесте став о *јединству научног метода*. Реч је о уверењу „да су начини освајања вредносних знања у принципу исти на свим подручјима искуства, као што су... исте и главне етапе обраде искуства теоријском рефлексијом". Штавише, развој наука ће водити превазилажењу разлика, које међу њима постоје, сводећи, постепено, све науке на једну. Та наука над наукама, та општа наука, биће физика, која је најегзактнија, истовремено и емпиријска и теоријска дисциплина.

Полазећи од ових правила, позитивизам је одлучан противник сваке „метафизике" – како религиозне, тако и материјалистичке. Невоља је, међутим, што је метафизиком, често проглашавао сваку рефлексију која је покушавала и најмање да се вине изнад суве емпирије или да своје судове изрази тако „да им емпиријска факта не могу никад противречити".

* * *

Елементи позитивистичког начина мишљења сусрећу се већ у филозофији средњег века и епохе хуманизма и ренесансе. Његов развој се, ипак, континуирано може пратити тек од епохе просвећености. Филозоф тога доба *Дејвид Хјум* (1711–1776) може се сматрати претечом позитивистичке филозофске и научне мисли. Позитивистички принципи срећу се, пре свега, у његовој теорији сазнања. У њој Хјум развија мисао да у људском интелекту постоје две врсте сазнања: непосредно чулно искуство (*импресије*) и идеје, које проистичу из памћења или имагинације. Саме идеје су производ или чак „копија", импресија. Оне могу бити просте и сложене. Проста идеја је једноставна копија импресија а сложена је комбинација разних импресија стечених у различито време.

На истом начелу почива и Хјумова теза о односу узрока и последице. И њихова веза се утврђује искуством: опсервацијом, а не а приори. Опсервацијом се, међутим, не може открити много. Открива се, заправо само редослед појава и евентуална веза међу њима. Према томе, узрок би био само „ствар која претходи другој, с којом је у додиру и с којом је у нашој машти повезана..." Из чињенице да једне исте ствари увек претходе другим стварима, да су им узрок, Хјум не допушта никакав општији закључак о нужности и законитости. Још мање Хјум признаје постојање супстанције која би била изван појединачних појава, као унутрашње својство ствари. Оваквом негацијом нужности и супстанције, Хјум се у своје време обрачунавао са религиозном метафизиком, одбацујући сваку идеју о божанском поретку и божанској провидности као општем закону света. Али, чистећи знање од теолошке метафизике, Хјум је отишао у крајност, па је порицао и сваку могућност откривања законитости, сводећи сазнање на „јалове појединачне опсервације" и њихове збирове.

И у области политичке доктрине Хјум је позитивизму оставио значајно наслеђе. То је наслеђе у схватању „да су политичке слободе најважнији критеријум" за разликовање добре и лоше управе, и да су најбитнији услов за развој науке и уметности.

* * *

Позитивизам је на ниво филозофског система уздигао *Огист Конт* (1798–1857). За његову филозофију Лешек Колаковски каже да је „једна врста велике историозофске синтезе према којој се позитивисти уопште с неповерењем односе". Контова најзначајнија дела – *Курс позитивне филозофије*, *Елементарни трактат аналитичке геометрије*, *Филозофски трактат о популарној астрономији*, *Расправа о позитивном духу*, *Систем позитивне политике*, *Позитивистички катехизис* – изашла су између 1830. и 1855. године. Захваљујући њима, позитивистичка доктрина је крајем 40-их и током 50-их година XIX века постала популарна, да би се ускоро претворила у владајућу мисао прогресивних делова грађанског друштва.

Своју филозофију Конт није градио као апстрактни мисаони систем, већ као ангажовану друштвено-политичку доктрину. Тражио је реформу науке и мишљења, само као предуслов за много ширу друштвену реформу. Он је, наиме, веровао да грађанско друштво, потекло из револуције, не може опстати, и не може се развијати без властитог реформисања и преображавања. Али, да би се оно рационално преображавало, потребна му је нова наука, која ће почивати на новим методолошким начелима. Та наука је социологија. Њен би задатак био да синтетизује знања о друштву, повезујући принцип поретка с принципом напретка, принцип рада с принципом прогресивних промена. Као таква, она би отворила путеве „органском довршавању западне револуције" и пројектовању новог, хармоничног друштва и његовог „органског поретка".

Први задатак науке, коју је изграђивао, Конт је видео у откривању „закона развоја људског знања". То је потребно јер закони по којима се развија знање представљају и законе развоја целог друштва. Зато је позна-

вање стадијума, кроз које је пролазило и успињало се људско знање, услов за упознавање и фаза у развоју друштва. Дајући тако велики историјски значај науци и знању, Конт је узак у њиховом класификовању и појединачном вредновању. Класификацију и вредновање наука он је извршио по њиховој сложености и важности – бар како их је сам схватао. По њему, најједноставније, али најопштије по важности су *математичке дисциплине*. Мања по обиму и важности, али за једну битну компоненту (силу) сложенија је *астрономија*. Још сложенија је физика, јер проучава топлоту и светлост као две важне квалитетне особине. Бројем квалитативних супстанци, које истражује *хемија* је већ врло сложена наука. *Биологија* је у том погледу још сложенија. Најсложенија, али и најмање универзална, је *социологија*, којој припада посебно место у породици наука и под коју Конт подводи све друштвене научне дисциплине.

Тражећи од науке уопште, да открије, пре свега, ред појава и њихову трајну класификацију, како у природи тако и у друштву, Конт је и научне законе сводио на те елементе. При томе је у откривању најсложенијих закона посебан значај давао социологији. Ова наука по њему, има задатак да разбије све индивидуалистичке илузије дотадашње грађанске филозофије и да докаже како „првобитна реалност припада, заправо, друштву". Природно стање човека није индивидуалност, већ друштвеност. „Друштво је живо и аутентично биће које има непрекидан властити ток и истинску идентичност – оно, у строгом смислу ријечи, мисли, осјећа и ствара." Тако је Конт заснивајући нову науку, апсолутизовао не само њен значај и улогу већ и предмет њеног проучавања – друштво, губећи из вида човека изван његових оквира, као јединку.

Читаво људско друштво, целу његову историју, као и развој знања о њему, развој науке и људског духа, Конт посматра кроз свој чувени закон трију стадијума, изложен у *Курсу позитивне филозофије*. Историја људског духа прошла је, по томе закону, кроз три развојне фазе: теолошку, метафизичку и позитивну. Сваку од ових фаза обележава одређени начин објашњавања природних или друштвених појава.

„*Теолошка* фаза, која је напредовала од фетишизма преко политеизма до монотеизма, одговара најпрвобитнијем стању друштвеног живота – теократији." У тој фази „људски дух испитује тајанствену природу ствари, хоће да дозна зашто се ово и оно догађа, а одговара на та питања конструишући на свој начин божанства која му објашњавају свет". Теолошка фаза развоја, која у историјском смислу обухвата праисторију, антику и ране фазе средњег века, резултат је „спонтаног прилагођавања првотној ситуацији", у којој људи располажу малим знањима и у којој стварају заједничко мишљење и јединствену духовну власт, као „провизорни склад човјека и свијета", на бази признавања и поштовања заједничких натприродних сила.

И у *метафизичком* стадијуму, који одговара епохама развијеног феудалног и раног грађанског друштва (до стварања индустријског друштва), људски дух пред себе поставља питање: „Зашто?" Захваљујући постигнутом напретку знања, он сада за одговоре не тражи помоћ ванприродних бића (божанстава), већ покушава да их пронађе у дејству несазнатљивих или необјашњивих „сила", „квалитета", „супстанција", „моћи", „душа" итд. Пролазећи и сам бар кроз две етапе, стадијум метафизике завршава се свођењем свих тајанствених сила које управљају појавама у свету на јединствени појам „природе". Тиме је ова фаза створила предуслове за прелазак на тражење научних објашњења карактеристичних за позитивни стадијум развоја.

Позитивни стадијум у развоју човековог духа настаје онда кад је развој знања достигао ниво који омогућује научни суд о стварности. Тај суд заснива се на позитивистичком методу који не истражује „зашто" су се одређене појаве десиле, већ „како" су се десиле и који своје објашњење темељи на обиљу испитаних и проверених чињеница. Позитивизам, дакле, искључује сваку метафизичку спекулацију о скривеној суштини ствари и појава у природи и друштву; он не допушта дедукције и подвргава своје закључке језику „објективних" чињеница. Служећи се опсервацијом, прорачуном и експериментом, позитивизам допушта откривање „сталних и општих закона, по којима појаве протичу и поново настају". Из тога проистиче закључак: „Покорност пред принудом факата и практичном инспирацијом – ето шта је карактеристично за позитивно оријентисану духовност." Таква духовност карактеристична је за индустријско друштво савременог доба.

Будући да сваки од наведених стадијума представља напредак у односу на претходни, Контов *закон трију стадијума* представља, у ствари, једну од филозофско-историјских концепција сталног прогресивног развоја историје.

Шта Конту казују „стални и општи" позитивни закони о развоју људског друштва? Казују, најпре, то, да друштво има структуру која одговара структури живих бића. Та је структура вечна и не може је изменити никакав напредак зато што су породичне, класне, кастинске, језичке, верске и друге поделе у друштву аналогне поделама унутар живог организма. Ако се друштво кроз историју ипак мењало, то је било стога што су се постепено остваривале вечне природне предиспозиције које оно као целина, а и људи као појединци у себи носе. Зато је друштво одређено не само својом природом већ и својом историјом. Што развитак одмиче даље, утицај историје на друштво је све већи. „Мртви владају живима." Према томе, социјални прогрес не мења природу човека и друштва, већ их само све потпуније остварује допуштајући да се у њима развије оно што је најплеменитије и најбоље.

Ако су друштвене структуре вечне и мењају само форму, онда су, према Контовом схватању, вечне и његове поделе на класе, слојеве, групе итд. Разлика између старих друштава и новог рационално уређеног на позитивним начелима, биће само у томе што ће у новом друштву власт делити и друштвом руководити научници и индустријалци, наоружани новом, социолошком науком. Она ће их научити не само како се обезбеђује стабилност датог поретка (друштвена статика), већ и како се постиже одмерени миран прогресивни развитак, тј. његово реформисање, мењање и усавршавање (друштвена динамика) без потреса и револуција.

Наука која постигне такво савршенство друштвене организације дефинитивно ће укинути сваку теологију и митологију (од верске до револуционарне), а сама се претворити у својеврсну религију, будући да ће људима доиста откривати истине. „Мјесто митолошких богова у позитивној религији заузима Човјечанство." Оно надилази јединку тиме што је укључује у себе као што организам укључује све своје ћелије. И то је пример позитивистичке апсолутизације друштва, подигнутог на ниво мита.

Позитивисти су, као што се види, желели да заснују не само научну филозофију већ и научну политику. Своја схватања о политици, као и о друштву, Конт је темељио на неколико кључних тачака: поредак и прогрес, друштвени детерминизам, универзалност човечанства и јединство историјског процеса. Ове тачке представљају одређена начела која, примењена синхронизовано и складно, обезбеђују и ред и напредак човечанства и јединство мисли и акције неопходно за природан, миран, еволутивни развој. Све то је могуће научним сагледавањем законитости друштвеног развоја уз примену метода природних наука. То опет диктира друштвено уређење аналогно „карактеристикама биолошког организма, с његовим јединством дијелова и цјелине". Такво уређење искључује као чисте метафизичке предрасуде многе идеале просветитељске идеологије и грађанске револуције: појмове о савршеном људском бићу, о слободи, о ограничењу власти и државе, о народном суверенитету и индивидуалним правима итд. Исто тако, искључује и идеје о комунизму, социјализму, егалитаризму и слично. Конт дакле, одбацује и либерализам, и демократизам, и комунизам, као тековине историјског развоја XVIII и XIX века које су превазиђене.

Нови, позитивистички свет, као свет „без бога и без краља", засниваће се на: „друштвеном осећају", „позитивном уму" и „реалној активности" – тј. на од друштва и научно организованој индустрији. Тај ће свет обухватати Западну Европу и Сједињене Америчке Државе, као колевке индустријске цивилизације, те Грчку и Пољску, као мостове између истока и запада. Унутар себе биће издељен на мање, сродно уређене републике, а центар ће му бити Француска. Ова „Западна Република ће имати експанзивну силу, тј. једну врсту одгојне и цивилизацијске

мисије према другим народима, који су још на теолошком и фетишистичком стадијуму".

Позитивно друштво „Западне Републике" није револуционарно. Оно поштује приватну својину, породицу, класну поделу, али се то друштво хармонизује и морализује рационалном организацијом и владавином и васпитавањем људи у циљу њиховог моралног поправљања, тј. у циљу изградње њихове солидаристичке и алтруистичке свести. У овој „социократији", или индустријском друштву, власт се дели на три функције: духовно-интелектуалну, материјалну и морално-осећајну. Највиша функција (духовно-интелектуална) припада најистакнутијим умовима друштва, интелектуалној елити, на чијем је челу „велики свештеник човечанства" – који својим моралним и умним ауторитетом подсећа на средњовековног папу. Политичка или материјална власт припада *патрицијату* (богаташима), у које спадају банкари, индустријалци, велетрговци и земљишни великопоседници. У њиховим рукама је сва материјална сила друштва и све државне институције. Али патрицијат те силе не користи само у властитом интересу, будући да је солидаристички васпитан и да поштује духовно-морална начела друштва. Одгојени у духу тих начела, друштвом би, дакле, и то диктаторски, владали капиталисти са свешћу пролетера. Осећајно-морална власт у друштву припадала би пролетаријату и женама. Жене би имале тај велики задатак да васпитавају генерације развијајући у њима најважније моралне врлине: оданост друштвеном интересу, несебичност, љубав према ближњем, породично осећање итд. Пролетаријат са оваквим врлинама, био би у стању да, у сарадњи са интелектуално-духовном влашћу, брани свој класни интерес, али да истовремено разуме и глобалне интересе друштва. Ове две групације – интелектуалци и пролетери – чинили би јавно мњење довољно снажно да одврати богаташку материјалну силу од сваке злоупотребе. У њему би пролетаријат давао снагу, а интелектуалци идеологију. У случају да патрицијат ипак прекрши моралне норме друштва, да посегне за злоупотребама, пролетаријат, у крајњем случају, обуставом производње паралише друштвени живот. Капиталисти за такву опасност знају, па се добро чувају од самовоље и злоупотреба.

Ово Контово, скоро идилично, друштвено стање социократије, изражава његову веру у савршено, потпуно уједињено и хармонично друштво које живи животом једног организма. У њему је могућа апсолутна рационализација и тотална организација живота. А то је, заправо, заустављање историјских процеса. То је крај историје. Тако је као крајњи домет Контове филозофије рођена једна етичко-религиозна теорија друштва, која је умногоме одступала од начела његове филозофије. Зато ће је многи његови ученици критиковати и негирати. Лешек Колаковски, познати историчар филозофије, о њој је закључио: „Као ни све месијанске доктрине, ни

Контов сцијентистички месијанизам није могао да замисли да и сам било кад може постати предмет историјске оцјене и историјске релативизације. Знао је да све схвати историјски осим самог себе и своје доктрине".

* * *

Позитивизам је и као филозофски правац и као научни метод у другој половини XIX века доживео велику популарност. Његов тријумф нарочито је уочљив између 50-их и 70-их година тога столећа. Том успеху допринела су нарочито следећа дела: Дарвиново *Порекло врста*, које се уклапало у систем позитивистичке науке, Бернаров *Увод у експерименталну медицину*, који је детаљно разрадио принципе позитивистичке методологије, те радови енглеских филозофа Џона Стјуарта Мила (*Утилитаризам*) и Херберта Спенсера (*Систем*). У исто време Маркс и Енгелс су довршавали свој систем дијалектичког и историјског материјализма. Експерименталне науке биле су у сталном успону. „У науци су се оцртавале контуре нове синтезе..."

Велика заслуга за увођење позитивистичких принципа у науку припада француском лекару и биологу *Клоду Бернару* (1813–1878), који је експериментима и слободним медитирањем спонтано дошао до значајних закључака да се позитивистичка начела добро уклапају у правила научног рада. Без стварне жеље да буде филозоф он је постао један од утемељивача модерне позитивистичке филозофије. Бернар је очистио позитивизам од Контове метафизике: одбацио је његову религију друштва, оспорио визију „позитивног стања", негирао је могућност откривања „првих узрока" и престанка даљих истраживања, оградио се од схватања о крају историје. Основе Контове филозофије ипак је сачувао. Полазећи од њих, изложио је начела позитивистичке науке:

„Прво, истраживач је обавезан да се безусловно покорава сили факата и да се не колеба у одбацивању било које теорије коју факта доводе у питање. Друго, ефикасно истраживање може се изводити само под претпоставком строгог детерминизма појава." При том се, под детерминизмом подразумева методолошка претпоставка „да у истим условима настају исте појаве". Треће Бернарово правило гласи: „Наука је апсолутно неутрална у односу на филозофска питања", а четврто: „Одлучујући начин рјешавања природно-научних питања јесте... контраексперимент". Ово последње захтева тражење и таквог доказа, који би могао оповргнути донети закључак.

Клод Бернар је филозоф материјалист. Живот је за њега „стални процес сагоревања и поновног присвајања", а и људска мисао је прост „биолошки факт". Сам мозак је „орган као и други", чија активност производи мишљење без икаквих тајанствених супстанци.

На основу свих ових схватања и методолошких правила, Бернар је дефинисао и своја гледишта о задацима науке и филозофије. По њему, „наука се заснива на откривању веза међу условима и појавама; она утврђује зависност и механизме фактичког збивања, одбацујући при том сва размишљања о 'принципима', остављајући по страни питање: зашто". Што се тиче филозофије, Бенар је сматрао да је она „друга врста активности, него што је научно истраживање..." Она не треба да претендује на давање задатака науци нити на интерпретирање њених резултата. Али, она има друго важно поље рада. „Читава природна филозофија садржи се у овоме: спознати законе појаве. Цијели експериментални проблем своди се на један: Предвиђати појаве и управљати њима."

* * *

Позитивистичка филозофија у Великој Британији темељила се на великој традицији енглеског емпиризма XVI–XVIII века – од Бекона, преко Лока, до Хјума. С друге стране, она се убраја у позитивистичка учења стога што је своја размишљања и сама настојала да прожме научним духом и да их ослони на што већи број проверљивих и проверених чињеница.

Џон Стјуарт Мил (1806–1873) био је сасвим близак Конту по томе што је „у свом раду имао на уму практично-реформаторске задатке". Желео је да, путем ширења образовања и васпитања, смањивања прираштаја становништва, те многих економских, друштвених и политичких реформи ублажи социјалну неједнакост и ослободи друштво сталних напетости. Разликовао се, међутим, од Конта својим јаким индивидуализмом и одбацивањем „одвратног деспотизма" друштва над јединком. По томе је Мил, као и Спенсер, био носилац тзв. либералног позитивизма. Радикализујући постепено своје реформаторске идеје, долазио је и до неких социјалистичких решења и замисли. При том је за њега главни проблем био у томе како да се „повеже највећа слобода деловања појединца са заједничким власништвом сировина и с једнаким удјелом свих у подјели профита који долази као резултат заједничког рада". У трагањима за решењем овог проблема Мил ће испољити неповерење према демократији и све већу отвореност према социјализму. Одбацујући демократију због опасности терора већине над мањином, Мил социјализам замишља на романтичарско-индивидуалистички начин: као једнакост шанси и слобода.

Везујући своју материјалистичку филозофију за поље „практичног разума" и конкретне друштвене акције, Џон Стјуарт Мил градио је најпре етичке принципе на које ће поставити свој реформаторски програм. Постављајући своју етичку доктрину на мерила корисности и употребљивости резултата људске активности, он је назива утилитаризмом, угледајући се на Џеремију Бентама, и свога оца Џемса Мила. Задатак моралних нор-

ми које је изграђивао јесте да људски живот ослободе патњи, да га учине што пријатнијим. При том, појам пријатности, као и корисности, не схвата се у чисто биолошком и материјалном смислу, већ и у смислу богатства и оплемењености духа и осећања.

Да би се у друштву постигла што потпунија корист и пријатност, потребно је из њега искоренити главне изворе патње: сиромаштво, болести и неуспехе. Поред тога, нужно је развити неке битне моралне особине: осећање дужности, пожртвовање, праведност, солидарност и алтруизам. Све то заједно, треба да служи остваривању главног принципа утилитаризма – афирмацији урођеног људског „нагона за срећом“. Срећа је, по Милу, „највиши циљ живота“. Том циљу посветио је и целу своју економску и политичку теорију разрађену у расправама *Начела политичке економије*, *О слободи*, *Ослобођење женскиња* и др.

У делу *Начела политичке економије* он као централно питање економског живота у друштву види питање расподеле. Од свих економских питања, сматра он, једино ово у потпуности зависи од „људских институција“. Сва остала, а на првом месту производња и њене могућности, условљена су и природним условима и ресурсима, који су ограничени и шкрти. Зато он верује да решењу овог проблема треба и поклонити највећу пажњу, па ради тога и даје читав нови модел расподеле, који садржи ова три кључна става: „1. одбрана власништва кад год се оно темељи на раду; 2. укидање земљишне ренте; 3. постепено удруживање“. Ради реализације ових ставова потребно је искоренити паразитизам, монополе и искоришћавање других људи. Слободна конкуренција у привреди потребна је и подстицајна, али је у одређеним случајевима допуштена и интервенција државе, нарочито у неким привредним гранама и јавним службама од општег интереса: у изградњи путева и водовода, у осветљавању градова, у просветном раду итд. Битно је, међутим, да се та интервенција не претвори у државни монопол јер би онда држава кочила развој и гушила слободу.

Милова брига за слободу – слободу привредне иницијативе и конкуренције, слободу интелектуалну, духовну, моралну, а пре свега, политичку – била је перманентна и присутна у свим његовим радовима. Најпотпуније је разрађена у расправи *О слободи*, која представља манифест његовог либерализма. Слободе за које се залаже нису неограничене нити су у подједнакој мери свима намењене. Оне су у највећој мери потребне изузетним личностима, које су „со земље“ и које вуку развој напред. Слободе, као и други социјално-економски и морални идеали, најпотпуније се остварују у представничкој држави, у којој прву реч има интелектуално-морална елита ослоњена на политички образован народ. Право гласа у овој држави је опште, али сви гласови нису равноправни. Постоји повлашћена мањина бирача, али то нису богаташи, већ представници

највишег образовања и „интелектуалне надмоћи“. Њихов „плурални вотум“ штити друштво од мајоризације и злоупотреба необразоване, егоистичне већине. Мил се залаже за равноправан положај жене у друштву. Систем власти у држави, како је он схвата, заснива се на дводомном парламенту и влади коју образује већинска странка. Извршна власт мора бити снажна снабдевена широким овлашћењима, али одговорна и смењива од скупштине.

Верујући да су пронашли свеобухватни систем користи и добра, којим је могуће усрећити човечанство, Мил и његови утилитаристички следбеници испољили су практичну јаловост у борби за реализацију своје морализаторске рецептуре. То је долазило отуда што се излаз из свих друштвених и људских патњи, и недаћа тражио искључиво у просвећивању и оспособљавању људи за моралан живот у слободи. А то, очевидно, није било довољно.

У кругу енглеског позитивизма, *Херберт Спенсер* (1820–1903) представља посебну појаву, израслу на тековинама природних, посебно биолошких наука, а у првом реду дарвинистичког еволуционизма. Цео свет Спенсер је посматрао као један свеопшти, а постепени, развојни процес, изражен у безброј простора и варијанти. Читав тај процес покреће једна јединствена енергија, једна иста сила. Зато се цео развој света и може подвести под заједничко и опште тумачење, под „највиши закон“ науке. Та унифицирана наука имала би један језик који би се примењивао на различите облике тумачења света. Задатак је филозофије да изврши сједињавање разнородних научних дисциплина, да их сведе на једну јединствену науку и да формулише законе који ће важити у свим областима истраживања. Од општих закона који, по Спенсеру, вреде у свим наукама набројаћемо најважније: свет је у сталном прогресивном развоју; развојни процес креће се линијама најмањег отпора; кретање и материја су нераздвојни и у међусобној су сразмери; развој не иде у скоковима, кроз катастрофе и револуције, већ кроз лагано прилагођавање претходно насталим променама. Примењени на друштвене односе ови закони значе да су и ти процеси у сталном, постепеном кретању и напредовању, али да ни њихов прогрес није резултат револуција и наглих заокрета, већ континуиране еволуције. Цела та еволуција, како у природи тако и у друштву, тече кроз два вечита, противречна кретања: интеграцију и дезинтеграцију, уздизање и пропадање.

Што се тиче појма прогрес, Спенсер га не одређује мерилом људске користи, као Мил, већ га сматра „самоходним процесом“, који покрећу силе еволуције садржане у самој материји. И тај процес је вечан. Прогрес, дакле, није „случајна особина свијета, нити дјело људске воље или фантазије, него неминовност промјена, која је, може се слободно рећи корисна за људску врсту“.

Објашњавајући развој света на овај начин, Спенсер, ипак признаје, ма колику моћ приписивао науци, да она није у стању да објасни праузрок целе еволуције. „Ова последња тајна је недоступна.“ Изван сфере научног знања постоји „нешто“ што се не може сазнати. Захваљујући томе, у свету има места и за науку и за религију. За Спенсера „наука није ништа друго, до развијена и усавршена сума обичних свакидашњих опсервација“. Стога су и њене сазнајне могућности ограничене. Будући да потребе и радозналост људског духа далеко превазилазе моћи позитивног знања, јавља се религија, која ту потребу бар донекле, задовољава. Сама религија и није ништа друго до „самоспознаја ове границе изван које сазнање не сеже“. Њен је задатак двојак: да избави човека „од губљења у непосредном искуству“ и да му објасни „да се крајњи узрок у принципу не може појмити“.

Спенсерова теорија о друштву полази од аналогије закона који владају у свету природе и у свету човека. Та аналогија је резултат чињенице да су и структуре, организација и функције природе и друштва истоветне. Захваљујући томе, и историјски настала подела друштва на владајућу и потчињену класу је, по Спенсеру, сасвим природна. Она је производ законите друштвене еволуције. Овом свом открићу „трансценденталне физиологије“, или „физиологије друштва“, Спенсер је придавао велики значај, сматрајући да се захваљујући њему сваки успех у откривању природе може применити на друштво и обрнуто.

Из ове органицистичке теорије проистичу и нека друга Спенсерова схватања о друштву: борба за опстанак је главни покретач друштвене еволуције; друштвена еволуција у великој мери зависи и од спољних фактора природе (климе, тла, биљног и животињског покривача итд.); борба за опстанак води ка удруживању људи и стварању друштва; циљ друштва је да осигура добробит индивидуа које га сачињавају.

Важне тачке Спенсерове друштвене теорије су још и ове: приватна својина је производ рада и умешности, значи легитимна је, па и морални закони оправдавају њено постојање. Друштво се, у складу са својом еволуцијом, дели на једноставно, сложено и двоструко сложено. Сложена и двоструко сложена друштва се по својој организацији, деле на милитаристичка и индустријска. У милитаристичким друштвима друштвена сарадња и производња остваривала се принудом, у индустријском се остварује слободним удруживањем и без ичије интервенције са стране. Зато су у индустријском друштву слобода привредне иницијативе и доследна примена физиократског принципа laissez faire, без мешања државе, од највећег значаја. За милитаристичко друштво карактеристичне су војне и управне а за индустријско социјалне и демократске установе, којима је циљ морално усавршавање људи. У индустријском друштву индивидуалност грађана мора бити у пуној мери заштићена, и ни у којем се погледу не

сме жртвовати друштву. То значи да индивидуалне слободе и права могу ићи све дотле док не почну да угрожавају исте слободе и права других људи.

Покушавајући, као и Конт, да своју органицистичко-еволуционистичку теорију докаже историјом, Спенсер је имао мало успеха. Зато је прибегавао дедукцијама и поређењима из света природе.

Као и Мил, Спенсер је извршио велики утицај на разне области истраживања у друштвеним наукама: у социологији, филозофији, историографији, психологији, етици, етнологији итд. Заједно са Контом, Мил и Спенсер били су творци „духа епохе“, од 50-их до 70-их година XIX века. Њихов утицај у историографији видео се у рушењу конзервативног романтичарског историцизма и афирмисању „позитивних“, научно утемељених вредности живота, као и критичког тумачења друштвених збивања. Циљ таквог схватања историје садржан је у реформистичким намерама позитивиста.

Научни социјализам

Као и друге велике идеологије, научни социјализам (марксизам) настао је у „вртлогу историјских процеса, који су увијек комплекснији него што их људска мисао може рационално сагледати“ (П. Враницки). Лењин је говорио о „три извора и три саставна дела“ марксизма. Његове претпоставке и изворне основе су, међутим, шире. Оне обухватају „цјелокупни европски друштвени и мисаони развитак који је у XIII и XIX вијеку достигао замјетне висине и који је у својој комплексности био сталан напор човјека за надилажењем самог себе, за откривањем и реализовањем онога што га чини човјеком“ (П. Враницки).

Као непосредни мисаони извор и инспирацију твораца научног социјализма Маркса и Енгелса може се, ипак, одредити неколико великих и сложених, револуционарних тековина европске културе XVIII и прве половине XIX века. Прва од тих њих је просветитељска друштвена мисао XVIII века, у којој је грађанска класа, преко својих најумнијих представника, достигла највиши „ступањ критичности, револуционарног полета, хисторијског ентузијазма и мисаоне пенетрантности“. Упоредо са њом стоје разнолики и разноврсни домети немачке културе XVIII и почетка XIX века, у којој класичној дијалектичкој филозофији припада централно место. Тековине ове културе, настале у неповољним друштвено-политичким околностима, носиле су у себи, у једном посебно сублимираном виду, јаке елементе грађанске револуције, који се у историјској пракси Немачке нису могли испољити. Уметност Клопштока, Виланда, Лесинга, Гетеа, Хердера и Шилера, као и касније Хајнеа и Бернеа, твораца покрета „Млада Немачка“ (Das junge Deutschland), „носила је у себи не само експли-

цитну и имплицитну критику дотадашњих прилика, мишљења и осјећања, него је својим хуманизмом и козмополитизмом била такођер једна од претпоставки ширине духа и превладавања национално ограниченог у будућем комунистичком хуманизму". На филозофском плану, као „најсигурнијем барометру за висину тлака одређене историјске атмосфере", немачка култура је, критиком догми, новим схватањем историје и човека, а на првом месту новом филозофском методом – дијалектиком, дала најзначајнија револуционарна достигнућа.

Тридесетих година XIX века, када су млади интелектуалци Карл Маркс и Фридрих Енгелс ступили у активну мисаону делатност, филозофски живот Немачке „одвијао се у сјени Хегелова стваралаштва". У то време Хегелови следбеници су се делили у две групе: младохегелијанску левицу, коју су предводили Давид Штраус, Бруно Бауер, Лудвиг Фојербах и други, и ортодоксну десницу Габлера, Хинриха и Гешела. Док је десница догматизовала хегеловске концепције, младохегелијанци су се првенствено оријентисали на филозофију религије, занемарујући унеколико остале компоненте Хегелове мисли. Пре Маркса и Енгелса најзначајнији корак у излажењу из хегеловске сенке учинио је Фојербах, одбацивањем идеализма. Говорећи о филозофији као науци о укупној материјалној стварности, Фојербах је религију тумачио као „однос човјека према самом себи", а божанску суштину као људску суштину".

Полазећи од Хегелове филозофије самосвести, Маркс је, преко своје младохегелијанске фазе, брзо превалио пут до филозофије праксе. На том путу од значајне помоћи биће му социјалистичка и комунистичка идеологија која је већ увелико цветала у западној Европи, нарочито у Француској и Немачкој. Међу немачким мислиоцима овог правца најдиректнији и најделотворнији утицај на Маркса извршио је Мозес Хес (1812–1875), „аутор *Европске тријархије*", који је пре Маркса „покушао да интегрише Хегелово филозофско насљеђе с комунистичким идеализмом..." (Лешек Колаковски). Социјални визионар Хес, свом обимном делу није успео да прибави научну форму, али је у њему саопштио већи број идеја које ће ући у мисаони фонд научног социјализма. Најзначајнија компонента Хесовог рада је превладавање хегеловске „филозофије самосвести" и ударање темеља „филозофији чина", која ће оставити снажан утисак на младог Маркса. Задатак и циљ филозофије чина је да се избори за остваривање човекове суштине, а она је у његовој независности и слободи деловања, избављеној од спољних притисака. Прихватајући овакве идеје Маркс се и сам латио изградње филозофије будућности из реалног света садашњости.

И у пројектовању будућности човечанства Хес је дошао до, готово истоветних, визија комунизма као и Маркс у својим *Економско-филозофским рукописима* из 1844. године. Комунизам је за Хеса друштво савршене хармоније у којем ће нестати сваки „антагонизам између поретка и слободе" и у којем ће љубав бити једна од најхитнијих карактеристика друштвеног живота. И по Хесу и по Марксу у комунизму ће бити превазиђена економска и религиозна отуђеност човека, као извор његовог лошег положаја у друштву. Да би се то постигло, мораће се претходно разорити целокупан постојећи друштвени строј.

Посебни „извор и саставни део марксизма" представља класична енглеска политичка економија, од које је Маркс полазио у изградњи своје економске мисли и о којој је већ било речи у овој књизи.

* * *

Карл Маркс (Трир, 1818 – Лондон, 1883) потекао је из интелектуалне јеврејске породице, у којој је растао под утицајем идеја Француске револуције, просветитељства и антидеспотизма. У Триру је, 1835. године, завршио средњу школу, после које је студирао права у Бону и филозофију у Берлину. Крајем 30-их година постао је припадник младохегелијанског круга, окупљеног у тзв. „Доктор-клубу", око Бруна Бауера. Априла 1841. године Маркс је одбранио дисертацију под насловом *Разлика између Демокритове и Епикурове филозофије природе* и стекао титулу доктора филозофије. У дисертацији је „покушавао да продре у бит не само филозофије него и свога времена", наговештавајући своју трајну преокупацију: „проблем хисторијске праксе".

Значајно раздобље у Марксовом идејном формирању настаје почетком 1842. године, када су у Келну младохегелијанци, међу којима је био и Мозес Хес, покренули *Rheinische Zeitung*. У њима је Маркс одмах постао сарадник а ускоро затим и главни уредник. У том својству он се сударио с најактуелнијим политичким и економским питањима свог времена: цензуром, гушењем слободе штампе, аграрним односима итд. Она су га привела важном сазнању „да се право, закони" и политика „не могу проматрати ван контекста друштвених односа" и да се еманципација и хуманизам могу извојевати само „на конкретном тлу хисторије", а не, пре свега, у сфери мисли и идеја. То сазнање одваја брзо Маркса од његовог дотадашњег интелектуалног круга – од младохегелијанаца и „Доктор-клуба". Његов разлаз с младохегелијанцима подударио се, међутим, са нестанком *Rheinische Zeitung*-а које су, марта 1843. године обустављене под ударцима преоштре пруске цензуре.

После нестанка *Rheinische Zeitung*-а Маркс одлази у Кројцнах, где се јуна исте године, оженио са Цени фон Вестфален, која му постаје блиски друг и верни животни сапутник. Помно изучавајући историју и правне доктрине он у то време подвргава критици Хегелову филозофију права, нарочито његов монархизам и бирократизам. Крајем октобра 1843. године, одлази са супругом у Париз, отпочињући тако свој дуги, суморни и

тегобни емигрантски живот. У Француској, Маркс се сусрео са већ изграђеним аутентичним буржоаским друштвеним и политичким поретком. Он увиђа његове предности, али и противречности и мане. Врло брзо му постаје јасно да ће бити нужно и превладавање тих односа „који су у Немачкој тек постајали реалност". Оваква сазнања, доводе га у директну везу са комунистичким покретом и идеологијом, као и са идејама социјалиста утописта – Сен-Симона, Фуријеа, Кабеа, Блана, Бланкија и других. У исто време, на темељу изучавања богатих резултата тадашње француске историографије, настаје и Марксов далекосежни закључак о класној борби као покретачу историјског развоја. Све ће то довести до Марксовог дефинитивног прелаза од хегелијанства ка комунизму. Као последњи чин Марксове сарадње с младохегелијанцима и, истовремено, први чин његовог јасног комунистичког опредељења био је једини број *Deutsch-französisch Jahrbuch*-а, који је издао у Паризу 1844. године, заједно са Арнолдом Ругеом. У то време он пише и неке од својих најзначајнијих „раних радова", у којима ће бити изложене многе битне филозофске, економске, правне и политичке поставке научног социјализма. Ти радови су: *Прилог јеврејском питању*, *Прилог критици Хегелове филозофије права*, *Економско-филозофски рукописи* и *Тезе о Фојербаху*. У ту, за Маркса значајну, 1844. годину, пада и његова веза са Фридрихом Енгелсом, која ће се претворити у трајну, свестрану и плодотворну сарадњу, као и у нераскидиво лично и породично пријатељство.

Фридрих Енгелс (Бармен, 1820 – Берлин, 1895) је син немачког индустријалца из Бармена-Елберфелда. Иако се није школовао редовно и темељно попут Маркса, стекао је широко и солидно образовање. Интелектуални развој отпочео је под утицајем „Младе Немачке" и младохегелијанског филозофског круга. Тај развој га је, најпре, одвојио од породичне традиције, обележене високим степеном верске биготности и одвео на пут антимистицизма и религиозне толеранције. Као младохегелијанац, није одмах раскрстио са идеализмом, као и са неким великонемачким схватањима, којих се до крајњих консеквенци неће ослободити ни доцније. У младости је стекао лепа војна знања, која ће му користити у доцнијем раду. Године 1842, по задатку очеве индустријске фирме, одлази на рад у Енглеску (Манчестер), где у сусрету са развијеним индустријским друштвом и веома заоштреним сукобом рада и капитала, долази до радикалног заокрета у његовим схватањима и погледима на свет. Најупечатљивији знак тог заокрета биће његова знаменита књига *Положај радничке класе у Енглеској*, објављена 1845. године, у Лајпцигу.

Већ прве године Марксове и Енгелсове сарадње биле су плодоносне, упркос Марксовим емигрантским невољама и потуцањима: 1845. године протеривање из Француске и прелазак у Брисел, а затим у Лондон. У раздобљу од 1845. до 1847. године настале су њихове заједничке књиге *Немачка идеологија* и *Света породица* (обрачун с младохегелијанством), као и Марксова разорна критика Прудона у раду *Беда филозофије*. Прва фаза теоријске и револуционарне активности Маркса и Енгелса, она до револуције 1848. године завршава се њиховим капиталним програмским списом *Манифест Комунистичке партије*, који се појавио у само предвечерје ове, Буржоаско-демократске револуције. У њему су синтетизована сва дотадашња достигнућа теорије научног социјализма и дата су лапидарна и прецизна тумачења кључних питања будуће социјалистичке револуције: историјског места, значаја и међусобних односа буржоазије и пролетаријата у капиталистичком друштву, авангардне улоге комуниста и револуционарне активности радничке класе; вредности дотадашњих социјалистичких учења; стратегије и тактике пролетаријата у буржоаско-демократској револуцији. „Слободно се може рећи да је с појавом *Комунистичког манифеста* Марксова друштвена теорија, заједно с принципима практичне борбе, била готова у виду добро формираног скелета."

У револуцији, 1848/1849. године Маркс и Енгелс су учествовали директно и активно. Маркс је у Келну главни уредник *Neue Rheinische Zeitung*-а, а Енгелс је неко време члан њихове редакције а затим борац у војним редовима револуције. Најзначајнији Марксов теоријски допринос револуцији, јесте његова полемика са др Готшалком и његовим левим секташтвом, а са идејних основа датих у четвртој глави *Комунистичког манифеста*.

После револуције и Маркс и Енгелс живе у Енглеској. Маркс се деценијама бори с мноштвом невоља емигрантског живота: материјалним, здравственим, породичним. Енгелс, који и даље ради у наслеђеном индустријском предузећу, новчано га помаже и не једном га избавља из најтеже материјалне беде. За све то време, обојица неуморно, стваралачки раде. Маркс помно истражује у области историје, друштвене теорије, а, пре свега и изнад свега, политичке економије. Од педесетих до седамдесетих година настају нека од најзначајнијих дела класика марксизма: Марксове књиге *Класне борбе у Француској* и *Осамнаести бример Луја Бонапарте* (1852), *Нацрт за критику политичке економије* (1857–1858), *Прилог критици политичке економије* (1859), као круна свега први том *Капитала* (1867), на крају *Грађански рат у Француској* (1871) и *Критика Готског програма* (1875). Енгелс првенствено примењује и популарише Марксову теорију и методологију: *Немачки сељачки рат* (1850), *Револуција и контрареволуција у Немачкој* (1851–1852), *Анти-Диринг* (1878), *Порекло породице, приватне својине и државе* (1884), *Лудвиг Фојербах и крај класичне немачке филозофије* (1886). Енгелсов најоригиналнији и најсамосталнији рад је, не сасвим довршена, књига *Дијалектика природе* (писана између 1875. и 1882), а његов изузетан допринос марксизму је и труд око

редиговања другог и довршавања трећег тома Марксовог *Кайитала*, који су иза свог творца остали у рукопису.

Маркс и Енгелс су живо учествовали и у публицистичкој, идеолошкој и практично-политичкој борби радничког и социјалистичког покрета свога времена. У тој борби од највећег значаја је њихова заједничка активност у Првој интернационали као и Енгелсов рад на организовању и идејном усмеравању Друге интернационале. Маркс је Првој интернационали посвећивао велику пажњу током читавог времена њене активности, настојећи да у њој оствари три циља: „хтио је да Интернационала постане централизовано тијело како би могла да својим секцијама наметне јединствену политику; друго, борио се да би цијели покрет прихватио оне идеолошке принципе које је он сам формулисао; треће, намјеравао је да Интернационалу учини оруђем борбе против Русије“ (Колаковски). Иако ни у једној од тих намера није до краја успео, може се рећи да је, баш захваљујући и оваквим његовим настојањима, марксизам, 60-их година XIX века, постао најзначајнија појава међународног радничког и социјалистичког покрета. То је омогућило Енгелсу да и Другу интернационалу, бар у њеном почетку, постави на марксистичке идејне основе.

* * *

Свој поглед на свет и свој систем схватања света, Маркс је почео да изграђује критиком претходних или постојећих система. Његова критика била је понајпре усмерена према механицистичком материјализму рационалиста и идеалистичкој дијалектици немачке класичне филозофије. Маркс је сматрао да тадашња материјалистичка филозофија греши што „предмет, стварност, чулност узима само у облику објекта или у облику контемплације“, а не као практичну делатност. „Човек мора да у пракси докаже истину, тј. стварност и снагу, овостраност свог мишљења... Друштвени живот је у бити практичан... Филозофи су свет само различито тумачили, а ради се о томе да се он измени.“ (*Тезе о Фојербаху*). Што се тиче Хегелове дијалектике, која је била најјача Марксова и Енгелсова инспирација, они су је рационализовали и поставили на основе материјалистичке филозофије. У предговору *Кайиталу* Маркс је овако одредио свој однос према Хегелу: „По својој основи, мој дијалектички метод не само да се разликује од Хегеловог него му је и директно супротан. За Хегела је процес мишљења, који он под именом идеја, претвара чак у самосталан субјект, демијург стварност која сачињава само његову спољашњу појаву. Код мене је идејно, напротив, само материјални свет пренет и прерађен у човековој глави.“

Маркс је, дакле, а с њим заједно и Енгелс, био у филозофском погледу материјалист, дијалектичар. Њихово заједничко, основно филозофско

становиште било је да су материја и кретање објективне појаве, обележене простором и временом, а да је свет материјалан и јединствен. У њему су субјект и објект, као „различити моменти бивствујућег“, у дијалектичком међусобно условљеном односу. У том дијалектичком односу субјекта и објекта, стваралачка људска пракса игра одлучујућу улогу у самоостварењу човека. Из овога је проистицало још једно основно начело марксистичке филозофије: „У почетку бијаше дјело“, насупрот идеалистичком принципу: „Најпре бијаше ријеч“. Као што се види, у својој суштини Марксова филозофија је, без обзира на његове и Енглесове осврте на филозофију природе, социјална филозофија чија је најхитнија компонента материјалистичко схватање историје – историјски материјализам. Средишњи проблем ове филозофије, саопштен још 1846. године у *Немачкој идеолоīији*, јесте „однос између мишљења људи и њихових животних услова“. Основе за његово разрешавање Маркс је поставио у тумачењу друштвених односа. Он каже да производне снаге одређују ниво производње а преко ње и производне (друштвене) односе. То значи да, „у крајњој линији“, ниво техничко-технолошких вештина условљава структуру друштва и односе у њему. Он то постиже преко подела рада које диктира, јер је „друштвена структура углавном структура поделе рада, док историјски развој човјечанства тече у фазама које су одређене разним формама напредујуће подјеле рада. Свака нова подјела рада је истовремено нова форма власништва“, као и нови вид односа међу људима. Будући, међутим, да је читав свесни живот човека саставни део његовог укупног начина живота, који је одређен нивоом и начином његове продукције и репродукције, то је, у последњој консеквенци, и свест људи зависна од поделе рада. Из свега тога произилази Марксова елементарна филозофско-историјска премиса која гласи: „Не одређује свијест живот, него живот одређује свијест“.

Са оваквим претпоставкама Маркс је већ у првој фази свог стваралаштва, средином 40-их година XIX века, стигао до три основна питања своје филозофије и свог целокупног идејног система: *йроблема човека, йроблема отуђења и йроблема комунизма као разотуђења.*

Маркс је одредио човека као историјско биће и биће друштвене праксе, али је тиме и изједначио његово друштвено и природно биће. То свођење човека на његову друштвену компоненту биће обележје целе Марксове идеологије. Јер, за Маркса је истинска људска природа само она која је створена у историји: „*Цјелокуйна шакозвана свјетска хисторија* није ништа друго до производња човјека помоћу човјекова рада, ништа друго до настајање природе за човјека...“ На основу оваквог схватања, Маркс је био уверен да се променом историјских околности мења и сама људска природа. Као што човек својом делатношћу мења историју, тако и историја мења човека и његову природу.

У објашњавању односа бића и мишљења творци научног социјализма инсистирали су на материјалном пореклу мишљења. Из овог уверења изведено је, касније, тумачење о односу базе и надградње, тј. о свести као продукту друштвене стварности: „Не одређује свијест живот, него живот одређује свијест".

У оквиру филозофског разматрања питања човека Маркс расправља и о његовој слободи. За Маркса је слободна делатност „једно од битних одређења човјека". Зато он слободу не своди на хегеловску „спознату нужност", већ је третира „као битни коннституенс човјекова бивства". Енгелс је, међутим, ближи хегеловском поимању слободе. Његова концепција јесте материјалистичка али је и детерминистичка. У *Анти-Дирингу* он каже: „Слобода се не састоји у сањарењима о независности од природних заона, него у спознаји тих закона и тиме даној могућности да њихово дјеловање плански усмјеримо у одређене сврхе." То се односи и на законе друштвеног развитка, с тим што њих увек неко одређује и прописује.

Ова марксистичка концепција слободе садржи, према Предрагу Враницком, једну унутрашњу противречност: „Принцип човјека као слободног бића, личности-креатора и детерминираност природног и природно-хисторијског развоја". Ова контрадикција „изражава противрченост која је, изгледа, дана у самом току ствари и човјекову постојању".

Будући да се, по Марксу и слобода човекова деловања остварује увек и само у одређеним, специфичним, историјским околностима, њега је интересовала, првенствено, човекова егзистенција и слобода у оквирима грађанског (капиталистичког) друштва. У том погледу он полази од „национално-економске савремене чињенице" да је радник „утолико сиромашнији уколико производи више богатстава, уколико његова производња добива више на моћи и опсегу. Радник постаје утолико јефтинија роба уколико ствара више робе. Повећавањем *вриједности* свијета ствари, расте *обезврeђивање* човјекова свијета у управном размјеру. Рад не производи само робе; он производи себе сама и радника као робу..." Ово је кључно место Марксове теорије отуђења у капиталистичком друштву, које је резултат ропског карактера најамног рада То отуђење човека од рада одвело је и у „отуђење човека од човека", човека од друштва и човека од политике и државе која стоји над њим. А све је то, опет, последица приватног власништва над средствима за производњу.

Стављајући проблем алијенације у средиште многих својих теоријских претпоставки и разматрања Маркс под овим појмом подразумева одвајање човека од своје властите човечности, тј. од своје људске (генеричке) суштине. При том, не објашњава сасвим прецизно какав би био неалијенирани човек и шта је човечност у суштинском и природном смислу. Из контекста његових радова дало би се закључити само то који су услови за дезалијенацију: то су услови у којима би човек могао потпуно

слободно да развије све своје стваралачке потенцијале. За Маркса рад није извор поробљавања. Напротив, сам по себи он је средство аутоафирмације а не алијенације. Средство отуђења рад постаје онда кад се човек одвоји од свог производа, кад га тај производ као фетишизирана роба потчини и пороби. Излаз из тог стања капиталистичке робне производње, па и из услова свеопште алијенације човека је – комунизам.

Критикујући примитивно-комунистичка схватања својих претходника, Маркс у *Економско-филозофским рукописима* даје своју знамениту есхатолошку дефиницију комунизма, на коју се, додуше, више никад неће вратити. Одређујући комунизам као „реинтеграцију и повратак човјека у себе", Маркс прецизира да „*комунизам* као *позитивно* укидање *приватног власништва као човјекова самоотуђења*, те стога као стварно *присвајање човјекове суштине* од човјека и за човјека, јест стога потпун, свјестан и унутар цјелокупног богатства досадашњег развитка настали повратак човјека себи као *друштвеног*, тј. човјечног човјека. Тај комунизам, као довршени натурализам-хуманизам, он је *истинско* рјешење сукоба између човјека и природе, између човјека и човјека, истинско рјешење борбе између егзистенције и суштине, између опредмећивања и самоопредмећивања, између слободе и нужности, између индивидуума и рада. Он је рјешена загонетка хисторије и зна да је он то рјешење". Већ у истим *Рукописима*, Маркс је ову есхатолошку дефиницију ублажио тумачењем да „комунизам није као такав циљ људског развитка", нити је крај историје. Маркс је целим својим делом, а Енгелс и изричито, одбацивао есхатологију, али су обојица до краја остали привржени својој визији комунизма као бескласног, неконфликтног друштва и дезалијенираног човека.

Говорећи о комунизму Маркс је указао и на револуцију, и то социјалну, као неопходан услов да се до њега дође. То је револуција која „раствара старо друштво". Уколико револуција само руши постојећу власт и замењује је другом у оквиру истог друштвеног система, она је политичка. Социјална револуција је много сложенија и свеобухватнија. Она ће бити „врло суров и дуготрајан процес".

Марксистичка филозофска мисао има у свом садржају и дијалектичко, и материјалистичко тумачење природе. То је тумачење познато под називом *дијалектика природе*. Његов творац је Фридрих Енгелс а оно је производ његовог сцијентизма, који је био сасвим у духу епохе. Попут неких позитивиста, Спенсера на пример, Енгелс је „тражио такву слику свијета у којој би у основи исте методе биле примењене у природним наукама као и у науци о друштву..." Јединство научних метода и садржајно јединство целокупног људског знања, Енгелс је настојао да успостави применом дијалектичких закона како на односе у друштву, тако и на односе у природи. Стога у историји марксистичке филозофије има мишљења да би се Енгелсова филозофија и његов дијалектички метод могли,

додуше, мало поједностављено, протумачити само као материјализовани Хегел.

Материји, као суштини света, Енгелс додељује следеће најхитније атрибуте: кретање, простор и време. Свет се, дакле, појављује као непрестано кретање и мењање материје, као њено вечно преображавање и сталан процес. Тај процес се остварује у мноштву облика и видова, који су у међусобној, ближој или даљој, узрочно-последичној вези. Те везе и односи су нужни и законити: „У природи, где такође изгледа као да влада случај, већ одавно смо у свакој појединачној области утврдили унутрашњу нужност и законитост који се манифестују у том случају. А оно што вреди за природу вреди и за друштво" (*Порекло породице...*). Откривање система ових нужности и законитости и јесте главни задатак науке. Преко ове детерминистичке поставке о развоју природе и друштва Енгелс је стигао и до своје, поменуте, хегеловске дефиниције слободе као спознате нужности: „Слобода је... степен успјешности свјесног понашања, а не степен независности понашања..."

Са становишта владавине опште законитости у свету, Енгелс дијалектику дефинише као *науку* о тим законитостима, и дели је на два дела. Дијалектика која проучава природне законитости зове се *објективна дијалектика* а она која се бави проблемима мишљења је *субјективна дијалектика*. Иначе, сви дијалектички закони своде се на три основна: „закон преласка квантитета у квалитет и обратно; закон узајамног прожимања супротности; закон негације негације". Те законе Хегелове дијалектике Енгелс је пребацио „с главе на ноге" – превео их на материјалну основу и онда их применио на природу и друштво.

Енгелс је дао допринос тумачењу и популарисању и других поставки марксистичке филозофије: о могућности научног сазнавања света и критици агностицизма, о релативности знања и пракси као критеријуму истине, о јединству теорије и праксе, о стваралачкој делатности човека као покретачкој снази развоја и извору његовог мишљења итд. Што се тиче религије, Енгелс је, углавном, остао у кругу просветитељских идеја: сматрао је религију производом незнања и духовне беспомоћности човека. Тиме се удаљио од раних Марксових тумачења религије као продукта алијенације.

* * *

Материјалистичко схватање историје које су формулисали Маркс и Енгелс назива се и историјским материјализмом. Оно је настало на споју Марксове критике постојеће филозофске мисли и владајућих друштвених односа, у којима је положај човека неповољан. У њима је човек изгубио своје људско биће, постао алијениран од своје „генеричке суштине" и „онечовечен". У таквим условима, опште алијенације, у економици влада

експлоатација а у политици доминација и насиље. За Маркса је, при том, најважније питање како човечанство да превазиђе ово стање, како да ослободи човека експлоатације и опресије и приближи га „генеричкој суштини". До тога се, како смо видели, може доћи само револуционарном акцијом пролетаријата, јер радничка класа својим ослобођењем, ослобађа и цело човечанство, будући да разара све класне поделе друштва и да владавину над људима претвара у управљање стварима и процесом производње. Класна борба је, дакле, за Маркса, главни покретач историјских збивања, а у капитализму води ка комунизму. „Хисторија сваког досадашњег друштва јесте хисторија класних борби" – каже се у *Комунистичком манифесту* и додаје да је та борба у капитализму достигла најзаоштренији облик. „Буржоазија је у хисторији одиграла снажну, револуционарну улогу. Гдје год је дошла на власт, буржоазија је разорила све феудалне, патријархалне и идиличне односе." Она је револуционисала средства за производњу, створила је космополитско светско тржиште, али је односе међу људима поставила на основе хладног рачуна и „плаћања у готову", као што је изазвала и нерешиву кризу у којој су „буржоаски односи постали преуски да би обухватили богатство које су створили". Но, изазвавши ову кризу буржоазија је створила и снагу, која ће је свргнути с власти, експроприсати и уништити. Та снага је модеран пролетаријат. Под вођством комуниста као своје авангарде, пролетаријат ће извршити социјалну револуцију и уништиће класне супротности, а с нестанком класних супротности, у оквиру појединих нација, нестаће и непријатељство међу нацијама. „На мјесто старог буржоаског друштва с његовим класама и класним супротностима ступа удруживање у коме је слободни развитак сваког индивидуума услов слободног развитка за све."

Основно питање које се у вези с овом пројекцијом комунистичке будућности у марксистичкој интерпретацији историје и друштва поставља јесте: како човечанство стиже до социјалне револуције и комунизма? Не стиже, сигурно, развојем апсолутног духа, како тумачи Хегел, већ кретањем и променама у реалном материјалном животу људи. А то кретање текло је у оквирима једног „природно-историјског процеса" у којем човек, кроз развитак друштва, а на основама реалних услова материјалног живота, мења и своју власититу природу. Законитост тог процеса јесте све веће подруштвљавање човека, тј. постепено претварање природног јединства људског рода у његово друштвено јединство. То се подруштвљавање изводило путем двеју еволуција кроз које је човечанство у свом историјском развоју пролазило: природно-историјске и друштвено-историјске. Природно-историјска еволуција трајала је од постанка човека па до појаве капиталистичког начина производње. У њој се људска производња у постојећим природним условима, обављала индивидуалним радом, средствима која су том раду одговарала. Широка кооперација индивидуалних произ-

вођача остваривала се средствима ванекономске принуде. У капитализму, који се јавио на бази нових средстава и нових начина (непољопривредне) производње, а у вези с тим и појачаног промета робе и новца, долази и до новог начина кооперације произвођача без употребе ванекономске принуде. И ова се кооперација изводи на основама „природе начина производње". Промена природе начина производње рађа, дакле, и промену у друштвеним односима: уместо у личну зависност, произвођачи сада доспевају у најамни однос према господарима средстава за производњу. Тиме је Маркс објаснио како се материјална страна људске егзистенције прожима са његовим друштвеним односима.

Многи противници марксизма су овакву интерпретацију називали надисторијским еволуционизмом, метафизиком и пророковањем, док су је чак и неки следбеници сматрали економистичким тумачењем историјом. Она то, међутим, није. Економска компонента у овој интерпретацији заузима врло значајно место али само као део много ширег и свестранијег дијалектичког (синтетичког) метода тумачења историје. Опште ставове овог метода изрекли су класици марксизма још у *Немачкој идеологији*, али су их концизно и лапидарно дефинисали у чувеном исказу из предговора *Прилогу критици политичке економије*: „У друштвеној производњи свог живота људи ступају у одређене, нужне односе, независне од њихове воље, односе производње, који одговарају одређеном ступњу развитка њихових материјалних производних снага. Цјелокупност тих односа производње сачињава економску структуру друштва, реалну основу на којој се диже правна и политичка надградња и којој одговарају одређени облици друштвене свијести. Начин производње материјалног живота увјетује процес социјалног, политичког и духовног живота уопће. Не одређује свијест људи њихово биће, већ обрнуто, њихово друштвено биће одређује њихову свијест. На извјесном ступњу свог развитка долазе материјалне производне снаге друштва у противрјечност с постојећим односима производње, или, што је само правни израз за то, с односима власништва у чијем су се оквиру дотле кретале. Из облика развијања производних снага ти се односи претварају у њихове окове. Тада наступа епоха социјалне револуције".

Смисао ове основне поставке марксистичке интерпретације историје, у којој је кључна мисао да „начин производње материјалног живота" одређује целокупан социјално-политички и духовни живот људи, јесте „да се у тоталитету историјског схватања изнађу, одређеном синтетичком методом, оне одређујуће константе преко којих би могла научно исправније да се одреди целина досадашњег тока историје и да се прогнозирају основни услови за укидање ограничења која је досадашња историја наметнула појединцима и друштву" (Иван Максимовић). Те константе, преко којих се открива суштина целокупног историјског тока, Маркс види у „начину производње материјалног живота".

Полазећи од ових константи Маркс и Енгелс су изградили схему покретачких снага и развојних процеса историје. По тој схеми технички и технолошки ниво развоја средстава за производњу одређује, најпре, начин на који ће људи производити средства за своју репродукцију, затим ниво поделе рада у друштву, а преко ње економску структуру, систем власништва и односа који у друштву владају. Све ове категорије Маркс сврстава под појам „база" (основа) друштвеног живота. Производни односи (база) условљавају, даље, целину појава дефинисаних појмом „надградња". Овај појам сачињавају држава и њене институције, религија и црквене установе, политичке организације, најразличитији облици свести, идеологије, права, обичаја, научног, уметничког и другог интелектуалног стваралаштва.

Марксова и Енгелсова схема о односу базе и надградње, о условљености надградње базом, „односи се на велике историјске епохе и на основне промјене друштвеног живота". Она се не може механички примењивати на сваку појаву и свако раздобље историје. Јер, ако би се она без остатка, применила, човек би у њој остао пуки објект основних детерминанти развоја, а те детерминанте би биле од њега потпуно независне. А у историји није тако и Маркс и Енгелс су то знали и уважавали. Они су, наиме, истицали да се и промене и преображаји у самој бази друштва не одигравају сами од себе, већ и њих изводи човек, својом свесном активношћу. У томе и лежи цела дијалектика Марксове интерпретације историје. „Људи праве сопствену историју, али они је не праве по својој вољи, него под околностима које су непосредно затекли, које су дате и наслеђене." Осим тога, разумевање међусобне везе између свесне људске акције и историјске нужности и законитости, компликују још две околности. Прво што човек, углавном, није свестан да својом активношћу утиче на мењање целокупног друштвеног строја. Друго што појединац делује на веома ограниченом простору са којег по правилу не види целину друштвеног процеса и своје место у њему. Отуда он најчешће и не може да уочи где је почетак целовитог историјског процеса, и које су његове константе најбитније за историјски развој.

Енгелс је пред крај живота осетио потребу да пружи кратко, али прецизно, тумачење целе суштине историјског материјализма. У знаменитом писму Блоку од 21. септембра 1890. године, он је објаснио: „Према материјалистичком схватању историје, одређујући је моменат у хисторији у *последњој инстанцији* продукција и репродукција стварног живота. Ни Маркс ни ја нисмо никад тврдили нешто више. Кад пак нетко то изврће у том смислу да је економски моменат *једини* који одређује, онда он претвара овај став у апстрактну, апсурдну фразу, која ништа не каже. Економско стање је основа али различити моменти надградње – политички облици класне борбе и њезини резултати – устави које доноси побједничка

класа након добивене битке итд. – правни облици, а поготову рефлекси свих тих стварних борби у мозгу учесника, политичке, правне, филозофске теорије, религиозна схваћања и њихов даљи развој у системе догми – све то такођер утјече на ток хисторијских борби и одређује у многим случајевима њихов *облик*. Ту постоји узајамно дјеловање свих тих момената, у којем се коначно економско кретање пробија као нужност кроз све то мноштво случајности..."

Са ових општих, методолошких претпоставки Маркс и Енгелс су се у својим радовима често враћали на искуства прошлости, коју су, ради веће систематичности, делили на неколико крупнијих временских раздобља. Та раздобља назвали су *економским формацијама друштва*. Енгелс је, најпре, историју поделио на две епохе: епоху претокласног и епоху класног друштва. Претокласно друштво, или „праисторијски културни ступањ", делио је затим на периоде дивљаштва и варварства. Класно се друштво, са своје стране, делило на четири економске формације друштва: робовласничку, азијску, феудалну и капиталистичку. При оваквој подели, класици су посебно наглашавали њену недовршеност и упоредно (истовремено) постојање различитих економских формација друштва све до појаве развијеног капитализма. Тако су они указивали да су се из првобитне заједнице у старом веку развила бар два типа класног друштва која су постојала паралелно: робовласничко у средоземном басену и кастинско („азијско") у неким подручјима Азије. Слична је ситуација и са раздобљем које се назива средњим веком. У ово доба су, на бази распада робовласничког система у Европи и споре еволуције кастинског система у Азији, опет упоредо постојале најмање две економске формације друштва – феудализам и „азијско друштво". На неким местима Маркс је претпостављао и постојање трећег – словенског друштвеног типа, али се на њему није задржавао. Европски феудализам одликовао се „боље развијеном приватном својином над земљом" и посебним типом односа село–град којим је било омогућено јављање и ширење робно-новчаног промета, разбијање натуралне привреде и настајање капитализма. „Азијски" тип друштва обележава се „државном земљишном својином", статичношћу сеоских заједница, које зависе од државе и које ће трајати све док им разарајући удар не зада спољни, капиталистички свет.

Различите економске формације друштва почињу да нестају, с појавом и развојем капитализма, на бази подруштвљавања производње, о којој је било речи. „Тек заправо с капитализмом почиње заједничка епоха за читав свет и тек је ту европски развој могуће уопштити као светски, јер је ова економска друштвена формација проистекла управо из европског развоја" (Бого Графенауер).

Најпотпунијој и најконкретнијој научној анализи Маркс је подвргао капиталистичку економску формацију друштва. У тој анализи дошао је

до закључка, изнетог у *Капиталу*, да капитализам функционише „по природним законима капиталистичке производње", који „делују и спроводе се гвозденом нужношћу". Један од тих закона јесте све веће подруштвљавање производње које настаје на бази све бржег усавршавањем производних средстава и све веће поделе рада. Подруштвљавање производње води све већем подруштвљавању економских односа а то, опет, ствара „такву организацију рада која захтева укидање капитализма и успостављање комунизма" (Бранислав Ђурђев). Друштвене снаге које ће извршити уклањање капитализма и приступити изградњи нових комунистичких односа, рођене су у крилу самог капитализма, као његова дијалектична антитеза. Те снаге представља пролетаријат, који води сталну класну (економску и политичку) борбу са снагама буржоазије заинтересованим за очување постојећих односа. Борба ће се завршити победом пролетаријата, сменом двају друштвених система и нестанком класа.

До ове смене ће, по Марксовом мишљењу, доћи зато што је основни материјални носилац савременог развитка крупна индустрија и аутоматизација. Али између овог начина производње и друштвених односа у којима се он остварује постоји непремостива супротност. Она се састоји у томе што подруштвљена производња долази у сукоб са капиталистичким системом приватног власништва, расподеле производа и друштвених односа, у које се све теже уклапа. Природно је, зато, да се ти односи уклоне јер су постали кочница даљем развоју производње. Из ових „гвоздених закона" капиталистичке производње Маркс је извео и свој основни закључак о неизбежној смени капитализма комунизмом, којом ће се завршити предисторија и почети права историја човечанства.

Са оваквим погледима на историју, марксизам се убраја у идеологије које развој човечанства виде као стално, мада не и праволинијско, кретање напред, прогресивно успињање („модел спирале"). Марксизам истиче крајњу сложеност и противречност историјског развоја. Ослобађање, на једној, доноси често поробљавање, на другој страни.

Постављајући на крају својих разматрања марксистичке интерпретације историје питање „шта је заправо историјски материјализам", Лешек Колаковски је о њему формулисао један ригористички и престрог суд: „Ако он претпоставља да све појединости 'надградње' могу бити објашњене као производи потреба 'базе', онда је он неоснован и као апсурд не да се прихватити. Ако, даље, одустаје, у духу Енгелсових примједби, од ове једнозначне детерминације – онда је то истина здравог разума". Колаковски очевидно претерује сводећи историјски материјализам на истину здравог разума. Као теорија о узајамној зависности и условљености начина производње (технике, поделе рада и организације), система власништва и друштвених односа, те свеукупности политичких, идејних и културних појава, данас може да звучи општепознато, па и тривијално. Али тако

није било и кад је марксизам себи крчио путеве у људском знању. Марксов метод, и филозофско-историјски систем, одиграли су капиталну улогу у изградњи историјске науке, а и много шире од тога – у изградњи научног погледа на свет. То је признао и сам Колаковски закључком да је „марксизам обавио огроман посао од огромног значаја за културу: измјенио је цијели начин историјског мишљења". Тиме је готово поништио свој претходни суд.

* * *

И своју економску теорију Маркс је развио у функцији филозофије слободе и учења о револуцији. Да би што боље разумео правне, политичке и класне односе у друштву, подухватио се разјашњавања њихових економских основа. Циљ изучавања низа компонената тих основа, уочених још у *Раним радовима,* из 40-их година, а доведених до целовитог политичко-економског система у *Капиталу*, био је да се „открије економски закон кретања модерног друштва", полазећи увек од борбе радничке класе и њених револуционарно-еманципаторских задатака. Маркс је рано дошао до сазнања да „анатомија грађанског друштва" лежи у његовој економији. Зато је изузетно велику пажњу посветио економским проблемима изградивши потпуно оригиналан политичко-економски систем у чијој је основи његова филозофска концепција човека и историје.

Централно питање Марксове економске теорије јесте капитал зато што сваки производ као капитал „изражава један одређени однос који припада једном хисторијском облику друштва". А као одређени друштвени однос, капитал је основа „цјелокупног једног (капиталистичког) начина производње и свих феномена који из њега произилазе". Капитал се непосредно испољава кроз производњу роба. Како „свака роба има то својство да је корисна и уједно размењива", тек анализа тих њених својстава води разумевању и капитала и читавог капиталистичког друштва које на њему почива. То стога што је робна производња у капиталистичком друштву по Марксу, главни извор људског отуђења. Производња роба води постварењу човека. Зато и сам капитал, који се заснива на робној производњи, представља „отуђени однос".

Сваки производ који иде на тржиште (роба) има, по Марксу, двојаку вредност: употребну и прометну. Употребну вредност одређује степен њене корисности у животу човека, док се прометна вредност изводи из категорије вредности. Прихватајући из класичне грађанске (енглеске), политичко-економске мисли радну теорију вредности, тј. да вредност робе одређује количина живог и минулог рада уложена у његову производњу, Маркс је отишао и корак даље, па је подвукао и разлику која се на тржишту ствара између вредности и прометне вредности. Вредност робе не

одређује фактички утрошено радно време за њено произвођење већ „друштвено потребно радно време", тј. „оно радно време које се изискује да се, уз постојеће нормалне услове производње и уз просечни ступањ умешности и интензивности рада, изрази која било употребна вредност" (*Капитал I*). Прометна вредност, као лако променљива категорија, по правилу одступа у једном или другом правцу од вредности робе, али „оно заједничко што се показује у односу размене или у прометној вредности робе јесте њена вредност". Прометна вредност је само „нужни начин изражавања, односно облик испољавања робне вредности".

У радној теорији вредности Маркс није попут грађанских економиста његовог времена, видео објашњење за стицање и обрачунавање дохотка, већ основицу за разјашњавање проблема експлоатације радника која се кроз производњу вредности остварује. Она му је помогла да дође до два своја најоригиналнија економска открића: радне снаге као робе и вишка вредности. Прво од ових открића, први „фундаментални новум анализе *Капитала*" јесте Марксова тврдња да радник, ослобођен сваке личне зависности и извлашћен од средстава за производњу, капиталисти „не продаје рад него радну снагу". Та продаја радне снаге је кључна тачка односа најамног рада и капитала, а тиме и капиталистичког система у целини. По Марксу сам рад, који ствара вредност и вишак вредности, нема вредност. Вредност поседује само радна снага радника чију производњу и обнављање капиталист плаћа раднику. „Вредност радне снаге одређује се на исти начин као и сваке друге робе: неопходним радним временом за њену репродукцију." Према томе, најамнина, коју капиталист исплаћује раднику за његов рад није надокнада вредности тог рада, већ је вредност његове утрошене радне снаге, тј. то је цена средстава која су раднику потребна за репродукцију те радне снаге.

Експлоатација радника је у томе што „*радна снага има ту особину да њена употреба може произвести, на одређеном технолошком нивоу, знатно већу масу прометне вредности него што је она која одговара вредности производа неопходних за њену репродукцију*... Употребна вредност радне снаге заснива се на томе што *она ствара већу прометну вредност него што је њена властита прометна вредност*" (*Капитал I*). Експлоатација се зато не може укинути повећањем надница и побољшавањем стандарда радника већ само ликвидацијом читавог најамног радног односа и друштвеног система (капитализма) који се на њему заснива. Класна борба рада и капитала је стога неизбежна и нерешива све до рушења капитализма и нестанка обеју класа,

Ако радник капиталисти продаје своју радну снагу чија је вредност увек нижа од вредности коју он употребом те снаге произведе јавља се, у корист капиталисте, разлика настала у процесу производње. Та разлика је вишак вредности. По Марксовој дефиницији, „вишак вредности је онај

део вредности који радник произведе после репродуковања вредности своје радне снаге“ (*Капитал I*).

Вишак вредности је извор капиталистичке акумулације. Будући, наиме, да капиталист не утроши на властите потребе цео вишак вредности који му радник створи у процесу производње, он један његов део враћа у производњу за проширивање њене материјалне основе. Акумулација би, дакле, била нагомилани вишак вредности који се враћа производњи ради стварања новог вишка вредности а капитал би биле оне вредности које, оплођене најамним радом и на његовој експлоатацији, стварају вишак вредности.

Развој размене и робне производње довео је до појаве новца, као општег еквивалента за све робе. Новац роби додаје нови појам: цену. „У преображају вриједности у цијену, робе изражавају свој количински однос према другим робама као количински однос према новцу. Захваљујући томе, настаје могућност *нескладa између вриједности и цијене*.“ Тим нескладом манифестују се „основне супротности капиталистичке производње и размјене“.

Иако увиђа и беспоштедно раскринкава, све мане капитализма, Маркс капитализам не сматра ни апсолутним злом, ни грешком историје. Штавише, он му признаје огромне заслуге у преображавању и унапређивању производње, и сматра га „неизбежним условом будућег повратка човјека истинској заједници“.

У својој економској теорији Маркс се много бавио проблемима расподеле дохотка (као што су вишак вредности, профит, профитна стопа и стопа вишка вредности) а све са сврхом што тачнијег и прецизнијег објашњавања степена експлоатације радничке класе и откривања судбине капитализма. У анализама ових проблема Маркс је важно место дао непосредним последицама сталног усавршавања производње у капитализму. Прва међу њима је промена у органском саставу капитала. То је значило да се све већи део акумулисаних средстава улаже у константни део капитала (у средства за производњу), а све мањи у променљиви (радну снагу и обртна средства). Маркс и у томе види дубоку противречност капиталистичке привреде јер смањивање променљивог дела капитала води, с једне стране, погоршавању положаја радничке класе, а с друге, опадању профитне стопе. Све мање учешће живог рада у све савршенијој производњи води по Марксовом виђењу ствари, све већој незапослености (све већој резервној армији рада), све тежој експлоатацији и све дубљој пауперизацији пролетаријата – његовом релативном и апсолутном осиромашењу. Маркс је то чак назвао „општим, апсолутним законом капиталистичке акумулације“. Историјско искуство развоја капитализма није потврдило овај његов „апсолутни закон“. Потврдило је, међутим, једно друго Марксово запажање: да акумулација води концентрацији и централизацији капитала.

Полазећи од профита као на тржишту преображеног облика вишка вредности, Маркс профитну стопу дефинише као „однос вишка вредности према целокупном капиталу“, док је стопа вишка вредности однос вишка вредности према променљивом делу капитала. Он сматра да капиталисте, пре свега, интересује профитна стопа, која се стално смењује услед све већег процента константног дела у органаском саставу капитала. При сталном опадању профитне стопе апсолутна маса вишка вредности и профита ипак стално расте, што по Марксу, сведочи само о константном порасту степена експлоатације радника. С друге стране, стално увећавање масе акумулације и целокупног капитала, „како би се умножавањем суме профита надокнадило падање профитне стопе“ има у капитализму за последице појаве хиперпродукције, појачавање конкуренције и уништавања слабијих учесника у производњи, дубоких криза итд. Капитализам, дакле, улази у све озбиљнију општу кризу, постаје све неспособнији за даљи напредак, долази до крајњих граница свог развоја. Маркс ове своје закључке дефинише као „опште законе и хисторијске тенденције капиталистичке акумулације“. Ни овај закон емпиријски и практично у историји није до краја потврђен.

Маркс је указиваo и на друге противречности које капитализам воде у кризу и слом: све већи јаз између друштвеног карактера производње и приватног начина расподеле, између употребне и прометне вредности итд. Услед свега тога, „капитализам постаје кочница технолошког развоја који је тако силно стимулисао“.

Нарочито тежак оков за производњу постају, по Марксу, капиталистички монополи који су процветали услед сталног повећавања концентрације и централизације капитала. У вези с тим, Маркс закључује: „Централизација средстава за производњу и подруштвљавање рада достижу тачку на којој више не могу подносити капиталистичку љуску и разбијају је. Куца последњи час капиталистичке приватне својине. Експропријатори бивају експроприсани“ (*Капитал I*). Капитализам се не може ни поправити ни реформисати. Он се мора уништити: „Не ради се о промјени приватног власништва него о његовом укидању, не о ублажавању класних разлика него о укидању класа, не о поправци постојећег друштва него о стварању новог“. Тако су Маркс и Енгелс још 1850. године, гледали на судбину капитализма и то настојали да својим економским теоријама и научно докажу.

* * *

Марксова и Енгелсова друштвена и политичка мисао, често се посматра у склопу историјског материјализма. На формирање њихових социјално-политичких концепција утицале су многобројне, живе правне, политичке и социјалне теорије њиховог времена, али још у много већој мери

свеже традиције грађанске револуције, настојања младе немачке буржоазије да издејствује либералне и демократске реформе, као и конкретне политичке борбе вођене у то време широм Европе. Посебан утицај извршио је тежак положај пролетаријата и почетак његових револуционарних активности 30-их и 40-их година XIX века у Енглеској, Француској и Немачкој.

Најважније место у Марксовој и Енгелсовој друштвеној и политичкој теорији заузимају питања класе и класне борбе, државе (грађанске и пролетерске), слободе, улоге пролетаријата у социјалној револуцији, религије и идеологије.

Појам класе, који су тако много употребљавали, Маркс и Енгелс нису прецизно дефинисали. Основни критеријум за класне поделе и разврставања у друштву они су видели у положају појединих друштвених група према средствима за производњу, тј. у систему власништва. По том критеријуму они су грађанско друштво делили на експлоататоре (власнике средстава за производњу на којима раде најамни радници), експлоатисане (пролетаријат) и средње слојеве (власници који сами раде на својим средствима за производњу). Унутар експлоататора (буржоазије) нису правили битну разлику између капиталиста и земљопоседника будући да су и једни и други присвајали вишак вредности. Класе су, иначе, унутар себе веома издиференциране. Ниједна није монолитна. То се у првом реду односи на буржоазију, чије различите фракције воде жилаву међусобну политичку и друштвену борбу. Што се тиче средњих слојева Маркс и Енгелс су предвиђали њихов нестанак у све снажнијој диференцијацији и поларизацији грађанског друштва, на буржоазију и пролетаријат. Сам пролетаријат је у незаустављивом бројчаном и политичком успону. Интелигенција није класа, она је подељена између различитих класа и друштвених слојева, чије интересе изражава и којима служи. Укидање приватне својине уништиће класе и уклониће друштвене антагонизме.

Према Енгелсовом тумачењу, у *Пореклу породице*, приватне својине и државе класе су се појавиле у оној фази развоја првобитне људске заједнице, у којој је технолошки ниво средстава за производњу омогућио поделу рада, стварање вишка производа и ослобађање извесног броја људи од производног физичког рада. Тада је дошло до имовинске диференцијације унутар друштва, до настанка приватне својине, до појаве експлоатисаних и подјармљених припадника друштва (робова), те до изградње оружане силе и нове политичке организације друштва–државе. Класна подела друштва је, дакле, условила и појаву државне организације. „Како је држава настала из потребе да се обуздају класне супротности, а како је истодобно настала усред сукоба класа“, она се јавила „као инструмент принуде који штити класне интересе“ и то увек „најмоћније, економски владајуће класе“. Битно својство тако настале државе, које ће јој остати

до краја зато што је класна, јесте угњетавање, експлоатација и ограничавање слободе. А целокупан смисао читаве марксистичке теорије јесте уклањање експлоатације, ради постизања слободе.

Образовани на тековинама грађанске револуције и немачке класичне филозофије, Маркс и Енгелс су сматрали да је слобода основно, не само политичко, него и општељудско питање. Још од својих првих радова у *Rheinische Zeitung*-у Маркс је почео да улази у социјалне суштине проблема политичких слобода: слободе мишљења, штампе, политичког организовања, народног представништва итд. Већ у *Раним радовима* подвргава разорној критици државни бирократизам да би, касније, питање политичке слободе и демократије везао за социјалну револуцију и социјализам. Маркс је, наиме, сматрао да је могућност човекове еманципације у грађанском друштву врло ограничена и сведена само на политичку слободу, будући да егоизам који је приватна својина развила у људима искључује друге облике еманципације. „Ослобођење радничке класе мора бити дело саме радничке класе“, вели Маркс, мислећи при том на политичко ослобођење само као на део опште еманципације човека.

Све политичке борбе и сукобе Маркс је тумачио као облике и компоненте класне борбе која се непрекидно у друштву води. Држава, бирократија, изборно право, народно представништво, аристократија, монархија и друге институције само су преображене и реализоване форме класне борбе и класног организовања. Крајњи исход класне борбе пролетаријата биће ликвидација класа, и опште ослобођење. То ослобођење у социјалистичкој заједници подразумева и преузимање свих најпозитивнијих тековина грађанске политичке демократије. „Ми нисмо међу оним комунистима који су пошли за тим да униште личне слободе, који желе да претворе свет у велику бараку или у гигантску радионицу“ – писали су Маркс и Енгелс 1847. „Ми немамо жељу да трампимо слободу за једнакост. Ми смо убеђени да ни у једном социјалном поретку лична слобода неће бити тако обезбеђена као у друштву заснованом на заједничкој својини. Бацимо се на посао ради успостављања демократске државе у којој би свакој партији било омогућено да речима или штампом задобије за своје идеје већину!“ Као покрет већине друштва, победоносни покрет радничке класе није се, по Марксу, могао ни замислити без пуне демократије. Извојевање демократије и према *Манифесту,* представља први и претходни услов за претварање пролетаријата у владајућу класу. Али да би се то остварило, пролетаријат не може једноставно да преузме буржоаску државу и њене институције у своје руке, већ их мора уништити и створити своје, нове. У *Осамнаестом бримеру Луја Бонапарте* Маркс је о томе писао: „Државна централизација, која је потребна модерном друштву, може се подићи само на развалинама војничко-бирократске државне машине која је искована у борби с феудализмом“.

Нове институције власти изграђене наместо буржоаске републике биле би институције „социјалне републике“ засноване на комуналном уређењу, по типу Париске комуне. Оно би почивало на самоорганизовању и самоуправљању произвођача и на крајње ограниченом броју функција које би се повериле држави и које би вршило малобројно и строго контролисано чиновништво.

За тако крупан подухват какво је разарање буржоаске и изградња нове, пролетерске државе радничка класа, мора бити идејно јединствена, организационо чврста и добро вођена. Пролетаријат, класно свестан, мора се и политички организовати у посебну странку која се бори за освајање државне власти. Тек кад пролетерска већина освоји државну власт, та држава ће постати представник целог друштва. „Први акт у коме држава стварно иступа као представник цијелог друштва – узимање у своје власништво средстава за производњу у име друштва – уједно је и њен последњи самостални акт као државе.“ А тада, кад ликвидира приватну својину, експлоатацију и класну борбу, пролетаријат ће укинути и своју партију и себе као класу, а држава ће постепено „одумирати“. Владавина над људима ће се, наиме, претворити у управљање стварима и руковођење производњом, па ће држава постати излишна и одумреће. То, наравно, неће ићи напречац а ни безболно. Револуционарном пролетаријату ће неко време, такође, бити потребан јак државни апарат, да учврсти нови систем и скрши отпор развлашћене класе. Та држава биће диктатура пролетаријата „у којој ће насиље служити пролетаријату као инструмент који води ликвидацији класа уопште“.

Ово Марксово схватање о диктатури пролетаријата наишло је на жестоку критику једног његовог савременика из реда социјалистичких бораца. Реч је о идеологу анархизма Михаилу Бакуњину, који је у Марксовој концепцији државе видео наговештај опасног централизма и етатизма: „Не може бити централистичког привредног управљања без централистичке политичке власти или без принуде“. Међутим, у односу на Бакуњина, као и на Прудона, Маркс је у једној ствари био у праву. Он је одбацивао њихов концепт слободне привредне активности, у оквиру малих, аутономних комуна. То се по Марксу, противило природној, развојној тенденцији привредног живота ка све већим интеграцијама и централизацијама производње. С друге стране, он је истицао наивност Бакуњинове вере у доброту и лепоту човекове душе, коју злом чине само нехумани друштвени системи и насилничке државе, и која ће, чим буде ослобођена њиховог угњетавања и препуштена сама себи, показати сву своју племенитост и љубав према ближњима. На тој утопистичкој претпоставци и њеном слогану: „Човек је у суштини добар“ – Маркс није градио своју визију социјализма. Своју целокупну теорију Маркс је заснивао на реалним условима материјалног живота људи.

У читавој марксистичкој концепцији социјалне револуције и револуционарне улоге радничке класе у историји веома значајно место дато је идеологији и изградњи револуционарне свести пролетаријата. Проблемима идеологије и друштвене свести Маркс и Енгелс су се бавили током читаве своје теоријске активности. Тек пред крај живота Енгелс је у *Лудвигу Фојербаху...* дао лапидарну и јасну дефиницију идеологије: идеологија је „лажна свијест или мисаони процес на такав начин мистификован у свијести да човјек не познаје силе које стварно управљају његовим мишљењем и замишља да њим влада чиста консеквенција саме мисли и чисто мисаони утицај“. Идеолог је опет мисаони представник одређене, противречне и „конфликтне друштвене ситуације који није свјестан генетичке и функционалне везе између властите мисли и те ситуације“.

Религија је облик идеологизоване свести којом су се Маркс и Енгелс, под утицајем младохегелијанаца, бавили још у својој раној младости. Већ у раду *Прилог јеврејском питању* из 1844. године, Маркс је расправљао о односу религије и политике, религије и друштва, указујући на тесну везу и међусобну условљеност ових појава. „Ми не претварамо свјетовна питања у теолошка. Ми претварамо теолошка питања у свјетовна...“ – писао је он тада. „*Питање о односу политичке еманципације према религији* постаје за нас питање *о односу политичке еманципације према људској еманципацији*“. Тако је Маркс указивао, с једне стране, на реалан политички основ религије, а с друге, на битан значај политичке слободе за слободу уопште.

У доцнијим радовима Маркс је често сагледавао религију као друштвену појаву, али је истицао и њен идеолошки карактер, представљајући је као „искривљену свијест о свијету“ и као „хисторијски феномен, а не човјековом суштином, конституенсом“. Као производ човековог друштвеног, а не природног бића, религија је за Маркса „*опијум* народа“, који нуди илузорну уместо стварне среће. Да би се народ мобилисао у борбу за стварну срећу, ову илузорну, му треба разбити и одузети. „Захтјев да напусти илузије о свом стању јесте *захтјев да напусти стање у коме су илузије потребне*.“ Критика религије за Маркса је критика односа у којима она цвета. „Критика неба претвара се тиме у критику земље, *критика религије у критику права, критика теологије у критику политике*.“ Задатак те свестране критике јесте да се на земљи створи рај, који се очекује на небу и у којем човек више неће бити „понижено, угњетено, напуштено, презрено биће“. То је рај комунизма.

Сама по себи ова критика, ма колико била оштра и разорна неће донети револуционарни преображај и комунизам. „Оружје критике свакако не може заменити критику оружјем, материјална сила мора бити оборена материјалном силом, али и сама теорија постаје материјална сила кад захвати масе.“ Масе, о којима је реч су пролетерске масе, а теорија је

философија револуције. То је нова марксистичка филозофско-историјска концепција света која треба да замени све религиозне и грађанске, идеологизоване представе о човеку и историји. Та филозофија ће бити глава, док ће пролетаријат бити срце револуције. Овладавши пролетаријатом, ова филозофија ће овладати светом када пролетаријат постане владајућа класа друштва. Јер, „мисли владајуће класе у свакој су епохи владајуће мисли, тј. класа која је владајућа материјална сила друштва, истовремено је његова владајућа *духовна* сила".

У својој друштвеној теорији Маркс и Енгелс су највећу пажњу посветили радничкој класи као носиоцу највећег и најреволуционарнијег преображаја у историји човечанства. Историјску улогу пролетаријата Маркс је наслутио већ у расправи *Прилог критици Хегелове филозофије,* из 1843. године, док је Енгелс две године касније у раду *Положај радничке класе у Енглеској* не само потресно приказао последице индустријске револуције и сурову беду градског пролетаријата већ и антиципирао његову револуционарну моћ и улогу. Маркс је касније, прецизно објаснио објективну историјску предодређеност радничке класе за извршавање велике социјалне револуције. Она је у томе што је њен посебни класни интерес једнак с интересом целог човечанства. Пролетаријат, дакле, „посједује универзални карактер" који долази од универзалности његове патње. Он ни у револуцији не тражи „никакво *посебно право*" већ само општечовечанско, јер њему није ни учињена нека „посебна неправда, него неправда уопште".

За разлику од социјалиста утописта Маркс у револуцији не види, пре свега, средство да се сиромашни избаве из материјалне беде, већ да се превлада алијенација и дехуманизација. Управо зато главна снага те револуције, као „политичког акта", и јесте радничка класа јер она прва у капитализму стиче *свест о дехуманизацији,* која више вреди од општеприхваћеног сазнања о сиромаштву. Само ова свест револуционише пролетаријат, и само она чини револуцију неизбежном. Та свест о дехуманизацији је, у ствари, радничка класна свест помоћу које пролетаријат и израста у класу за себе. „*У класној свијести пролетаријата друштво достиже стање у коме нестаје супротности између субјекта и објекта, васпитача и васпитаника,* пошто у револуционарној пракси друштво само себе преображава захваљујући самосвијести своје ситуације..." (Л. Колаковски).

Својом свакодневном економском борбом, која је само „средство за политичку акцију", радничка класа се револуционише и припрема за велики политички чин: обарање буржоаског друштвеног и политичког поретка. Резултат те борбе биће комунизам у којем ће нестати алијенације, као и сви они друштвени феномени који су до ње довели, од приватне својине до поделе рада. А то ће значити и „тоталну трансформацију људског бића, повратак човјека својој генеричкој суштини". У овој

Марксовој мисли присутна је висока мера утопизма, коју садржи вера да је једна друштвена промена, макар и најдубља, у стању да изврши тоталну *генеричку трансформацију* људског бића. Историја до данас није потврдила још једно Марксово предвиђање везано за свесну револуционарну акцију пролетаријата и најдубљи историјски преображај који ће она извести: предвиђање да ће то остварити „владајући најразвијенији народи" Енглеске, Америке, Немачке, Француске и других западних земаља.

Још један став о Пролетерској револуцији и њеним исходима, заслужује пажњу на крају овог приказа Марксове друштвене теорије. Реч је о ставу о односу појединца и заједнице у револуцији и новом друштву које ће она створити. У одређивању овог односа Маркс је полазио од еманципаторског циља револуције који се постиже онда кад „само друштво попрми колективни карактер", кад се човек појединац и друштво стопе, „кад збиљски, индивидуални човек врати у себе апстрактног грађанина..." Приватни живот ће се тада, идентификовати са заједничким животом друштва. Маркс ће то сматрати „повратком човјека к самом себи". Револуције XX века ће то, међутим, најчешће претварати у потчињавање јединке друштву или, тачније речено, његовом политичком репрезентанту – државној бирократији. Маркс, разуме се, није ни помишљао на такве девијације социјализма. Он уопште није мислио да би изједначавање индивидуалног и друштвеног интереса могло да значи укидање или редуковање јединке. Напротив, мислио је да ће то значити њен потпуни и свестрани развој и размах. Оно што би се из индивидуе потиснуло – је агресија, егоизам и отуђеност од друштва. Само потпуно слободне и развијене јединке створиће склад између појединачног и општег интереса. На томе је почивала читава Марксова визија социјализма и комунизма, који је историја демантовала.

* * *

Без визије будућег друштва, које је имало да замени класно друштво, марксистичка теорија би остала непотпуна и, чак неразумљива. Целокупна огромна филозофско-економска и социјално-политичка анализа класног друштва, је и изведена зато да би се доказала његова неодрживост и законитост преласка у бескласно комунистичко друштво. „На место старог буржоаског друштва с његовим класама и класним супротностима ступа удружење у коме је слободан развитак сваког појединца услов слободног развитка за све" – написали су Маркс и Енгелс у *Манифесту Комунистичке партије.*

Трагајући за смислом и суштином тог бескласног, друштва, Маркс је 1854. године, забележио и ово: „Радничка класа је побиједила природу, сада мора побиједити човјека". Како треба схватити овај, очигледно зна-

чајан, исказ о социјализму и комунизму? Ваљда не тако да ће у њему човек, као побеђена страна, неизбежно бити на губитку? Целокупна Марксова визија социјализма садржи све претпоставке супротне овој. Најхитнија међу тим претпоставкама види само човека „који сам собом управља, дакле, који укида противречности између слободе индивидуалног понашања и слијепе нужности друштвеног процеса". То, свакако, није побеђени човек и губитник, већ победник.

Како ће се извршити укидање противречности и како ће човек постати слободан? Тако што ће уништити приватно власништво и најамни рад, што ће материјалну производњу претворити из производње вредности у производњу употребних вредности, што ће, дакле, уклонити робну производњу. Тиме ће нестати све зле последице поделе рада. А шта ће бити са самом поделом рада? Нестаће и она, бар „у старој форми". Социјализам ће је заменити стварањем услова „за ослобађање свих могућности". Социјализам ће, наиме, порушити све друштвене препреке, које ограничавају „слободан развитак свих стваралачких снага човјека". Престаће човеков рад „одређен невољом и спољашњом сврсисходношћу", престаће „царство природне нужности", а почеће „царство слободе", у којем ће рад бити извор унутрашњег задовољства и потребе. Састојаће се из најразличитијих радних операција и послова. „У комунистичком друштву" – писао је Маркс – „није сватко ограничен на један искључиви круг дјеловања, него се може образовати у свакој, било којој грани; друштво регулира опћу производњу и баш на тај начин мени омогућује да данас чиним ово, а сутра оно, да јутром ловим, поподне рибарим, увече да сточарим, да иза јела критизирам, како ми је управо угодно, а да никад не постанем ловац, рибар, пастир или критичар" (*Немачка идеолоїија*). Зато ће социјална револуција XIX века која ће донети овакво идилично царство слободе, бити најрадикалнији раскид са прошлошћу и садашњошћу, у којима влада царство нужности.

У зрелијим фазама свог стваралаштва Маркс је разумео да се његово комунистичко царство слободе, не може остварити ни одједном, ни истоветним средствима у целом свету. У *Кришици Гошскоі ӣроірама* (1875) он је зато говорио о „прелазном периоду", у којем људи неће бити баш потпуно слободни, а ни једнаки. У том периоду рад је још увек нужност, а „права људи су пропорционална њиховом раду". То значи да ће сви људи у социјализму бити потпуно једнаки само у праву да уживају једнака права за једнак рад. Уз то, они ће потпуно слободно располагати свим условима производње уклањајући сваку безличну силу над собом. „Претпоставка да је Маркс замишљао социјализам као изједначење конкретних индивидуа у безличном Контовом свеопштем бићу, као елиминацију стварне субјективности, једна је од најмонструознијих аберација какве су се појавиле у рецепцији његова дјела" (Л. Колаковски).

На темељу анализа развојних тенденција капитализма, претпоставки социјализма, Маркс и Енгелс су социјализам видели као друштво свестрано развијених производних снага високе продуктивности рада, и материјалног обиља. То је, исто тако, друштво без антагонистичких класа и класних конфликата, у којем држава губи једну по једну функцију преносећи их на произвођаче и њихове асоцијације; она се креће ка свом одумирању. Сви ти процеси биће завршени у комунизму као „решеној загонетки историје". Али, комунизам не треба схватити као „стање које треба да буде успостављено, идеал према којем стварност треба управљати" – писали су Маркс и Енгелс у *Немачкој идеолоїији*. „Ми називамо комунизмом стварни покрет који укида садашње стање..."

Сагледавајући дубину и далекосежност промена које доноси социјализам, Маркс и Енгелс се нису заносили илузијом да се то може само убеђивањем и пропагандом, и уз сагласност свих класа. Зато су они говорили о револуцији и револуционарном насиљу као „бабици" новог друштва. При том, нису искључивали ни могућност мирног преласка у социјализам: „Али ми нисмо тврдили да су за постигнуће тога циља путови посвуда исти. Ми знамо да треба узети у обзир институције, обичаје и традиције различитих земаља, и ми не нијечемо да постоје земље као Америка, Енглеска... у којима радници могу постићи свој циљ мирољубивим путом. Ако је то истина, ми морамо такођер признати да је, у већини земаља Континента, сила она која мора да буде полуга наших револуција; сила је оно на што ће се једног дана морати апеловати да би се успоставила владавина народа." Уосталом, закључује Енгелс, „право на револуцију је уопште једино стварно хисторијско право, једино право на којем су засноване све модерне државе без изузетка..." (*Анши-Диринī*).

У извођењу социјалистичке револуције и у изградњи социјалистичког друштва фактор свести и идеја играће изузетну улогу, неупоредиво већу него икад раније у историји. Нужност социјализма, каже Маркс, „не може се никаквом мјером реализовати без разумијевања смисла властитих дјеловања људи који га остварују; свијест пролетаријата, која укључује његово мјесто у процесу производње и свијест његове властите историјске мисије неопходан је услов остваривања 'историјске нужности'". Зато социјалистичка идеологија, као свест пролетаријата, која је и сама „неизбјежан резултат историјског процеса", није, за разлику од других идеологија, „искривљена", већ истинита, научна свест.

У последњој фази стваралаштва Маркс је велику пажњу поклонио проблему расподеле у социјализму посветивши му значајан рад *Кришика Гошскоī ӣроīрама* (1875). Полемишући у њему с Ласаловом тезом о „праведној расподели" и „неокрњеном приносу рада", Маркс је као претпоставку потпуно праведне расподеле предвидео укидање робне производње, после које ће и рад престати да буде вредност. Али, то ће бити мо-

гуће тек у развијеном комунистичком друштву док ће у прелазним фазама од капитализма ка комунизму још увек деловати тржишни механизми и робна размена, па ће „поједини произвођачи добијати назад од друштва – после одбитка – тачно онолико колико му даје...“ У вишој фази бескласног друштва, комунизму, „кад нестане ропске потчињености индивидуума подјели рада“, оствариће се сасвим нови принцип расподеле: „Сваки према својим способностима, свакоме према његовим потребама.“

* * *

Опште обележје марксистичке мисли и теорије научног социјализма јесте њена мисаона ширина, свеобухватност и синтетичност. Исто такво обележје јесте и хуманизам те стога и непомирљива критичност према либерализму као теорији и пракси буржоаског друштва. Полазећи од романтичарске критике тог друштва Маркс је одбацио и његов духовно-политички строј, у којем су се између човека и друштва постављали многобројни посредници. Он је маштао *„о укидању сваке медијације* између личности и заједнице, између личности и ње саме“. То премошћавање јаза, између човека и човека, и између човека и друштва, Маркс је видео као *„добровољно јединство индивидуума с цјелином“*.

Верујући, даље, у неограничену стваралачку моћ човека, у његову прометејско-фаустовску снагу, нарочито снагу његове најмоћније класе – пролетаријата („колективног Прометеја“), Маркс је одбацивао просветитељску премису о природној ограничености људских моћи – било природним (телесним), било географским својствима и условима живота. У Марксовој слици света приметно је пренаглашавање друштвености, на рачун природности човека. У њој се лако запажа „одсуство људске тјелесности“. Да Маркс, ипак, није одбацивао просветитељски рационализам показује његова интерпретација историје. У њој се говори „о законима друштвеног живота који дјелују попут закона природе“ али то код Маркса не значи да су историјске законитости прости „продужетак закона физике или биологије“. То само значи да се историјске законитости „према људским јединкама показују као неизбежна и незаобилазна спољашња нужност“.

Обухватајући својом теоријом све магистралне токове и сва кључна питања историјског развоја човечанства у новом веку, „Маркс је био увјерен да је све насљеђене интелектуалне вриједности асимиловао у синтетичку слику“. То је близу истине. Али то су вредности којима је човечанство располагало до средине XIX века.

Што се тиче историјске судбине марксизма, она је слична судбинама других великих мисаоних, идејних система. Свака епоха тражи своје истине, своје инспирације и своја разјашњења – зависно од својих проблема, потреба и стицаја. То је, у сваком случају, израз тријумфалног наступа ове мисли. Како по ширини рецепције тако и по трајности и делотворности својих утицаја и историјске динамике коју је изазвала, марксистичка мисао је светско-историјска појава највећег значаја. У вези с тим, Лешек Колаковски закључује: „Али успјеси политичких покрета који се позивају на Марксову доктрину нису никакви докази истинитости те доктрине... слично као што побједа хришћанства у античком свијету, коју су прорицали пророци покрета, није била доказ истинитости догме о Тројству, него у најбољем случају доказ да се хришћанска вјера показала способном за то да артикулише аспирације великог дијела друштва. Да је марксизам силно утицао на раднички покрет – сувишно је доказивати; да је то доказ његове истине у научном смислу ријечи – отуда се не може закључити“.

Колаковски је, несумњиво, у праву кад релативизује научну истинитост марксистичке идеологије: апсолутних и вечних истина нема ни у једном теоријском систему, па ни у марксистичком. Није, међутим, у праву кад потпуно одбацује могућност проверавања степена њене истинитости у друштвеној пракси. Уз све њене мањкавости и несавршености историјска и друштвена пракса остаје једини критеријум истине у свим наукама, па и марксистичкој.

Регистар личних имена

А

Б

В

Г

Д

Ђ

Е

Ж

З

И

J

К

Л

М

Н

Њ

О

П

Р

С

Т

У

Ф

Х

Ц

Ч

Џ

Ш

ЧЕДОМИР ПОПОВ

ГРАЂАНСКА ЕВРОПА
(1770–1914)
ОСНОВИ ЕВРОПСКЕ ИСТОРИЈЕ
(1770–1815)

Библиотека *Јазон*, књига 27/1

Прво издање, 2010. година

Издавач
ЗАВОД ЗА УЏБЕНИКЕ
Београд, Обилићев венац 5
www.zavod.co.rs

Лектор
МИЛИЦА МИРЈАНИЋ

Ликовни уредник и
дизајн корица
АИДА СПАСИЋ

Графичка опрема и
уређење ликовних прилога
ДРАГАН ТАДИРОВИЋ

Регистар
МЛАДЕН АЦКОВИЋ

Припрема за штампу
ВОЈИСЛАВ НЕСТОРОВИЋ

Обим: 32¼ штампарских табака
Формат: 16,5 × 23,5 cm
Рукопис предат у штампу октобра 2010. године.
Штампање завршено октобра 2010. године.
Штампа „Службени гласник“, Београд